ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Д. В. БІБІКОВ

ОЧИЩЕНІ ВОГНЕМ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД СЛОВ'ЯН ПЕРЕДДЕРЖАВНОГО ПЕРІОДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СУМІЖНИХ РЕГІОНІВ

КИЇВ • 2024

УДК 904.5(477+4)”639”(=16)
Б 56

Редактор

О. П. МОЦЯ, доктор історичних наук

Рецензенти

Л. П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук

М. О. ПЛАВІНСЬКИЙ, кандидат історичних наук

Є. В. СИНИЦЯ, кандидат історичних наук

А. В. СКИБА, кандидат історичних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол № 8 від 13.06.2024 р.

Видання здійснено за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту в межах стипендіальної програми «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Achaeological Heritage»

Бібіков Д. В.
Б 56 **Очищені вогнем.** Поховальний обряд слов’ян переддержавного періоду на території України та суміжних регіонів. — Київ: ІА НАН України, 2024. — 288 с.

ISBN 978-617-7810-42-0

У пропонованій монографії здійснено першу спробу комплексного аналізу поховального обряду слов’ян переддержавної доби на теренах України. Матеріали розглянуто на тлі широкого кола синхронних пам’яток Центральної та Східної Європи. Проведений аналіз дозволив переглянути низку проблем етнокультурного та соціального розвитку ранніх слов’ян, оцінити подальші зміни, що відбулися в поховальному обряді населення Східної Європи після утворення нової держави з центром у Києві. Завдяки залученню етнографічних, фольклорних та інших джерел здійснено реконструкцію семантичного значення обряду та його окремих елементів.

Для археологів, істориків, етнологів, релігієзнавців, викладачів і студентів вищих закладів освіти, а також усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 904.5(477+4)”639”(=16)

ISBN 978-617-7810-42-0

© Д. В. Бібіков, 2024
© Інститут археології НАН України, 2024

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

D. V. BIBIKOV

PURIFIED BY FIRE

THE FUNERAL RITE OF THE SLAVS OF THE PRE-STATE PERIOD ON THE TERRITORY OF UKRAINE AND NEIGHBOURING REGIONS

KYIV • 2024

УДК 904.5(477+4)”639”(=16)
Б 56

Editor
O. P. MOTSIA, Corresponding Member of the NAS of Ukraine

Reviewers
L. P. MYKHAILYNA, DSc in History
M. A. PLAVINSKY, PhD in History
Ye. V. SYNYTSIA, PhD in History
A. V. SKYBA, PhD in History

Recommended for publication by the Academic Council
of the Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Protocol no. 8, 13.06.2024

The publication was made with the financial support of the German Archaeological Institute as part of the scholarship programme «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Achaeological Heritage»

Bibikov D. V.
Б 56 **Purified by Fire.** The Funeral Rite of the Slavs of the Pre-State Period on the Territory of Ukraine and Neighbouring Regions. — Kyiv: IA NAS of Ukraine, 2024. — 288 p.

ISBN 978-617-7810-42-0

The present monograph is the first attempt of a comprehensive analysis of Slavs’ funerary rite of the pre-state period on the territory of Ukraine. The materials are considered on the background of a wide range of synchronous monuments of Central and Eastern Europe. The analysis allowed reconsidering a number of problems of ethnocultural and social development of the early Slavs, to assess further changes that took place in the funeral rites of the population of Eastern Europe after the formation of a new state with its centre in Kyiv. Due to the involvement of ethnographic, folklore and other sources, the semantic meaning of the rite and its individual elements were reconstructed.

For archaeologists, historians, ethnologists, religious scholars, teachers and students of higher education institutions, as well as anyone interested in the history of Ukraine.

УДК 904.5(477+4)”639”(=16)

ISBN 978-617-7810-42-0

© D. V. Bibikov, 2024
© Institute of Archaeology of the NASU, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП 9

Розділ **1**
ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ 13
1.1. Слов'янський поховальний обряд у світлі писемних джерел 15
1.2. Проблеми верифікації поховальних комплексів 18
1.2.1. Культурно-хронологічна атрибуція 19
1.2.2. Етнокультурна атрибуція 28
1.3. Загальна характеристика та джерелознавчий потенціал поховальних пам'яток 35

Розділ **2**
ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ 43
2.1. Історія досліджень 43
2.2. Ґрунтові поховання 44
2.2.1. Топографія та мікротопографія 44
2.2.1.1. Могильники 47
2.2.1.2. Одиничні поховання 52
2.2.2. Основні елементи поховального обряду 54
2.2.2.1. Урнові поховання 55
2.2.2.2. Безурнові поховання 57
2.2.2.2.1. Використання каміння 61
2.2.2.3. Поховальний інвентар 64
2.3. Курганні поховання 65
2.3.1. Топографія та мікротопографія 65
2.3.2. Основні елементи поховального обряду 69
2.3.2.1. Дерев'яні конструкції райковецьких курганів 75
2.3.2.1.1. Чотирикутні споруди 79
2.3.2.1.2. Кільцеві огорожі 92
2.3.2.1.3. Конструкції з одиничних стовпів 99
2.3.2.2. Поховальний інвентар 112
2.4. Деякі гіпотетичні форми поховального обряду 113
2.5. Еволюція поховального обряду 117

Розділ **3**
ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД СЛОВ'ЯН ЗАКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ І тис. н. е. 125
3.1. Історія досліджень 125
3.2. Топографія 126
3.3. Основні елементи поховального обряду 126
3.3.1. Поховальний інвентар 133

Розділ **4**
ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ **137**
4.1. Історія досліджень **137**
4.2. Топографія **138**
4.3. Основні елементи поховального обряду **140**
4.3.1. Поховальний інвентар **149**
4.4. Еволюція поховального обряду **154**

Розділ **5**
СЕМАНТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ **161**
5.1. Загальна семантика поховального обряду **161**
5.1.1. Уявлення про потойбічний світ і способи потрапляння до нього **162**
5.1.2. Фінальне захоронення **165**
5.2. Семантика основних обрядових елементів **169**
5.2.1. Поховальні споруди та додаткові вмістилища **169**
5.2.1.1. Кургани, поховальні ями та урни **169**
5.2.1.2. Огорожі **172**
5.2.1.3. Чотирикутні споруди **174**
5.2.1.4. Стовпові конструкції та накурганні поховання **177**
5.2.2. Супровідні ритуальні дії **178**

Розділ **6**
ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАННІХ СЛОВ'ЯН ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК **183**
6.1. Проблема співіснування ґрунтових і курганних поховань райковецької культури **186**
6.2. Соціальна стратифікація населення **190**
6.3. Етнокультурна ситуація на території Північної України в останній чверті I тис. н. е. **193**
6.4. Трансформація поховального обряду в умовах формування Давньоруської держави та її християнізації **200**

ВИСНОВКИ **206**

ДОДАТКИ

Додаток **I**
КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ **215**
Ґрунтові поховання **215**
Курганні поховання **228**

Додаток **II**
КАТАЛОГ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ ЗАКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е. **236**

Додаток **III**
КАТАЛОГ КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ **240**

ЛІТЕРАТУРА **253**

CONTENTS

INTRODUCTION . . . 9

Chapter **1**
SOURCES AND METHODOLOGY OF THE RESEARCH 13
1.1. Slavic funeral rite in the light of written sources . . . 15
1.2. Problems of verification of burial complexes . . . 18
1.2.1. Cultural and chronological attribution . . . 19
1.2.2. Ethno-cultural attribution . . . 28
1.3. General characteristics and source potential of burials . . . 35

Chapter **2**
FUNERAL RITE OF THE RAIKY CULTURE 43
2.1. History of research . . . 43
2.2. Ground burials . . . 44
2.2.1. Topography and microtopography . . . 44
2.2.1.1. Cemeteries . . . 47
2.2.1.2. Single burials . . . 52
2.2.2. Basic elements of the funeral rite . . . 54
2.2.2.1. Urn burials . . . 55
2.2.2.2. Burials without urns . . . 57
2.2.2.2.1. Stones usage . . . 61
2.2.2.3. Funerary inventory . . . 64
2.3. Mound burials . . . 65
2.3.1. Topography and microtopography . . . 65
2.3.2. Basic elements of the funeral rite . . . 69
2.3.2.1. Wooden constructions of the Raiky culture mounds . . . 75
2.3.2.1.1. Quadrangular structures . . . 79
2.3.2.1.2. Circular fences . . . 92
2.3.2.1.3. Structures made of single pillars . . . 99
2.3.2.2. Burial inventory . . . 112
2.4. Some hypothetical forms of the funeral rite . . . 113
2.5. Evolution of the funeral rite . . . 117

Chapter **3**
FUNERAL RITE OF THE SLAVS OF ZAKARPATTIA IN THE LAST QUARTER OF THE 1st millennium AD 125
3.1. History of research . . . 125
3.2. Topography . . . 126
3.3. Basic elements of the funeral rite . . . 126
3.3.1. Funerary inventory . . . 133

Chapter **4**
FUNERAL RITE OF THE ROMNY CULTURE **137**
4.1. History of research **137**
4.2. Topography of the cemeteries **138**
4.3. Basic elements of the funeral rite **140**
4.3.1. Funerary inventory **149**
4.4. Evolution of the funeral rite **154**

Chapter **5**
SEMANTIC MEANING OF THE EARLY SLAVIC FUNERAL RITE **161**
5.1. General semantics of the funeral rite **161**
5.1.1. Concepts about the other world and ways of getting to it **162**
5.1.2. The final burial **165**
5.2. Semantics of the main ritual elements **169**
5.2.1. Funerary structures and additional containers **169**
5.2.1.1. Barrows, burial pits and urns **169**
5.2.1.2. Fences **172**
5.2.1.3. Quadrangular structures **174**
5.2.1.4. Pillar structures and on-barrow burials **177**
5.2.2. Accompanying ritual actions **178**

Chapter **6**
PROBLEMS OF ETHNO-CULTURAL AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EARLY SLAVS ACCORDING TO THE DATA OF FUNERARY MONUMENTS **185**
6.1. The problem of coexistence of ground and mound burials of the Raiky culture **186**
6.2. Social stratification **190**
6.3. Ethno-cultural situation on the territory of Northern Ukraine in the last quarter of the 1st millennium AD **193**
6.4. Transformation of the funeral rite in the context of the formation of the Old Rus’ state and its Christianisation **200**

CONCLUSIONS **206**

APPENDIXES

Appendix **I**
CATALOGUE OF BURIALS AND CEMETERIES OF THE RAIKY CULTURE **215**
Ground burials **215**
Mound burials **228**

Appendix **II**
CATALOGUE OF SLAVIC BURIALS AND CEMETERIES OF ZAKARPATTIA OF THE LAST QUARTER OF THE 1st millennium AD **236**

Appendix **III**
CATALOGUE OF CREMATION BURIALS AND CEMETERIES OF THE ROMNY CULTURE **240**

REFERENCES **253**

ВСТУП | INTRODUCTION

Остання чверть I тис. н. е. ознаменувалася докорінними змінами на геополітичній мапі Центрально-Східної Європи, найбільш значущою з яких стало утворення Давньоруської держави з центром у Києві. На території України слов'янські старожитності цього періоду належать до двох основних культурних традицій: носіями райковецької культури (кінець VII — X ст.) були слов'янські племена Правобережного Подніпров'я, Волині та Подністров'я, роменської (кінець VIII — X ст.) — плем'я сіверян, що проживало на Дніпровському Лівобережжі. У науковій думці досі поширеною є позиція, буцімто саме ці дві культури слугували фундаментом, на якому постала Київська держава. За нинішніх умов ця позиція набула нового квазіпатріотичного забарвлення. Проте зі збільшенням джерельної бази дедалі очевиднішою стає куди більша складність етнокультурних і етнополітичних процесів, що відбувалися на теренах України в останній чверті I тис. н. е.

Дані поховального обряду у вивченні цих процесів, попри свою декларовану важливість, досі залишаються значною мірою недооціненим джерелом. Ці дані висвітлені в літературі недостатньо; доволі низьким є й ступінь дослідженості самих ранньослов'янських захоронень переддержавної доби (передусім райковецьких), що зумовлене загальним дефіцитом як спеціалістів із археології цього періоду, так і фахівців із середньовічної фунеральної археології. Робота із систематизації та узагальнення здобутих даних, виконана за матеріалами синхронних поховань із території Польщі (Zoll-Adamikowa 1975; 1979b) чи Болгарії (Въжарова 1976) ще в 1970-х рр., стосовно райковецьких захоронень не зроблена досі. Як наслідок, в узагальнювальних дослідженнях, присвячених слов'янським пам'яткам кінця I тис. н. е., часто повторюються одні й ті самі застарілі

The last quarter of the 1st millennium AD was marked by fundamental changes in the geopolitical map of Central and Eastern Europe, the most significant of which was the formation of the Old Rus' state with its centre in Kyiv. On the territory of Ukraine, Slavic antiquities of this period belong to two main cultural traditions: the carriers of the Raiky culture (the end of the 7th — 10th centuries) were Slavic tribes of the Right-bank Dnipro Ukraine (Dnipro River is also spelled as Dnieper, hereinafter — Dnipro), Volyn (also spelled as Volhynia, Volynia, hereinafter — Volyn) and Podnistrovia, and the Romny culture (the end of the 8th—10th centuries) — a tribe of Siverians who lived on the Dnipro Left-bank. The position that these two cultures served as the foundation on which the Kyivan state emerged is still widespread in scholarly debates. Under current conditions, this position has acquired a new quasi-patriotic colouring. However, with the increase in the source base, the much greater complexity of the ethno-cultural and ethno-political processes that took place on the territory of Ukraine in the last quarter of the 1st millennium AD becomes more and more obvious.

The data of the funeral rite in the examination of these processes, despite their declared importance, still remains a largely underestimated source. These data are insufficiently covered in the literature; the level of research concerning the early Slavic burials of the pre-state era (primarily the Raiky culture) is also rather low, due to the general lack of specialists in the archaeology of this period and specialists in medieval funerary archaeology. The work on the systematisation and generalisation of the data obtained from synchronous burials from Poland (Zoll-Adamikowa 1975; 1979b) or Bulgaria (Vazharova 1976) in the 1970s has not yet been done for the Raiky culture burials. As a result, generalised studies on Slavic monuments of the late 1st millennium AD often

тези. Ці причини й спонукали автора до створення цієї книжки.

У пропонованій монографії поховальний обряд слов'ян переддержавного періоду вперше аналізується комплексно та на тлі широкого кола синхронних матеріалів Центральної та Східної Європи. Такий підхід дозволить якомога повніше висвітлити як внутрішню динаміку розвитку поховальної обрядності в регіоні наприкінці І тис. н. е., так і глибину тих подальших змін, котрі відбулися після появи нової держави з центром у Києві. Створено найбільш вичерпну та достовірну на сьогодні вибірку досліджених поховань і могильників, наведену у вигляді каталогів. Оскільки поховальний обряд райковецької та роменської культур суттєво відрізнявся, його аналіз потребує застосування диференційованого підходу. З цієї ж причини у книжці немає й загального історіографічного розділу, традиційного для подібних праць. Матеріали волинцевської культури (що безпосередньо передували роменським і співіснували з ранніми райковецькими старожитностями), з огляду на встановлені завдання, свідомо розглядаються лише побіжно. Ще однією метою написання цієї книжки є демонстрація інформативних можливостей ранньосередньовічних поховальних пам'яток (навіть таких, здавалося б, маловиразних) і стимулювання дослідників до їх подальшого вивчення.

Автор щиро вдячний колегам за надані консультації, участь в обговоренні рукопису та технічну допомогу: Д. Г. Дяченку, В. Г. Івакіну, Є. В. Синиці, М. О. Плавінському, А. А. Семеновій, С. А. Горбаненку, М. О. Ягодинській, Т. І. Слободян, О. Ф. Касюк, О. В. Комару, К. О. Михайлову, Л. П. Михайлині, О. В. Петраускасу, А. В. Скибі, Я. В. Володарцю-Урбановичу.

Робота виконана в межах дослідницького проєкту «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Achaeological Heritage» Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut).

repeat the same outdated theses. These reasons prompted the author to create this book.

In the monograph, the funeral rites of the Slavs of the pre-state period are analysed for the first time in a comprehensive manner and against the background of a wide range of synchronous materials from Central and Eastern Europe. Such an approach will allow the fullest possible coverage of both the internal dynamics of the development of funerary rites in the region at the end of the 1st millennium AD and the depth of the subsequent changes that occurred after the emergence of a new state with its centre in Kyiv. The most detailed and reliable sample of burials and cemeteries studied to date, presented in the form of catalogues, has been created. Since the funeral rites of the Raiky and Romny cultures differed significantly, their analysis requires a differentiated approach. For the same reason, the book does not have a general historiographical section, which is traditional for such works. The materials of the Volyntsevo culture (which immediately preceded the Romny culture and co-existed with the early Raiky culture antiquities), given the tasks set, are deliberately considered only in a brief way. Another goal of this book is to demonstrate the informative potential of early medieval burial monuments (even those that seem to be inexpressive) and to encourage researchers to study them further.

The author is sincerely grateful to his colleagues for their advice, participation in the discussion of the manuscript, and technical assistance: D. H. Diachenko, V. H. Ivakin, Ye. V. Synytsia, M. A. Plavinsky, A. A. Semenova, S. A. Horbanenko, M. O. Yahodynska, T. I. Slobodian, A. F. Kasiuk, O. V. Komar, K. A. Mikhaylov, L. P. Mykhailyna, O. V. Petrauskas, A. V. Skyba, Ya. V. Volodarets-Urbanovych.

The work was conducted as part of a research project *Documenting, Recording and Saving Ukrainian Achaeological Heritage* of the German Archaeological Institute (Deutsches Archäologisches Institut).

РОЗДІЛ 1 *CHAPTER*

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

SOURCES AND METHODOLOGY OF THE RESEARCH

Півстоліття тому в радянській історіографії розпочалися запеклі суперечки навколо суті поняття «поховальний обряд» і його трактування в археології (див.: Ольховский 1986, с. 65—66; Гуляев 1993, с. 76—77; Лагуткина 2010, табл. 1). Якщо не брати до уваги певні термінологічні варіації, найчастіше під цим поняттям розуміють процес захоронення померлого (поховальну практику) разом із комплексом ритуально-символічних дій, які йому передують і його супроводжують. Археолог має справу лише з матеріальними наслідками цих дій (Генинг, Борзунов 1975, с. 42; Кореняко 1976, с. 54; 1977, с. 6; Леонова, Смирнов 1977, с. 17—19, 22; Алекшин 1981, с. 3; 1986, с. 6; Пустовалов, Черных 1982, с. 107; Лесман 1985, с. 54; Генинг и др. 1990, с. 9; Ольховский 1995, с. 88; Лагуткина 2010, с. 23). У західній науці такий зміст терміну є загальноприйнятим (Huntington, Metcalf 1979; Thomas 1985). Утім, деякі фахівці пропонували диференціювати широке (етнографічне) та вузьке (археологічне) тлумачення поховального обряду (Генинг, Борзунов 1975, с. 42). А серед сучасних українських археологів-медієвістів отримав підтримку підхід В. І. Мельника (1990, с. 75—76; 1993, с. 94), згідно з яким це поняття має охоплювати лише символічні, ірраціональні дії (Синиця 2003, с. 43—44; Івакін 2015, с. 13—14; 2020, с. 66—67). На думку В. С. Ольховського (1993, с. 83—84), такому трактуванню заважає тісний зв'язок і навіть неподільність утилітарної та символічної складових поховальної практики, що визнають і самі перераховані дослідники.

За умов належної фіксації, археологізовані рештки дозволяють реконструювати окремі стадії процесу поховання. Наприклад, у нашому випадку фрагменти перепалених тваринних кісток поруч із людськими є матеріальним свідченням жертвоприношень, а відсутність серед людських залишків попелу та вугілля — результатом їх попереднього очищення після вилучення з кострища. Однак далеко не всі подібні стадії можна зафіксувати археологічно. Крім того, вони відображають лише одну з двох сфер поховального обряду — практичну. Реконструкція не менш важливої — релігійно-ідеологічної — сфери на базі самих лише археологічних джерел неможлива. Тому дедалі частіше дослідники наголошують на необхідності використання міждисциплінарного підходу під час вивчення поховального обря-

Half a century ago, in Soviet historiography, fierce debates began around the essence of the concept of «funeral rite» and its interpretation in archaeology (see: Olkhovskii 1986, s. 65—66; Guliaev 1993, s. 76—77; Lagutkina 2010, table 1). Except for certain terminological variations, this concept is most often understood as the process of burying the deceased (funerary practice) together with a set of ritual and symbolic actions that precede and accompany it. The archaeologist deals only with the material consequences of these actions (Gening, Borzunov 1975, s. 42; Koreniako 1976, s. 54; 1977, s. 6; Leonova, Smirnov 1977, s. 17—19, 22; Alekshin 1981, s. 3; 1986, s. 6; Pustovalov, Chernykh 1982, s. 107; Lesman 1985, s. 54; Gening et al., 1990, s. 9; Olkhovskii 1995, s. 88; Lagutkina 2010, s. 23). In Western studies, such a meaning of the term is generally accepted (Huntington, Metcalf 1979; Thomas 1985). However, some experts have proposed to differentiate between a broad (ethnographic) and a narrow (archaeological) interpretation of the funeral rite (Gening, Borzunov 1975, s. 42). And among modern Ukrainian archaeologists and medievalists, the approach of V. I. Melnik (1990, s. 75—76; 1993, s. 94), according to which this concept should cover only symbolic, irrational actions, has received support (Synytsia 2003, s. 43—44; Ivakin 2015, s. 13—14; 2020, s. 66—67). According to V. S. Olkhovskiy (Olkhovskii 1993, s. 83—84), this interpretation is impeded by the close connection and even indivisibility of the utilitarian and symbolic components of funerary practice, which is acknowledged by the aforementioned researchers themselves.

If properly recorded, archaeological remains allow reconstructing separate stages of the burial process. For example, in our case, fragments of burnt animal bones next to human bones are material evidence of sacrifices, and the absence of ash and charcoal among human remains is the result of their preliminary cleaning after removal from the funeral pyre. However, not all of such stages can be archaeologically recorded. In addition, they reflect only one of the two spheres of the funerary rite — the practical one. Reconstructing the equally important religious and ideological sphere on the basis of archaeological sources alone is impossible. That is why researchers increasingly

ду (див.: Гуляев 1993, с. 77; Гуляев, Ольховский 1999, с. 12; Косарев 2010, с. 33; Лагуткина 2010, с. 23). Він полягає у зіставленні археологічних матеріалів із даними писемних джерел, етнографічними, фольклористичними даними тощо шляхом комплексного аналізу.

У традиційній культурі українців та інших слов'янських народів збереглося чимало пережитків попередніх епох, зокрема і ранньослов'янської. Завдяки ним можна реконструювати окремі елементи народних уявлень про потойбічний світ, душу та культ предків; різноманітних забобонів, пов'язаних із мерцями та поховальним процесом тощо. Утім, далеко не завжди теоретичні міркування на підставі самих лише етнографічних даних знаходять паралелі в археологічних реаліях. Усвідомлюючи величину етнографічного матеріалу та відповідної фахової літератури, дотичних до нашої тематики, ми намагатимемося залучати лише ті дані, що прямо відображають елементи поховального обряду досліджуваного періоду.

Те саме можна сказати й щодо фольклорних матеріалів, серед яких найбільшу цінність для нас становлять твори народного епосу (слов'янські казки) і родинно-побутові пісні-голосіння. Проте ці дані дійшли до нас переважно в переосмисленому багатьма поколіннями вигляді (Пропп 1986, с. 24—27) й нерідко відображають різночасові явища, а тому ставитися до них треба з обережністю. Важливий порівняльний матеріал міститься у фольклорі та міфології інших, передусім близьких за походженням, народів, оскільки основні ланки поховальних практик у різних індоєвропейських традиціях виявляються спільними (Топоров 1985, с. 90).

Зазвичай археологи не дуже охоче використовують ці типи джерел. Тому нерідко їхні дослідження, спрямовані на висвітлення поховального обряду тих чи інших давніх суспільств, фактично зводяться до аналізу матеріальних залишків поховальних практик. Коли ж подібне завдання ставлять перед собою етнологи, фольклористи чи лінгвісти, вибіркове використання археологічних даних або поверхневе знання історико-археологічного контексту часто призводить до змішування різночасових явищ, суттєво знецінюючи кін-

emphasise the need for an interdisciplinary approach to the study of funerary rites (see: Guliaev 1993, s. 77; Guliaev, Olkhovskii 1999, s. 12; Kosarev 2010, s. 33; Lagutkina 2010, s. 23). It consists in comparing archaeological materials with data from written sources, ethnographic and folklore evidence, etc. through a comprehensive analysis.

The traditional culture of Ukrainians and other Slavic peoples has preserved many relics of previous eras, including the early Slavic one. Using them, it is possible to reconstruct certain elements of folk beliefs about the afterlife, the soul, and the cult of ancestors; various prejudices related to the dead and the burial process, etc. However, theoretical considerations based on ethnographic data itself do not always find parallels in archaeological realities. Realising the scope of ethnographic material and relevant professional literature related to our topic, we will try to involve only those data that directly reflect the elements of the funerary rite of the period under study.

The same can be said for folklore materials, among which the most valuable for us are works of folk epic (Slavic fairy tales) and family-keening songs. However, this data has come down to us mainly in a form reconsidered by many generations (Propp 1986, s. 24—27) and often reflects anachronistic phenomena, and therefore should be treated with caution. Important comparative material is contained in the folklore and mythology of other peoples, especially those of similar origin, since the main elements of funerary practices in different Indo-European traditions are common (Toporov 1985, s. 90).

Usually, archaeologists are not very willing to use these types of sources. Therefore, often their research aimed at highlighting the funerary rites of certain ancient societies is actually reduced to the analysis of the material remains of funeral practices. When ethnologists, folklorists, or linguists set themselves a similar task, the selective usage of archaeological data or superficial knowledge of the historical and archaeological context often leads to a mixing of anachronistic factors, significantly devaluing the final conclusions. In our opinion, when

цеві висновки. На нашу думку, під час вивчення поховального обряду дописемних суспільств на першому місці має стояти якомога повніше розуміння археологічного матеріалу, попри безумовну необхідність використання міждисциплінарного підходу.

1.1. СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

Найбільш ранні дані про поховально-поминальну обрядовість слов'ян містять твори візантійських авторів. У «Стратегіконі», авторство якого приписують імператору Маврикію чи, радше, його сучаснику (кінець VI — початок VII ст.), згадується звичай слов'янських жінок убивати себе після смерті чоловіка (ред. Гиндин, Литаврин 1994, с. 368—369). Пізніше ця згадка у майже дослівному вигляді увійшла до «Тактикону» Лева Мудрого, створеного наприкінці IX — на початку X ст. (Тактика… 2012, с. 282). Феофілакт Сімокатта на початку VII ст. згадує поминальний бенкет слов'ян, неодмінною частиною якого була пиятика (ред. Литаврин 1995, с. 25). Свідчення Псевдо-Маврикія підтверджує і святий Боніфацій, який проповідував на території держави франків у другій чверті VIII ст. Він згадує, що у венедів жінка по смерті чоловіка позбавляла себе життя, щоб бути спаленою разом із ним на багатті (ред. Литаврин 1995, с. 417).

Практично єдині свідчення про поховальний обряд слов'ян останньої чверті I тис. н. е., сучасні тій епосі, належать арабським письменникам. Попри наявні припущення (Котляревский 1868, с. 57), навряд чи хтось із цих авторів, за винятком Ібн Фадлана, особисто бував у Східній Європі, хоча інформацію вони могли отримувати від безпосередніх очевидців. Поховальний обряд слов'ян («*ас-сакаліба*») в арабських джерелах висвітлено значно гірше, ніж русів («*ар-Рус*»). Нині мало в кого з фахівців виникають сумніви, що під останнім етносоціонімом іноземці розуміли військово-торговельну еліту переважно скандинавського походжен-

studying the funerary rites of prehistoric societies, the most complete understanding of the archaeological material should be in the first place, despite the absolute necessity of using an interdisciplinary approach.

1.1. SLAVIC FUNERAL RITE IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES

The earliest data on the funeral and memorial rites of the Slavs are contained in the works of Byzantine authors. In the *Strategicon*, the authorship of which is attributed to Emperor Maurice or, more likely, to his contemporary (the end of the 6th — the beginning of the 7th centuries), the custom of Slavic women to kill themselves after the death of their husbands is mentioned (eds. Gindin, Litavrin 1994, s. 368—369). Later, this mention was included almost word-for-word in the *Tactica* by Leo VI the Wise, created in the late 9th — early 10th centuries (Taktika… 2012, s. 282). Theophylact of Simocatta in the early 7th century mentions a memorial feast of the Slavs, an integral part of which was drinking (ed. Litavrin 1995, s. 25). The testimony of Pseudo-Mauritius is confirmed by Saint Boniface, who preached in the territory of the Frankish state in the second quarter of the 8th century. He notes that among the Venedians, after the death of her husband, a woman took her own life to be burned at the ritual fire with him (ed. Litavrin 1995, s. 417).

Virtually the only evidence of the funeral rite of the Slavs of the last quarter of the 1st millennium AD, modern to that era, belongs to Arab writers. Despite the existing assumptions (Kotliarevskii 1868, s. 57), it is unlikely that any of these authors, with the exception of Ibn Fadlan, personally visited Eastern Europe, although they could have received information from direct eyewitnesses. The funeral rite of the Slavs («*as-Saqaliba*») is much worse covered in Arab sources than that of the Rus' people («*ar-Rus*»). Today, hardly any expert doubts that by the latter ethnosocionym foreigners meant the military and merchant elite of mainly Scandinavian origin.

ня. Водночас деякі ранні арабські автори в тонкощі етнічних взаємин далеких північних країв не надто вдавались. Іноді русів і слов'ян вони не розділяли, що ми спостерігаємо, наприклад, у Ібн Хордадбека («*Якщо говорити про купців ар-Рус, то це один із різновидів слов'ян*» [1]; Гаркави 1870, с. 59), а до «*ас-сакаліба*» зараховували й германські народи (Ковалевский 1973, с. 63, 65, 73). Ал-Масуді в праці «Промивальні золота і копальні самоцвітів», створеній у 940-х рр., описує поховальні практики слов'ян і русів сукупно. Втім, за цим описом, який містить спалення разом із в'ючною худобою, зброєю, прикрасами, а також живою жінкою, вгадуються саме руси (Гаркави 1870, с. 129).

Значно більшу цінність для нашого дослідження становить «Книга дорогоцінних скарбів» арабського географа та енциклопедиста перського походження Ібн Русте. Твір був написаний на початку X ст., проте в частині, що нас цікавить, використано й свідчення другої половини IX ст. Ібн Русте чудово відрізняв слов'ян від русів. Останні, за його даними, виривали для своєї знаті могили у вигляді великого будинку, в яких неважко розпізнати камерні гробниці доби вікінгів. Слов'яни ж небіжчиків спалювали, а попіл збирали до урни, котру потім ставили на «*пагорб*». Їхні жінки нівечили собі ножами руки та обличчя, а одна з дружин померлого позбавляла себе життя (Гаркави 1870, с. 264—265). Ібн Вахшія в своїй праці «Набатейське сільське господарство», написаній приблизно в той самий час, що й твір Ібн Русте, поділився з читачами здивуванням з приводу повсюдного панування у слов'ян обряду кремації (Гаркави 1870, с. 259).

Слов'янські хроніки були створені в ті часи, коли язичницькі обряди, зокрема й поховальні, збереглися лише у вигляді пережитків [2]. Те саме стосується й окремих цент-

[1] Тут і далі переклад із російськомовних видань здійснив автор.

[2] Зокрема, О. П. Толочко (2018, с. 20—34) досить переконливо вказує на бездоказовість існування початкових, незбережених, літописних зводів, пропонованого дослідниками починаючи з XIX ст. Таким чином, упевнено говорити про існування давньоруського літописання можемо лише з 1110-х рр.

At the same time, some early Arab authors did not delve into the nuances of ethnic relations of the distant northern lands. Sometimes they did not distinguish between Rus' people and Slavs, as we can see, for example, in Ibn Khordadbek's work («*If wespeak of the merchants of «al-Rus», they are one type of the Slavs*» [1]; Garkavi 1870, s. 59), and Germanic peoples were considered to be «*al-Saqaliba*» (Kovalevskii 1973, s. 63, 65, 73). Al-Masudi, in his book *Meadows of Gold and Mines of Gems*, written in the 940s, describes the funerary practices of the Slavs and Rus' people in their entirety. However, according to this description, which includes burning along with pack animals, weapons, jewellery, and an alive woman, it is the Rus' people who are identified (Garkavi 1870, s. 129).

Of much greater value for our study is *The Book of Precious Records* by the Arab geographer and encyclopaedist of Persian origin, Ibn Rustah. The work was written at the beginning of the 10th century, but in the part of the book we are interested in, evidence from the second half of the 9th century is also used. Ibn Rustah perfectly distinguished the Slavs from the Rus' people. The latter, according to him, dug graves for their nobility in the form of a large house, in which it is easy to recognise chamber tombs from the Viking Age. The Slavs burned the deceased and gathered the ashes in an urn, which was then placed on a «*hill*». Their women injured their hands and faces with knives, and one of the wives of the deceased would take her own life (Garkavi 1870, s. 264—265). Ibn Wahshiyya, in his book *The Nabatean Agriculture*, written at about the same time as Ibn Rustah's work, shared with his readers his surprise at the widespread dominance of the cremation rite among the Slavs (Garkavi 1870, s. 259).

The Slavic chronicles were created at a time when pagan rites, particularly funeral rites, survived only as relics [2]. The same applies to

[1] Hereinafter the translations from the Russian-language editions is made by the author.

[2] In particular, O. P. Tolochko (2018, s. 20—34) quite convincingly points out the lack of evidence for the existence of the initial, unsaved chronicle collections proposed by researchers since the 19th century. Thus, we can confidently speak of the existence of Old Rus' chronicle writing only from the 1110s.

ральноєвропейських хронік, де згадуються ці обряди. Так, згідно зі свідченнями німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького початку XI ст., поляки за часів, коли Мешко I ще був язичником (тобто до 966 р.), спалювали померлих, а вдовам відрубали голови, щоб вони могли приєднатися до чоловіків у потойбічному світі (Титмар Мерзебургский 2009, с. 166).

Мабуть, жодна узагальнювальна праця, присвячена слов'янському язичництву, не може обійтися без цитування недатованої частини «Повісті временних літ», згідно з якою радимичі, в'ятичі та сіверяни спалювали небіжчиків («*творяху кладу [краду] велику, и възложахуть и на кладу мертвеца, сожьжаху*»), справляли тризну, а урну («*ссудъ малъ*») ставили «на стовпі на шляхах» («*на столпѣ на путехъ*») (Повість… 1990, с. 22). Остання деталь залишається предметом суперечок. Б. О. Рибаков (1987, с. 41—43) розумів під літописним «стовпом» домовину — поховальну камеру на кшталт боршевських — і навіть зіставив цю споруду з фольклорною «хатинкою на курячих ніжках». У пострадянських країнах це трактування домінує досі (Богомольников 2004, с. 25; Петрухин 2014, с. 311). Деякі інші вчені допускали, що «стовп» тут ужито в значенні курганного насипу (Котляревский 1868, с. 122—123; Березовець 1955, с. 57; Григорьев 2012, с. 99), хоча традиційно літописці використовували для цього слово «*могила*».

Літописні згадки про поховання перших київських князів — Аскольда, Діра, Олега, Ігоря — є досить побіжними та відображають, безсумнівно, вже давньоруську, а не ранньослов'янську поховальну практику. Більш документалістичний опис смерті князя Володимира знаходить численні паралелі в слов'янській етнографії та фольклорі (винесення тіла через спеціальний пролом у стіні, перевезення його на санях тощо) (Повість… 1990, с. 204). У літописах, житіях святих і передусім у церковних повчаннях, спрямованих проти язичництва, часто натрапляємо на лексику, пов'язану з язичницькою поховальною практикою: «*крада*», «*тризна*», «*бдын*».

Козьма Празький у «Чеській хроніці» повідомляє про видану Бржетіславом II заборону якихось «*scenes*», що влаштовували

some Central European chronicles, which mention these rites. Thus, according to the German chronicler Thietmar of Merseburg of the early 11th century, the Polish at the time when Mieszko I was still a pagan (i.e. before 966), burned the deceased and beheaded widows so that they could join their husbands in the afterlife (Titmar Merzeburgskii 2009, s. 166).

Perhaps not a single generalised work on Slavic paganism may do without quoting an undated part of the *Tale of Bygone Years*, according to which the Radimichs, Viatichi and Siverians burned the dead («*творяху кладу [краду] велику, и възложахуть и на кладу мертвеца, сожьжаху*»), held a funeral feast, and placed the urn («*ссудъ малъ*») «on a pillar on the roads» («*на столпѣ на путехъ*») (Povist… 1990, s. 22). The latter detail remains a matter of debate. B. O. Rybakov (1987, s. 41—43) understood the chronicle term «pillar» as a coffin — a burial chamber like in the Borshchevo culture — and even compared this structure to the folklore «hut on chicken legs». This interpretation still dominates in post-Soviet countries (Bogomolnikov 2004, s. 25; Petrukhin 2014, s. 311). Some other scholars have suggested that «pillar» is used here in the sense of an embankment (Kotliarevskii 1868, s. 122 123; Berezovets 1955, s. 57; Grigorev 2012, s. 99), although traditionally chroniclers used the word «*mohila*» (grave) for this purpose.

The chronicle mentions of the burials of the first Kyivan princes — Askold, Dir, Oleh, and Ihor — are rather brief and undoubtedly reflect Old Rus' rather than early Slavic funerary practices. A more documentary description of the death of Prince Volodymyr finds numerous parallels in Slavic ethnography and folklore (taking the body out through a special breach in the wall, transporting it on a sleigh, etc.) (Povist… 1990, s. 204). In chronicles, lives of saints, and above all in church teachings directed against paganism, we often come across lexicon related to pagan burial practices: «*krada*», «*trizna*» (feast), «*bdyn*».

In his *Chronica Boemorum*, Cosmas of Prague reports on a prohibition issued by Břetislav II against certain «*scenes*» that were organised by semi-pagan peasants at crossroads and forks in the roads (Cosmae… 1783,

селяни-напів'язичники на перехрестях і роздоріжжях (Cosmae… 1783, p. 197). Традиційно, більшість центральноєвропейських учених перекладають «*scenes*» як «будки», розуміючи під цим виразом певні наземні поховальні споруди подібні до «будинків померлих». Проте тлумачення цього слова не є однозначним: наприклад, у класичному російськомовному виданні «*scenes*» перекладено як «*ігри*» (Козьма Пражский 1962, с. 173), а в інтерпретації видатного польського лінгвіста С. Урбанчика (Urbańczyk 1962, s. 148) воно означає «*хороводи*».

Ще більше суперечок (див.: Котляревский 1868, с. 94—96; Niederle 1911, s. 327; Цолль-Адамикова 1998, с. 85, прим. 4; Еремеев 2023, с. 419—421) викликає обряд, згаданий у «Житії Оттона Бамберзького» авторства Ебона Міхельсберзького. Під час опису місіонерської діяльності єпископа Оттона у Західній Померанії в 1120-х рр. йдеться про заборону поморянам, з-поміж інших язичницьких звичаїв, ховати померлих у лісах і на полях, а також — поміщати «палки» («*fustes*») на могилах (у сучасному російськомовному перекладі — «*ставити палки біля їх могил*» (Жизнеописание Оттона Бамбергского… 2021, с. 171), що є більш далеким від оригіналу).

Цим скромним переліком безпосередні дані писемних джерел про поховальні практики ранніх слов'ян обмежуються. Специфіка таких джерел полягає в тому, що вони написані з позицій християнської (або мусульманської) етики людьми, котрі безпосередньої участі в цих обрядах не брали. Більшість із них, за винятком «Книги дорогоцінних скарбів» і «Повісті временних літ», містить лише побіжні згадки певних елементів поховального обряду.

1.2. ПРОБЛЕМИ ВЕРИФІКАЦІЇ ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Визначення культурної належності конкретних поховальних комплексів є першочерговою проблемою, що постає перед археологом під час дослідження певної групи захоронень. Правильність атрибуції докорінно впливає на достовірність та повноту вибі-

p. 197). Traditionally, most Central European scholars translate «*scenes*» as «booths», understanding this expression to mean certain above-ground burial structures similar to «houses of the dead». However, the interpretation of this word is not unambiguous: for example, in a classic Russian-language edition, «*scenes*» is translated as «*games*» (Kozma Prazhskii 1962, s. 173), and in the interpretation of the prominent Polish linguist S. Urbańczyk (1962, s. 148) it means «*round dances*».

Even more debates (see: Kotliarevskii 1868, s. 94—96; Niederle 1911, s. 327; Tsoll-Adamikova 1998, s. 85, n. 4; Eremeev 2023, s. 419—421) are caused by the rite mentioned in the *Life of Otto of Bamberg* by Ebbo of Michaelsberg. When describing the missionary activity of Bishop Otto in Western Pomerania in the 1120s, the author refers to the prohibition on the Pomeranians, among other pagan customs, to bury the dead in forests and fields, as well as to place «sticks» («*fustes*») on graves (in the modern Russian translation — «*to put sticks near their graves*» (Zhizneopisanie Ottona Bambergskogo… 2021, s. 171), which is farther from the original).

This modest list is the only direct data from written sources on the funerary practices of the early Slavs. The specificity of such sources lies in the fact that they were written from the perspective of Christian (or Muslim) ethics by people who did not directly participate in these rites. Most of them, with the exception of the *The Book of Precious Records* and the *Tale of Bygone Years*, contain only brief mentions of certain elements of the funeral rite.

1.2. PROBLEMS OF VERIFICATION OF BURIAL COMPLEXES

The determination of the cultural affiliation of specific burial complexes is the primary problem that an archaeologist faces when studying a particular group of burials. The correct attribution has a fundamental impact on the reliability and completeness of samples

рок, які зрештою можуть використовуватись у реконструкціях етнічного, соціального чи релігійного характеру. Стосовно середньовічних кремаційних поховань Східної Європи, і насамперед Дніпровського Правобережжя, склалася невтішна ситуація, коли цілу низку комплексів різні науковці зараховують до різних археологічних культур і періодів, як правило, навіть не аргументуючи свої висновки.

1.2.1. КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА АТРИБУЦІЯ

На території Лівобережної України зміна слов'янських археологічних культур в останній чверті I тис. н. е. неодмінно супроводжувалася докорінними трансформаціями поховального обряду, тож особливих проблем у визначенні культурно-хронологічної належності поховань не виникає [3]. Матеріали з низки курганів, розкопаних у XIX — на початку XX ст. [4], не збереглися до нашого часу, але поховальний обряд, який передбачав розміщення урн із перепаленими кістками у товщі курганних насипів, не є характерним ні для колочинської культури, ні для давньоруської доби. Традиційно ці комплекси зараховують до роменської культури (Моця 1990, с. 69; Григорьев 2000, рис. 45, табл. 5), з чим погоджуємося й ми. Те саме стосується Седнівського могильника: на виїзді з Седнева в Городню досліджено кілька великих курганів із залишками кремації на місці, проте найближче до села розташовувалася осібна група, що містила лише насипи з урнами у верхній частині (Самоквасов 1916, с. 68—69).

Водночас із іншого боку Дніпра основні моделі кремації лишалися в загальних рисах незмінними протягом століть. Враховуючи, що абсолютна більшість ранньослов'янських поховань не містила інвентарю, їх датуван-

[3] Лише іноді до числа роменських зараховують окремі кремаційні поховання волинцевського (Опішня) чи давньоруського (Зелений Гай, Ницаха) часу (Смиленко 1985, рис. 19; Петраускас 1993, табл. 2, с. 260).

[4] Вороніж, Вирівка, Холодьонів, Гніздилово та ін.

that can ultimately be used in ethnic, social, or religious reconstructions. With regard to medieval cremation burials in Eastern Europe, and especially on the Dnipro Right-bank, there is a disappointing situation when a number of complexes are attributed by different scholars to various archaeological cultures and periods, usually without even providing reasons for their conclusions.

1.2.1. CULTURAL AND CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION

On the territory of Left-bank Ukraine, the change of Slavic archaeological cultures in the last quarter of the 1st millennium AD was necessarily accompanied by radical transformations of the funerary rite, so there are no particular problems in determining the cultural and chronological affiliation of burials [3]. The materials from a number of mounds excavated in the 19th — the beginning of the 20th centuries [4] have not survived to this day, but the funerary rite, which involved placing urns with burnt bones inside the burial mounds embankment, is not typical for either the Kolochyn culture or the Old Rus' era. Traditionally, these complexes are attributed to the Romny culture (Motsia 1990, s. 69; Grigorev 2000, fig. 45, table 5), and we agree with this. The same applies to the Sedniv cemetery: at the outskirts of Sedniv to Horodnia, several large burial mounds with cremation remains on the place were investigated, but the closest to the village was a single group containing only embankments with urns in the upper part (Samokvasov 1916, s. 68—69).

At the same time, on the other side of the Dnipro, the main models of cremation remained generally unchanged over the centuries. Given that the vast majority of early Slavic burials

[3] Only occasionally individual cremation burials of the Volyntsevo culture (Opishnia) or Old Rus' (Zelenyi Hai, Nytsakha) periods are attributed to the Romny culture ones (Smilenko 1985, fig. 19; Petrauskas 1993, table 2, s. 260).

[4] Voronizh, Vyrivka, Kholodioniv, Gnezdilovo, etc.

ня спирається передусім на типолого-хронологічний аналіз горщиків-урн. Упевнено визначити культурну належність безурнових трупоспалень завжди важко: якщо в курганних насипах і трапляються фрагменти кераміки, вони не обов'язково відповідають часу їхнього спорудження. Не завжди вдається пов'язати поховання з конкретними поселенськими пам'ятками, що допомогло б у їхньому датуванні. Значну частину ранньослов'янських некрополів (зокрема могильники зі спірним датуванням, такі як Межирічка, Шумськ, Велика Горбаша тощо) досліджували у 1950—1970-х рр. І. П. Русанова та Ю. В. Кухаренко, які представляли Інститут археології АН СРСР (до 1959 р. — Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР; нині — Інститут археології РАН). Здобутий керамічний матеріал був переданий на зберігання до цієї московської установи і на сьогодні є недоступним для опрацювання українськими науковцями. Крім того, наразі в умовах повномасштабного вторгнення російських військ, евакуйовано багато музейних колекцій — зокрема, колекцію Житомирського краєзнавчого музею, де зберігаються матеріали ранньослов'янських могильників, розкопаних С. С. Гамченком і І. Ф. Левицьким. Враховуючи ці обставини, остаточно встановити датування низки комплексів зараз важко.

Основні принципи відносної хронології різних груп поховань Дніпровського Правобережжя були визначені в 1960-х — на початку 1980-х рр. завдяки зусиллям Ю. В. Кухаренка, Д. Т. Березовця, В. П. Петрова, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка та, насамперед, І. П. Русанової. Можливо, безсумнівний авторитет названих вище археологів позначився на тому, що деякі їхні висновки досі сприймаються без належної критичної перевірки. Однак необхідно пам'ятати, що проблеми еволюції та датування керамічного матеріалу на той час все ще перебували на стадії осмислення. Відтак, стосовно низки комплексів виникла хронологічна плутанина, котра з роками вкорінилася в історіографії. Частина з них належить до періоду переходу між празькою та райковецькою культурами.

contained no inventory, their dating is based primarily on the typological and chronological analysis of urn pots. It is always difficult to determine with certainty the cultural affiliation of non-urn burials: even if fragments of ceramics are found in burial mound embankments, they do not necessarily correspond to the time of their construction. It is not always possible to associate burials with specific settlement monuments, which helps in dating them. A significant part of the early Slavic necropoleis (including cemeteries with disputed dating, such as Mezhyrichka, Shumsk, Velyka Horbasha, etc.) was investigated in the 1950s and 1970s by I. P. Rusanova and Yu. V. Kukharenko, who represented the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences (until 1959 — Institute of the History of Material Culture of the USSR Academy of Sciences; now — Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences). The recovered ceramic material was transferred for storage to this Moscow institution and is currently inaccessible to Ukrainian scholars. In addition, in the context of the full-scale invasion of Russian troops, many museum collections have been evacuated, including the collection of the Zhytomyr Museum of Local History, which contains materials from early Slavic cemeteries excavated by S. S Hamchenko and I. F. Levytskyi. Considering these circumstances, it is difficult to definitively date a number of complexes.

The basic principles of the relative chronology of various groups of burials of the Dnipro Right-bank were determined in the 1960s and early 1980s by the efforts of Yu. V. Kukharenko, D. T. Berezovets, V. P. Petrov, V. D. Baran, O. M. Prykhodniuk, and, above all, I. P. Rusanova. Perhaps the undoubted authority of the above-mentioned archaeologists has affected the fact that some of their conclusions are still perceived without proper critical examination. However, it must be remembered that the problems of evolution and dating of ceramic material were still at the stage of comprehension at that time. Therefore, chronological confusion arose in relation to a number of complexes, which has become deeply rooted in historiography over the years. Some of them belong to the period of transition between the Prague and Raiky cultures.

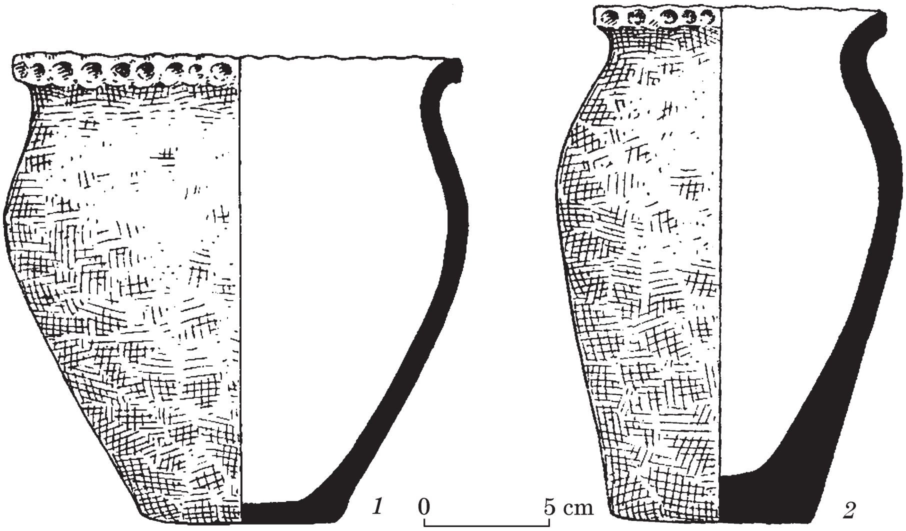

Рис. 1. Поховальні урни зі Звиняча (за: Баран 1972)

Fig. 1. Funerary urns from Zvyniach (after Baran 1972)

Яскравим прикладом можуть слугувати поховання (одне чи два — невідомо), виявлені під час земляних робіт в ур. Підмонастир біля с. Звиняч, на лівому березі безіменного струмка — притоки Серету (Тернопільщина). У першій публікації пам'ятки В. Д. Баран (1972, с. 166—167) зазначив, що обидві знайдені тут урни можуть бути датовані не раніше VII ст., а найімовірніше, належать до другої половини цього століття. Під час повторного обстеження місця знахідки траплялися окремі дрібні фрагменти слов'янської ліпної кераміки, датованої В. Д. Бараном третьою чвертю I тис. н. е. Хоча І. П. Русанова (1976, с. 43) зараховувала урни до «*посудин типу Луки Райковецької*», археологи, за рідкісними винятками (Абашина та ін. 2012, с. 240), продовжують ніби за інерцією розглядати поховання в контексті празької культури (Смиленко 1985, рис. 19; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257; Баран 1998, с. 40; Ягодинська 2020, рис. 1). На думку В. В. Приймака (2012, с. 79), поховальні урни вкладаються у сахнівський тип, хоча саме поховання він називає празьким. Більш аргументовано датування посудин подане в дисертації Є. В. Синиці (2003, с. 129), котрий відніс їх до підтипу В типу II празької кераміки, за І. О. Гавритухіним, а за способом оформлення краю вінець (варіація «К», за І. О. Гав-

A striking example is the burials (one or two — it is unknown) discovered during excavations in the Pidmonastyr tract near Zvyniach village, on the left bank of an unnamed stream — a tributary of the Seret River (Ternopil region). In the first publication of the monument, V. D. Baran (1972, s. 166—167) noted that both urns found here can be dated no earlier than the 7th century, and most likely belong to the second half of this century. During the re-examination of the site, some small fragments of Slavic handmade ceramics, dated by V. D. Baran to the third quarter of the 1st millennium AD, were found. Although I. P. Rusanova (1976, s. 43) classified the urns as «*vessels of the Luka-Raiky type*», archaeologists, with rare exceptions (Abashyna et al. 2012, s. 240), continue considering the burials in the context of the Prague culture as if by inertia (Smilenko 1985, fig. 19; Petrauskas 1993, table 2, s. 257; Baran 1998, s. 40; Yahodynska 2020, fig. 1). According to V. V. Pryimak (2012, s. 79), the burial urns fit into the Sakhnivka type, although he names the burial itself as the Prague culture type. The dating of the vessels is more reasonably presented in the dissertation by Ye. V. Synytsia (2003, s. 129), who attributed them to subtype B of type II of the Prague culture ceramics according to I. O. Gavritukhin, and by the way of dec-

ритухіним) — до фази III, датованої VII ст. Проте, як видно з рисунка, профілювання верхніх частин горщиків є розвинутим, причому на одному з них (більш присадкувата посудина з опуклими плічками; Баран 1972, рис. 46: *1*) вінце додатково сплюснуте та відтягнуте донизу (рис. 1: *1*). Кераміки з подібним оформленням у класифікації І. О. Гавритухіна немає, натомість за матеріалами городища Хотомель І. П. Русанова (1958, рис. 3, с. 40) виділила її у вид VIII: «*Вінце відігнуте, його край потовщений і відтягнутий униз, внаслідок чого виникає карнизик. По краю вінця часто бувають ямкові вдавлення*». За профілюванням цей вид близький до гончарних посудин і справедливо віднесений до райковецької культури. За класифікацією ліпної кераміки В. О. Петрашенко (1992, с. 51), горщик належить до типу VIII, якому притаманні опуклі плічка та відігнуті назовні вінця — як правило, зрізані навскіс і орнаментовані ямками чи насічками. Для порівняння, майже ідентичною є посудина з Великої Андрусівки (Петрашенко 1992, рис. 8: *10*). Інший горщик зі Звиняча (Баран 1972, рис. 46: *2*) також може належати до цього типу, хоча за пропорціями вони й різняться (рис. 1: *2*). Загальним профілюванням подібний, наприклад, до горщика з поселення Луг II (Петрашенко 1992, рис. 8: *19*). І. П. Русанова (1958, рис. 3, с. 40) виділяла подібні посудини у вид VI, який характеризується різко відігнутими назовні вінцями, край яких часто буває зрізаний і орнаментований ямками чи пальцевими втисненнями, та сильно виступаючими плічками (Бібіков, Дяченко 2022, с. 19—20).

У похованні з городища Бабка в пониззі р. Стир від урни збереглася лише нижня частина, що унеможливлює її «вузьке» датування. Тому вирішальне значення має датування самого городища. За Ю. В. Кухаренком (1961, с. 35), воно виникло в «перехідний період», а за І. П. Русановою (1970, с. 94) — на кінцевому етапі існування празької культури — в VII ст. Однак пізніше дослідниця схилилася до датування VIII—X ст. (Русанова, Тимощук 2007, с. 180). Вочевидь, саме до цього часу й належить поховання на південному краю майданчика городища.

orating the edge of the rim (variation «K» after I. O. Gavritukhin) — to phase III, dated to the 7th century. However, as can be seen from the figure, the profiling of the upper parts of the pots is developed, and on one of them (a squatter vessel with convex shoulders; Baran 1972, fig. 46: *1*) the rim is additionally flattened and pulled down (fig. 1: *1*). Ceramics with a similar decoration are not included in I. O. Gavritukhin's classification, while I. P. Rusanova (1958, fig. 3, s. 40) allocated it to the type VIII based on materials from the Khotomel hillfort: «*The rim is bent, its edge is thickened and pulled down, resulting in a cornice. There are often dimple impressions along the edge of the rim*». In terms of profiling, this type is close to pottery vessels and is rightly attributed to the Raiky culture. According to the classification of handmade ceramics by V. O. Petrashenko (1992, s. 51), the pot belongs to the type VIII, which is characterised by convex shoulders and outwardly bent rims, usually obliquely cut and ornamented with dimples or notches. For comparison, the vessel from Velyka Andrusivka is almost identical (Petrashenko 1992, fig. 8: *10*). Another pot from Zvyniach (Baran 1972, fig. 46: *2*) may also belong to this type, although their proportions differ (fig. 1: *2*). The general profiling is similar, for example, to a pot from the settlement of Luh 2 (Petrashenko 1992, fig. 8: *19*). I. P. Rusanova (1958, fig. 3, s. 40) allocated similar vessels to the type VI, which is characterised by sharply bent outward rims, the edge of which is often cut and ornamented with dimples or finger impressions, and strongly protruding shoulders (Bibikov, Diachenko 2022, s. 19—20).

In a burial from Babka hillfort in the lower reaches of the Styr River, only the lower part of the urn survived, making its «narrow» dating impossible. Therefore, the dating of the hillfort itself is crucial. According to Yu. V. Kukharenko (1961, s. 35), it emerged in the «transitional period», and according to I. P. Rusanova (1970, s. 94) — at the final stage of the existence of the Prague culture — in the 7th century. However, later, the researcher tended to date it to the 8th—10th centuries. Obviously, the burial on the southern edge of the hillfort area is dated namely to this period.

Аналогічна ситуація склалася й на дослідженому самою І. П. Русановою комплексі пам'яток біля с. Шумськ. Навпроти селища було розкопано язичницьке святилище та щонайменше 11 ґрунтових поховань, проте всі вони виявилися сильно пошкодженими оранкою та військовою технікою (Русанова 1964, с. 5). Власне і на городищі Бабка, і на Шумському поселенні основу керамічного комплексу становлять райковецькі посудини варіантів 6—9, за І. П. Русановою (1973, табл. 7; 1976, табл. III), а найбільш ранні зразки горщиків презентовані варіантом 5. Останній виникає ще у празький період, проте саме таке поєднання типів дослідниця датувала часом не раніше IX ст. (Русанова 1976, с. 24). Деякі інші знайдені на Шумському поселенні посудини (Русанова 1976, рис. 8: *4*) хоча й наслідують празькі форми, є хронологічно пізнішими (тип I, за: Петрашенко 1992, с. 43).

На могильнику поблизу с. Головне на Західній Волині виявлено лише нечисленні уламки посуду: в кургані 1 — лише ліпного, в кургані 2 — переважно гончарного. Проте в цьому випадку не викликає сумнівів, що некрополь пов'язаний із розташованим поруч городищем (Кухаренко 1961, с. 31), котре нині датується IX—X ст. (Кучера 1999, с. 191) і належить до райковецької культури.

Варто згадати й пам'ятки поблизу с. Велика Андрусівка у Потясминні, де Д. Т. Березовець на початку 1960-х рр. обстежив одразу чотири групи кремаційних поховань. Велика Андрусівка I вважається типовим некрополем райковецької культури, хронологічні межі якого за аналогією з розташованим неподалік поселенням Луг II визначалися автором розкопок кінцем VIII — початком IX ст. (Березовець 1969, с. 69). Водночас О. М. Приходнюк (1980, с. 38—42; 1998, с. 29) помітив, що деякі поховальні урни були типовими горщиками пеньківського кола. Імовірно, частина захоронень належала до більш ранньої, пеньківської, фази могильника, об'єктивно виділити яку наразі складно (Синиця 2003, с. 17—18). Керамічний матеріал, що зараз зберігається у

A similar situation occurred at the complex of monuments near Shumsk village, which I. P. Rusanova studied herself. A pagan sanctuary and at least 11 ground burials were excavated opposite the village, but all of them were heavily damaged by ploughing and military machinery (Rusanova 1964, s. 5). In fact, at both Babka hillfort and Shumsk settlement, the basis of the ceramic complex is formed by Raiky vessels of variants 6—9, after I. P. Rusanova (1973, table 7; 1976, table III), and the earliest examples of pots are represented by variant 5. The latter appears in the Prague culture period, but the researcher dated this particular combination of types not earlier than the 9th century (Rusanova 1976, s. 24). Some other vessels found at the Shumsk settlement (Rusanova 1976, fig. 8: *4*), although they imitate the Prague culture shapes, are chronologically later (type I, after: Petrashenko 1992, s. 43).

At the cemetery near Holovne village in Western Volyn, only a few fragments of pottery were found: in burial mound no. 1 — exclusively handmade, in mound no. 2 — mainly wheelmade. However, in this case, there is no doubt that the necropolis is connected with the nearby hillfort (Kukharenko 1961, s. 31), which is now dated to the 9th—10th centuries (Kuchera 1999, s. 191) and belongs to the Raiky culture.

It is also worth mentioning the sites near Velyka Andrusivka village in Tiasmyn River region, where D. T. Berezovets examined four groups of cremation burials in the early 1960s. Velyka Andrusivka 1 is considered to be a typical necropolis of the Raiky culture, the chronological boundaries of which, by analogy with the nearby settlement of Luh 2, were determined by the author of the excavations to be the end of the 8th — the beginning of the 9th centuries (Berezovets, 1969, s. 69). At the same time, O. M. Prykhodniuk (1980, s. 38—42; 1998, s. 29) noted that some burial urns were typical pots of the Penkivka culture circle. Presumably, some of the burials belonged to an earlier, Penkivka, phase of the cemetery, which is currently difficult to identify objectively (Synytsia 2003, s. 17—18). The ceramic material currently stored in the collections of the Institute of Archaeology of the

Рис. 2. Поховальні урни Великоандрусівського могильника: *1*, *2* — поховання 1/II; *3*, *4* — поховання 1/III; *5* — поховання 9; *6*, *7* — поховання 15; *8* — поховання 16; *9* — поховання 25; *10* — поховання 28; *11—13* — поховання б. №№. Наукові фонди Інституту археології НАН України (фото автора)

Fig. 2. Funerary urns from the Velyka Andrusivka cemetery: *1*, *2* — burial no. 1/II; *3*, *4* — burial no. 1/III; *5* — burial no. 9; *6*, *7* — burial no. 15; *8* — burial no. 16; *9* — burial no. 25; *10* — burial no. 28; *11—13* — burials w/o Nos. Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (photo by the author)

фондах Інституту археології НАН України, представлений лише горщиками райковецької культури (рис. 2).

National Academy of Sciences of Ukraine is represented only by pots of the Raiky culture (fig. 2).

У західній частині Білоруського Полісся досліджувалася ціла низка некрополів [5], датованих білоруськими археологами в межах VIII—X ст. (Коробушкина 1993, с. 45, 116; Касюк 2011, с. 107—108; 2016, с. 92; 2021а, с. 109). Утім, вужчому датуванню курганів у більшості випадків перешкоджає відсутність керамічного матеріалу. Рештки маловиразних трупоспалень на стороні, датованих IX—X ст., нібито були зафіксовані Т. М. Коробушкіною (1984, с. 362; 1993, с. 116) у двох курганах біля с. Шебрин. Проте повторні дослідження пам'ятки, проведені 2022 р. О. Ф. Касюк (2022, с. 29—30), дозволили встановити, що виявлені раніше знахідки — фрагменти грубої ліпної кераміки та окремі кістки — походять із похованого культурного шару доби бронзи. Курган біля с. Бярезніца авторка розкопок за деталями поховального обряду орієнтовно датувала VI—VIII ст., спираючись на аналогії з півночі Білорусі (Коробушкина 1988, с. 368; 1993, с. 18). Два кургани з кам'яними вимостками, досліджені на могильнику Войская, слід, на нашу думку, датувати давньоруським часом. Вони містили рештки трупоспалення на місці з керамікою X — початку XI ст., зокрема — в гробовищі, збитому залізними цвяхами. У решті 37 розкопаних на некрополі насипів виявлено інгумаційні поховання (Коробушкина 1983, с. 354; 1993, с. 19). Імовірно, до райковецької культури належить некрополь Струга (Коробушкина 1985, с. 396; 1993, с. 18), проте стверджувати це, знов-таки, не дозволяє повна відсутність керамічного матеріалу. Тож єдиним достовірно райковецьким курганним могильником на території Білорусі залишається Радасць.

Не менше плутанини виникає стосовно культурної атрибуції поховальних комплексів доби формування Давньоруської держави. Більшість учених продовжує зараховувати до числа райковецьких кургани біля Пересопниці, розкопані Ф. Р. Штейнгелем у 1899 р. (Смиленко 1985, рис. 19; Петраускас 1993, с. 260; Абашина та ін. 2012, с. 240). У двох насипах, з'єднаних перешийком, було знайдено перепалені кістки, вугілля та по

[5] Бярезніца, Струга, Шебрин, Войская, Радасць.

In the western part of Belarusian Polissia, a number of necropoleis [5] have been studied, dated by Belarusian archaeologists to the 8th—10th centuries (Korobushkina 1993, s. 45, 116; Kasiuk 2011, s. 107—108; 2016, s. 92; 2021a, s. 109). However, a narrower dating of the mounds is, in most cases, hampered by the lack of ceramic material. The remains of poorly defined cremations on the side dated to the 9th—10th centuries were allegedly recorded by T. M. Korobushkina (1984, s. 362; 1993, s. 116) in two burial mounds near Shebryn village. However, repeated studies of the site conducted in 2022 by A. F. Kasiuk (2022, s. 29—30), allowed establishing that the previously discovered finds — fragments of coarse handmade ceramics and single bones — come from a buried Bronze Age cultural layer. The author of the excavations tentatively dated the burial mound near Biareźnica village to the 6th—8th centuries based on the details of the funerary rite, using analogies from the north of Belarus (Korobushkina 1988, s. 368; 1993, s. 18). In our opinion, two burial mounds with stone pavements investigated at the Vojskaja cemetery should be dated to the Old Rus' period. They contained the remains of a cremation on the place with ceramics from the 10th — early 11th centuries, in particular, in a coffin nailed together with iron nails. In the remaining 37 burial mounds excavated at the necropolis, inhumation burials were found (Korobushkina 1983, s. 354; 1993, s. 19). Presumably, the Struha necropolis belongs to the Raiky culture (Korobushkina 1985, s. 396; 1993, s. 18), however, the complete absence of ceramic material does not allow us to state this. Therefore, the only reliable Raiky culture burial mound on the territory of Belarus is Radaść.

No less confusion arises with regard to the cultural attribution of burial complexes from the period of the formation of the Old Rus' state. The majority of scholars continue attributing to the Raiky culture burial mounds near Peresopnytsia, excavated by F. R. Shteingel in 1899 (Smilenko 1985, fig. 19; Petrauskas 1993, s. 260; Abashyna et al. 2012, s. 240). In two embankments connected by an isthmus, burnt

[5] Biareźnica, Struha, Šebryn, Vojskaja, Radaść.

одному фрагменту гончарних горщиків (Штейнгель 1904, с. 147). Власне кажучи, могильник на правому березі р. Стубла між Білівським городищем і с. Пересопниця (на противагу тому, котрий з півночі прилягає до с. Пересопниця) в літературі прийнято називати Білівським, слідом за першою дослідницею К. М. Мельник (1901, с. 522). Дослідження останніх десятиліть дозволили встановити, що поселенський комплекс у районі с. Білева (городище, поселення та курганний некрополь) сформувався тільки наприкінці X ст., тобто за давньоруської доби (Прищепа 2016, с. 89). Ще два розкопаних на могильнику насипи містили залишки часткового трупоспалення, решта 40 — інгумаційні поховання (Мельник 1901, с. 523—533; Штейнгель 1904, с. 146—148).

Імовірно, до давньоруського часу належать одиничні кургани, розкопані Ф. Р. Штейнгелем [6] і О. А. Фотинським [7] на півночі Житомирщини, котрі Є. В. Синиця (2003, с. 11) гіпотетично датував VIII—IX ст. В усіх трьох випадках, судячи з описів робіт, представлено нехарактерний для ранніх слов'ян обряд трупоспалення на місці (Фотинский 1904, с. 229—230; Штейнгель 1904, с. 154—155). Те саме стосується курганів із рештками кремації, досліджених В. З. Завітневичем (1890, с. 6; 1892, с. 29, 37—38, 43) на цілій низці могильників басейну Прип'яті [8]. О. Ф. Касюк (2021а, с. 110) слушно датувала їх часом не ранішим за X ст., хоча й допускала можливу наявність серед них окремих більш ранніх насипів. Курган біля с. Сажки в басейні середньої течії р. Південний Буг містив залишки трупоспалення на стороні та два саманідські дирхеми Насра ібн Ахмеда 914—943 рр. (Артамонов 1949, с. 258; Березовець 1952, с. 207, 214). Обрядові особливості й датування комплексу допускають як його райковецьку, так і давньоруську належність. Проте в ранньослов'янських похованнях, на відміну від давньоруських (Моця 1984), монети практично не відомі.

[6] Рудня Борова № 1, Ковалі № 1.

[7] Андрієвичі—Хутір-Мокляки № 1.

[8] Гаривада, Барискавічи, Казазаєвка, Сцяпанавка, Холмеч.

bones, charcoal, and one fragment of wheel-made pots were found (Shteingel 1904, s. 147). As a matter of fact, the cemetery on the right bank of the Stubla River between Biliv hillfort and Peresopnytsia village (as opposed to the one adjacent to Peresopnytsia village from the north) is commonly referred to in the literature as Biliv, following the first researcher, K. M. Melnyk (Melnik 1901, s. 522). Research in recent decades has established that the settlement complex in the area of Biliv village (hillfort, settlement, and burial mound necropolis) was formed only in the late 10th century, i.e. in the Old Rus' era (Pryshchepa 2016, s. 89). Two more embankments were excavated at the cemetery are contained the remains of partial cremation, and the remaining 40 were inhumation burials (Melnik 1901, s. 523—533; Shteingel 1904, s. 146—148).

Presumably, the Old Rus' period includes single burial mounds excavated by F. R. Shteingel [6] and O. A. Fotynskyi [7] in the north of Zhytomyr region, which Ye. V. Synytsia (2003, s. 11) hypothetically dated to the 8th—9th centuries. In all three cases, judging by the descriptions of the works, the rite of cremation on the place, not typical for the early Slavs, is presented (Fotinskii 1904, s. 229—230; Shteingel 1904, s. 154—155). The same applies to the burial mounds with cremation remains investigated by V. Z. Zavitnevych (1890, s. 6; 1892, s. 29, 37—38, 43) at a number of cemeteries in the Prypiat basin [8]. A. F. Kasiuk (2021a, s. 110) rightly dated them to no earlier than the 10th century, although she allowed for the possible presence of some earlier embankments among them. A mound near Sazhky village in the basin of the middle reaches of the Pivdennyi Buh River (also spelled as Bug, hereinafter — Buh) contained the remains of cremation on the side and two Samanid dirhems of Nasr ibn Ahmad of 914—943 (Artamonov 1949, s. 258; Berezovets 1952, s. 207, 214). The ritual features and dating of the complex suggest both its Raiky culture and Old Rus' affiliation. However, in contrast to Old Rus' burials

[6] Rudnia Borova no. 1, Kovali no. 1.

[7] Andriievych—Khutir-Mokliaky, no. 1.

[8] Haryvada, Baryskavičy, Kazazajeŭka, Sciapanaŭka, Chołmieč.

Два ґрунтових поховання були виявлені І. П. Русановою та Б. А. Тимощуком на оточеному валом північному схилі гори Богіт, де розміщувалося відоме городище-святилище. Із райковецькими комплексами їх зближує як сама форма обряду, так і наявність у похованні 1 характерної ліпної миски. Уламки гончарних горщиків, знайдені в обох захороненнях, спочатку були датовані Х ст. (Русанова 1984, с. 13; Русанова, Тимощук 1986, с. 97). Проте пізніше автори розкопок визнали наявність у керамічному комплексі більш пізніх форм XI ст., а спорудження згаданого валу датували кінцем Х ст. (Русанова, Тимощук 2007, с. 183). Вони відзначали нетипові для ранніх слов'ян розміри поховальних ям і склад знахідок, припускаючи «*культовий*» характер захоронень (Русанова, Тимощук 1986, с. 97).

Могильник Бренешть у Нижньому Подністров'ї одні дослідники називають давньоруським (Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, с. 112; Тельнов 2003, с. 223), інші — етнічно неоднорідним (Рабинович 2005, с. 130; Зверев, Ткачук 2012, с. 147). На жаль, у більшості таких публікацій терміни «давньоруський» і «слов'янський» в етнокультурній характеристиці пам'ятки є цілком тотожними. Р. А. Рабінович (2005, с. 127—128) вважає, що переважна більшість кремаційних поховань була зруйнована (з чим загалом погоджуються й автори розкопок) і наголошує на значно ранішому датуванні могильника. Як основний аргумент учений наводить матеріали дослідженого ним по сусідству поселення Бренешть XIII, на якому широко представлений горизонт із райковецькою ліпною керамікою VIII—IX ст. (Рабинович, Гукин 1991). Із 97 поховань тільки три були здійснені за обрядом кремації, залишки якої поміщені до урн. У перших публікаціях іде мова про дві ліпні райковецькі урни та одну гончарну, аналогічну урнам Алчедарського могильника (Федоров 1968, с. 93; Федоров, Чеботаренко 1974, с. 105). Натомість в узагальнювальній монографії згадано лише одне поховання з ліпною урною (№ 80) і два — з кружальними (Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, с. 29). Попри такі серйозні розбіжності

(Motsia 1984), coins are almost unknown in the early Slavic burials.

Two ground burials were discovered by I. P. Rusanova and B. A. Tymoshchuk on the northern slope of Mount Bohit, surrounded by a rampart, where a well-known hillfort-sanctuary was located. They are similar to the Raiky culture complexes both in the form of the rite itself and in the presence of one distinctive handmade bowl in the burial. The fragments of wheelmade pots found in both burials were initially dated to the 10th century (Rusanova 1984, s. 13; Rusanova, Timoshchuk 1986, s. 97). However, later the authors of the excavations acknowledged the presence of later forms of the 11th century in the ceramic complex, and dated the construction of the mentioned rampart to the end of the 10th century (Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 183). They noted the atypical size of the burial pits and the composition of the finds, suggesting the «*cultic*» nature of the burials (Rusanova, Timoshchuk 1986, s. 97).

The Brăneşti cemetery in the Lower Dnister River (also spelled as Dniester, hereinafter — Dnister) region is called Old Rus' by some researchers (Fedorov, Chebotarenko, Velikanova 1984, s. 112; Telnov 2003, s. 223), and ethnically heterogeneous by others (Rabinovich 2005, s. 130; Zverev, Tkachuk 2012, s. 147). Unfortunately, in most of these publications, the terms «Old Rus'» and «Slavic» in the ethno-cultural description of the monument are quite identical. R. A. Rabinovych (Rabinovich 2005, s. 127—128) believes that the vast majority of cremation burials were destroyed (which is generally agreed by the authors of the excavations) and emphasises the much earlier dating of the cemetery. As the main argument, the scientist cites materials from the nearby settlement of Brăneşti 13, which he studied, where a horizon with Raiky handmade pottery from the 8th—9th centuries is widely represented (Rabinovich, Gukin 1991). Among the 97 burials, only three were performed by cremation, the remains of which were placed in urns. The first publications mention two handmade Raiky urns and one wheelmade urn similar to those of the Alcedar cemetery (Fedorov 1968, s. 93; Fedorov, Chebotarenko 1974, s. 105). Instead, in the generalised monograph, only one burial with a handmade urn (no. 80) and two with wheelmade urns are mentioned (Fedorov, Chebotarenko, Velikano-

у фактичних даних і відсутність ілюстрацій керамічного матеріалу, ми схильні з певною долею обережності зарахувати поховання 80 до основної вибірки райковецьких захоронень.

У попередній публікації ми не зважилися на остаточні висновки стосовно культурно-хронологічної атрибуції могильників Межирічка та Велика Горбаша на Житомирщині (Бібіков, Дяченко 2022, с. 22, 25), погодившись із пропонованим раніше датуванням у межах IX—X ст. (Моця 1990, с. 119; Томашевський 1993, додаток VIII). Нині, з огляду на наявність прямокутних дерев'яних конструкцій і численних аналогій їм, наведених у § 2.3.2.1.1, розкопані кургани можна з упевненістю зарахувати до ранньослов'янських, тобто — райковецьких.

Про результати розкопок І. Ф. Левицьким окремих курганних насипів на півночі Житомирщини, зокрема біля с. Лозниця, збереглася лише вкрай уривчаста інформація у звітній документації. Відсутній будь-який ілюстративний матеріал, а самі кургани були датовані «*пізньоенеолітичною*» добою (Левицький 1926, с. 24—28). Спроби окремих науковців звузити їх датування, віднісши до празьких (Русанова 1976, рис. 2; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257) або ж райковецьких (Михайлина 2007, с. 232; Абашина та ін. 2012, с. 240), на нашу думку, не мають під собою достатніх підстав. За інформацією, поданою в каталозі І. П. Русанової (1973, с. 39), вінця деяких урн мали насічки на краях, що мало б указувати на їхню райковецьку належність, однак автор розкопок прямо не зазначив, із якого саме могильника походять ці посудини (Левицький 1926, с. 26).

1.2.2. ЕТНОКУЛЬТУРНА АТРИБУЦІЯ

Іншим принциповим аспектом є етнокультурна атрибуція поховальних пам'яток, котра фактично полягає у визначенні ареалів східноєвропейських культур останньої чверті I тис. н. е. Поза сумнівом, таке визначення становить серйозну та нагальну

va 1984, s. 29). Despite such serious inconsistencies in the factual data and the lack of illustrations of ceramic material, we are tempted to include burial no. 80 in the main sample of the Raiky culture burials with a certain degree of caution.

In the previous publication, we did not dare to make final conclusions regarding the cultural and chronological attribution of the Mezhyrichka and Velyka Horbasha cemeteries in the Zhytomyr Oblast (Bibikov, Diachenko 2022, s. 22, 25), agreeing with the previously proposed dating within the 9th—10th centuries (Motsia 1990, s. 119; Tomashevskyi 1993, app. VIII). Now, given the presence of rectangular wooden structures and numerous analogies to them, presented in section 2.3.2.1.1, the excavated burial mounds can be confidently attributed to the early Slavic, i.e. the Raiky culture ones.

Only very fragmentary information about the results of excavations by I. F. Levytskyi of separate burial mound embankments in the north of Zhytomyr region, in particular, near Loznytsia village, has been preserved in the reporting documentation. There is no illustrative material, and the burial mounds themselves were dated to the «*Late Eneolithic*» Age (Levytskyi 1926, s. 24—28). Attempts by some scholars to narrow their dating by attributing them to the Prague culture (Rusanova 1976, fig. 2; Petrauskas 1993, table 2, s. 257) or the Raiky culture ones (Mykhailyna 2007, s. 232; Abashyna et al. 2012, s. 240), in our opinion, do not have sufficient grounds. According to the information provided in the catalogue of I. P. Rusanova (1973, s. 39), the rims of some urns had notches on the edges, which should indicate their Raiky culture affiliation, but the author of the excavations did not directly indicate which cemetery these vessels came from (Levytskyi 1926, s. 26).

1.2.2. ETHNO-CULTURAL ATTRIBUTION

Another fundamental aspect is the ethno-cultural attribution of funerary monuments, which actually involves determining the areas of Eastern European cultures of the last quarter of the 1st millennium AD. Undoubtedly, such a determination is a serious and urgent

проблему, варту окремого дослідження, і виходить за рамки теми нашої монографії. Проте заради формування якомога більш достовірних вибірок поховань ми не можемо не зупинитися на деяких основних моментах, пов'язаних із локалізацією археологічних культур ранніх слов'ян, основну увагу приділивши поховальним пам'яткам «порубіжних» територій.

У часи, коли наукове бачення райковецької культури лише формувалося, історична наука була важливим інструментом пропаганди, а вчені, свідомо чи підсвідомо, нерідко ставали «заручниками» офіційної ідеології. У результаті, на всіх наявних мапах західні межі райковецького ареалу майже збігаються з кордонами Радянського Союзу й досі, на жаль, серйозно не переглядалися. Штучність такого підходу, на наш погляд, якнайкраще демонструють матеріали Закарпаття. Нині тут відомо понад півсотні слов'янських археологічних пам'яток VIII—IX ст., зокрема два курганних могильники.

Невдовзі після завершення Другої світової війни та встановлення на Закарпатті радянської влади розпочалися спроби довести перебування цього регіону в складі Давньоруської держави (Лелекач 1949). Згодом у радянській та українській літературі утвердилась одностайна думка, що пам'ятки Закарпаття останньої чверті I тис. н. е. залишені носіями райковецької археологічної культури (Пеняк 1973, с. 12; Смиленко 1985, с. 106; Смиленко, Юренко 1990, с. 259; Михайлина 2007, с. 7; Абашина та ін. 2012, с. 237; Пеняк, Пеняк 2013, с. 205), які належали до племінного союзу білих хорватів (Смішко 1960, с. 123—127; Шекера 1967, с. 183; Пеняк 1980, с. 171; Пеняк, Пеняк 2013, с. 231). Цей висновок дослідники підкріплювали характеристикою матеріальної та духовної культури з такими ознаками, як: розташування поселенських пам'яток гніздами, які тяжіли до річок і займали надзаплавні тераси (Котигорошко 1977, с. 81; 2005, с. 354), залишки жител каркасно-стовпової конструкції з опалювальними спорудами в одному з кутів або поблизу стін (Пеняк 1973, с. 7), побутування у керамічному комплексі ліпних і орнаментованих кружальних

problem worthy of a separate study, and goes beyond the scope of our monograph. Nevertheless, in order to form the most reliable samples of burials possible, we cannot ignore some of the main points related to the localisation of archaeological cultures of the Early Slavs, focusing on the burial monuments of the «frontier» territories.

At the time when the scientific vision of the Raiky culture had only been formed, historical science was an important tool of propaganda, and scientists, consciously or subconsciously, often became «hostages» of the official ideology. As a result, on all available maps, the western boundaries of the Raiky culture area almost coincide with the borders of the Soviet Union and, unfortunately, have not yet been seriously revised. The artificiality of this approach, in our opinion, is best demonstrated by materials from Zakarpattia. Today, more than fifty Slavic archaeological monuments from the 8th—9th centuries are known here, including two mound cemeteries.

Shortly after the end of the World War II and the establishment of Soviet authority in Zakarpattia, attempts were made to prove that this region was part of the Old Rus' state (Lelekach 1949). Subsequently, the unanimous opinion was established in the Soviet and Ukrainian literature that the monuments of Zakarpattia of the last quarter of the 1st millennium AD were left by the carriers of the Raiky archaeological culture (Peniak 1973, s. 12; Smilenko 1985, s. 106; Smilenko, Iurenko 1990, s. 259; Mykhailyna 2007, s. 7; Abashyna et al. 2012, s. 237; Peniak, Peniak 2013, s. 205), which belonged to the tribal union of the White Croats (Smishko 1960, s. 123—127; Shekera 1967, s. 183; Peniak 1980, s. 171; Peniak, Peniak 2013, s. 231). The researchers supported this conclusion with the characteristics of material and spiritual culture with such features as: the location of settlement monuments in clusters that tended to rivers and occupied floodplain terraces (Kotigoroshko 1977, s. 81; 2005, s. 354), the remains of frame-pillar construction dwellings with heating structures in one of the corners or near the walls (Peniak 1973, s. 7), the existence of handmade and ornamented wheelmade pots in the ceramic

горщиків, меншою мірою — глиняних мисок і сковорідок (Котигорошко 1977, с. 94—97; Пеняк 1980, с. 129—142), характерна система господарювання (Пеняк 1973, с. 7—8) та поховальний обряд місцевого населення (Пеняк 1980, с. 171).

Однак детальний розгляд матеріалів закарпатських пам'яток VIII—IX ст. змушує інакше поглянути на проблему їх етнокультурної належності. Житлові споруди цього регіону в конструктивному плані є більш різноманітними, ніж в основному ареалі райковецької культури: домінували напівземлянки зрубної конструкції з котлованами аморфної форми та винесеними за межі котлованів стінами, також з'являються наземні споруди з каркасно-глинобитною конструкцією стін (Котигорошко 1977, с. 92—93; 2005, с. 354). Основною опалювальною спорудою жител у цей час було відкрите вогнище, обкладене камінням, рідше — глинобитна піч. Традиційні для райковецької культури печі-кам'янки наразі невідомі (Котигорошко 2005, с. 354).

Попри те, що на пам'ятках Закарпаття представлений подібний до райковецького набір глиняного посуду (рис. 3), окремі типи якого мають аналогії на Правобережжі Дніпра та Прикарпатті (Котигорошко 1977, с. 94—97), можна помітити й серйозні відмінності. По-перше, більшість ліпних зразків тяжіє до колекцій слов'янських пам'яток Центральної Європи (Берняковичч 1957, с. 439; Будински-Кричка 1990), а посудини з присадкуватими округлими пропорціями можуть мати прототипи на слов'яно-аварських пам'ятках попередньої доби (Profantová 1992, s. 644—647). По-друге, привертає увагу відсутність орнаментації вінець ліпних горщиків у вигляді защипів на краях (Котигорошко 1977, с. 95), що є традиційним для райковецького ліпного посуду. По-третє, гончарний комплекс посудин, безсумнівно, належить до традиції «дунайського типу», що неодноразово наголошувалося дослідниками (Budinský-Krička 1980, s. 45—57; Котигорошко 2005, с. 360). Особливо помітною є відсутність у домішках до тіста гончарних посудин шамоту: в більш ранніх зразках переважає жорства, яку з часом змінює дрібнозернистий пісок. Також привертає увагу значно

complex, and to a lesser extent clay bowls and pans (Kotigoroshko 1977, s. 94—97; Peniak 1980, s. 129—142), a typical household system (Peniak 1973, s. 7—8) and the funeral rite of the local population (Peniak 1980, s. 171).

However, a detailed examination of the materials of Zakarpattia monuments from the 8th—9th centuries forces us to look at the problem of their ethno-cultural affiliation differently. Residential buildings in this region are more diverse in terms of construction than in the main area of the Raiky culture: semi-dugouts of log-pillar construction with amorphous foundation pits and walls outside the foundation pits dominated, and above-ground structures with frame adobe walls also appear (Kotigoroshko 1977, s. 92—93; 2005, s. 354). The main heating structure of the dwellings at this time was an open hearth lined with stones, less often — an adobe kiln. Stone kilns traditional for the Raiky culture are currently unknown (Kotyhoroshko 2005, s. 354).

Despite the fact that at the monuments of Zakarpattia there is a similar set of pottery to the Raiky culture one (fig. 3), some types of which have analogies on the Dnipro Right-bank and Prykarpattia (Kotigoroshko 1977, s. 94—97), serious differences can be noticed. Firstly, most of the handmade examples tend to be from collections of the Slavic monuments of Central Europe (Berniakovich 1957, s. 439; Budinski-Krichka 1990), and vessels with squat rounded proportions may have prototypes on Slavic-Avar monuments of the previous era (Profantová 1992, s. 644—647). Secondly, the lack of ornamentation on the rims of handmade pots in the form of pinches on the edges (Kotigoroshko 1977, s. 95), which is traditional for the Raiky culture handmade ware, is noteworthy. Thirdly, the pottery complex of vessels undoubtedly belongs to the tradition of the «Dunai type» (Dunai River is also spelled as Danube, hereinafter — Dunai), which has been repeatedly emphasised by researchers (Budinský-Krička 1980, s. 45—57; Kotyhoroshko 2005, s. 360). The absence of chamotte in the admixtures of the pottery vessels' clay is particularly noticeable: in earlier samples, chert predominates, which is eventually replaced by fine-grained sand. Also noteworthy is the much higher per-

Рис. 3. Поховальні урни Червенівського могильника: *1* — курган 1/1932; *2* — курган 2/1932; *3* — курган 3/1932; *4* — курган б. №/1938 (за: Пеняк 1980)

Fig. 3. Funerary urns of the Cherveniovo cemetery: *1* — mound no. 1/1932; *2* — mound no. 2/1932; *3* — mound no. 3/1932; *4* — mound w/o No./1938 (after Peniak 1980)

більший відсоток гончарного посуду на поселенських пам'ятках, порівняно з правобережно-дніпровськими та прикарпатськими комплексами райковецької культури, а також перехід місцевими майстрами до швидкого гончарного круга вже у другій половині IX ст. (Котигорошко 2005, с. 360). Крім того, наприкінці IX ст. з асортименту посуду майже зникають миски, хоча на пам'ятках райковецької культури вони трапляються аж до початку XI ст. (Михайлина 2007, с. 41).

У пізньоримський період Прикарпаття та Закарпаття являли собою дві окремі культур-

centage of pottery at settlement sites compared to the Dnipro Right-bank and Prykarpattian Raiky culture complexes, as well as the transition of local craftsmen to the fast potter's wheel in the second half of the 9th century (Kotyhoroshko 2005, s. 360). In addition, at the end of the 9th century, bowls almost disappeared from the range of dishes, although they are found at the Raiky culture sites until the beginning of the 11th century (Mykhailyna 2007, s. 41).

In the late Roman period, Prykarpattia and Zakarpattia were two separate cultural regions (Vakulenko 2010, s. 256). The general

ні області (Вакуленко 2010, с. 256). Загальну картину слов'янської колонізації території Закарпаття реконструюють так. Невеликі групи слов'янського населення з'явилися в Карпатській котловині на початку VI ст., в розпал Великого переселення народів, а в другій половині цього століття нова хвиля слов'ян мігрує за Карпати під тиском аварів (Котигорошко 1991, с. 179). Подальше зростання кількості поселень в останні століття I тис. н. е. пов'язують чи то з новим інтенсивним проникненням східнослов'янського населення (Chişvasi-Comşa 1958, p. 79, 86; Пеняк 1980), чи то з природнім приростом місцевої людності (Котигорошко 1991, с. 195). Однак слов'янські пам'ятки VIII—IX ст., як і більш ранні, концентруються на заході та південному заході Закарпаття (Котигорошко 2005, с. 349, рис. 1), тоді як північніші, передгірні, регіони освоюються лише у X ст. Це ставить під сумнів можливість міграції слов'янського населення через Карпатські перевали й говорить на користь південного (Котигорошко 2005, с. 349) чи західного (Chropovsky 1982) маршруту. Враховуючи все сказане, поховальні пам'ятки Закарпаття слід розглядати окремо від основної вибірки райковецьких захоронень.

Іншим мікрорегіоном, етнокультурна належність населення якого в останній чверті I тис. н. е. викликає сумніви, є Розточчя. На цьому вузькому горбистому пасмі, що простягається від Львова на північний захід до середньої течії Вісли, розташована низка курганних могильників зазначеного періоду. Керамічний комплекс городища і курганного могильника біля с. Добростани (Яворівський р-н Львівської обл.) загалом можна зараховувати до райковецької культури. Він досить подібний до кераміки Плісненського археологічного комплексу. Матеріал із некрополів, розташованих далі на північний захід, у польській частині Розточчя [9], важко порівнювати із Добростанами через їх більш раннє датування. Безумовно, горщики з усіх перелічених некрополів демонструють спорідненість в оформленні вінець (косий зріз) і загальній формі; можливо, на це

[9] Ґуцюв, Ліпсько, Мокре.

picture of the Slavic colonisation of the territory of Zakarpattia is reconstructed as follows. Small groups of the Slavic population appeared in the Carpathian Basin in the early 6th century, at the peak of the Migration Period, and in the second half of this century a new wave of Slavs migrated beyond the Carpathians under the pressure of the Avars (Kotigoroshko 1991, s. 179). Further growth in the number of settlements in the last centuries of the 1st millennium AD is attributed either to a new intensive penetration of the East Slavic population (Chişvasi-Comşa 1958, p. 79, 86; Peniak 1980) or to the natural increase of the local population (Kotigoroshko 1991, s. 195). However, the Slavic monuments from the 8th —9th centuries, as well as earlier ones, are concentrated in the west and south-west of Zakarpattia (Kotyhoroshko 2005, s. 349, fig. 1), while the northern, foothill regions are developed only in the 10th century. This prompts to question the possibility of migration of the Slavic population through the Carpathian passes and speaks in favour of the southern (Kotyhoroshko 2005, s. 349) or western (Chropovsky 1982) route. Taking all this into account, the funerary monuments of Zakarpattia should be considered separately from the main sample of the Raiky culture burials.

Another micro-region whose ethno-cultural affiliation in the last quarter of the 1st millennium AD is questionable is Roztocze. On this narrow hilly ridge stretching from Lviv northwest to the middle reaches of the Vistula River, there are a number of mound necropoleis of the mentioned period. The ceramic complex of the hillfort and mound cemetery near Dobrostany village (Yavoriv district, Lviv Oblast) can be generally attributed to the Raiky culture. It is quite similar to the ceramics of the Plisnensk archaeological complex. The material from necropoleis located further north-west, in the Polish part of Roztocze [9], is difficult to compare with Dobrostany because of their earlier dating. Certainly, the pots from all these necropoleis demonstrate similarities in the rim decoration (oblique cut) and the general shape; this may also be indicated by the predominance of

[9] Guciów, Lipsko, Mokre.

вказує і переважання піску серед домішок у тісті. Водночас на ліпній кераміці VIII—IX ст., що походить із могильників Польського Розточчя, відсутні характерні для райковецької культури защипи на вінцях. Також привертає увагу переважання довгих, сильно відігнутих вінець, мало характерних для райковецької культури (хоча на заході України такий тип профілювання мав певне розповсюдження, у Добростанівському археологічному комплексі він також представлений слабко).

Західна межа райковецького ареалу приблизно збігалася з сучасним українсько-польським кордоном. Басейн Сяну до цього ареалу не входив (Parczewski 1991, s. 36—38), а далі на північ природним рубежем стала середня течія Західного Бугу. В. М. Петегирич (2007, с. 105, рис. 3) зараховує до числа райковецьких пам'ятки Лівобережного Побужжя й навіть басейну р. Вепр, вважаючи їх підосновою формування Червеньської та Белзької земель. Одначе літописець прямо говорить, що до походу Володимира на ляхів 981 р. Червень, як і Перемишль, був польським містом: «*Иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и ины городы, иже суть и до сего дне подъ Русью*» (Повість… 1990, с. 137). Водночас окремі групи райковецького населення, вочевидь, проникали далі на захід від Бугу (Wróblewski 1995, s. 276—278), та й загалом спроби провести чітку західну межу поширення райковецької культури є певною мірою умовними, про що буде детальніше сказано в § 6.2.

На півночі райковецькі пам'ятки займають Прип'ятське Полісся, разом із лівим берегом Прип'яті, що визнають і сучасні білоруські археологи (Касюк 2016, с. 62; 2021b, с. 104).

Свого часу М. Комша (Chişvasi-Comşa 1958, p. 75—80, 85—86) висловила думку щодо єдності слов'янських пам'яток Східної Румунії з райковецькими, запропонувавши термін «*культура Лука-Райковецька—Хлінча I*». Подібну точку зору можна зустріти й у вітчизняній літературі (Смиленко 1985, с. 106). Проте було встановлено, що культура Хлінча I є досить своєрідною, а в процесі її формування брали участь як переселен-

sand among the clay impurities. At the same time, the handmade ceramics from the 8th—9th centuries from the cemeteries of the Polish Roztocze do not have the typical pinched rims of the Raiky culture. Also noteworthy is the prevalence of long, strongly bent rims, which are not common in the Raiky culture (although this type of profiling was widespread in Western Ukraine, it is also poorly represented in the Dobrostany archaeological complex).

The western boundary of the Raiky culture area approximately coincided with the modern Ukrainian-Polish border. The Sian basin was not included in this area (Parczewski 1991, s. 36—38), and further north the middle reaches of the Western Buh became the natural boundary. V. M. Petehyrych (2007, s. 105, fig. 3) considers the monuments of the Buh Left-bank and even the Vepr River basin to be Raiky culture ones, considering them the basis for the formation of the Cherven and Belz lands. However, the chronicler explicitly states that before Volodymyr's campaign against the Lechs in 981, Cherven, like Przemyśl, was a Polish city: «*Иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и ины городы, иже суть и до сегодне подъ Русью*» (Povist… 1990, s. 137). At the same time, some groups of the Raiky population apparently penetrated further west of the Buh (Wróblewski 1995, s. 276—278), and in general, attempts to draw a clear western border of the Raiky culture are to some extent conditional, as will be discussed in more detail in section 6.2.

In the north, Raiky monuments occupy Prypiat Polissia, along with the left bank of the Prypiat River, which is also accepted by modern Belarusian archaeologists (Kasiuk 2016, s. 62; 2021b, s. 104).

At the time, M. Comsa (Chişvasi-Comşa 1958, p. 75—80, 85—86) expressed an opinion about the unity of the Slavic monuments in Eastern Romania with those of the Raiky culture, proposing the term «*Luka-Raiky—Hlincha 1 culture*». A similar point of view can be found in the national literature (Smilenko 1985, s. 106). However, it has been established that the Hlincha 1 culture is quite peculiar, and both Slavic settlers and carriers of the local culture of Ipoteşti—Cândeşti—Ciurel par-

ці-слов'яни, так і носії місцевої культури Іпотешть—Кіндешть—Чурелу (Nestor 1959, р. 43—64; Приходнюк 1983, с. 188; Федоров 1999, с. 28).

Нерідко до ареалу райковецької культури зараховують правобережжя Нижнього Дунаю в межах сучасної Болгарії (Смиленко 1985, с. 106; Баран 1998, с. 91; Михайлина 2007, с. 5). Перша хвиля слов'янських поселенців у цьому регіоні була представлена пеньківським населенням, вочевидь інфільтрантами, котрі виконували у візантійських фортецях і містах певні військові функції та досить швидко сприйняли більш високу місцеву культуру (Хрисимов 2015, с. 313). Пізнішу групу слов'янських пам'яток, споріднених із райковецькими, С. Ангелова на базі розробок Ж. Вижарової виділила у тип Попіна—Гарван. Сучасні болгарські вчені розглядають цей тип то як окрему археологічну культуру, то як локальний варіант культури Хлінча I (Ангелова 1997, с. 499—500; Хрисимов 2015, с. 310, 313). Досі не сформульовані чіткі ознаки пам'яток цього кола; на думку деяких дослідників, упевнено визначити культурну належність слов'янських старожитностей Північної Болгарії наразі неможливо (Komatarova-Balinova 2016, p. 263).

Визначення ареалу роменської культури практично не викликає суперечок. Хоча за радянської доби його, слідом за І. І. Ляпушкіним (1947, с. 121), нерідко розглядали сукупно з заселеними племенами в'ятичів басейнами Дону та Оки як територію єдиної роменсько-боршевської культури, нині більшість науковців відмовилися від такого підходу. Між ареалами сіверян, в'ятичів і донських слов'ян наявні значні незаселені зони (Енуков 2005, с. 51—52), а в матеріальній і духовній культурі цих племен помітні суттєві відмінності, яскраво виражені й у поховальному обряді. Найдискусійнішим питанням можна вважати етнокультурну належність населення Брянського Подесіння, зокрема Кветунського археологічного комплексу біля м. Трубчевськ. Етнічний склад населення Кветуні був неоднорідним, тому серед науковців з'явилися прихильники сіверянської (Сухобоков 1975, с.74—75; Петраускас 1993, табл. 2, с. 260; Шинаков, Гурья-

ticipated in the process of its formation (Nestor 1959, p. 43—64; Prikhodniuk 1983, s. 188; Fedorov 1999, s. 28).

The area of the Raiky culture is often attributed to the right bank of the Lower Dunai within the borders of modern Bulgaria (Smilenko 1985, s. 106; Baran 1998, s. 91; Mykhailyna 2007, s. 5). The first wave of Slavic settlers in this region was represented by the Penkivka population, apparently infiltrators who performed certain military functions in Byzantine fortresses and cities and quickly adopted more advanced local culture (Khrisimov 2015, s. 313). A later group of Slavic monuments related to the Raiky sites was identified by S. Angelova as the Popina—Garvan type on the basis of Zh. Vazharova's formulations. Modern Bulgarian scholars consider this type either as a separate archaeological culture or as a local variant of the Hlincha 1 culture (Angelova 1997, s. 499—500; Khrisimov 2015, s. 310, 313). Clear signs of the monuments of this circle have not been formulated yet; according to some researchers, it is currently impossible to determine the cultural affiliation of the Slavic antiquities in Northern Bulgaria with certainty (Komatarova-Balinova 2016, p. 263).

The definition of the Romny culture area is practically not controversial. Although during the Soviet era, following I. I. Liapushkin (1947, s. 121), it was often considered together with the Don and Oka basins inhabited by the Viatichi tribes as the territory of a single Romny-Borshchevo culture, most scholars have now abandoned this approach. There are significant uninhabited zones between the areas of the Siverians, Viatichi, and Don Slavs (Enukov 2005, s. 51—52), and there are significant differences in the material and spiritual culture of these tribes, which are also clearly expressed in the funeral rite. The most controversial issue is the ethno-cultural affiliation of the population of Briansk Desna River region, in particular, the Kvetun archaeological complex near Trubchevsk city. The ethnic composition of the Kvetun population was heterogeneous, which is why supporters of the site's Siverians (Sukhobokov 1975, s. 74—75; Petrauskas 1993, table 2, s. 260; Shinakov, Gurianov, Chubur 2011, s. 38) and Radimichs (Padin 1988; Bogo-

нов, Чубур 2011, с. 38) та радимицьої (Падин 1988; Богомольников 1993, с. 23) належності пам'ятки. Серед знайдених у похованнях етновизначальних жіночих прикрас яскраво виділяються не тільки сіверянські та радимицькі, але й в'ятицькі (Поляков, Шинаков 2012, с. 158—159). Класичних роменських поховань тут досі не виявлено, натомість відомі камерні гробниці та їхні імітації. Тому версія О. П. Моці (1988), згідно з якою Кветунь виникає не пізніше середини X ст. як давньоруський центр контролю над регіоном, є найімовірнішою. Ще більше сумнівів викликає роменська належність могильника поблизу с. Полуж'є неподалік Брянська (Ляпушкин 1959b, с. 84—86).

1.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОХОВАНЬ

Поховальний комплекс є кінцевим результатом поховального обряду. До моменту розкопок зберігається лише певна частина його матеріальних решток, що відповідає поняттю «поховальна пам'ятка». Завдання дослідника полягає в отриманні з цих решток максимально можливого масиву інформації. Задля якомога повнішої та об'єктивнішої реконструкції структури поховального комплексу необхідне застосування формалізованого структурного опису (Леонова, Смирнов 1977, с. 22).

Першим етапом створення такого опису та класифікації поховальних пам'яток є виділення структурних компонентів, із яких вони складаються. Традиційно в структурі поховальної пам'ятки виділяли три основні складові: поховальну споруду, залишки померлого та поховальний інвентар (Массон 1976, рис. 17; Кореняко 1976, с. 55; Леонова, Смирнов 1977, с. 19—20; Ольховский 1986, с. 70—71; Генинг и др. 1990, с. 33). Дехто з учених намагався «перенести» цей тричленний поділ (іноді з певними варіаціями) і на поховальний обряд, змішуючи ці два поняття (Назаренко 1970, с. 191; Лебедев 1970,

molnikov 1993, s. 23) affiliation have emerged among scholars. Amidst the ethnically defining women's jewellery found in the burials, not only Siverians and Radimichs, but also Viatichi jewellery is clearly distinguished (Poliakov, Shinakov 2012, s. 158—159). No classic Romny culture burials have been found here so far, but chamber tombs and their imitations are known. Therefore, the version of O. P. Motsia (1988), according to which Kvetun emerged no later than the middle of the 10th century as an ancient Rus' centre of control over the region, is the most likely. Even more doubtful is the Romny culture attribution of the cemetery near Poluzhe village next to Briansk (Liapushkin 1959b, s. 84—86).

1.3. GENERAL CHARACTERISTICS AND SOURCE POTENTIAL OF BURIALS

A burial complex is the final result of a funeral rite. Until the moment of excavation, only a certain part of its material remains is preserved, which corresponds to the concept of a «funerary monument». The task of the researcher is to obtain the maximum possible amount of information from these remains. For the most complete and objective reconstruction of the structure of a funeral complex, it is necessary to use a formalised structural description (Leonova, Smirnov 1977, s. 22).

The first step in creating such a description and classification of funerary monuments is to identify the structural components of which they consist. Traditionally, the structure of a funeral monument has been divided into three main components: the funerary structure, the remains of the deceased, and the funerary inventory (Masson 1976, fig. 17; Koreniako 1976, s. 55; Leonova, Smirnov 1977, s. 19—20; Olkhovskii 1986, s. 70—71; Gening et al. 1990, s. 33). Some scholars have tried to «transfer» this three-part division (sometimes with certain variations) to the funeral rite also, mixing these two concepts (Nazarenko 1970, s. 191; Lebedev 1970, s. 182—185; 1977, s. 24; Avdusin

с. 182—185; 1977, с. 24; Авдусин 1980, с. 47). Водночас ціла низка фахівців вважає такий варіант структури неповним. Крім зазначених трьох складових, В. А. Альокшин (1981, с. 3) виділяв ритуальні дії, В. І. Мельник 1993, с. 96—97) — сателіти, а Ю. О. Смірнов (1990, с. 218, 223—224; 1997, с. 30—41), В. С. Ольховський (1993, с. 88—89) і В. Г. Івакін (2015, с. 74) — метаструктуру (або додаткову некрологічну структуру) — штучно створені об'єкти, що не виконували функцію поховальної споруди. Стосовно ранньослов'янських кремаційних поховань О. В. Петраускас (1993, с. 44—51) запропонував увести до вказаної схеми два додаткові елементи: залишки поховального кострища та залишки тризни. В цілому погоджуючись із думкою дослідника, вважаємо за доцільне об'єднати ці дві складові (разом із результатами інших подібних акцій) в одну під назвою «сліди супутніх ритуальних дій» (таких, що не пов'язані безпосередньо з рештками небіжчика та з конструкцією поховальної споруди). Схожої думки дотримується І. В. Зіньковська (2000, с. 40). Відповідно до реалій ранньослов'янських культур останньої чверті І тис. н. е., структуру поховального комплексу можна викласти за допомогою схеми:

I. Поховальні споруди [10] та додаткові вмістилища:

- ямки;
- кургани;
- конструкції з дерева (огорожі, зрубні споруди, стовпи) чи каміння;
- вмістилища для кісток (урни або інші контейнери);

II. Сліди супутніх ритуальних дій:

- ритуальні вогнища;
- тваринні кістки, стравниці (залишки жертовної їжі?);

[10] За переконанням В. С. Ольховського (1993, с. 88—89), курганні насипи не можна розглядати в категорії поховальних споруд, що, втім, не знайшло підтримки серед інших учених. Ю. О. Смірнов (1997, с. 52) зарахував до цієї категорії поховальні урни та інші додаткові вмістища, з чим можна погодитися. Натомість серед додаткових структур він називав крематорії (Смирнов 1997, с. 54), які, на нашу думку, прямого стосунку до поховальної пам'ятки не мають.

1980, s. 47). At the same time, a number of experts consider such a version of the structure to be incomplete. In addition to these three components, V. A. Alokshin (Alekshin 1981, s. 3) distinguished ritual actions, V. I. Melnik (1993, s. 96—97) — satellites, Yu. O. Smirnov (1990, s. 218, 223—224; 1997, s. 30—41), and V. S. Olkhovskiy (Olkhovskii 1993, s. 88—89) and V. H. Ivakin (2015, s. 74) — metastructure (or additional necrological structure) — artificially created objects that did not serve as a funerary structure. Regarding the early Slavic cremation burials, O. V. Petrauskas (1993, s. 44—51) proposed to include two additional elements in the mentioned scheme: the remains of a funeral pyre and the remains of a feast. In general, agreeing with the researcher's opinion, we consider it appropriate to combine these two components (together with the results of other similar actions) into one under the name «traces of accompanying ritual actions» (those not directly related to the remains of the deceased and the construction of the burial structure). A similar opinion is expressed by I. V. Zinkovskaya (Zinkovskaia 2000, s. 40). In accordance with the realities of the early Slavic cultures of the last quarter of the 1st millennium AD, the structure of the funerary complex can be presented by means of a scheme:

I. Burial structures [10] and additional containers:

- small pits;
- burial mounds;
- wooden (fences, log-pillar structures, pillars) or stone structures;
- containers for bones (urns or other containers);

II. Traces of related ritual activities:

- ritual fire;

[10] According to V. S. Olkhovskiy (Olkhovskii 1993, s. 88—89), mound embankments cannot be considered in the category of funerary structures, which, however, was not supported by other scholars. Yu. O. Smirnov (1997, s. 52) included funeral urns and other additional containers in this category, which we can agree with. Instead, among the additional structures he mentioned crematoria (Smirnov 1997, s. 54), which, in our opinion, are not directly related to the burial monument.

• тваринні кістки в насипі (сліди поминального бенкету?);

• уламки навмисно розбитих посудин;

III. Рештки померлого;

IV. Поховальний інвентар.

Кожен структурний компонент характеризується певним набором ознак, які важливо враховувати під час їх аналізу. Що стосується поховальних споруд, такими ознаками є їхня форма, розміри, сліди дії вогню тощо. Аналізуючи людські рештки, необхідно зважати на їхнє положення в просторі та всередині поховальної споруди, кількість похованих індивідів, об'єм і ступінь обпаленості кісток, наявність серед них решток поховального кострища (перебрані чи неперебрані кістки). Важливими характеристиками поховального інвентарю є його кількість, склад, розташування в поховальному комплексі, сліди перебування у вогні. Аналіз двох останніх структурних компонентів відкриває певні можливості для статево-вікової диференціації поховань.

Усі доступні нам вихідні фактичні дані щодо розкопок слов'янських поховань переддержавного періоду на території України, враховуючи розглянуті в попередніх параграфах аспекти, були систематизовані у вигляді каталогів (Додатки I—III). Отримана вибірка є досить неоднорідною.

Більшість курганів роменської культури розкопали у XIX — на початку XX ст. археологи-любителі. Як правило, результати робіт описані поверхнево, оскільки сама методика розкопок курганів базувалася переважно на емпіричних знаннях. У деяких випадках у нашому розпорядженні є лише інформація про розкопані під час земляних робіт поховання, передана зі слів місцевих жителів (якою також не можна нехтувати). На відносно сучасному науковому рівні у другій половині XX ст. було досліджено лише близько 15 % роменських кремаційних захоронень, що не могло не вплинути на загальну оцінку поховального обряду літописних сіверян з боку науковців. У цій праці не розглядаються інгумаційні поховання роменської культури, що виникли, за переконанням автора, внаслідок християнізації сіверянського населення (див.: § 6.4).

• animal bones, dishes (remains of sacrificial food?);

• animal bones in the embankment (traces of a memorial feast?);

• fragments of deliberately broken vessels;

III. The remains of the deceased;

IV. Funerary inventory.

Each structural component is defined by a specific set of features that are important to consider when analysing them. In the case of funerary structures, these features include their shape, size, traces of fire, etc. When analysing human remains, it is necessary to take into account their position in space and inside the burial structure, the number of buried individuals, the volume and combustion intensity, and the presence of funeral pyre remains (sorted or unsorted bones). Important characteristics of funerary inventory include its quantity, composition, location in the burial complex, and traces of exposure to fire. The analysis of the last two structural components opens up certain possibilities for gender and age differentiation of burials.

All the initial factual data available to us on the excavations of Slavic burials of the pre-state period on the territory of Ukraine, taking into account the aspects discussed in the previous sections, were systematised in the form of catalogues (Appendices I—III). The resulting sample is quite heterogeneous.

Most of the burial mounds of the Romny culture were excavated in the 19th — the beginning of the 20th centuries by amateur archaeologists. As a rule, the results of the work were described superficially, since the methodology of burial mounds excavation was based mainly on empirical knowledge. In some cases, we have only information about burials discovered during groundworks, conveyed by local residents (which cannot be neglected). At a relatively modern scientific level, only about 15 % of the Romny culture cremation burials were studied in the second half of the 20th century, which couldn't have influenced the general assessment of the funeral rite of the chronicled Siverians by scholars. This research does not deal with the inhumation burials of the Romny culture, which, according to the author, emerged as a result of the

На противагу роменським, поховальні пам'ятки райковецької культури наприкінці 1950-х рр. тільки-но почали досліджувати. Головною проблемою вивчення райковецьких курганних могильників наразі є низький ступінь їх дослідженості. Із восьми некрополів, на більшості розкопано лише від одного до чотирьох курганів, а найбільша кількість досліджених насипів становить 10 (Чорнівка). Для порівняння, лише в суміжних районах Польщі — в середній течії Західного Бугу — проводилися розкопки 25 курганних могильників із кремаційними похованнями (Каляга 2009, с. 71). На території Богемії на 67 некрополях VIII—X ст. досліджено понад 340 курганів (не рахуючи матеріалів погано документованих розкопок XIX ст.), близько 210 із яких містили кремаційні поховання (Lutovský 2013, s. 73—78). На території Словаччини відомо 49 курганних груп IX—X ст., а на них — 614 насипів, 38 % із яких були розкопані (Hanuliak 2001, s. 281). Райковецькі ґрунтові могильники та окремі поховання, за рідкісними винятками, були випадково виявлені під час розкопок поселенських пам'яток або земляних робіт і нечасто ставали ціллю спеціального археологічного дослідження.

На Закарпатті відомо лише два могильники останньої чверті I тис. н. е. Хоча досліджені вони на досить високому рівні, така кількість залишається недостатньою для повноцінного висвітлення динаміки розвитку поховального обряду в регіоні.

Сама по собі специфіка обряду кремації, а тим паче кремації на стороні, за яким здійснені майже всі ранньослов'янські поховання на території України, неодмінно призводить до втрати певної кількості інформації про поховання в процесі його археологізації. Поховальний інвентар завжди фіксується в дуже деформованому вигляді. Яку частину мерців спалювали разом із супровідними предметами, судити важко, адже ми навіть не можемо впевнено сказати, чи вважали учасники поховальної церемонії за необхідне забирати всі оплавлені предмети з поховального кострища. Те саме стосується й людських решток: археологи часто звертають увагу на недостатню кількість перепалених

Christianisation of the Siverians population (see: section 6.4).

In contrast to the Romny ones, the burial monuments of the Raiky culture were only just beginning to be studied in the late 1950s. The main problem of researching the Raiky culture mound cemeteries is the low degree of their exploration. Of the eight necropoleis, most have only one to four mounds excavated, and the largest number of embankments studied is 10 (Chornivka). For comparison, only in the neighbouring areas of Poland — in the middle reaches of the Western Buh — 25 mound cemeteries with cremation burials were excavated (Kaliaga 2009, s. 71). In Bohemia, more than 340 burial mounds have been investigated in 67 necropoleis from the 8th—10th centuries (not counting materials from poorly documented excavations of the 19th century), about 210 of which contained cremation burials (Lutovský 2013, s. 73—78). In Slovakia, 49 burial mound groups from the 9th—10th centuries are known, with 614 embankments on them, 38 % of which have been excavated (Hanuliak 2001, s. 281). With rare exceptions, the Raiky culture ground cemeteries and individual burials were accidentally discovered during excavations of settlement monuments or groundworks and rarely became the subject of special archaeological research.

In Zakarpattia, there are only two mound necropoleis of the last quarter of the 1st millennium AD. Although they have been researched at a fairly high level, this number remains insufficient to fully cover the dynamics of the development of the funerary rite in the region.

The specific nature of the cremation rite itself, and even more so, cremation on the side, which was used for almost all early Slavic burials on the territory of Ukraine, inevitably leads to the loss of a certain amount of information about the burial in the process of its archaeological investigation. Burial inventory is always recorded in a very deformed form. It is difficult to judge which part of the dead was burned together with the accompanying objects, because we cannot even say for sure whether the participants of the funeral ceremony considered it necessary to take all the burnt objects from the funeral pyre. The same applies to human re-

кісток, поміщених до поховальної споруди, що стосується не лише ранньослов'янських культур (Zoll-Adamikowa 1972, s. 519; Wahl 1982, s. 25; Holck 1997, p. 83; Прайс 2021, с. 228).

Сучасна методика дослідження кремаційних поховань передбачає неодмінне проведення антропологічної експертизи, котра за умов достатньої кількості остеологічного матеріалу дозволяє встановити кількість похованих, їхню статево-вікову належність, температурний режим, за якого відбувалося спалення тіла, та навіть позу, в якій воно перебувало на кострищі (Добровольская 2010, с. 91—94; Слободян 2018, с. 128—130). Стосовно слов'янських поховань останньої чверті I тис. н. е. антропологічні аналізи досі практично не проводилася, хоча важливість цієї процедури усвідомлював ще Д. Я. Самоквасов, у 1870-х рр. відправивши одну з урн Мар'янівського могильника на експертизу до Варшавського університету (Самоквасов 1878, с. 199).

Незадовільним є і стан збереженості ранньослов'янських некрополів (як курганних, так і ґрунтових), із чим часто стикалися навіть їхні перші дослідники у XIX ст. Основною причиною руйнації поховальних комплексів стало розорювання земель, на яких вони розташовувалися; також ці пам'ятки страждали від грабіжницьких розкопок і бойових дій.

З огляду на загальну бідність поховального інвентарю, досить малу численність вибірок і недостатню якість документованості багатьох комплексів, було б недоцільним застосовувати статистико-комбінаторні методи, котрі з 1970-х рр. нерідко впроваджують для аналізу поховальних пам'яток (Генинг, Борзунов 1975, с. 42). Накопичений археологами досвід демонструє, що для коректності такого аналізу необхідні еталонні вибірки щонайменше з кількох сотень захоронень (Михайлов 2009, с. 182; Поляков, Шинаков 2012, с. 157). Тому ми свідомо відмовилися від використання цієї методики на користь більш традиційних археологічних методів. Водночас там, де це можливо й доцільно, проводився статистичний облік окремих елементів обряду.

mains: archaeologists often draw attention to the insufficient number of burnt bones placed in a funerary structure, and this is not only true for early Slavic cultures (Zoll-Adamikowa 1972, s. 519; Wahl 1982, s. 25; Holck 1997, p. 83; Prais 2021, s. 228).

The modern methodology of studying cremation burials requires an anthropological examination, which, given a sufficient amount of osteological material, allows establishing the number of buried people, their gender and age, the temperature at which the body was burned, and even the position in which it was lying in the funeral pyre (Dobrovolskaia 2010, s. 91—94; Slobodian 2018, s. 128—130). Anthropological analyses of the Slavic burials of the last quarter of the 1st millennium AD have so far been virtually non-existent, although the importance of this procedure was realised by D. Ya. Samokvasov, who sent one of the urns from the Marianivka cemetery to the University of Warsaw for examination in the 1870s (Samokvasov 1878, s. 199).

The state of preservation of early Slavic necropoleis (both burial mounds and ground ones) is also unsatisfactory, which was often encountered even by their first researchers in the 19th century. The main reason for the destruction of burial complexes was the ploughing of the land on which they were located; these monuments also suffered from looting excavations and hostilities.

Given the general scarcity of funerary inventory, the rather small number of samples, and the insufficient quality of documentation of many complexes, it would be inappropriate to apply statistical and combinatorial methods, which have been frequently used since the 1970s to analyse funerary monuments (Gening, Borzunov 1975, s. 42). The experience accumulated by archaeologists shows that for such an analysis to be correct, reference samples from at least several hundred burials are needed (Mikhailov 2009, s. 182; Poliakov, Shinakov 2012, s. 157). Therefore, we deliberately refused to use this technique in favour of more traditional archaeological methods. At the same time, where possible and appropriate, statistical records of individual elements of the rite were made.

Наступним кроком після аналізу вихідних даних з поховань, має бути визначення їхніх хронологічних меж, що дозволить краще зрозуміти характер змін у поховальному обряді. Задля якомога повнішого уявлення про ґенезу ранньослов'янських поховань останньої чверті I тис. н. е. та окремих їхніх елементів, розгляд необхідно здійснювати на тлі пам'яток попередніх археологічних культур і сусідніх територій, застосовуючи порівняльно-історичний метод.

На тлі інших категорій археологічних об'єктів поховальні комплекси вирізняються більшою консервативністю, будучи матеріальним відображенням світоглядних уявлень певного суспільства. Будь-які зміни або відмінності в поховальному обряді викликані передусім причинами релігійного, етнокультурного чи соціально-економічного характеру [11]. Вказані причини можуть впливати як на окремі захоронення, так і на поховальний обряд загалом (Ольховский 1986, с. 73). Дослідження цих трьох основних аспектів життєдіяльності давніх суспільств, на нашу думку, має бути кінцевою метою вивчення ґенези поховальних пам'яток. Саме такий структурний поділ покладено в основу деяких монографій із цієї тематики (напр.: Моця 1987; 1993; Зиньковская 2000).

[11] Як четвертий напрямок інтерпретації поховального обряду (крім релігійно-міфологічного, етнокультурного та соціального) В. І. Гуляєв (2006, с. 5) виділяв хронологічний; А. О. Добролюбський (1982, с. 60) також навів чотири основні сфери реконструкції, розділивши між собою економічну та соціальну; В. О. Кореняко (1976, с. 54; 1977, с. 5—6) відзначав важливий вплив на форму поховального обряду стародавнього ландшафту. У В. С. Ольховського (1986, с. 73—74) перелік таких факторів подано в більш розгорнутому вигляді. Серед них — економічний, екологічний, етнотрадиційний, фізіологічний (біологічний), соціальний, фактори загально-релігійного тла, індивідуальності та зовнішніх впливів. Усі перераховані чинники, за нашим переконанням, також можна зарахувати до трьох указаних вище категорій. Те саме стосується і розробок В. А. Альокшина (1981, с. 4—8), котрий виділив шість інформаційних блоків вивчення поховальних пам'яток: уявлення про потойбічний світ, культурогенез, статево-вікові групи, соціально-економічний статус, еволюція форм сім'ї та палеодемографія.

The next step after analysing the initial data from the burials should be to determine their chronological boundaries, which will allow us to better understand the nature of changes in the funerary rite. In order to get the fullest possible picture of the genesis of early Slavic burials of the last quarter of the 1st millennium AD and their particular elements, it is necessary to consider them against the background of the monuments of previous archaeological cultures and neighbouring territories, using the comparative-historical method.

Compared to other categories of archaeological sites, burial complexes are more conservative, being a material reflection of the worldview of a particular society. Any changes or differences in the funerary rite are caused primarily by reasons of a religious, ethno-cultural or socio-economic nature [11]. These reasons may affect both individual burials and the funerary rite in general (Olkhovskii 1986, s. 73). The study of these three main aspects of life of ancient societies, in our opinion, should be the ultimate goal of studying the genesis of funerary monuments. This structural division is the basis of some monographs on this topic (for example: Motsia 1987; 1993; Zinkovskaia 2000).

[11] V. I. Guliaev (2006, s. 5) distinguished the chronological direction of funeral rite interpretation as the fourth direction (in addition to religious and mythological, ethno-cultural and social); A. O. Dobroliubskiy (Dobroliubskii 1982, s. 60) also cited four main areas of reconstruction, dividing them into economic and social; V. O. Koreniako (1976, s. 54; 1977, s. 5—6) noted the important influence of the ancient landscape on the form of the funeral rite. V. S. Olkhovskiy (Olkhovskii 1986, s. 73—74) presented a more detailed list of such factors. They include economic, ecological, ethno-traditional, physiological (biological), social, factors of the general religious background, individuality and external influences. All of these factors, in our opinion, can also be classified into the three categories mentioned above. The same applies to the developments of V. A. Alokshin (Alekshin 1981, s. 4—8), who identified six informational blocks of the study of funerary monuments: concepts of the afterlife, cultural genesis, gender and age groups, socio-economic status, evolution of family types and paleodemography.

РОЗДІЛ **2** *CHAPTER*

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД РАЙКОВЕЦЬ-КОЇ КУЛЬТУРИ

FUNERAL RITE OF THE RAIKY CULTURE

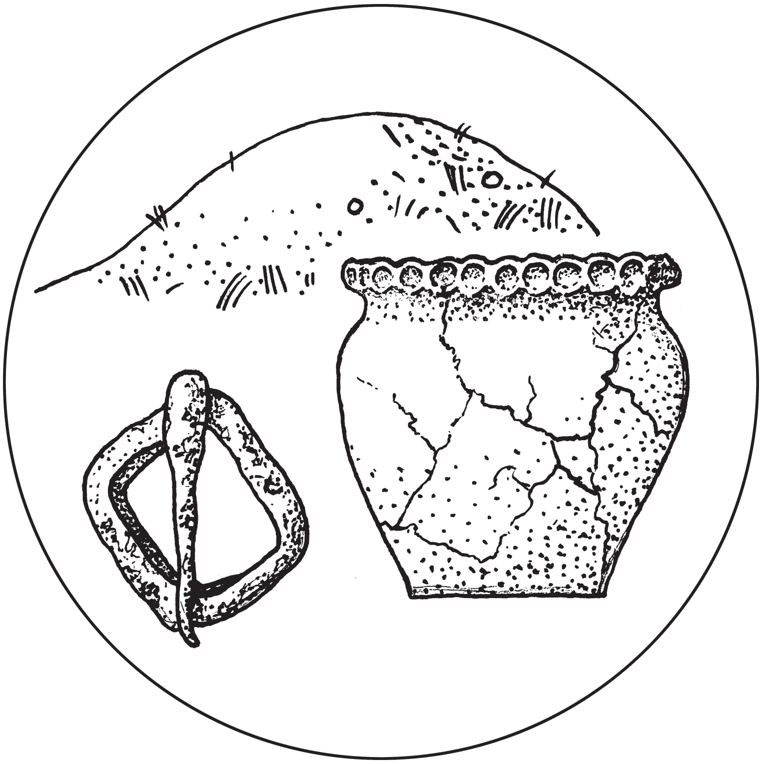

2.1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Хоча поселення з «керамікою типу Луки-Райковецької» були виділені в середині минулого століття, синхронні поховальні пам'ятки певний час лишалися невідомими. Виявлений у 1961 р. некрополь Велика Андрусівка І першовідкривачі визначили як пеньківський (Петровська, Телегін 1965, с. 179). Намагання дослідників заповнити хронологічну лакуну подекуди призводило до не зовсім правомірних висновків. Так, у ранніх працях І. П. Русанової (1958, с. 36—38) курганні пам'ятки деревлян розподілено на «*кургани з урнами житомирського типу*» (типу Корчак), орієнтовно датовані V—VIII ст., та «*кургани другого типу*», до якого ввійшли переважно давньоруські кремаційні захоронення, віднесені дослідницею до IX—X ст. В. В. Сєдов (1982, карт. 11, 13, 14) також розглядав «*могильники VIII—X ст., що включають кургани з трупоспаленням*», як монолітний масив, на противагу пам'яткам V—VII ст. і «*курганним могильникам виключно з трупопокладенням*». Частково заповнити прогалину вдалося Ю. В. Кухаренку (1961, с. 9—10), який виокремив розкопані ним на заході Волині кургани як «*могили типу Головно*» (колишня назва с. Головне). І лише наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. були досліджені по-справжньому еталонні райковецькі могильники, такі як Ревне ІА і Чорнівка.

На жаль, І. П. Русанова, котра внесла найбільший вклад у польові дослідження захоронень райковецької культури, так і не встигла повною мірою систематизувати здобутий матеріал. Інший видатний дослідник — Б. О. Тимощук (1982; 1990; 2015) — використовував отримані ним під час дослідження поховальних пам'яток Прикарпаття дані переважно в реконструкціях соціально-економічних процесів VIII—X ст.

Протягом понад сорока років не раз торкався проблем поховальної обрядовості райковецької культури один із її провідних дослідників — Л. П. Михайлина. Зокрема, він присвятив комплексному аналізу цієї проблематики окрему працю (Михайлина 2008), котра досі залишається фактично єдиною. Попри невеликий обсяг, це — найбільш повне на сьогодні дослідження, присвячене

2.1. HISTORY OF RESEARCH

Although settlements with «Luka-Raiky-type ceramics» were identified in the middle of the last century, synchronous burial sites had remained unknown for some time. The necropolis of Velyka Andrusivka 1 discovered in 1961 was identified by the discoverers as belonging to the Penkivka culture (Petrovska, Telehin 1965, s. 179). Attempts by researchers to fill the chronological gap sometimes led to not entirely legitimate conclusions. For example, in the early works of I. P. Rusanova (1958, s. 36—38), the burial mound monuments of the Drevlians were divided into «*burial mounds with urns of the Zhytomyr type*» (Korchak type), tentatively dated to the 5th—8th centuries, and «*mounds of the second type*», which included mainly Old Rus' cremation burials dated by the scholar to the 9th—10th centuries. V. V. Sedov (1982, map. 11, 13, 14) also considered «*cemeteries from the 8th—10th centuries, including burial mounds with cremations*» as a monolithic massif, as opposed to the monuments from the 5th—7th centuries and «*burial mound cemeteries exclusively with inhumation*». The gap was partially filled by Yu. V. Kukharenko (1961, s. 9—10), who identified the burial mounds he excavated in Western Volyn as «*burials of the Holovno type*» (formerly known as Holovne village). It was only in the late 1970s — early 1980s that truly reference Raiky culture cemeteries, such as Revne 1A and Chornivka, were investigated.

Unfortunately, I. P. Rusanova, who made the greatest contribution to the field research of the Raiky culture burials, did not have time to fully systematise the material she had obtained. Another prominent researcher — B. O. Tymoshchuk (1982; Timoshchuk 1990; 2015) — used the data obtained during the study of the burial monuments of Prykarpattia mainly in reconstructions of social and economic processes of the 8th—10th centuries.

For more than forty years, one of its leading researchers, L. P. Mykhailyna, has repeatedly touched upon the problems of the funerary rituals of the Raiky culture. In particular, he dedicated a separate work to a comprehensive analysis of this issue (Mykhailyna 2008), which is still virtually the only one. Despite its small size, this is the most comprehensive

райковецькому поховальному обряду. Здійснено й першу спробу типології поховальних пам'яток (Михайлина 2008, с. 280—282), яка, втім, не позбавлена недоліків. Так, курганні захоронення було розділено на п'ять видів, перші два з яких відображають розміщення решток кремації у підкурганному просторі (в ямі чи на горизонті), третій — наявність поховальних урн, два інші — наявність дерев'яних споруд. За такого підходу в деяких курганах перелічені ознаки поєднуються. В узагальнювальній монографії Л. П. Михайлини (2007, с. 227—236), присвяченій слов'янам Дніпровського Правобережжя VIII—X ст., райковецькі поховальні практики розглядаються на тлі празьких і давньоруських.

Відкриття останніх десятиліть стимулювали нову хвилю інтересу до райковецьких поховань, зокрема з боку молодого покоління дослідників (Шуй 2004, Ляска 2012; Соловій 2014; Филипчук 2016). Передусім вони розглядали локальні особливості обряду. Щоправда, для деяких публікацій притаманна відсутність критичного підходу до доробку попередників. На нашу думку, давно назріла необхідність більш ґрунтовної розвідки.

2.2. ҐРУНТОВІ ПОХОВАННЯ

Захоронення райковецької культури поділяються на дві основні групи — ґрунтові та курганні. На відміну від сусідніх західнослов'янських теренів, поховальні пам'ятки двох груп не складають спільних могильників (рис. 4, 5). Проблема їхнього співіснування буде розглянута в у § 6.1.

2.2.1. ТОПОГРАФІЯ ТА МІКРОТОПОГРАФІЯ

Топографія райковецьких ґрунтових поховань жодним чином не висвітлена в археологічній літературі. Найперший і найголовніший фактор, який варто відзначити, характеризуючи її, полягає в тому, що в біль-

study to date on the Raiky culture funerary rite. The first attempt at a typology of funeral monuments was also made (Mykhailyna 2008, s. 280—282), which, however, is not without its drawbacks. Thus, the burial mound graves were divided into five types, the first two of which reflect the placement of cremation remains in the under-mound space (in a pit or on the horizon), the third — the presence of burial urns, the other two — the presence of wooden structures. In some burial mounds, these features are combined. In the summarising monograph written by L. P. Mykhailyna (2007, s. 227—236) that is dedicated to the Slavs of the Dnipro Left-bank in the 8th—10th centuries, the Raiky culture funerary practices are considered against the background of the Prague culture and Old Rus' ones.

The discoveries of recent decades have stimulated a new wave of interest in the Raiky culture burials, in particular from the younger generation of researchers (Shui 2004; Liaska 2012; Solovii 2014; Fylypchuk 2016). First of all, they considered the local features of the rite. However, some publications lack a critical approach to the work of their predecessors. In our opinion, there has long been a need to more thorough investigation.

2.2. GROUND BURIALS

The burials of the Raiky culture are divided into two main groups: ground burials and mound burials. Unlike in the neighbouring West Slavic areas, the burial monuments of both groups do not consist of combined cemeteries (figs. 4, 5). The problem of their coexistence will be discussed in section 6.1.

2.2.1. TOPOGRAPHY AND MICROTOPOGRAPHY

The topography of the Raiky culture ground burials is not covered in any way in the archaeological literature. The first and most important factor that should be noted when describing it is that in most cases the burials were

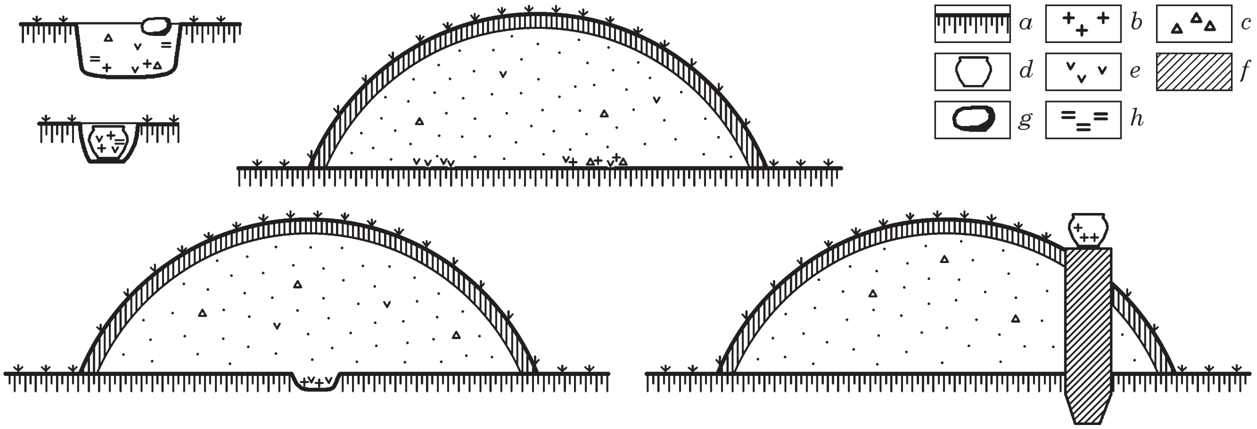

Рис. 4. Основні форми поховань райковецької культури. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — перепалені кістки; *c* — кераміка; *d* — поховальна урна; *e* — вугілля; *f* — дерево; *g* — камінь; *h* — обпалена глина

Fig. 4. The main forms of burials of the Raiky culture. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — burnt bones; c — ceramics; *d* — a burial urn; *e* — charcoal; *f* — wood; *g* — stone; *h* — burnt clay

шості випадків захоронення розміщувалися прямо на території поселенських пам’яток або ж безпосередньо до них прилягали. Стосовно шести пунктів (Бабка, Підгірці, Ревне ІА, Ревне ІБ [12], Біла, Шумськ) таке розташування є цілком очевидним. Городище на Замковій горі у Старому Збаражі, ймовірно, належить до давньоруського часу й нині зруйноване пізніми перекопами, проте тут фіксувався райковецький матеріал (Кучера 1999, с. 205; Ягодинська 2010, с. 93). На північному схилі гори, попід самим городищем, розташовувався ґрунтовий некрополь, а на сусідній Бабиній горі — синхронні укріплення першої половини X ст. (Ягодинська 1994, с. 137, рис. 1; 2010, с. 93). До цього ж переліку з певною обережністю можна зарахувати й поховання біля с. Звиняч: про наявність поруч синхронного селища можуть свідчити окремі фрагменти ранньослов’янської кераміки, знайдені під час повторного обстеження місця знахідки поховальних урн (Баран 1972, с. 166). Лише два могильники — Велика Андрусівка І і Бренешть — були розташовані на певній відстані від поселень, а останній із них ще й був відділений від селища невеликою річкою.

[12] Б. О. Тимощук (1982, с. 121) виділив два етапи функціонування городища Ревне І. На етапі А (IX ст.) воно функціонувало як общинний центр, на етапі Б (X ст.) — як городище-сховище.

located directly on the territory of settlement monuments or directly adjacent to them. In the case of six places (Babka, Pidhirtsi, Revne 1A, Revne 1B [12], Bila, Shumsk), this location is quite obvious. The hillfort on Zamkova Hill in Staryi Zbarazh probably dates back to the Old Rus’ period and is currently destroyed by late excavations, but the Raiky culture material was recorded there (Kuchera 1999, s. 205; Yahodynska 2010, s. 93). On the northern slope of the hill, beneath the hillfort itself, there was a ground necropolis, and on the neighbouring Babyna Hill there were synchronous fortifications from the first half of the 10th century (Yahodynska 1994, s. 137, fig. 1; 2010, s. 93). The burial near Zvyniach village can be included in the same list with some caution: some fragments of early Slavic ceramics found during the re-examination of the funerary urns’ location may indicate the presence of a synchronous village nearby (Baran 1972, s. 166). Only two cemeteries — Velyka Andrusivka 1 and Brăneşti — were located at a certain distance from the settlements, and the latter was also separated from the village by a small river.

[12] B. O. Tymoshchuk (1982, s. 121) distinguished two stages of functioning of Revne 1. At stage A (9th century) it functioned as a community centre, at stage B (10th century) — as a hillfort-shelter.

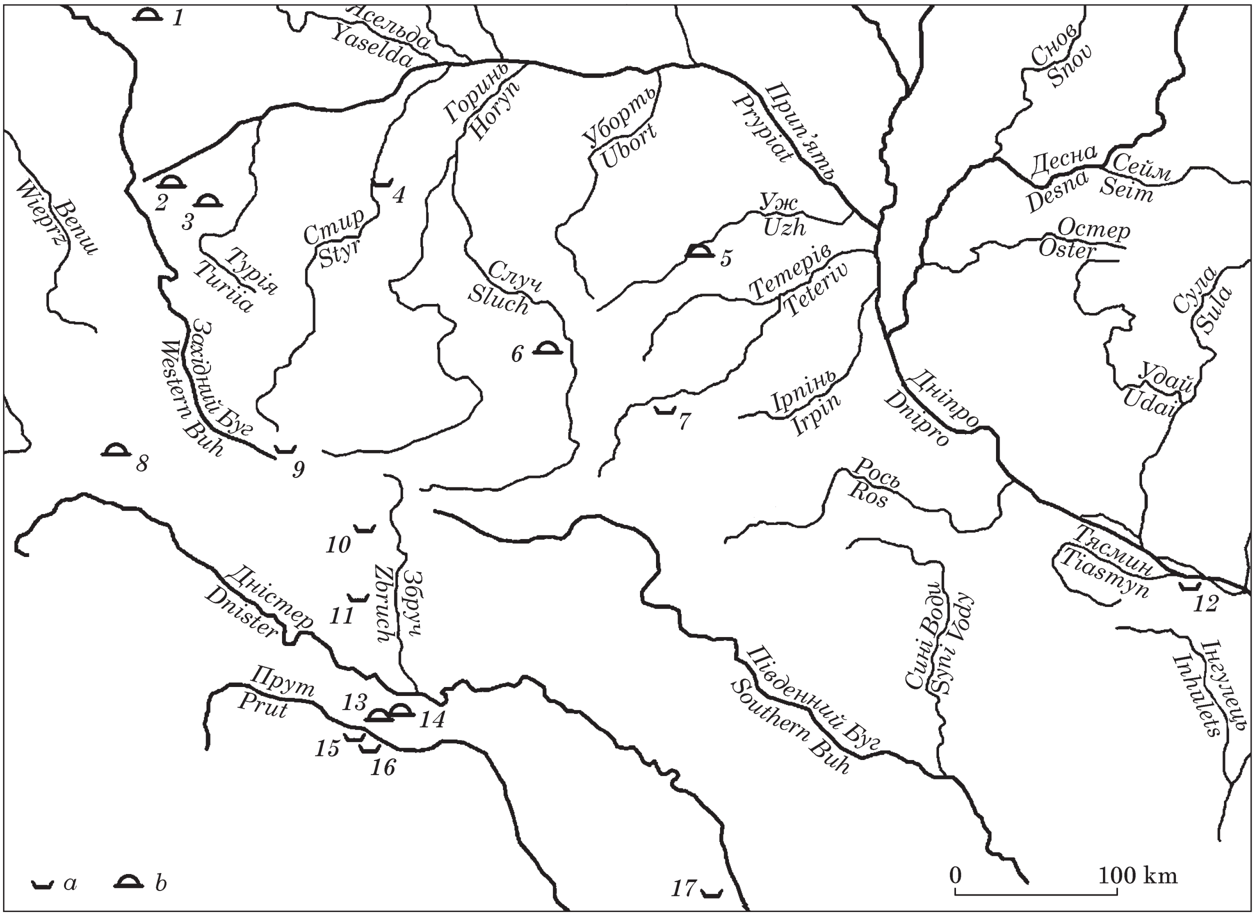

Рис. 5. Поширення поховальних пам'яток райковецької культури: *1* — Радасць; *2* — Головне; *3* — Миляновичі; *4* — Бабка; *5* — Межирічка; *6* — Велика Горбаша; *7* — Шумськ; *8* — Добростани; *9* — Підгірці; *10* — Старий Збараж; *11* — Звиняч; *12* — Велика Андрусівка І; *13* — Горішні Шерівці; *14* — Чорнівка; *15* — Ревне ІА, Ревне ІБ; *16* — Біла; *17* — Бренешть. *Умовні позначки*: *a* — ґрунтові поховання; *b* — курганні поховання

Fig. 5. Distribution of funerary monuments of the Raiky culture: *1* — Radasć; *2* — Holovne; *3* — Mylianovychi; *4* — Babka; *5* — Mezhyrichka; *6* — Velyka Horbasha; *7* — Shumsk; *8* — Dobrostany; *9* — Pidhirtsi; *10* — Staryi Zbarazh; *11* — Zvyniach; *12* — Velyka Andrusivka 1; *13* — Horishni Sherivtsi; *14* — Chornivka; *15* — Revne 1A, Revne 1B; *16* — Bila; *17* — Brăneşti. *Symbols*: *a* — ground burials; *b* — mound burials

Поховання, влаштовані безпосередньо на території поселень, відомі як у празькій [13], так і в пеньківській [14] культурах (Синиця 2003, с. 63—66), проте лише серед райковецьких ґрунтових захоронень вони превалюють. Ґрунтове захоронення VIII—IX ст. виявлене на території синхронного селища біля с. Стара Весь у басейні лівої притоки Західного Бугу, р. Лівець, причому населення цього мікрорегіону автор розкопок вва-

Burials arranged directly on the territory of settlements are known both in the Prague [13] and Penkivka [14] cultures (Synytsia 2003, s. 63—66), but they prevail only among the Raiky ground burials. A ground burial from the 8th—9th centuries was discovered on the territory of a synchronous settlement near the village of Stara Wieś in the basin of the left tributary of the Western Buh, the Livets River, and the author of the excavations considers the popula-

[13] Корчак IX, Тетерівка I.
[14] Ханська III, Селіште.

[13] Korchak 9, Teterivka 1.
[14] Khanska 3, Selişte.

жає переселенцями з райковецького ареалу (Wróblewski 1995, s. 275). Утім, диспропорція щодо топографічної прив'язки райковецьких ґрунтових поховань до поселень може бути частково пов'язана з тією обставиною, що вони фактично ніколи не були метою цілеспрямованого археологічного пошуку.

Так чи інакше, топографія захоронень, як правило, прямо залежала від розташування синхронних поселенських пам'яток. Поховання, пов'язані з відкритими селищами [15], займають першу надзаплавну терасу. Подібна «низька» топографія цілком характерна для ґрунтових могильників більш ранніх археологічних культур — празької та пеньківської (Синиця 2003, с. 62—66). Лише некрополь Бренешть займав берег невеликого мису. Захоронення, по'в'язані з городищами, розташовані на берегових мисах і підвищеннях [16], рідше — на дюнному підвищенні в заплаві [17].

Впевнено говорити про наявність ґрунтових могильників ми можемо тільки стосовно чотирьох пунктів [18]. У решті випадків удавалося виявити лише по одному—два захоронення. Важко назвати «могильником», наприклад, два поховання з Білої, здійснені в межах наземної споруди. Крім того, за відсутності антропологічної експертизи в подібних випадках не можна бути впевненим, чи не маємо ми справу з одним захороненням, поміщеним до двох урн або скупчень (про такі випадки мова піде в § 2.2.2.1). Тому доцільним буде розподілити райковецькі поховальні пам'ятки за принципом розташування на одиничні ґрунтові захоронення та могильники.

2.2.1.1. Могильники

Могильники, пов'язані з городищами (Ревне ІА, Старий Збараж), розташовувалися відразу за межами оборонних споруд. В останньому випадку поховання займали схил гори. У Підгірцях (ур. Замчисько) частину

[15] Шумськ, Велика Андрусівка І, Звиняч.
[16] Ревне І, Старий Збараж, Підгірці, Біла.
[17] Бабка.
[18] Велика Андрусівка І, Шумськ, Старий Збараж, Ревне ІА.

tion of this microregion to be migrants from the Raiky culture area (Wróblewski 1995, p. 275). However, the disparity in the topographical connection of the Raiky culture ground burials to settlements may be partly due to the fact that they have never been the target of a focused archaeological search.

In any case, the topography of the burials was usually directly dependent on the location of synchronous settlement monuments. The burials associated with open settlements [15] occupy the first floodplain terrace. Such a «low» topography is quite typical for the ground cemeteries of earlier archaeological cultures, such as the Prague and Penkivka (Synytsia 2003, s. 62—66). Only the Brăneşti necropolis occupied the shore of a small cape. Burials associated with hillforts are located on coastal capes and uplands [16], and less often on dune uplands in the floodplain [17].

We can confidently state the presence of ground necropoleis only in relation to four sites [18]. In the rest of the cases, only one or two burials were found. It is difficult to define the two burials from Bila, for example, as «cemeteries», which were made within a ground structure. In addition, in the absence of anthropological expertise, in such cases, one cannot be sure whether we are dealing with a single burial placed in two urns or clusters (such cases will be discussed in section 2.2.2.1). Therefore, it is reasonable to divide the Raiky culture burial monuments into single-ground burials and cemeteries according to the principle of location.

2.2.1.1. Cemeteries

The cemeteries associated with the hillforts (Revne 1A, Staryi Zbarazh) were located immediately outside the defensive structures. In the latter case, the burials occupied a hillside. In Pidhirtsi (Zamchysko tract), a

[15] Shumsk, Velyka Andrusivka 1, Zvyniach.
[16] Revne 1, Staryi Zbarazh, Pidhirtsi, Bila.
[17] Babka.
[18] Velyka Andrusivka 1, Shumsk, Staryi Zbarazh, Revne 1A.

ймовірного зруйнованого некрополя було виявлено на краю самого майданчика городища. Отже, гіпотеза, згідно з якою ґрунтові могильники Прикарпаття влаштовувалися в «*найвищій точці укріплень*» (Соловій 2014, с. 5), далеко не завжди відповідає реаліям.

Райковецькі некрополі характеризуються різною площею, кількістю поховань та їхньою щільністю. Найбільшим із відомих можна вважати могильник I у Великій Андрусівці. Внаслідок його розмивання водами Канівського водосховища уламки поховальних урн траплялися на площі 1—2 га, а на розкопаній ділянці площею близько 0,1 га виявлено 41 порівняно цілий комплекс і багато зруйнованих (рис. 6: *3*). Враховуючи навіть мінімально можливу щільність захоронень, їхня загальна кількість мала становити не менше кількох сотень. У Шумську на пошкодженій оранкою та військовою технікою ділянці площею 32 м^2 простежено 20 невеликих ямок близьких розмірів (рис. 6: *2*). Хоча лише в 11 з них виявлено перепалені кістки та фрагменти кераміки, решта ямок, вочевидь, також були залишками зруйнованих поховань. На Старозбаразькому могильнику на такій самій площі було зафіксовано рештки семи поховань, тобто їхня щільність порівняно з Шумськом була майже втричі меншою (рис. 7).

Як правило, поховання розташовані нерівномірно: деякі — осібно, деякі — групами по три—п'ять і більше, що може свідчити про наявність певних родинних ділянок. Висловлене Б. П. Томенчуком (2006, с. 307—308) припущення, буцімто могильники мали попереднє планування, що відповідало планувальній структурі поселень, не має жодних підстав.

Судячи з креслень, деякі поховання Шумського та Ревнянського могильників були розташовані на мінімальній відстані — 0,1—0,2 м — одне від одного, але ніколи взаємно не перекриваються. Аналогічна ситуація спостерігається на території Польщі (Zoll-Adamikova 1979b, s. 70), Болгарії (Въжарова 1976, с. 9). Традиційно археологи розцінюють цю обставину як свідчення існування над похованнями певних наземних конструкцій, розпізнавальних знаків (Zoll-Adamikova 1979b, s. 70; Томенчук 2006, с. 304; Пеняк 2018, с. 124). Вони могли бути дерев'яними й тому не зберігатися.

part of the probable destroyed necropolis was discovered on the edge of the hillfort area itself. Thus, the hypothesis that Prykarpattia ground cemeteries were arranged at the «*highest point of the fortifications*» (Soloviy 2014, p. 5) does not always correspond to reality.

The Raiky culture necropoleis are characterised by different sizes, numbers of burials, and their density. The largest of the known ones is the cemetery 1 in Velyka Andrusivka. As a result of its erosion by the waters of the Kaniv Reservoir, fragments of burial urns were found on an area of 1—2 ha, and 41 relatively intact complexes and many destroyed ones were found on the excavated area of about 0.1 ha (fig. 6: *3*). Given even the lowest possible density of burials, their total number must have been at least several hundred. In Shumsk, 20 small pits of similar size were found in a 32 m^2 area damaged by ploughing and military machinery (fig. 6: *2*). Although only 11 of them contained burnt bones and fragments of pottery, the remaining pits were apparently also the remains of destroyed burials. At Staryi Zbarazh cemetery, the remnants of seven burials were recorded in the same area, i.e. their density was almost three times lower compared to Shumsk (fig. 7).

As a rule, the burials are irregularly arranged: some are isolated, some are in groups of three to five or more, which may indicate the presence of certain family sections. The assumption made by B. P. Tomenchuk (2006, s. 307—308) that the cemeteries had a preliminary layout that corresponded to the planning structure of the settlements has no grounds.

According to the plans, some burials in Shumsk and Revne cemeteries were located at a minimum distance of 0.1—0.2 m from each other, but never overlapping. A similar situation is observed on the territory of Poland (Zoll-Adamikova 1979b, s. 70) and Bulgaria (Vazharova 1976, s. 9). Traditionally, archaeologists regard this circumstance as evidence of the existence of certain on-ground structures and identification marks over the burials (Zoll-Adamikova 1979b, s. 70; Tomen-

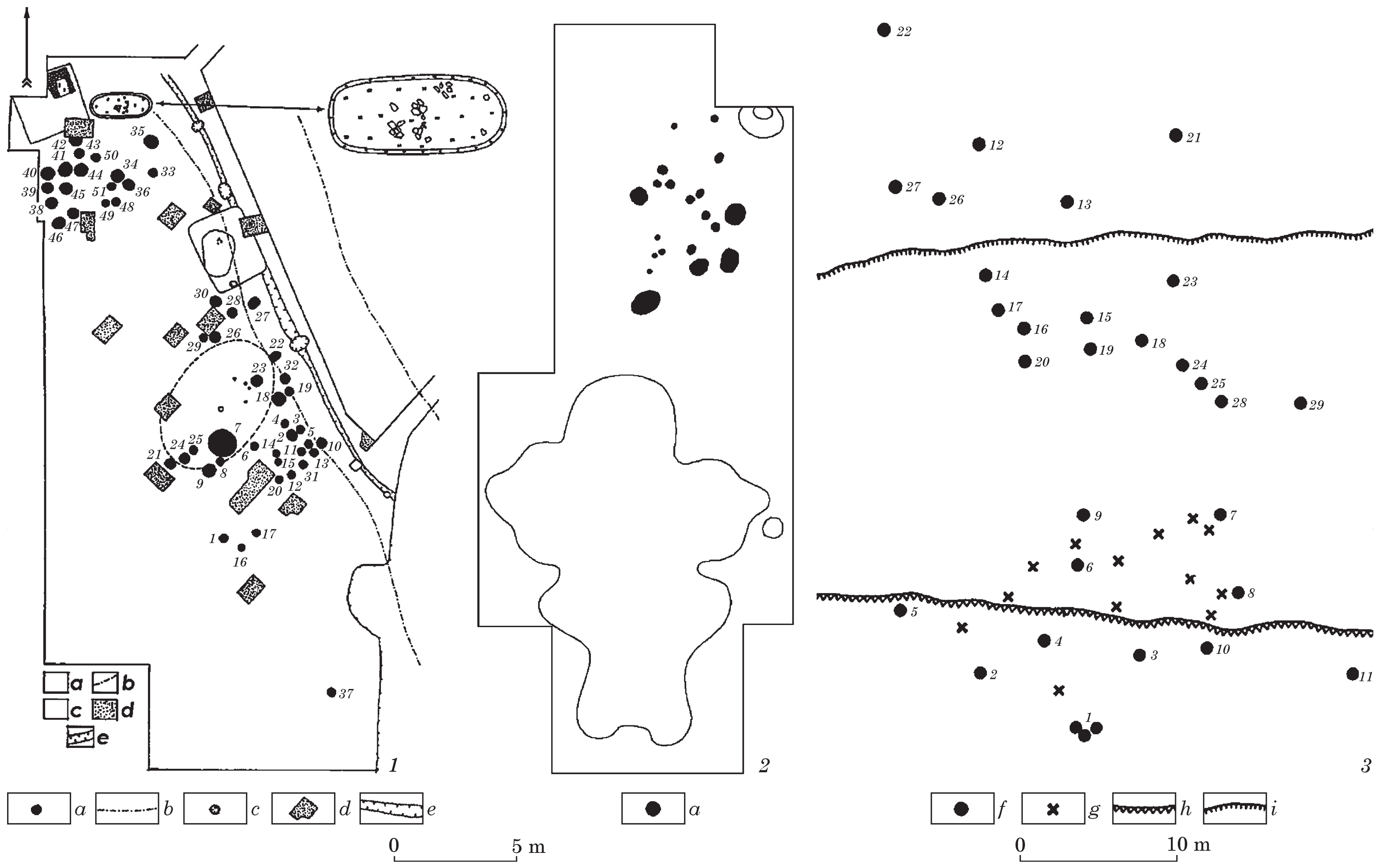

Рис. 6. Схематичні плани райковецьких ґрунтових могильників. *1* — Ревне ІА; *2* — Шумськ; *3* — Велика Андрусівка І. *Умовні позначки*: *a* — поховання; *b* — контури валу; *c* — стовпові ямки; *d* — нерозкопана площа під деревами; *e* — рівчак; *f* — урнові поховання; *g* — безурнові поховання; *h* — берегова лінія 1962 р.; *i* — берегова лінія 1961 р. (за: *1* — Михайлина 2008; *2* — Русанова 1964; *3* — Березовець 1969)

Fig. 6. Schematic plans of the Raiky ground cemeteries. *1* — Revne 1A; *2* — Shumsk; *3* — Velyka Andrusivka 1. *Symbols*: *a* — a burial; *b* — rampart contours; *c* — pillar pits; *d* — unexcavated area under trees; *e* — a ditch; *f* — urn burials; *g* — non-urn burials; *h* — coastline of 1962; *i* — coastline of 1961 (after: *1* — Mykhailyna 2008; *2* — Rusanova 1964; *3* — Berezovets 1969)

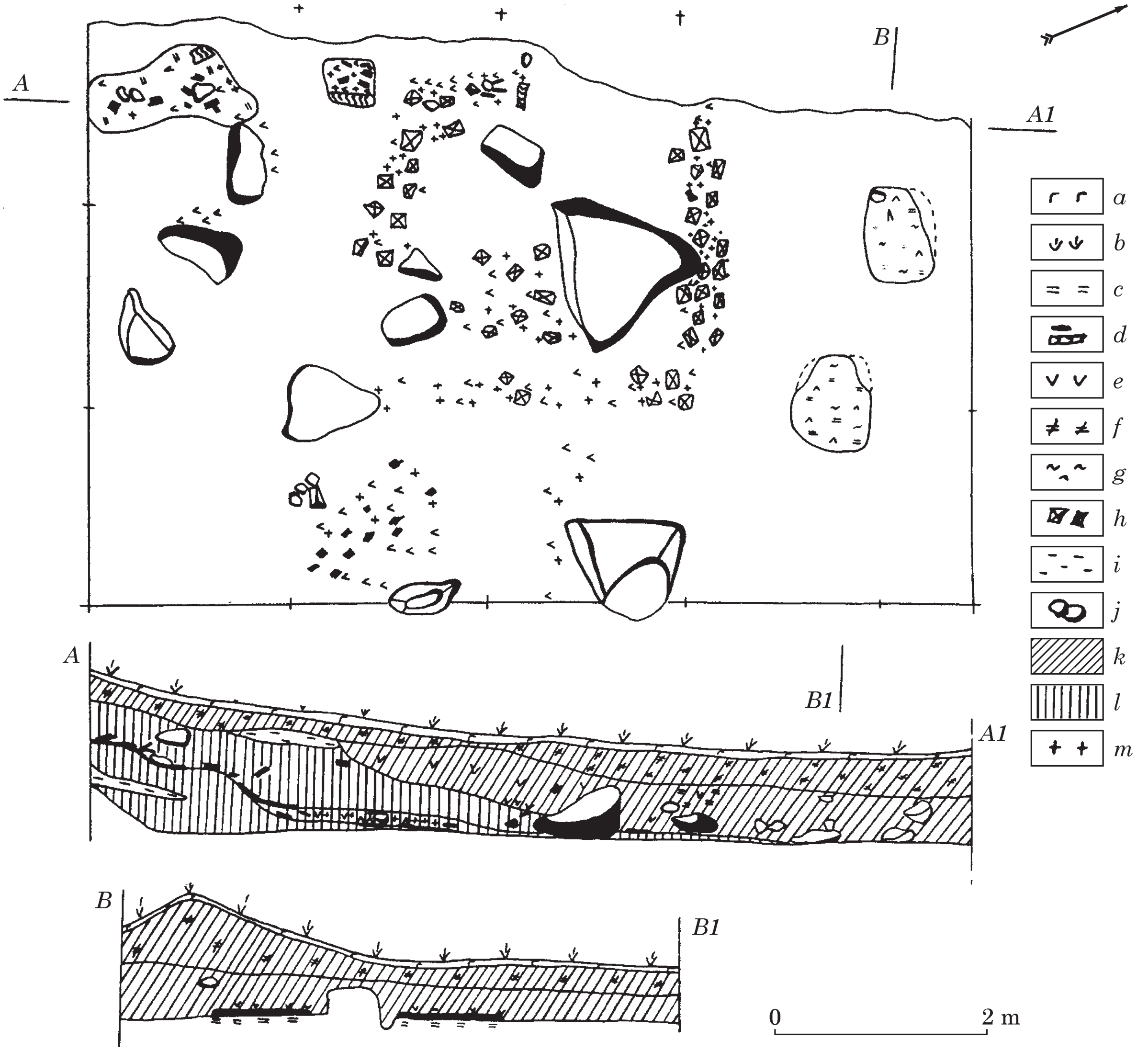

Рис. 7. Могильник у Старому Збаражі. План і розрізи розкопу. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — рослинність; *c* — обпалена глина; *d* — скупчення вугілля, горіле дерево; *e* — вуглики; *f* — пропечена глина; *g* — зола; *h* — розвали горщиків; *i* — біла глина; *j* — каміння; *k* — чорна земля; *l* — коричнева земля; *m* — кальциновані кістки (за: Ягодинська 1990)

Fig. 7. Cemetery in Staryi Zbarazh. Plan and sections of the excavation. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — vegetation; *c* — burnt clay; *d* — accumulation of charcoal, burnt wood; *e* — coals; *f* — burnt clay; *g* — ash; *h* — pots collapses; *i* — white clay; *j* — stones; *k* — black soil; *l* — brown soil; *m* — calcined bones (after: Yahodynska 1990)

Матеріали нечисленних ґрунтових могильників, розкопаних порівняно великою площею, відкривають перед археологами цілу структуру пов'язаних між собою об'єктів культового призначення. Виняток становить Велика Андрусівка I, проте найнижча та, ймовірно, найраніша (Березовець 1969, с. 69) частина некрополя на момент дослідження вже перебувала під водою (рис. 6: *3*).

chuk 2006, s. 304; Peniak 2018, s. 124). They could have been wooden and therefore not preserved.

The materials of the few ground cemeteries excavated over a relatively large area reveal to archaeologists a whole structure of interrelated objects of cult use. The exception is Velyka Andrusivka 1, but the lowest and probably the earliest (Berezovets 1969, s. 69) part of the ne-

У Шумську культовий комплекс був розташований на відрозі, відділеному з півночі від основної частини селища невеликим яром. Головним об'єктом тут було святилище, широко відоме завдяки працям Б. О. Рибакова. Його залишки являли собою велике (14,2 × 11 м) заглиблення складної форми із вуглистим заповненням, що містило багато перепалених кісток птахів і тварин. Уже на відстані 2 м на північ від споруди починалися ґрунтові поховання (рис. 6: *2*; Русанова 1964, с. 3—6; 1973, с. 37).

На південно-західному краю дитинця Плісненського городища в ур. Замчисько біля с. Підгірці було виявлено яму для кремації померлих — прямокутну споруду розмірами 1,8 × 0,8 м, завглибшки 0,25—0,3 м. Стінки та дно були повністю випалені до червонувато-чорного кольору, простежувалися сліди своєрідного підлощення (жиру?). У заповненні ями містилися шматки глиняної обмазки, вуглики, зола та фрагменти кераміки. Дрібні кальциновані кістки знайдені не лише на дні ями, але й на довколишній денній поверхні: за справедливим припущенням авторів робіт, тут розміщувався ґрунтовий некрополь, знищений пізнішими об'єктами (Филипчук 2004, с. 331; Филипчук, Соловій 2014, с. 39). На відстані кількох десятків метрів далі на південний схід, в ур. Оленин парк, було розташоване «культове місце», що містило залишки масових «ритуальних» поховань («жертовний пояс») і кілька різночасових язичницьких святилищ (Филипчук 2010b, с. 139—146).

Ще краще планувальну структуру могильника вдалося простежити на Ревному ІА, де було досліджено площу близько 500 м^2 (рис. 6: *1*). Некрополь був розташований на околиці селища та із зовнішнього боку прилягав до оборонної стіни городища-укриття. У центрі розміщувалося святилище («культове місце»), залишки якого являли собою овальне заглиблення діаметром приблизно 5 м із обпаленим дном і вуглистим заповненням. Заповнення містило багато кераміки, кальцинованих кісток та необпалених кісток тварин. У центрі об'єкта розчищено квадратну стовпову яму, а навколо — три менших ямки. У західній частині могильника розташовувалась яма-крематорій — прямокутної форми, розмірами

cropolis was already under water at the time of the study (fig. 6: *3*).

In Shumsk, the cult complex was located on a spur separated from the main part of the village by a small ravine. The main object here was a sanctuary, widely known due to the works of B. A. Rybakov. Its remains were a large (14.2 × 11 m) complex-shaped deepening with charcoal filling, containing many burnt bones of birds and animals. Already at a distance of 2 m to the north of the structure, ground burials appeared (fig. 6: *2*; Rusanova 1964, s. 3—6; 1973, s. 37).

On the south-western edge of the Plisnesk hillfort's dytynets in the Zamchysko tract near Pidhirtsi village, a pit for cremation of the dead was discovered — a rectangular structure measuring 1.8 × 0.8 m, 0.25—0.3 m deep. The walls and the bottom were completely burnt to a reddish-black colour, and traces of a kind of burnishing (fat?) were visible. The pit filling contained pieces of clay coating, charcoal, ash and fragments of pottery. Small calcified bones were found not only at the bottom of the pit, but also on the adjacent surface: according to the authors' reasonable assumption, this was the location of a ground necropolis destroyed by later objects (Fylypchuk 2004, s. 331; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 39). A few tens of metres further to the south-east, in the Olenyn Park tract, there was a «cult place» containing the remains of mass «ritual» burials («sacrificial belt») and several pagan sanctuaries of various times (Fylypchuk 2010b, s. 139—146).

The planning structure of the cemetery was even better traced at Revne 1A, where an area of about 500 m^2 was investigated (fig. 6: *1*). The necropolis was located on the suburbs of the settlement and was adjacent to the defensive wall of the hillfort-shelter on the outer side. In the centre was a sanctuary («cult place»), the remains of which are an oval deepening approximately 5 m in diameter with a burnt bottom and charcoal filling. The filling contained a lot of ceramics, calcined bones and unburnt animal bones. A square pillar pit was cleared in the centre of the site, with three smaller pits around it. In the western part of the cemetery there was a rectangular crematorium pit,

2,65 × 1,1 м, глибиною 0,35 м. Дно та стінки ями були сильно обпалені; на дні ями містилося багато вугілля та кальцинованих кісток людини. На спланованій у давнину навколишній поверхні також траплялися окремі кальциновані кістки, вуглики, фрагменти кераміки та шматки глиняної обмазки. Саме навколо «культового місця» та ями-крематорію, починаючись приблизно на відстані 1 м, концентрувалися поховання. На схід від могильника розміщувалася велика наземна споруда без слідів стаціонарного заселення (Тимощук 1982, с. 183—184; Михайлина, Тимощук 1983, с. 217—218).

Наведені матеріали демонструють вражаючу подібність внутрішньої структури могильників у найвіддаленіших одна від одної частинах райковецького ареалу. На території некрополів функціонували святилища, ями-крематорії тощо, які разом із самими поховальними комплексами складали сталу, сформовану поколіннями, систему. Проте ціла низка поховань існує ніби поза цією системою. За всіма обрядовими рисами вони нічим не вирізняються з-поміж середньостатистичних райковецьких захоронень. Однак ці поховання здійснені не на загальнообщинному кладовищі, а окремо.

2.2.1.2. Одиничні поховання

Впевнено говорити про одиничні захоронення можна лише в тому випадку, коли навколишня територія розкопана досить великою площею і синхронних поховальних пам'яток на ній не зафіксовано. Під цей критерій потрапляють поховання на городищах Бабка, Біла і Ревне ІБ. Імовірно, до цієї ж групи належать два поховання, виявлені 2007 р. в ур. Високе городиско в Підгірцях: у прирізках наступних років, що примикали до дослідженої ділянки з заходу, нових захоронень виявлено не було (Филипчук 2008, с. 5—13; 2009b, с. 5—16). У Звинячі про кількість поховань можна тільки здогадуватись, оскільки повноцінні дослідження на пам'ятці не проводилися.

Одиничні ґрунтові поховання, як і могильники, завжди розташовані на периферії посе-

measuring 2.65 × 1.1 m and 0.35 m deep. The bottom and walls of the pit were heavily burnt; the bottom of the pit contained a lot of charcoal and calcined human bones. Some calcined bones, charcoal, fragments of pottery, and pieces of clay coating were also found on the surrounding surface, which had been planned in ancient times. The burials were concentrated around the «cult place» and the crematorium pit, starting at a distance of about 1 m. To the east of the cemetery there was a large ground structure with no traces of permanent settlement (Tymoshchuk 1982, s. 183—184; Mikhailina, Timoshchuk 1983, s. 217—218).

The aforementioned materials demonstrate a striking similarity of the internal structure of the cemeteries in the most distant parts of the Raiky culture area. Sanctuaries, crematorium pits, etc. functioned on the territory of the necropoleis, which, together with the burial complexes themselves, constituted a stable system formed over generations. However, a number of burials seem to exist outside this system. In all their ceremonial features, they do not differ from the average Raiky culture burials. However, these burials were not carried out in the common community cemetery, but separately.

2.2.1.2. Single burials

We can confidently speak of single burials only when a surrounding territory has been excavated over a sufficiently large area and no synchronous burial monuments have been recorded. The burials at Babka, Bila, and Revne 1B fall under this criterion. Presumably, the two burials discovered in 2007 in the Vysoke Horodysko tract in Pidhirtsi belong to the same group: no new burials were found in the following years in the excavation extensions adjacent to the investigated site from the west (Fylypchuk 2008, s. 5—13; 2009b, s. 5—16). At Zvyniach, the number of burials can only be guessed at since no full-scale research has been conducted at the site.

Single-ground burials, like cemeteries, are always located on the periphery of settlements. Within the hillforts, they were made under the

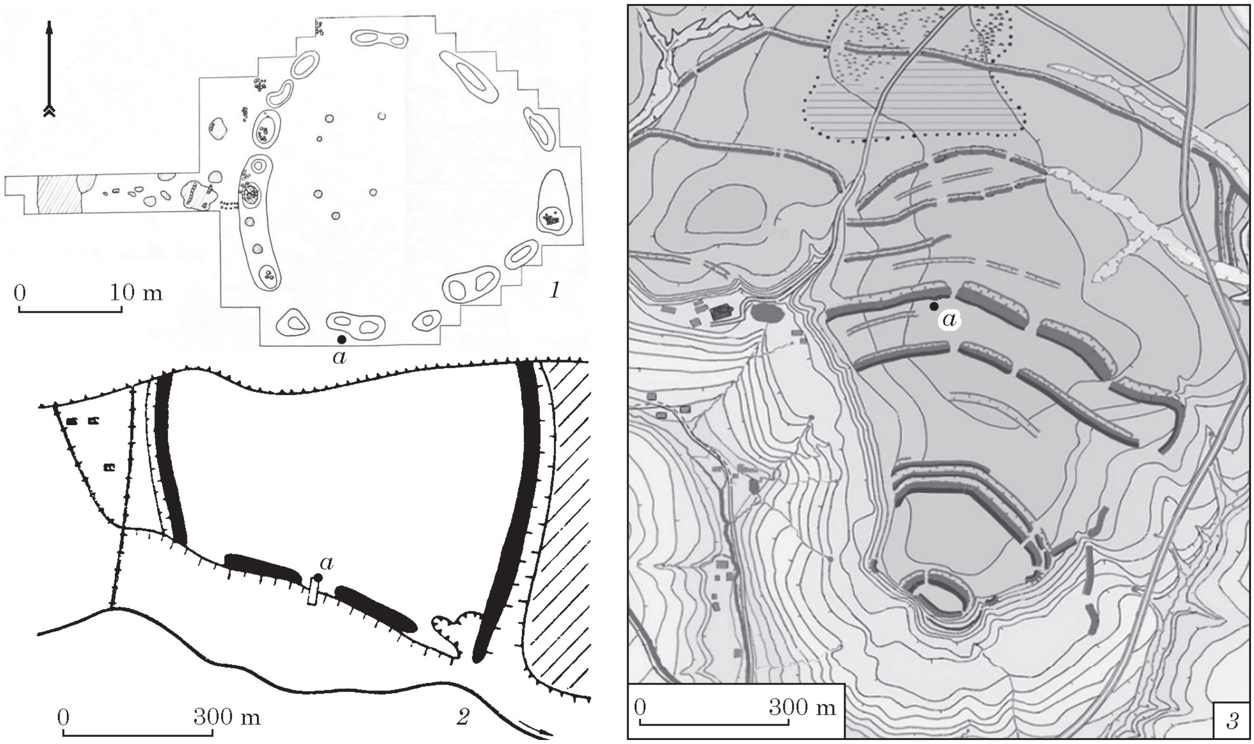

Рис. 8. Розташування одиничних поховань на території райковецьких городищ: *1* — Бабка; *2* — Біла; *3* — Підгірці. *Умовні позначки*: *а* — поховання (за: *1* — Кухаренко 1961; *2* — Тимощук 1990; *3* — Филипчук 2009а)

Fig. 8. Locations of single burials on the territory of the Raiky culture hillforts: *1* — Babka; *2* — Bila; *3* — Pidhirtsi. *Symbols*: *a* — a burial (after: *1* — Kukharenko 1961; *2* — Timoshchuk 1990; *3* — Fylypchuk 2009a)

лень. У межах городищ їх здійснювали попід самими укріпленнями. Так, у Підгірцях два ґрунтових поховання були виявлені біля підніжжя четвертої оборонної лінії — валу № 5 (рис. 8: *3*), одиничне захоронення з городища Бабка — попід південним валом (рис. 8: *1*).

Важливо зазначити, що всі одиничні поховання пов'язані з общинними центрами. Більшість із них розташовані на території городищ-святилищ [19] або городищ-сховищ [20], які також слугували місцем проведення народних зібрань і релігійних обрядів [21] (Русанова, Тимощук 2007, с. 50). У Білій і Ревному поховання розміщувалися прямо на території «довгих будинків», трактованих автором розкопок Б. А. Тимощуком (1990, с. 35) як «*контини*»,

[19] Бабка.

[20] Ревне ІБ, Біла.

[21] Поєднання культової та оборонної функцій подібних городищ у ранніх слов'ян, вочевидь, було повсюдним (Русанова, Тимощук 2007, с. 50), тому їхній розподіл на «святилища» та «сховища» часто є суто умовним.

fortifications themselves. Thus, in Pidhirtsi, two ground burials were found at the foot of the fourth defensive line — rampart no. 5 (fig. 8: *3*), and a single burial from the hillfort Babka — under the southern rampart (fig. 8: *1*).

It is important to note that all individual burials are associated with community centres. Most of them are located on the territory of sanctuary hillforts [19] or hillforts-shelters [20], which also served as a place for public meetings and religious rites [21] (Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 50). In Bila and Revne, the burials were located directly on the territory of the «long houses», interpreted by the author of the excavations B. A. Tymoshchuk (Timoshchuk 1990, s. 3) as «*gontyna*» in

[19] Babka.

[20] Revne 1B, Bila.

[21] The combination of cultic and defensive functions of such hillforts was apparently widespread among the early Slavs (Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 50), so their classification into «sanctuaries» and «shelters» is often merely conventional.

в яких і здійснювалися подібні церемонії [22] (рис. 8: *2*). Самі ж поховання були інтерпретовані як «*культові*». Проте цей термін виявився не дуже вдалим і розпливчастим, у зв'язку з чим усі три комплекси встигли фактично записати до числа жертвоприношень (Филипчук 2016, с. 932), що навряд чи відповідає дійсності. Крім своєї топографії, захоронення абсолютно не виділяються серед інших поховань цього типу. Одне з білянських поховань містило залишки інвентарю, а захоронення з Ревного — необпалені тваринні кістки, ймовірні рештки супутньої їжі. За припущенням самого автора розкопок, ці комплекси були пов'язані з культом предків (Тимощук 1990, с. 35). У багатьох традиційних суспільствах так ховали найшанованіших членів общини, про що детальніше буде сказано в § 5.1.2. Більш суперечливим є трактування інгумаційного поховання IX ст. у сидячій позі, знайденого в ямі одного з «довгих будинків» Добринівського городища (Тимощук 1976, с. 122, 125).

2.2.2. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Структура ранньослов'янських ґрунтових поховань є досить простою. Основна відмінність між ними полягає у наявності чи відсутності додаткового вмістилища для людських решток — поховальної урни. Хоча стосовно синхронних безурнових захоронень із території Польщі та Білорусі дослідники допускали можливість існування контейнерів для кісток із органічних матеріалів — дерева чи кори (Шмидт 1962, с. 191; Zoll-Adamikova 1979b, s. 118; Макушников 2009, с. 27), на райковецьких матеріалах це припущення не знаходить підтверджень. Поєднання урнових і безурнових поховань зафіксоване лише у Великій Андрусівці, хоча, приміром, на території Польщі такі випадки не є рідкістю [23] (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65).

[22] Щоправда, в більш ранній публікації дослідник уточнює, що поховання прорізали заповнення будівлі, тобто були здійснені через певний час після того, як вона припинила функціонувати (Тимощук 1982, с. 156).
[23] Конін, Мендзиборув, Волін 8.

which such ceremonies were performed [22] (fig. 8: *2*). The burials themselves were interpreted as «*cult ones*». However, this term turned out to be not very successful and blurred, and therefore all three complexes were actually recorded as sacrifices (Fylypchuk 2016, s. 932), which is hardly true. Apart from their topography, the burials do not stand out among other burials of this type. One of the burials from Bila contained the remains of inventory, and the burial from Revne contained unburnt animal bones, probably the remains of accompanying food. According to the author of the excavations himself, these complexes were associated with the cult of ancestors (Timoshchuk 1990, s. 35). In many traditional societies, the most respected members of the community were buried this way, as will be discussed in more detail in section 5.1.2. More controversial is the interpretation from a 9th-century inhumation burial with a deceased in a sitting position found in a pit of one of the «long houses» of the Dobrynivka hillfort (Tymoshchuk 1976, s. 122, 125).

2.2.2. BASIC ELEMENTS OF THE FUNERAL RITE

The structure of early Slavic ground burials is quite simple. The main difference between them is the presence or absence of an additional container for human remains — a funerary urn. Although researchers have suggested the possibility of the existence of containers for bones made of organic materials such as wood or bark in synchronous non-urn burials from Poland and Belarus (Zoll-Adamikova 1979b, s. 118; Makushnikov 2009, s. 27), this assumption is not confirmed in the Raiky culture materials. A combination of urn and non-urn burials was recorded only at Velyka Andrusivka, although, for example, such cases are not rare in Poland [23] (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65).

[22] However, in an earlier publication, the researcher clarifies that the burials cut through the filling of the building, i.e. were carried out some time after it ceased to function (Tymoshchuk 1982, s. 156).
[23] Konin, Międzyborów, Wolin 8.

2.2.2.1. Урнові поховання

До числа урнових належать 52 поховальних комплекси, 49 із яких розташовані на чотирьох некрополях (Велика Андрусівка I, Шумськ [24], Старий Збараж, Бренешть [25]), інші три є одиничними (Бабка; імовірно, Звиняч). Ще дев'ять захоронень Шумського могильника виявлені повністю зруйнованими, а від шести—семи розмитих водосховищем поховань із Великої Андрусівки залишилися самі урни. Захоронення цього типу вивчені найгірше, причиною чому є їхня незадовільна збереженість або обставини знахідок. Оскільки поховальні урни містилися практично під самим дерновим шаром, внаслідок подальшої людської діяльності такі комплекси зазнавали руйнувань найбільше. З огляду на стан наявної інформації, розповсюдженість окремих елементів райковецьких ґрунтових поховань може бути реконструйована лише гіпотетично, а статистичні підрахунки з цього приводу переважно є недоцільними.

Власне, навіть про одну з найважливіших рис подібних захоронень — спосіб розміщення поховальних урн відносно горизонту — ми знаємо дуже мало. На Бренештському некрополі та на городищі Бабка фрагменти нижніх частин урн із перепаленими кістками містилися на глибині всього 0,2—0,25 м від сучасної денної поверхні. Лише на Шумському могильнику вдалося зафіксувати невеличкі (діаметром 0,3—0,4 м, глибиною близько 0,1 м) ямки, до яких були поміщені урни. На думку І. П Русанової (1964, с. 5), у материк вкопували тільки нижні частини посудин, а верхні просто прикривали дерном. У Великій Андрусівці, за припущенням Д. Т. Березовця (1969, с. 60), урни взагалі не вкопували, а ставили на розчищену поверхню, присипавши зверху землею (щоправда, в похованні 23 все ж удалося зафіксувати циліндричну ямку діаметром 0,27 м, глиби-

[24] Є. В. Синиця (2003, с. 76) вважає шумські поховання безурновими.

[25] Крім одного чи двох райковецьких захоронень в урні, всі інші поховання Бренештського могильника належать до давньоруського часу.

2.2.2.1. Urn Burials

The urn burials include 52 burial complexes, 49 of which are located on four necropoleis (Velyka Andrusivka 1, Shumsk [24], Staryi Zbarazh, Brăneşti [25]), the other three are single (Babka; probably Zvyniach). Nine more burials from the Shumsk cemetery were found to be completely destroyed, and only the urns remained from six or seven burials from Velyka Andrusivka that were washed away by the reservoir. Burials of this type have been studied the worst, due to their poor preservation or the circumstances of their discovery. Since the funerary urns were placed almost under the sod layer, such complexes were damaged the most as a result of further human activity. Given the condition of the available information, the prevalence of certain elements of the Raiky culture ground burials can be reconstructed only hypothetically, and statistical calculations in this regard are mostly inappropriate.

In fact, we know very little about even one of the most important features of such burials — the way the funerary urns were placed in relation to the horizon. At the Brăneşti necropolis and Babka hillfort, fragments of the lower parts of urns with burnt bones were placed at a depth of only 0.2—0.25 m from the modern buried surface. Only at the Shumsk cemetery it was possible to identify small (0.3—0.4 m in diameter, about 0.1 m deep) pits in which the urns were placed. According to I. P. Rusanova (1964, s. 5), only the lower parts of the vessels were dug into the original ground level, while the upper parts were simply covered with sod. In Velyka Andrusivka, according to D. T. Berezovets's (1969, s. 60) assumption, the urns were not dug in at all, but placed on a cleared surface, being covered with earth on top (however, in burial no. 23 it was still possible to record a cylindrical pit of 0.27 m in diameter and 0.45 m deep). At Staryi Zbarazh cemetery, no urn pits were found either. Unfortunately, nothing is

[24] Ye. V. Synytsia (2003, s. 76) considers Shumsk burials to be non-urn ones.

[25] Apart from one or two Raiky burials in an urn, all other burials in the Brăneşti cemetery are dated to the Old Rus' period.

ною 0,45 м). На Старозбаразькому могильнику ями від урн також простежені не були. Про обставини захоронення в Звинячі, на жаль, узагалі нічого не відомо. Для синхронних поховань цього типу з території Польщі характерні невеликі заглиблення, ледь достатні для того, щоб повністю вмістити урну (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65—66). В усіх відомих празьких і пеньківських захороненнях об'єм ям не перевищував 0,2 м³ (Синиця 2003, с. 87). Певна річ, що подібні заглиблення (особливо впущені в культурний шар) іноді важко зафіксувати в польових умовах.

Кількість остеологічного матеріалу, яку знаходять в урнах, є абсолютно різною. В деяких випадках [26] частина кісток була зсипана поруч із урною чи під неї до ямки. Подібні способи поміщення останків іноді називають ямно-урновими і подекуди фіксують у всіх без винятку ранньослов'янських культурах третьої чверті I тис. н. е. (Синиця 2003, с. 73—74), а також — на пізніших некрополях Північної Болгарії (Въжарова 1976, с. 9), Східної Словаччини (Пеняк 2018, с. 126). Зокрема, цілком аналогічні випадки відомі на пеньківському могильнику Велика Андрусівка III (Березовець 1969, с. 67).

На жаль, зіставити кількість урн із кількістю поховань вдається не завжди. Не викликає сумнівів, що більшість захоронень містили по одній поховальній урні. У Старому Збаражі з семи скупчень кераміки, які відповідають окремим захороненням, реконструйовано п'ятнадцять ліпних і чотири кружальних горщики, хоча важко сказати, чи всі вони слугували урнами. Випадки, коли в одному похованні знаходять по дві, три й навіть шість урн, не є рідкістю на суміжних територіях (Въжарова 1976, с. 9). Важливі в цьому плані дані були отримані під час розкопок могильника Велика Андрусівка I. У похованні 7 поруч стояли дві урни, в одній із яких було виявлено уламки дитячого черепа та молочні зуби, в іншій — кістки дорослої людини. В одній із трьох урн поховання 15 також містилися рештки дитини. Кістки принаймні двох індивідів — дорослого та дитини — знайдені в похованні 24 разом із фрагментами трьох посудин, складених одна в одну. Очевидно, колективні поховання найчастіше включали

[26] Велика Андрусівка I № 15, 23.

known about the circumstances of the burials in Zvyniach. Synchronous burials of this type from Poland are characterised by small deepenings, barely sufficient to fully enclose an urn (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65—66). In all known Prague and Penkivka cultures burials, the size of the pits did not exceed 0.2 m³ (Synytsia 2003, s. 87). It is clear that such deepenings (especially those that have been inlet into the cultural layer) are sometimes difficult to record in the field conditions.

The amount of osteological material found in the urns varies considerably. In some cases [26], some of the bones were placed next to the urn or under it in a pit. Such methods of placing the remains are sometimes called pit-urn burials and are sometimes recorded in all early Slavic cultures of the third quarter of the 1st millennium AD without exception (Synytsia 2003, s. 73—74), as well as in later necropoleis of Northern Bulgaria (Vazharova 1976, s. 9) and Eastern Slovakia (Peniak 2018, s. 126). In particular, quite similar cases are known from the Penkivka culture cemetery of Velyka Andrusivka 3 (Berezovets 1969, s. 67).

Unfortunately, it is not always possible to compare the number of urns with the number of burials. There is no doubt that most burials contained one urn each. In Staryi Zbarazh, 15 handmade pots and four wheelmade pots were reconstructed from seven clusters of ceramics corresponding to individual burials, although it is difficult to say whether all of them served as urns. Cases when two, three, or even six urns are found in one burial are not uncommon in the neighbouring territories (Vazharova 1976, s. 9). Important data in this regard were obtained during the excavations of Velyka Andrusivka 1. In burial no. 7, two urns were standing side by side, one of which contained fragments of a child's skull and baby teeth, the other contained the bones of an adult. One of the three urns in burial no. 15 also contained the remains of a child. The bones of at least two individuals, an adult and a child, were found in burial no. 24, along with fragments of three vessels that had been stacked. Obviously, collective burials most often included

[26] Velyka Andrisivka 1, nos. 15, 23.

видь, колективні захоронення найчастіше містили поховання дітей і, безсумнівно, відображали родинні зв'язки між померлими. В таких випадках окремі захоронення могли здійснюватись як одномоментно (у випадку одночасної смерті членів родини), так і через певний часовий проміжок (за умови, якщо поховання мали наземні ознаки). Жодної морфологічної різниці між похованнями дорослих і дітей не помічено.

На Старозбаразькому та Бренештському некрополях рештки кремації поміщали до урн неперебраними: вони були знайдені разом із вугіллям, а подекуди — зі шматками обпаленої глини та великими фрагментами горілого дерева. Стосовно інших урнових захоронень райковецької культури дослідники про наявність вугликів не згадували, що може бути пов'язаним насамперед із лаконічністю наданої інформації. Проте на території Північної Болгарії (Въжарова 1976, с. 9) та Східної Польщі (Kalaga 2006, s. 91) кістки, як правило, очищали від решток кострища, а в празькій культурі трапляються обидва варіанти.

Абсолютна більшість посудин, які слугували поховальними урнами, були ліпними. Гончарні горщики становили невелику частку керамічного комплексу лише у Збаражі (21 %) та Великій Андрусівці I (до 15 %); в інших похованнях їх виявлено не було. Приблизно в третині випадків під час розкопок фіксувалися лише нижні частини посудин-урн. Звісна річ, передусім це слід пояснювати частковою руйнацією поховальних комплексів, проте, мабуть, не завжди: іноді та сама особливість спостерігається й у закритих комплексах із території Болгарії [27], Словаччини [28]. Три поховання з Великої Андрусівки [29] поруч із урнами містили по одному порожньому горщику-стравниці.

2.2.2.2. Безурнові поховання

Левову долю вибірки становлять 53 поховання Ревнянського могильника IA. По два безурнових одиничних захоронення до-

[27] Разделна, Блесково (Въжарова 1976, с. 10).
[28] Кральовски-Хлмец, Вичапи-Опатовце (Budinsky-Krička 1947, s. 135; 1980, tab. 21: 13, 14)
[29] Велика Андрусівка I № 1/I, 1/II, 1/III.

burials of children and undoubtedly reflected family ties between the deceased. In such cases, individual burials could be carried out either simultaneously (in the case of simultaneous deaths of family members) or after a certain time interval (provided that the burials had on-ground features). No morphological differences between adult and child burials were observed.

At the Staryi Zbarazh and Brăneşti necropoleis, cremation remains were placed in urns unsorted: they were found together with charcoal, and sometimes with pieces of burnt clay and large fragments of burnt wood. As for the other urn burials of the Raiky culture, the researchers did not mention the presence of coals, which may be primarily due to the conciseness of the information provided. However, on the territory of Northern Bulgaria (Vazharova 1976, s. 9) and Eastern Poland (Kalaga 2006, s. 91), bones were usually cleaned from the remains of a funeral pyre, and in the Prague culture both variants can be found.

The vast majority of vessels used as funerary urns were handmade. Wheelmade pots made up a small proportion of the ceramic complex only in Zbarazh (21 %) and Velyka Andrusivka 1 (up to 15 %); they were not found in other burials. In about a third of the cases, only the lower parts of the urn vessels were recorded during excavations. Of course, this should be primarily explained by the partial destruction of the burial complexes, but perhaps not always: sometimes the same feature is observed in closed complexes from the territory of Bulgaria [27] and Slovakia [28]. Three burials from Velyka Andrusivka [29] contained one empty pot-dish next to the each urn.

2.2.2.2. Burials without urns

The lion's share of the sample is represented by 53 burials from Revne cemetery 1A. Two non-urn single burials were investigated at

[27] Razdelna, Bleskovo (Vazharova 1976, s. 10).
[28] Kráľovský Chlmec, Výčapy-Opatovce (Budinsky-Krička 1947, s. 135; 1980, tab. 21: 13, 14)
[29] Velyka Andrusivka 1, nos. 1/I, 1/II, 1/III.

сліджено на Плісненському городищі поблизу с. Підгірці (ур. Високе городисько) та на городищі Біла, одне — на городищі Ревне 1Б (усього — 58 комплексів). Ще щонайменше 14 безурнових поховань, імовірно, було зафіксовано на некрополі Велика Андрусівка I. Коротко зазначається, що купки перепалених кісток діаметром 0,15—0,25 м були висипані просто на рівень давньої поверхні, не містили інвентарю та решток кераміки. Проте, за визнанням автора досліджень, стосовно типу захоронень сумніви певний час виникали навіть у нього (Березовець 1969, с. 60). Рівень збереженості та якість фіксації цих комплексів не дозволяють розглядати їх у межах основної вибірки. Найімовірніше, до безурнових належали поховання поблизу ями-крематорію в Підгірцях (ур. Замчисько), повністю зруйновані об'єктами пізнішого часу (Филипчук, Соловій 2014, с. 41).

Загалом поховання цього типу не мають між собою істотних відмінностей (рис. 9). Рештки кремації разом із залишками кострища поміщали до ґрунтових ямок. Останні, як правило, мали округлу в плані форму, звужувалися донизу. Розміри більшості ямок (91 %) були невеликими; як правило, їх діаметр (0,3—0,6 м) трохи перевищував глибину (0,3—0,5 м), хоча іноді бувало й навпаки. Два ямних поховання Ревнянського могильника [30] вирізнялися значно більшими розмірами (діаметром 1 і 1,6 м, глибиною 0,7 і 0,35 м, відповідно; рис. 9: *10*), а ще п'ять [31] за стандартної глибини мали овальну форму (розміри становили 0,6—1,1 × 0,4—0,85 м; рис. 9: *6*, *7*, *11*). Враховуючи, що в подібних ямах знаходили більшу, ніж зазвичай, кількість кісток, є досить імовірним, що тут містилися колективні поховання. Подібне поховання кількох індивідів у глибокій еліпсоподібній ямці виявлене на могильнику Разделна в Болгарії (Въжарова 1976, с. 9). Виділяються своїми параметрами поховання з Ревного ІБ (1,05 × 0,85 м; рис. 9: *12*) й більш пізні захоронення, виявлені на горі Богіт (0,8 × 0,7 м і 2 × 1,6 м), що в цих випадках викликано радше обрядовими, а не раціональними потребами. Можливо, мав місце хронологічний чин-

[30] Ревне ІА № 7, 53.
[31] Ревне ІА № 22, 27, 30, 37, 38.

Plisnesk hillfort near Pidhirtsi village (Vysoke Horodysko tract) and at Bila hillfort, and one at Revne 1B (58 complexes in total). At least 14 more non-urn burials were probably recorded at the necropolis of Velyka Andrusivka 1. It is briefly noted that the piles of burnt bones 0.15—0.25 m in diameter were placed directly on the level of the paleosurface, did not contain any inventory or ceramic fragments. However, according to the author of the research, even he had had doubts about the type of burials for a certain period of time (Berezovets 1969, s. 60). The level of preservation and the quality of fixation of these complexes do not allow considering them within the main sample. Most likely, the burials near the crematorium pit in Pidhirtsi (Zamchysko tract), which were completely destroyed by later objects, belonged to the non-urn ones (Fylypchuk, Solovii 2014, s. 41).

In general, burials of this type do not differ significantly from each other (fig. 9). The cremation remains, together with the remains of the funeral pyre, were placed in ground pits. The latter were usually round in shape and narrowed downwards. The size of most pits (91 %) was small; as a rule, their diameter (0.3—0.6 m) was slightly greater than their depth (0.3—0.5 m), although sometimes it was the opposite. Two pit burials of the Revne cemetery [30] were significantly larger (1 m and 1.6 m in diameter, 0.7 m and 0.35 m deep, respectively; fig. 9: *10*), and five more [31] had an oval shape with a standard depth (0.6—1.1 × 0.4—0.85 m in size; fig. 9: *6*, *7*, *11*). Given that a larger than usual number of bones were found in such pits, it is very likely that there were collective burials. A similar burial of several individuals in a deep ellipsoidal pit was discovered at Razdelna cemetery in Bulgaria (Vazharova 1976, s. 9). The burial from Revne 1B (1.05 × 0.85 m; fig. 9: *12*) and the later burials discovered on Mount Bohit (0.8 × 0.7 m and 2 × 1.6 m) stand out for their parameters, which in these cases were caused by ritual rather than rational needs. Perhaps there was a chronological factor associated with the gradual increase in funerary pits in the 10th century.

[30] Revne 1A, nos. 7, 53.
[31] Revne 1A, nos. 22, 27, 30, 37, 38.

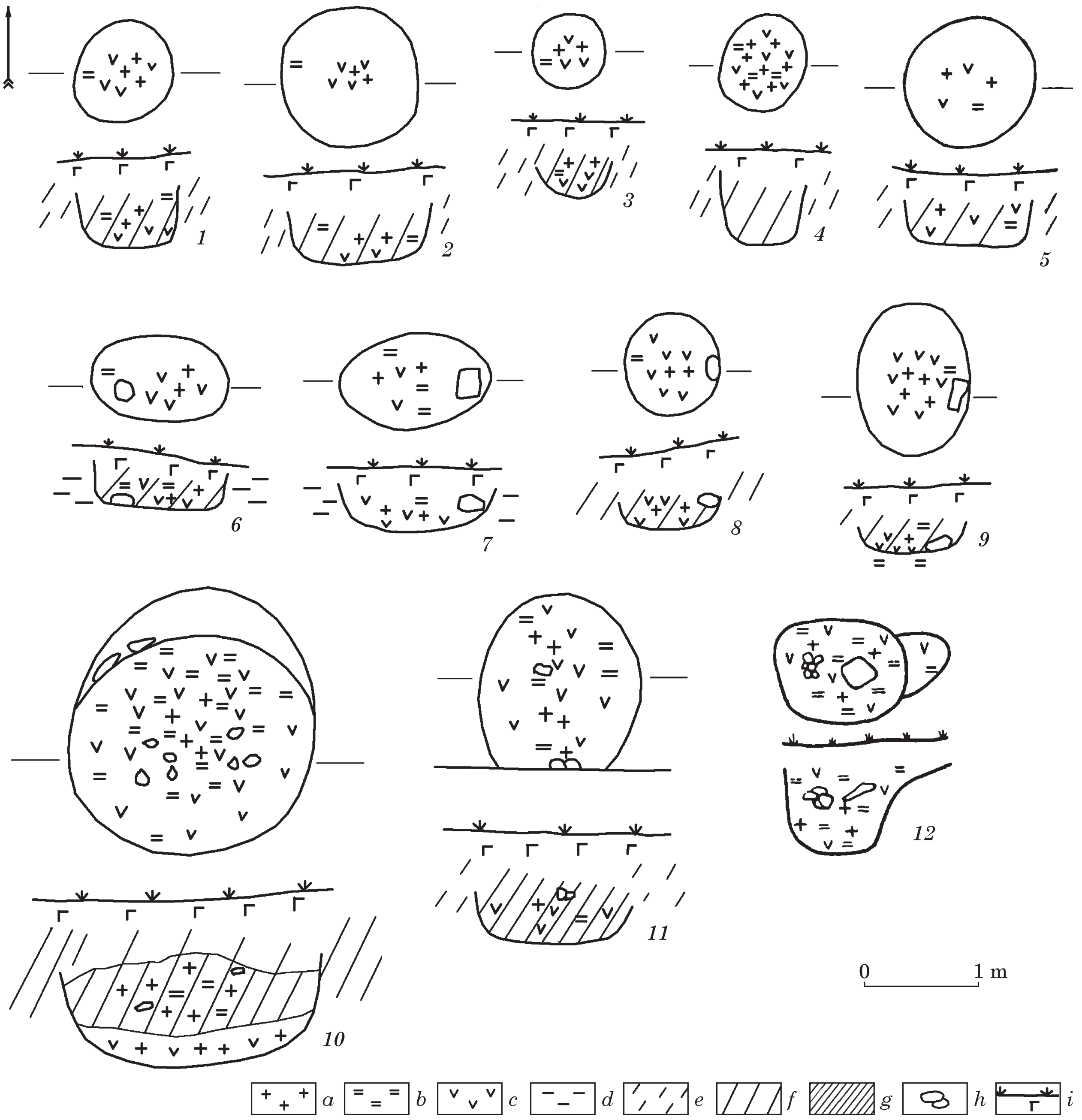

Рис. 9. Плани та розрізи безурнових ґрунтових поховань із Ревного ІА (*1—11*) і Ревного ІБ (*12*): *1* — поховання 20; *2* — поховання 18; *3* — поховання 19; *4* — поховання 6; *5* — поховання 34; *6* — поховання 22; *7* — поховання 27; *8* — поховання 24; *9* — поховання 28; *10* — поховання 7; *11* — поховання 37; *12* — поховання б. №. *Умовні позначки*: *a* — перепалені кістки; *b* — зола; *c* — вугілля; *d* — глина; *e* — суглинок; *f* — сіре заповнення; *g* — темне заповнення; *h* — каміння; *i* — дерн (за: *1—11* — Михайлина, Тимощук 1979; *12* — Тимощук 1990)

Fig. 9. Plans and sections of the urn ground burials from Revne 1A (nos. *1—11*) and Revne 1B (no. *12*): *1* — burial no. 20; *2* — burial no. 18; *3* — burial no. 19; *4* — burial no. 6; *5* — burial no. 34; *6* — burial no. 22; *7* — burial no. 27; *8* — burial no. 24; *9* — burial no. 28; *10* — burial no. 7; *11* — burial no. 37; *12* — burial w/o No. *Symbols*: *a* — burnt bones; *b* — ash; c — charcoal; *d* — clay; *e* — loam; *f* — grey filling; *g* — dark filling; *h* — stones; *i* — sod layer (after: *1—11* — Mikhailina, Timoshchuk 1979; *12* — Timoshchuk 1990)

ник, пов'язаний із поступовим збільшенням поховальних ям у X ст.

Кістки зсипали до ямок у неперебраному вигляді, так само як і в синхронних похованнях на території Польщі (Zoll-Adamikova 1979b, s. 66—68, 118). Їх завжди знаходять уперемішку з вугликами (93 %) та/або грудками обпаленої землі чи глини (74 %). У низці випадків [32] разом із вугільним прошарком дослідники відзначали пропеченість дна ями, як і в похованні 1 з гори Богіт. Навряд чи рештки кремації могли знімати з поховального кострища до його повного остигання, що суперечить і даним писемних джерел (Ібн Русте). На думку дослідників Ревнянського некрополя, дно могли додатково посипати гарячим вугіллям із метою «очищення» (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5—9; 1983, с. 218).

Зазвичай кістки містяться в невеликій кількості (точна вага не зазначається), у вигляді дрібних уламків. У похованні 1 з Підгірців частина з них мала чорний колір, що свідчить про недостатньо високу температуру горіння — близько 300 °С (Walker, Miller, Richman 2008, p. 132). У заповненні поховальних ямок кістки разом із вугликами завжди фіксують у розпорошеному вигляді, лише зрідка вони утворювали порівняно компактні прошарки завтовшки 0,1—0,2 м. Це дозволяє стверджувати, що рештки кремації не були поміщені до будь-яких контейнерів із органічних матеріалів, як це припускали щодо деяких синхронних поховань (Шмидт 1962, с. 191; Zoll-Adamikova 1979b, s. 118; Макушников 2009, с. 27). Вважається, що про наявність таких контейнерів має свідчити ущільненість кісток до стану цілісної маси (Szydłowski 1964, s. 44, 88; Cabalska 1967, s. 53).

Сталим елементом ґрунтових поховань у ямах є наявність незначної кількості дрібних уламків кераміки (74 %). Нерідко вона містить сліди вторинного випалу (іноді навіть до ошлакованого стану), що, очевидно, свідчить про перебування на кострищі. У захороненні з городища Ревне 1Б (як і в обох похованнях із гори Богіт), окрім кальцинова-

[32] Ревне IA № 7, 12, 21, 30.

The bones were placed in the pits in an unsorted form, just as in synchronous burials in Poland (Zoll-Adamikova 1979b, s. 66—68, 118). They are always found mixed with charcoal (93 %) and / or coals of burnt soil or clay (74 %). In a number of cases [32], along with the charcoal layer, researchers noted the baked bottom of the pit, as in burial no. 1 from the Mount Bohit. It is unlikely that the cremation remains could have been removed from the funeral pyre before it had completely cooled down, which contradicts the data of written sources (Ibn Rustah). According to the researchers of the Revne necropolis, the bottom could have been additionally covered with hot coals for the purpose of «purification» (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5—9; 1983, s. 218).

Bones are usually found in small quantities (the exact weight is not specified), in the form of small fragments. In burial no. 1 from Pidhirtsi, some of them were black in colour, indicating that the burning temperature was not high enough — about 300 °C (Walker, Miller, Richman 2008, p. 132). In the fillings of burial pits, bones and charcoal are always recorded in a scattered form, only occasionally they formed relatively compact layers of 0.1—0.2 m thick. This allows suggesting that the cremation remains were not placed in any containers made of organic materials, as was assumed for some synchronous burials (Shmidt 1962, s. 191; Zoll-Adamikova 1979b, s. 118; Makushnikov 2009, s. 27). It is believed that the presence of such containers should be evidenced by the density of the bones to the condition of a solid mass (Szydłowski 1964, s. 44, 88; Cabalska 1967, s. 53).

A consistent element of ground burials in pits is the presence of a small number of small pottery sherds (74 %). Often it contains traces of secondary burning (sometimes even to a slagged state), which obviously indicates that it was burned on a funeral pyre. In the burial from Revne 1B hillfort (as in both burials from Mount Bohit), in addition to calcined human bones, unburnt faunal remains were found.

The composition of ceramics from pit burials differs sharply from urn burials in terms

[32] Revne 1, nos. 7, 12, 21, 30.

них кісток людей, були виявлені необпалені фауністичні рештки.

За способом виробництва склад кераміки з ямних поховань різко відрізняється від урнових. За підрахунками Л. П. Михайлини (2008, с. 279), у 43 % поховань Ревнянського могильника було виявлено лише гончарну кераміку, в 23 % — тільки ліпну. Ще в 15 % комплексів уламки посуду обох категорій траплялися разом, а в решті випадків визначити тип кераміки не дозволяє її погана збереженість. В інших безурнових захороненнях фрагменти гончарної кераміки (хоча й нечисленні) домінують ще відчутніше: лише в двох похованнях [33] поряд із ними зафіксовані поодинокі уламки ліпних посудин.

2.2.2.2.1. Використання каміння

Цікавою та повторюваною деталлю обряду є використання каміння. У заповненні ям 16 безурнових поховань (28 %) виявлено один або декілька камінців дрібного чи середнього розміру (рис. 9: *6—12*). Ця деталь не є випадковою, оскільки щонайменше у восьми захороненнях Ревнянського некрополя та в деяких одиничних похованнях [34] каміння було сильно перепаленим, а значить, найімовірніше, перебувало на кострищі разом із тілом небіжчика, після чого було навмисно перенесене до місця поховання. Таке саме обпалене каміння траплялося разом із кальцинованими кістками, вугіллям і обпаленою глиною на дні розташованої на території могильника ями-крематорію (Михайлина, Тимощук 1979, с. 3—4). В одному з підгірцівських поховань дрібне каміння без слідів дії вогню містилося вздовж периметра ямки, над рештками кремації; можливо, камінням були викладені контури ями (Соловій 2014, с. 4). В іншому захороненні камінь середніх розмірів лежав у верхній частині ямки. Дрібним камінням були викладені стінки та дно поховальних ям у пізніших безурнових захороненнях біля гори Богіт (Русанова, Тимощук 2007, с. 183).

[33] Біла № 1, Ревне ІБ б. №.
[34] Біла № 2, Ревне 1Б б. №.

of the method of their production. According to the calculations of L. P. Mykhailyna (2008, s. 279), only wheelmade ceramics was found in 43 % of the burials of the Revne cemetery, and only handmade ceramics in 23 %. In another 15 % of the complexes, sherds of both categories of pottery were found together, and in the remaining cases, the type of ceramics cannot be determined due to its poor preservation. In other non-urn burials, fragments of pottery (though not numerous) dominate even more significantly: only two burials [33] contain single fragments of handmade vessels alongside them.

2.2.2.2.1. Stones usage

An interesting and repeated detail of the rite is the usage of stones. One or more small or medium-sized stones were found in the pit fillings of 16 non-urn burials (28 %; fig. 9: *6—12*). This detail is not accidental, since in at least eight burials of the Revne necropolis and in some individual burials [34] the stones were heavily burnt, which means that they were most likely buried in the funeral pyre together with the body of the deceased, and then deliberately transferred to the burying place. The same burnt stones were found together with calcined bones, charcoal, and burnt clay at the bottom of a crematorium pit located on the territory of the cemetery (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 3—4). In one of the Pidhirtsi burials, small stones without traces of fire were placed along the perimeter of the pit, above the cremation remains; perhaps the stones lined the contours of the pit (Solovii 2014, s. 4). In the other burial, a medium-sized stone was placed in the upper part of the pit. Small stones lined the walls and the bottom of burial pits in later non-urn burials near Mount Bohit (Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 183).

Some urn burials also contained stones, for example in Staryi Zbarazh. As can be seen in

[33] Bila, no. 1; Revne 1Б, w/o No.
[34] Bila, no. 2; Revne 1В, w/o No.

Каміння містили й деякі урнові поховання, наприклад у Старому Збаражі. Як можна побачити на кресленні, принаймні три скупчення разом із кістками та вугіллям містили й невеликі камінці (Ягодинська 1994, рис. 2). Крім того, поруч зі скупченнями в ранньослов'янському горизонті лежали великі брили вапняку (рис. 7). У звіті дослідниця пам'ятки припускала, що після здійснення захоронень «*могильник був ретельно закиданий камінням*» (Ягодинская 1990, с. 13), хоча пізніше схилилася до думки, що каміння скотилося з гори (Ягодинська 1994, с. 138). Можливо, подібним чином учасники поховальної церемонії маркували місця захоронень. Кількість великих каменів також приблизно відповідає кількості виявлених на ділянці поховань.

Хоча дослідники не приділяли знахідкам каміння в райковецьких ґрунтових захороненнях належної уваги, цей обрядовий елемент має численні аналогії на середньовічних пам'ятках слов'ян і балтів. На території Польщі, за підрахунками Г. Цолль-Адамікової (Zoll-Adamikova 1979b, s. 68), кам'яні конструкції траплялися на 16 ґрунтових могильниках. Зокрема, у Чарноґловах, подібно до некрополів у Підгірцях і біля гори Богіт, камінням були обкладені стінки поховальних ям. Кам'яні викладки стінок підкурганних ям іноді фіксують в культурах смоленсько-полоцьких і псковських довгих курганів (Енуков 1990, с. 29, 141).

Ще Л. Нідерле (Niederle 1911, s. 323—326) вважав каміння однією із зовнішніх ознак ранньослов'янських поховань. У Коніні та Осеку (Польща) воно містилося у верхніх частинах поховальних ям (Zoll-Adamikova 1979b, s. 68). Слов'яни Північної Німеччини практикували як спорудження над ґрунтовими захороненнями кам'яних викладок, так і поміщення одного великого каменю поруч із могильною ямою (Paddenberg 1999, s. 374). У ранньосередньовічних прусів кладки над ґрунтовими похованнями в IX—XI ст. поступово змінюються поодинокими валунами (Седов 1987, с. 400—401). Поховальні ямки, прикриті камінням, знайдені й під деякими кривицькими курганами (Седов 1970b, с. 96). Можливо, подібні приклади наземного маркування захоронень зафіксовані у

the drawing, at least three of the clusters contained small stones along with bones and charcoal (Yahodynska 1994, fig. 2). In addition, large blocks of limestone were lying next to the clusters in the early Slavic horizon (fig. 7). In her report, the researcher of the site suggested that after the burials were carried out, «*the cemetery was thoroughly covered with stones*» (Iagodinskaia 1990, s. 13), although later she leaned towards the opinion that the stones rolled down the mountain (Yahodynska 1994, s. 138). Perhaps the participants of the funeral ceremony marked the burial sites in a similar way. The number of large stones also roughly corresponds to the number of burials found at the site.

Although researchers have not paid much attention to the findings of stones in the Raiky culture ground burials, this ritual element has numerous analogies in medieval monuments of the Slavs and Balts. On the territory of Poland, according to H. Zoll-Adamikova (1979b, s. 68), stone structures were found at 16 ground cemeteries. In particular, in Czarnogłowy, similar to the necropoleis in Pidhirtsi and near Mount Bohit, the walls of the funerary pits were lined with stones. Stone lining of the walls of burial mound pits is sometimes recorded in the cultures of the Smolensk-Polotsk and Pskov long barrows (Enukov 1990, s. 29, 141).

Even L. Niederle (1911, s. 323—326) considered stones to be one of the external features of early Slavic burials. In Konin and Osiek (Poland), they were placed in the upper parts of funerary pits (Zoll-Adamikova 1979b, s. 68). The Slavs of Northern Germany practised both the construction of stone lining over the ground burials and the placement of a single large stone next to the grave pit (Paddenberg 1999, s. 374). In early medieval Prussians, the masonries over ground burials in the 9th—11th centuries were gradually replaced by single boulders (Sedov 1987, s. 400—401). Funerary pits covered with stones were also found under some Kryvichs barrows (Sedov 1970b, s. 96). Possibly similar examples of ground marking of burials have been recorded in Staryi Zbarazh and Pidhirtsi. Under the influence of this tradition, according to L. Niederle

Таблиця 1. Основні обрядові елементи ґрунтових поховань райковецької культури | **Table 1.** The main ritual elements of the ground burials of the Raiky culture

Назва могильника | Name of the cemetery	Кількість поховань | Number of burials			Дві та більше урн | Two and more urns	Стравниці | Dishes	Окремі фрагменти кераміки | Some ceramic fragments	Вугілля серед кісток | Coal among bones	Каміння | Stones	Інвентарні поховання | Inventory burials
	Загалом | Total	Урнові | Urn burials	Безурнові | Non-urn burials						
Бабка | Babka	1	1	—	—	—	—	?	—	—
Шумськ | Shumsk	≥11	≥11	?	—	—	?	?	—	—
Підгірці—Високе городиско | Pidhirtsi—Vysoke Horodysko	2	—	2	—	—	1	2	2	—
Старий Збараж | Staryi Zbarazh	7	7	?	*n*	?	?	7	n	—
Звиняч | Zvyniach	≥1	≥1	—	1 (?)	?	?	?	—	—
Ревне ІА | Revne 1A	53	—	53	—	—	≥39	≥49	≥12	4
Ревне ІБ | Revne 1B	1	—	1	—	—	1	1	1	—
Біла | Bila	2	—	2	—	—	2	2	1	1
Велика Андрусівка І | Velyka Andrusivka 1	≥44	≥30	≥14	4	3	—	≥1	—	6
Бренешть | Brăneşti	1	1	—	—	—	—	1	—	—

Примітка: *n* — декілька. | *Note*: *n* — several.

Старому Збаражі та Підгірцях. Під впливом цієї традиції, на думку Л. Нідерле (Niederle 1911, s. 324), згодом на Західних Балканах з’явилися стечки — пізньосередньовічні кам’яні надгробки, у Східній Галичині — підплитові гробниці, в Чехії — пласкі камені над ранньохристиянськими могилами. В окремих районах розселення ятвязьких племен каміння застосовували для позначення захоронень до XVIII ст. (Седов 1987, с. 414). У традиційних суспільствах вважалося, що надмогильний пам’ятник певним чином «запечатував» могилу (Hertz 1960, p. 76). Так, індуїстська поховальна практика передбачала встановлення каменю, який би захищав живих і служив бар’єром між ними та світом мертвих (Caland 1896, p. 122). Аналогічним чином О. О. Котляревський (1868, с. 250) пояснював звичай покладення каменю на могилу, фіксований у білоруській етнографії.

Таким чином, матеріали райковецької культури та синхронних слов’янських і балтських пам’яток дають підстави припускати дві основні функції каміння в ґрунтових захороненнях. Невелике каміння застосовували

(1911, s. 324), stećci — late medieval stone tombstones — later appeared in the Western Balkans, in Eastern Halychyna — under slab tombs, and in the Czech Republic — flat stones over early Christian graves. In some areas of the Yotvingian tribes, stones were used to mark burials until the 18th century (Sedov 1987, s. 414). In traditional societies, it was believed that a grave monument in a certain way «sealed» the grave (Hertz 1960, p. 76). Thus, Hindu funerary practice involved the placement of a stone to protect the alive and serve as a barrier between them and the world of the dead (Caland 1896, p. 122). In a similar way, O. O. Kotliarevskyi (Kotliarevskii 1868, p. 250) explained the custom of placing a stone on a grave, recorded in Belarusian ethnography.

Thus, the materials of the Raiky culture and synchronous Slavic and Baltic monuments suggest two main functions of stones in ground burials. Small stones were used mainly for aesthetic and decorative purposes to line the walls of funerary pits or their upper contour. Larger stones were used for marking burials

переважно з естетично-декоративною метою для обкладання стінок поховальних ямок або їх верхнього контуру. Камені більшого розміру слугували для наземного маркування захоронень. Крім того, іноді каміння з якоюсь невідомою метою спеціально поміщали до місця спалення, а потім переносили до поховання.

2.2.2.3. Поховальний інвентар

Інвентар ґрунтових захоронень — вкрай бідний і малоінформативний. Супутні предмети виявлені у п'яти безурнових похованнях, що становить 9 % від захоронень цього типу. Зафіксовано по одному [35] або два [36] фрагменти оплавлених предметів зі скла (3 екз.) чи заліза (3 екз.), які не піддаються атрибуції, а також — уламок кременю (1 екз.).

Серед захоронень в урнах інвентар містився лише в шести комплексах Великоандрусівського могильника (10 % урнових поховань). Предмети в кількості від одного до п'яти розміщувались як усередині урн, так і поблизу них. Переважають прикраси: оплавлені скляні намистини [37]; кільця [38] та браслет (?) [39] із бронзового дроту. Також виявлено невизначені залізні [40] та кістяні [41] вироби. На некрополі був знайдений і залізний ніж, проте без зв'язку з конкретним похованням.

Неабиякий інтерес викликає той факт, що всі три поховання з найбільшою кількістю супутніх предметів виявилися дитячими [42]. В усіх трьох комплексах знайдено астрагали для гри в «бабки». У похованні 24 їх виявлено три, а зразки з двох інших захоронень мали просвердлені отвори. Зв'язок цих предметів із дитячими похованнями не є випадковим: як помітив К. О. Михайлов (2016, с. 170—171), з-поміж давньорусь-

[35] Ревне ІА № 5, 12, 13.
[36] Ревне ІА № 7, Біла № 1.
[37] Велика Андрусівка І № 16, 23, 25.
[38] Велика Андрусівка І № 16, 23, 24.
[39] Велика Андрусівка І № 25.
[40] Велика Андрусівка І № 1/І, 15, 16.
[41] Велика Андрусівка І № 15.
[42] Велика Андрусівка І № 15, 16, 24.

on the ground. In addition, sometimes stones were deliberately placed at the area of burning for some unknown purpose and then were transferred to the burial.

2.2.2.3. Funerary inventory

The inventory of ground burials is extremely poor and insufficiently informative. Accompanying objects were found in five non-urn burials, which is 9 % of burials of this type. One [35] or two [36] fragments of melted objects made of glass (3 items) or iron (3 items), which cannot be attributed, were recorded, as well as a flint fragment (1 item).

Among the burials in urns, only six complexes of the Velyka Andrusivka cemetery contained inventory (10 % of urn burials). Objects in the number from one to five were placed both inside the urns and next to them. Jewellery predominates: melted glass beads [37]; rings [38] and a bracelet [39] (?) made of bronze wire. Unidentified iron [40] and bone [41] items were also found. An iron knife was also found on the necropolis, but without any connection to a specific burial.

Of particular interest is the fact that all three burials with the largest number of associated objects were children's [42]. Astragali for knucklebones game were found in all three complexes. Three of them were found in burial no. 24, and samples from the other two burials had drilled holes. The association of these objects with children's burials is not accidental: as K. A. Mikhaylov (Mikhailov 2016, s. 170—171) has noted, among the Old Rus' «družyna» burials of the Middle Dnipro Ukraine, astragali were also found almost exclusively in

[35] Revne 1A, nos. 5, 12, 13.
[36] Revne 1A, no. 7, Bila, no. 1.
[37] Velyka Andrusivka 1, nos. 16, 23, 25.
[38] Velyka Andrusivka 1, nos. 16, 23, 24.
[39] Velyka Andrusivka 1, no. 25.
[40] Velyka Andrusivka 1, nos. 1/I, 15, 16.
[41] Velyka Andrusivka 1, no. 15.
[42] Velyka Andrusivka 1, nos. 15, 16, 24.

ких «дружинних» захоронень Середнього Подніпров'я астрагали також містилися майже виключно в тих, де були поховані хлопчики. В одному з них — київській камерній гробниці 110 — виявлено 157 астрагалів (Каргер 1958, с. 175—176). К. О. Михайлов (2016, с. 173) дійшов висновку, що цей елемент інвентарю отримав поширення внаслідок контактів русів із Хазарським каганатом і був своєрідним маркером віку похованих.

2.3. КУРГАННІ ПОХОВАННЯ

2.3.1. ТОПОГРАФІЯ ТА МІКРОТОПОГРАФІЯ

Попри незначну кількість досліджених курганних некрополів райковецької культури, в їхньому розташуванні можна виділити стійкі локальні особливості. Могильники Західної Волині (Радасць, Головне, Миляновичі) були розташовані на низьких луках, нижче від синхронних поселень, і налічували не більше десятка насипів. Як правило, кургани розміщувалися попарно: крім великих насипів, діаметром до 20 м, на некрополях представлена така сама кількість удвічі менших (рис. 10: *a*—*c*). Цю цікаву особливість «курганів типу Головно» свого часу помітив іще Ю. В. Кухаренко (1961, с. 10). У Миляновичах у розташуванні курганів простежується рядний принцип (рис. 10: *b*), як це нерідко буває на синхронних західнослов'янських некрополях, особливо на території Чехії (Lutovský 2013, s. 67). Вочевидь, кожен подібний ряд призначався для захоронення представників окремої родини (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 49). На північно-східній окраїні могильника розташовувався насип невідомого походження, розмірами 25 × 18 м, заввишки 2,5 м (Русанова 1969, с. 6—7).

Курганні некрополі Східної Волині (Велика Горбаша, Межирічка) та Галичини (Добростани) займали більш високі ділянки місцевості — миси, корінні береги річок або ділянки плато. Розташовані на відстані 0,2—1 км від пов'язаних із ними поселенських пам'яток (рис. 11: *b*). Кількість насипів

those burials where boys were buried. In one of them, Kyiv chamber tomb no. 110, 157 astragali were found (Karger 1958, s. 175—176). K. A. Mikhaylov (Mikhailov 2016, s. 173) came to the conclusion that this element of the inventory became widespread as a result of contacts between the Rus' people and the Khazar Khaganate and was a kind of marker of the age of the buried.

2.3. MOUND BURIALS

2.3.1. TOPOGRAPHY AND MICROTOPOGRAPHY

Despite a small number of studied mound necropoleis of the Raiky culture, persistent local features can be identified in their location. The cemeteries of Western Volyn (Radasć, Holovne, Mylianovychi) were located in low meadows, below the synchronous settlements, and consisted of no more than a dozen embankments. As a rule, the mounds were arranged in pairs: in addition to large embankments up to 20 m in diameter, the necropoleis contain the same number of half-sized barrows (fig. 10: *a*—*c*). This interesting feature of the «Holovne type mounds» was noticed by Yu. V. Kukharenko (1961, s. 10). At Mylianovychi, the arrangement of the barrows follows a row principle (fig. 10: *b*), as is often the case at synchronous West Slavic necropoleis, especially in the Czech Republic (Lutovský 2013, s. 67). Obviously, each such row was intended for the burying of representatives of a separate family (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 49). On the north-eastern edge of the cemetery there was a mound of unknown origin, measuring 25 × 18 m and 2.5 m high (Rusanova 1969, s. 6—7).

The mound necropoleis of Eastern Volyn (Velyka Horbasha, Mezhyrichka) and Halychyna (Dobrostany) occupied higher ground — capes, native river banks or plateau areas. They are located at a distance of 0.2—1 km from the associated settlement monuments (fig. 11: *b*). The number of embankments was usually between one and a half a dozen. Large

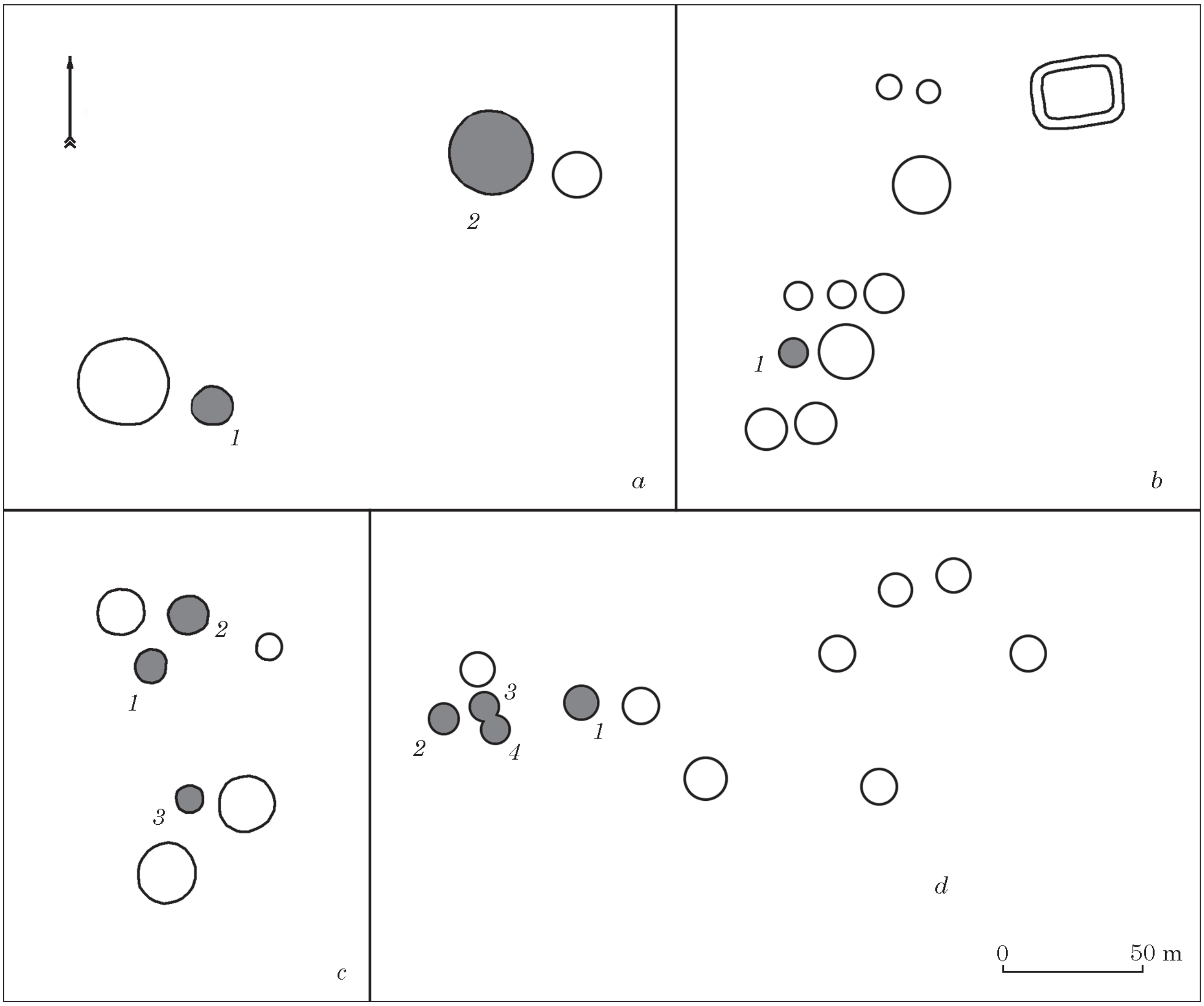

Рис. 10. Схематичні плани курганних могильників: *a* — Головне; *b* — Миляновичі; *c* — Радасць; *d* — Добростани. Цифрами позначено номери розкопаних курганів (за: *a* — Кухаренко 1957; *b*, *c* — Русанова 1969; *d* — Филипчук, Корчинський, Шишак 1988)

Fig. 10. Schematic plans of the mound cemeteries: *a* — Holovne; *b* — Mylianovychi; *c* — Radasć; *d* — Dobrostany. Digits indicate the numbers of excavated mounds (after: *a* — Kukharenko 1957; *b, c* — Rusanova 1969; *d* — Fylypchuk, Korchynskyi, Shyshak 1988)

зазвичай становила один—півтора десятка. На східноволинських могильниках також відомі великі насипи, оточені малими, більш численними. У західній частині курганної групи поблизу с. Добростани чотири кургани були розташовані скупчено, а два з них змикалися між собою підошвами (рис. 21: *b*), що може свідчити про родинні зв'язки між похованими.

Два розташовані неподалік один від одного буковинські некрополі (Чорнівка, Горішні

embankments surrounded by smaller, more numerous ones are also known at the Eastern Volyn cemeteries. In the western part of the mound group near Dobrostany village, four barrows were located in a cluster, and two of them were interconnected by bottoms (fig. 21: *6*), which may indicate family ties between the buried.

Two Bukovinian necropoleis (Chornivka and Horishni Sherivtsi) located close to each other occupied river banks and were directly adjacent

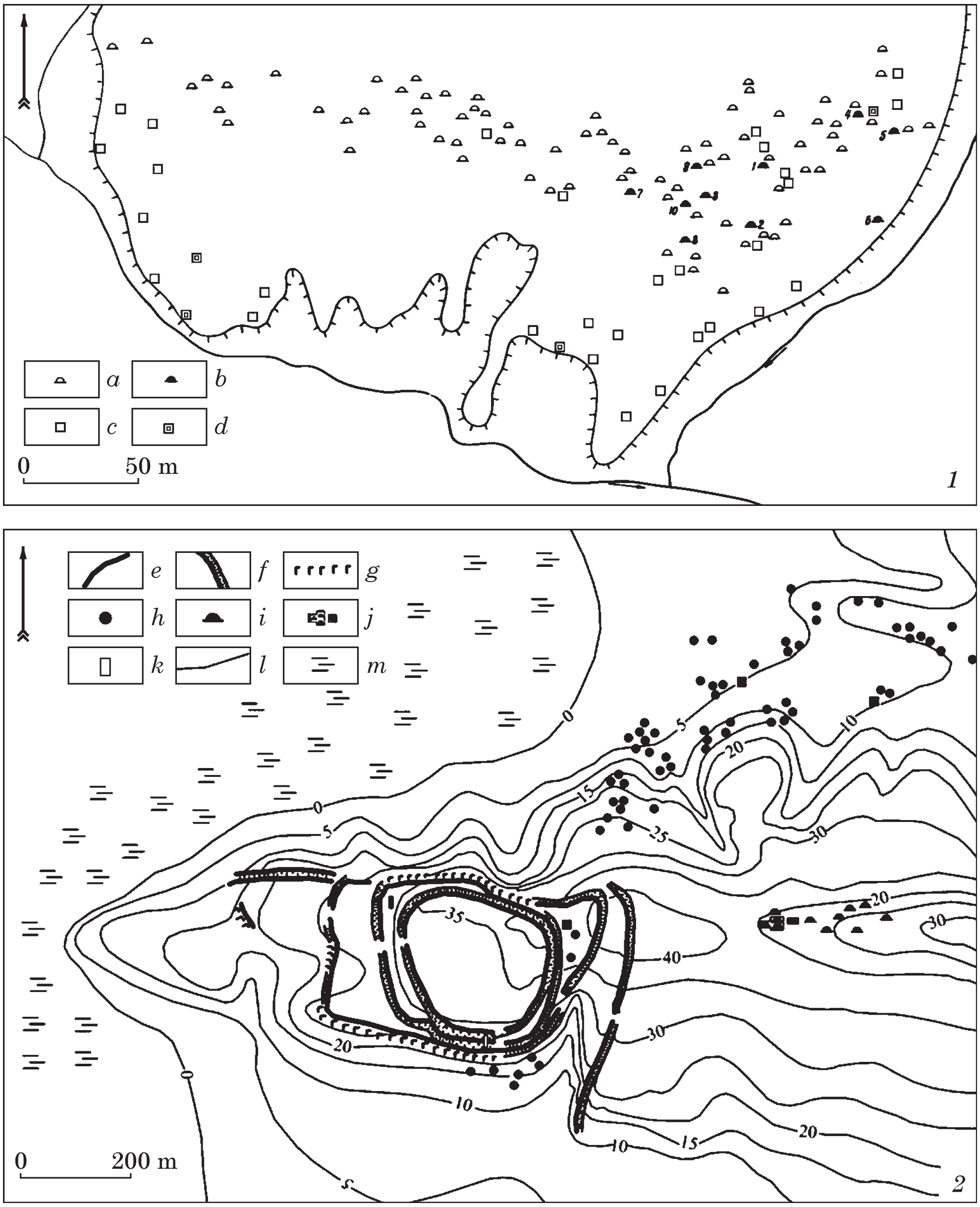

Рис. 11. Плани археологічних комплексів: *1* — Чорнівка III; *2* — Добростани. *Умовні позначки*: *a* — кургани; *b* — розкопані кургани; *c* — западини жител; *d* — розкопані житла; *e* — вал; *f* — рів; *g* — ескарп; *h* — западини об'єктів; *i* — курган; *j* — розкоп; *k* — перетин валу та ровів; *l* — висотні відмітки; *m* — заболочена заплава струмка (за: *1* — Русанова 1979; *2* — Шишак, Ляска 2013)

Fig. 11. Plans of archaeological complexes: *1* — Chornivka 3; *2* — Dobrostany. Symbols: *a* — mounds; *b* — excavated mounds; *c* — hollows of dwellings; *d* — excavated dwellings; *e* — a rampart; *f* — a ditch; *g* — escarpment; *h* — hollows of objects; *i* — a mound; *j* — an excavation site; *k* — intersection of a rampart and ditches; *l* — height marks; *m* — marshy floodplain of a stream (after: *1* — Rusanova 1979; *2* — Shyshak, Liaska 2013)

Шерівці) займали береги річок і безпосередньо примикали, як і ґрунтові могильники, до синхронних поселень (рис. 11: *a*). На Чорнівському некрополі налічувалося до сотні невеликих насипів. Розташовані вони досить рівномірно,

to synchronous settlements, as were the ground cemeteries (fig. 11: *a*). There were up to a hundred small embankments at the Chornivka necropolis. They are quite evenly spaced, although in some places, clusters of three to five mounds

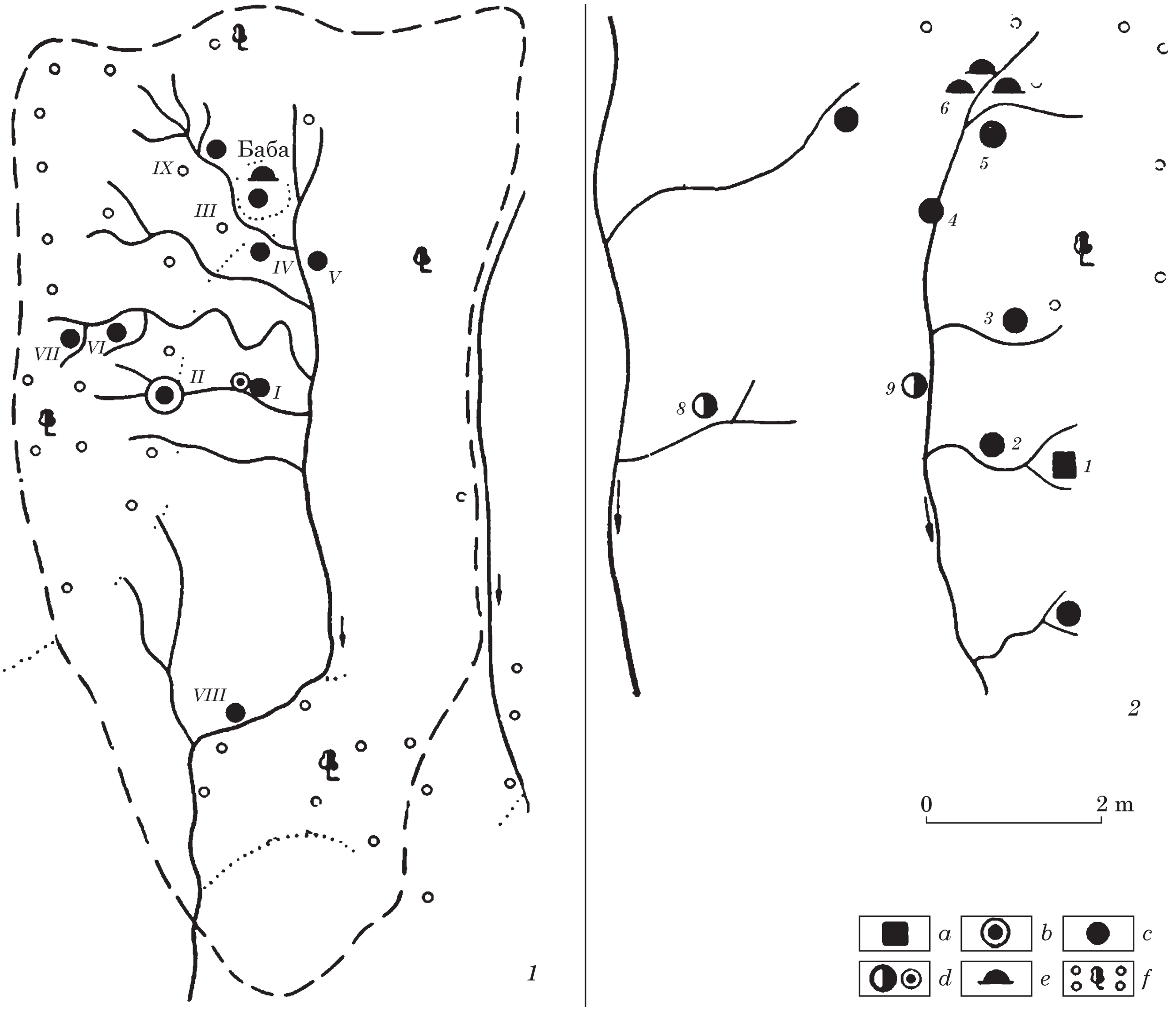

Рис. 12. Гнізда райковецьких поселень Попруття, за Б. О. Тимощуком: *1* — Чорнівське; *2* — Горішньошерівське. *Умовні позначки*: *a* — городище IX ст.; *b* — поселення-общинний центр; *c* — селище VIII—X ст.; *d* — селище VI—VII ст.; *e* — курганний могильник; *f* — ліс (за: Тимощук 1990)

Fig. 12. Nests of the Raiky culture settlements of the Prut River area by B. O. Tymoshchuk: *1* — Chornivka; *2* — Horishni Sherivtsi. *Symbols*: *a* — 9th-century hillfort; *b* — settlement-community centre; *c* — 8th—10th centuries settlement; *d* — 6th—7th centuries settlement; *e* — a mound cemetery; *f* — forest (after: Timoshchuk 1990)

хоча місцями можна помітити скупчення з трьох—п'яти насипів (родинні ділянки?). За висновками Б. О. Тимощука (1990, с. 78—79), це був общинний могильник жителів Чорнівського гнізда поселень, яке займало площу близько 70 км², а поруч із ним, подібно до ґрунтових некрополів, міг функціонувати культовий центр (рис. 12: *a*). В південній частині могильника, на мисі, що виступав у долину ріки, розкопано велику стовпову яму із уламками кераміки VIII—

can be seen (family section?). According to B. O. Tymoshchuk (Timoshchuk 1990, s. 78—79), this was a community cemetery of the inhabitants of the Chornivka settlement nest, which covered an area of about 70 km², and a cult centre could have functioned next to it, similar to the ground necropoleis (fig. 12: *a*). In the southern part of the cemetery, on a cape that protruded into the river valley, a large pillar pit with fragments of pottery from the 8th—10th centuries was excavated, which

X ст. — за припущенням дослідника, залишки капища. Більша частина некрополя в ур. Чоботарка біля с. Горішні Шерівці була знищена оранкою, проте він також міг виконувати роль общинного кладовища (рис. 12: *b*).

2.3.2. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Наразі досліджено 25 достовірно райковецьких курганів, розташованих на восьми могильниках. У зовнішньому вигляді насипів, як і в їхній топографії, можна виділити локальні особливості. На території Волині відомі великі кургани, діаметр яких сягав 20 м, висота — 1,5—2,5 м. Розміри більшості насипів становили 6—11 м у діаметрі та 0,4—0,8 м заввишки. Натомість, кургани Верхнього Попруття (Чорнівка, Горішні Шерівці) мали вигляд ледь помітних насипів діаметрами 2—3,6 м, заввишки 0,2—0,4 м. Невеликі насипи діаметром від 2 м зрідка трапляються й на західнослов'янських теренах, зокрема в Богемії (Metlička, Menšík 2020, s. 132).

Іншою стійкою особливістю курганів Верхнього Попруття була наявність навколо них невеличких рівчаків завширшки 0,4—0,6 м, завглибшки 0,15—0,4 м із майже вертикальними стінками (рис. 14; 21: *1*, *5*). За межами цього мікрорегіону курганні рівчаки зафіксовані лише на могильнику Радасць, хоча в празькій культурі вони були досить сталим обрядовим елементом (Синиця 2003, с. 96). 76 % курганів містили у насипах і в рівчаках фрагменти кераміки, які нерідко були повторно обпалені й належали різним посудинам. Як і на суміжних територіях (Kalaga 2006, s. 141), такі уламки майже ніколи не складають повних профілів, не кажучи вже про археологічно цілі форми. Вони свідчать про побутування обряду биття посуду, розповсюдженого в багатьох індоєвропейських народів, зокрема й у всіх груп ранніх слов'ян (Zoll-Adamikowa 1972, s. 529; Каляга 2009, с. 78). Іноді в насипах траплялися вуглики [43], каміння [44].

[43] Радасць № 1; Межирічка № 1, 3; Горішні Шерівці б. №.

[44] Головне № 1, 2; Чорнівка № 3.

the researcher assumed to be the remains of a pagan temple. Most part of the necropolis in the Chobotarka tract near Horishni Sherivtsi village was destroyed by ploughing, but it could also have served as a community cemetery (fig. 12: *b*).

2.3.2. MAIN ELEMENTS OF THE FUNERAL RITE

Today, 25 authentically Raiky culture burial mounds located at eight cemeteries have been studied. The appearance of the embankments, as well as their topography, can be distinguished by local peculiarities. On the territory of Volyn, large barrows are known, with a diameter of up to 20 m and a height of 1.5—2.5 m. Most mounds were 6—11 m in diameter and 0.4—0.8 m high. In contrast, the barrows of the Upper Prut River region (Chornivka, Horishni Sherivtsi) were barely visible mounds with diameters of 2—3.6 m and heights of 0.2—0.4 m. Small embankments with a diameter of 2 m or more are occasionally found in the Western Slavic territories, in particular in Bohemia (Metlička, Menšík 2020, s. 132).

Another persistent feature of the Upper Rut River mounds was the presence of small ditches around them, 0.4—0.6 m wide and 0.15—0.4 m deep with almost vertical walls (figs. 14; 21: *1*, *5*). Outside of this microregion, burial mound ditches were recorded only at the Radasć cemetery, although they were a fairly regular ritual element in the Prague culture (Synytsia 2003, s. 96). 76 % of the embankments contained fragments of pottery in mounds and ditches, which were often re-burned and belonged to different vessels. As in the neighbouring areas (Kalaga 2006, s. 141), such fragments almost never form complete profiles, not to mention archaeologically complete forms. They testify to the existence of the rite of breaking dishes, which was widespread among many Indo-European peoples, including all groups of early Slavs (Zoll-Adamikowa 1972, s. 529; Kaliaga 2009, s. 78). Sometimes coals [43] and stones [44] were found in the embankments.

[43] Radasć, no. 1; Mezhyrichka, nos. 1, 3; Horishni Sherivtsi, w/o No.

[44] Holovne, nos. 1, 2; Chornivka, no. 3.

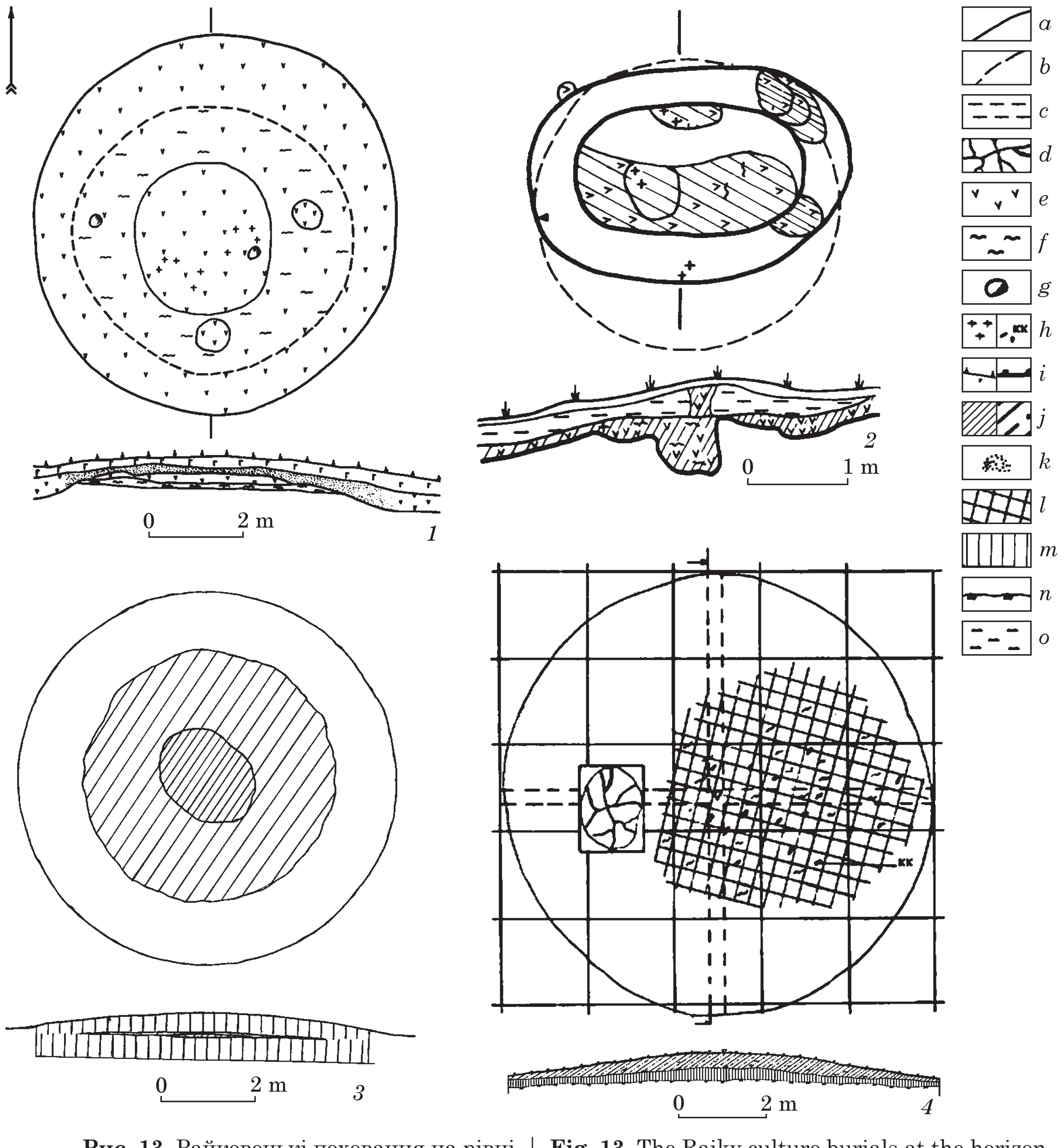

Рис. 13. Райковецькі поховання на рівні горизонту чи на підсипці: *1* — Радасць, курган 1; *2* — Чорнівка, курган 10; *3* — Головне, курган 1; *4* — Добростани, курган 1. *Умовні позначки*: *a* — сучасний край кургану; *b* — давній край кургану; *c* — стратиграфічна контрольна стінка; *d* — дерево (недосліджена ділянка); *e* — вугілля; *f* — зола; *g* — каміння; *h* — перепалені кістки; *i* — дерн; *j* — темно-сірий суглинок; *k* — пісок; *l* — зольний прошарок зі значним вмістом керамічного матеріалу; *m* — давній горизонт; *n* — материк; *o* — жовто-сіра глина (за: *1* — Русанова 1969; *2* — Русанова 1979; *3* — Кухаренко 1957; *4* — Шишак, Ляска 2013)

Fig. 13. The Raiky culture burials at the horizon level or on the bedding: *1* — Radasć, mound no. 1; *2* — Chornivka, mound no. 10; *3* — Holovne, mound no. 1; *4* — Dobrostany, mound no. 1. *Symbols*: *a* — modern mound edge; *b* — ancient mound edge; *c* — a stratigraphic control wall; *d* — wood (unexplored area); *e* — charcoal; *f* — ash; g — stones; *h* — burnt bones; *i* — sod layer; *j* — dark grey loam; *k* — sand; *l* — ashy layer with a significant content of ceramic material; *m* — ancient horizon; *n* — original ground level; *o* — yellow-grey clay (after: *1* — Rusanova 1969; *2* — Rusanova 1979; *3* — Kukharenko 1957; *4* — Shyshak, Liaska 2013)

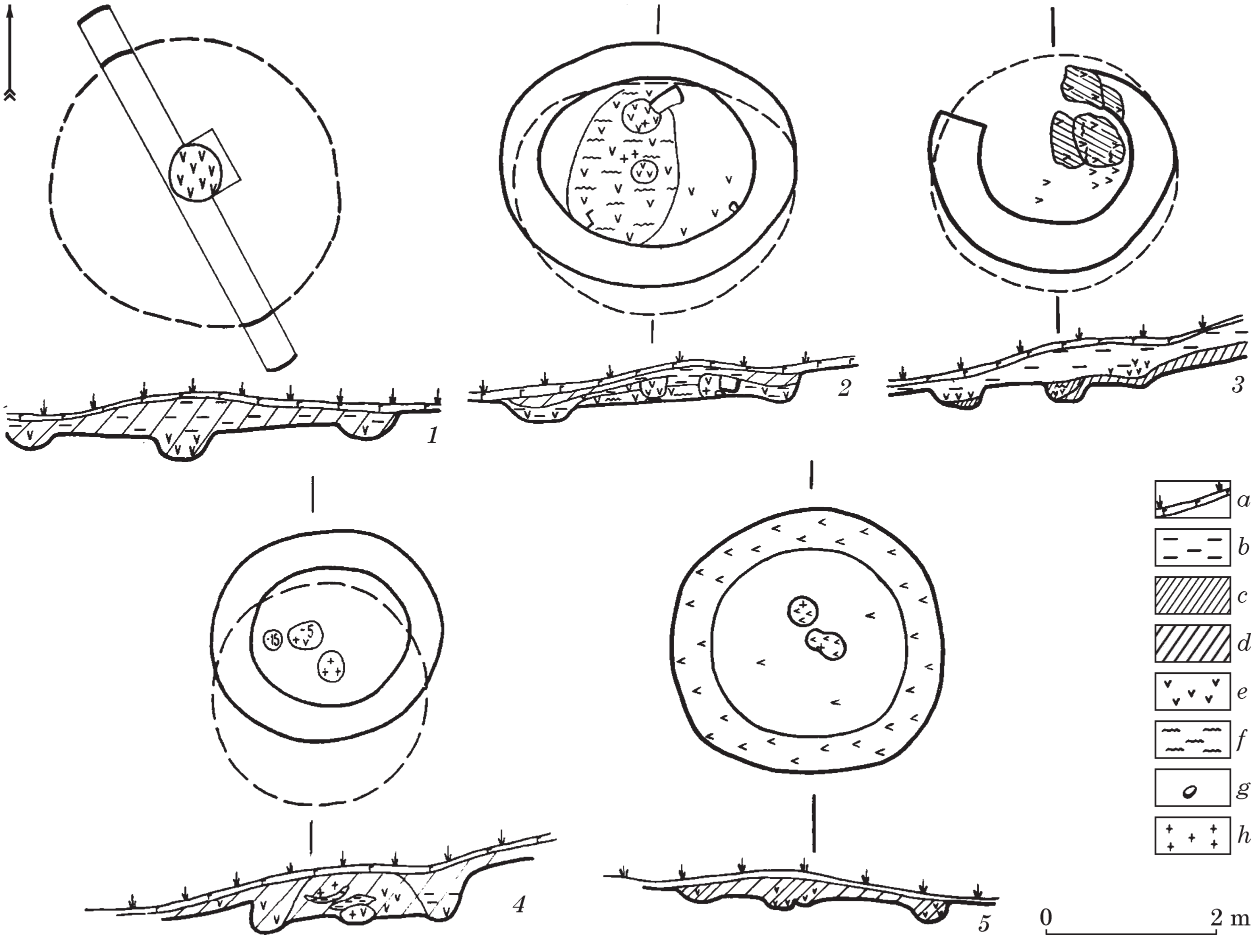

Рис. 14. Райковецькі поховання у підкурганних ямках: *1* — Чорнівка, курган 2; *2* — Чорнівка, курган 3; *3* — Чорнівка, курган 7; *4* — Чорнівка, курган 5; *5* — Горішні Шерівці, курган 1. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — світло-сіра глина; *c* — темно-сіра глина; *d* — коричнева глина; *e* — вугілля; *f* — зола; *g* — каміння; *h* — перепалені кістки (за: *1—4* — Русанова 1979; *5* — Русанова, Тимощук 1981)

Fig. 14. The Raiky culture burials in mound pits: *1* — Chornivka, mound no. 2; *2* — Chornivka, mound no. 3; *3* — Chornivka, mound no. 7; *4* — Chornivka, mound no. 5; *5* — Horishni Sherivtsi, mound no. 1. *Symbols*: *a* — turf; *b* — light grey clay; *c* — dark grey clay; *d* — brown clay; *e* — charcoal; *f* — ash; *g* — stones; *h* — burnt bones (after: *1—4* — Rusanova 1979; *5* — Rusanova, Timoshchuk 1981)

У понад половині випадків (13 курганів), незалежно від способу розміщення людських решток, на рівні горизонту дослідники відзначали наявність «зольних прошарків», котрі займали більшу частину підкурганного простору. В деяких випадках (наприклад, у Чорнівці) земля під цими прошарками лишалася необпаленою, що, на думку авторів розкопок, свідчить про принесення золи та вугілля зі сторони (Михайлина 2008, с. 280). «Зольно-вугільні прошарки» часто фіксують під курганами різних слов'янських, фіно-угорських і балтських племен. Традиційно

In more than half of the cases (13 mounds), regardless of the way the human remains were placed, the researchers noted the presence of «ashy layers» at the horizon level, which occupied most of the submound space. In some cases (for example, in Chornivka), the ground beneath these layers remained unburned, which, according to the authors of the excavations, indicates the bringing of ash and coal from outside (Mykhailyna 2008, s. 280). «Ash and coal layers» are often recorded under the mounds of various Slavic, Finno-Ugric and Baltic tribes. Traditionally, scholars view them as evidence

науковці розглядають їх як свідчення попереднього очищення ділянки за допомогою вогню (Седов 1970а, с. 14—15; 1974, с. 16; Zoll-Adamikowa 1972, s. 515; Штыхаў 1992, с. 23; Петрухин 2014, с. 302; Войтехович 2019, с. 21). Проте, ґрунтознавчі аналізи показали, що в лісовій зоні подібного вигляду сірувато-білих прошарків часто набуває похований підзолистий ґрунт (Михайлова 2015, с. 24).

Іноді в межах цих прошарків або безпосередньо на рівні давньої поверхні під райковецькими курганами фіксувалися виразніші вугільні скупчення діаметром 0,6—1,2 м — рештки ритуальних вогнищ [45]. Курган 2 поблизу с. Радасць містив на рівні горизонту тонкий зольний прошарок, на поверхні якого вздовж периметра насипу зафіксовано дев'ять окремих вугільних плям від вогнищ.

За способом розміщення людських останків відносно денної поверхні серед райковецьких курганних поховань можна виділити чотири типи: 1) захоронення в ямках; 2) на рівні горизонту; 3) на підсипках; 4) накурганні поховання [46]. Останній тип буде окремо розглядатися в § 2.3.2.1.3.

Всупереч розповсюдженій думці, беззаперечних доказів існування в райковецьких курганах урнових поховань наразі немає. Як аргумент дослідники зазвичай наводять передусім матеріали могильника Лозниця (Михайлина 2008, с. 282), належність якого до райковецької культури нічим не доведена. Гіпотетично, поховальні урни могли містити деякі накурганні захоронення Чорнівського та Добростанівського могильників (див.: § 2.1.2.1.3).

Найбільш розповсюдженими були підкурганні поховання на рівні денної поверхні, зафіксовані в 14 курганах (56 %; рис. 13). Рештки кремації, майже завжди перемішані з вугіллям і попелом, висипали на зольний прошарок, утворений внаслідок попереднього «очищення» майданчика, рідше — без-

[45] Радасць № 1, 2; Чорнівка № 1, 4, 6.

[46] Іноді поховання цього типу називають «надкурганними». За Ю. О. Смірновим (1997, с. 49), задля термінологічної точності критерієм розподілу може виступати висота людського зросту: наземними варто називати захоронення, здійснені нижче цієї висоти, надземними — ті, що здійснені вище.

of preliminary clearing of the area with fire (Sedov 1970a, s. 14—15; 1974, s. 16; Zoll-Adamikowa 1972, s. 515; Štychaŭ 1992, s. 23; Petrukhin 2014, s. 302; Voitekhovich 2019, s. 21). However, soil analyses have shown that buried podzolic soil often acquires this appearance of greyish-white layers in the forest zone (Mikhailova 2015, s. 24).

Sometimes, within these layers or directly at the level of the paleosurface, more distinct charcoal clusters of 0.6—1.2 m in diameter, the remains of ritual fires, were recorded under the Raiky culture mounds [45]. Mound no. 2 near the village of Radasć contained a thin ashy layer at the horizon level, on the surface of which nine separate charcoal spots from hearths were recorded along the perimeter of the embankment.

According to the way human remains are placed in relation to the buried surface, four types of Raiky culture barrow burials can be distinguished: 1) burials in pits; 2) at horizon level; 3) on beddings; 4) on-barrow burials [46]. The last type will be discussed separately in section 2.3.2.1.3.

Contrary to popular belief, there is currently no conclusive evidence for the existence of urn burials in the Raiky culture mounds. As an argument, researchers usually mention the materials of the Loznytsia cemetery (Mykhailyna 2008, s. 282), which has not been proven to belong to the Raiky culture. Hypothetically, the funerary urns could contain some of the on-barrow burials of the Chornivka and Dobrostany cemeteries (see: section 2.1.2.1.3).

The most widespread were mound burials at the buried surface level, recorded in 14 mounds (56 %; fig. 13). Cremation remains, almost always mixed with charcoal and ashes, were deposited on the ashy layer formed as a result of the previous «purification» of the area, and less often directly on the buried sur-

[45] Radasć, nos. 1, 2; Chornivka, nos. 1, 4, 6.

[46] Sometimes burials of this type are called «over-barrow». According to Yu. O. Smirnov (1997, s. 49), for terminological accuracy, the criterion of division may be the human height: burials made below this height should be called on-ground burials, and those made above it should be called over-ground.

посередньо на денну поверхню [47]. Зазвичай вони розташовані дисперсно, розсіяно на площі до 3 м у діаметрі, хоча в двох останніх випадках утворювали компактні скупчення діаметром до 0,5 м (рис. 20: *2*; 21: *6*).

Двічі кістки містилися на підсипці, на висоті 0,2—0,8 м відносно рівня горизонту [48]. Курган 2 біля с. Радасць містив у товщі насипу щонайменше два окремих вугільних прошарки з перепаленими кістками, розділені між собою шарами піску (рис. 16: *4*). Імовірно, тут було здійснено два різночасові поховання, в процесі чого відбулася підсипка курганного насипу.

Поховання в ямках характерні для Верхнього Попруття, де достовірно зафіксовані в п'яти курганах [49]. У кожному з насипів виявлено по одній або дві ямки з вугликами, золою та перепаленими кістками, що мали діаметр 0,3—0,8 м, глибину від рівня материка 0,05—0,3 м (рис. 14). Деякі ямки аналогічних параметрів також були заповнені вугіллям і золою, проте остеологічного матеріалу в них виявити не вдалось [50]. Вочевидь, частина ям була викопана перед насипанням курганного насипу [51], частина — впущена в готовий насип пізніше [52]. Кремаційні захоронення в підкурганних ямках відомі як у празькій культурі [53], так і в Польщі племінного періоду [54].

Нерідко кургани містили по два і більше скупчень кальцинованих кісток. Деякі насипи з Добростанів і Чорнівки поєднували поховання різних типів. Аналіз остеологічних матеріалів подібних курганів із території Польщі [55], як правило, виявляє їхню належність кільком індивідам (Zoll-Adamikowa 1972, s. 525), хоча відомі й приклади роз-

[47] Велика Горбаша № 1, Чорнівка № 10, Миляновичі № 1, Добростани № 4.
[48] Радасць № 2; Добростани № 3.
[49] Чорнівка № 2, 3, 5, 7; Горішні Шерівці б. №.
[50] Чорнівка № 1, 3, 9.
[51] Чорнівка № 2, 5, 7; Горішні Шерівці б. №.
[52] Чорнівка № 3, 5, 9.
[53] Миропіль—Вільха, Селець (Кухаренко 1954, с. 4; 1963, с. 316—317; Русанова 1969, с. 3).
[54] Цецеле, Ліпсько, Біловезька Пуща, Рацибуж—Обора, Волін, Сьвелюбе (Zoll-Adamikowa 1972, s. 525; Каляга 2009, с. 72).
[55] Рацибуж—Обора, Сьвелюбе.

face [47]. Usually they are placed dispersed, scattered over an area up to 3 m in diameter, although in the latter two cases they formed compact clusters up to 0.5 m in diameter (figs. 20: *2*; 21: *6*).

Twice the bones were placed on the bedding, at a height of 0.2—0.8 m above the horizon [48]. Barrow no. 2 near Radasć village contained at least two separate charcoal layers with burnt bones in the thickness of the embankment, separated by layers of sand (fig. 16: *4*). Presumably, two burials of different times were carried out here, in the process of which the mound was bedded.

Burials in pits are typical for the Upper Prut River region, where they have been reliably recorded in five barrows [49]. In each of the barrows, one or two pits with coals, ashes and burnt bones were found, 0.3—0.8 m in diameter and 0.05—0.3 m deep from the original ground level (fig. 14). Some pits with similar parameters were also filled with charcoal and ash, but no osteological material was discovered in them [50]. Apparently, some of the pits were dug before the mound was filled [51], and some were inlet into the finished embankment later [52]. Cremation burials in mound pits are known both in the Prague culture [53] and in Poland of the tribal period [54].

Often the barrows contained two or more clusters of calcined bones. Some embankments from Dobrostany and Chornivka combined burials of different types. Analysis of the osteological materials of similar mounds from Poland [55] usually reveals that they belong to several individuals (Zoll-Adamikowa 1972, s. 525), although there are also examples of the remains of one deceased being placed in several clus-

[47] Velyka Horbasha, no. 1; Chornivka, no. 10, Mylianovychi, no. 1, Dobrostany, no. 4.
[48] Radasć, no. 2; Dobrostany, no. 3.
[49] Chornivka, nos. 2, 3, 5, 7; Horishni Sherivtsi, w/o No.
[50] Chornivka, nos. 1, 3, 9.
[51] Chornivka, nos. 2, 5, 7; Horishni Sherivtsi, w/o No.
[52] Chornivka, nos. 3, 5, 9.
[53] Myropil—Vilkha, Selets (Kukharenko 1954, s. 4; 1963, s. 316—317; Rusanova 1969, s. 3).
[54] Cecele, Lipsko, Puszcza Białowieska, Racibórz—Obora, Wolin, Świelubie (Zoll-Adamikowa 1972, s. 525; Kaliaga 2009, s. 72).
[55] Racibyrz—Obora, Wolin, Świelubie.

Таблиця 2. Основні обрядові елементи курганних поховань райковецької культури | **Table 2.** The main ritual elements of the mound burials of the Raiky culture

Назва могильника, № кургану | Name of the cemetery, mound no.	Кількість поховань | Number of burials				«Зольний прошарок» | «Ashy layer»	Ритуальні вогнища | Ritual fires (amount)	Кераміка в насипі | Ceramics in the embankment	Дерев'яні конструкції | Wooden structures	Інвентар (кількість) | Inventory (amount)
	Загалом | Total	На горизонті чи підсипці | On the horizon or bedding	В ямці | In a pit	Накурганні | On-barrow					
Радасць б. №/1962 | Radasć w/o No./1962	1	1	—	—	×	—	×	—	—
Радасць № 1 | Radasć no. 1	1	1	—	—	×	2	×	—	1
Радасць № 2 | Radasć no. 2	≥1	2 (?)	—	—	×	9	×	×	—
Головно № 1 | Holovno no. 1	1	1	—	—	×	—	×	—	—
Головно № 2 | Holovno no. 2	1	1	—	—	×	—	×	×	—
Миляновичі № 1 | Mylianovychi no. 1	≥1	2 (?)	—	—	—	—	×	×	1
Межирічка № 1 | Mezhyrichka no. 1	1	1	—	—	×	—	×	×	—
Межирічка № 2 | Mezhyrichka no. 2	1	1	—	—	×	—	×	×	—
Межирічка № 3 | Mezhyrichka no. 3	1	1	—	—	×	—	×	×	—
Велика Горбаша № 1 | Velyka Horbasha no. 1	1	1	—	—	—	—	×	×	—
Добростани № 1 | Dobrostany no. 1	1	1	—	—	×	—	×	—	1
Добростани № 2 | Dobrostany no. 2	1	—	—	1	—	—	×	×	—
Добростани № 3 | Dobrostany no. 3	≥1	1 (?)	—	1	—	—	×	×	—
Добростани № 4 | Dobrostany no. 4	≥1	1	—	1 (?)	—	—	×	?	1
Горішні Шерівці б. № | Horishni Sherivtsi w/o No.	2	—	2	?	—	—	—	—	—
Чорнівка № 1 | Chornivka no. 1	≥1	1	1 (?)	1 (?)	×	≥1	×	×	—
Чорнівка № 2 | Chornivka no. 2	≥1	—	1	?	—	—	—	—	—
Чорнівка № 3 | Chornivka no. 3	2 (?)	1	≥1	?	×	—	×	?	—
Чорнівка № 4 | Chornivka no. 4	?	—	—	1 (?)	—	1	—	×	—
Чорнівка № 5 | Chornivka no. 5	≥2	—	2	1 (?)	—	—	—	×	—
Чорнівка № 6 | Chornivka no. 6	?	—	—	1 (?)	—	1	—	×	—
Чорнівка № 7 | Chornivka no. 7	1	—	1	—	—	—	—	—	—
Чорнівка № 8 | Chornivka no. 8	?	—	—	?	×	—	×	—	—
Чорнівка № 9 | Chornivka no. 9	?	—	2 (?)	1 (?)	×	—	×	×	—
Чорнівка № 10 | Chornivka no. 10	≥1	1	—	?	—	—	×	—	—

міщення решток одного померлого в кількох скупченнях [56]. Без антропологічної експертизи встановити кількість похованих у таких випадках складно. Ми навіть не знаємо, чи всі кістки були людськими. Для прикладу, повторне дослідження перепалених кісток із могильника Ліпсько дозволило визначити, що значна частина з них належала тваринам

[56] Городище (Каляга 2009, с. 77).

ters [56]. Without an anthropological examination, it is difficult to establish the number of buried people in such cases. We do not even know if all the bones belonged to humans. For example, a re-examination of the burnt bones from the Lipsko cemetery revealed that a significant proportion of them belonged to animals (Stanaszek 2021, s. 218). Only calcined animal

[56] Horodyshche (Kaliaga 2009, s. 77).

(Stanaszek 2021, s. 218). Лише кальциновані тваринні кістки були виявлені в одному з курганів некрополя Кральовски-Хлмец у Словаччині (Budinský-Krička 1980, s. 72, 83—84).

У добростанівських курганах, на відміну від більшості інших насипів, кістки, вочевидь, ховали в очищеному стані: попри високу ретельність фіксації, слідів вугілля та попелу зафіксовано не було, за винятком тонкого зольного прошарку в кургані 1. Вага виявлених у кожному з насипів цього могильника остеологічних решток варіюється в межах 21—463 г.

14 курганів (56 %) містили дерев'яні конструкції різних типів, які будуть детально розглядатися нижче. Іноді як допоміжний матеріал у таких конструкціях використовували каміння [57].

2.3.2.1. Дерев'яні конструкції райковецьких курганів

На тлі загалом маловиразних райковецьких захоронень виділяються кургани з рештками дерев'яних конструкцій різних типів, котрі можуть служити важливим джерелом вивчення язичницьких вірувань і етнокультурних зв'язків слов'ян Дніпровського Правобережжя. Такі комплекси трапляються майже на всіх курганних могильниках, які достовірно належать до райковецької культури (рис. 15).

І. П. Русанова (1973, с. 29; 1976, с. 43), котра розкопала більшість райковецьких курганів із дерев'яними конструкціями, у своїх узагальнювальних монографіях звертала увагу наукової спільноти на ці конструкції, проте результати робіт подавалися дуже стисло. У той самий час вийшла друком стаття З. Д. Бессарабової (1973), в якій уперше було систематизовано та узагальнено дані про більшість тоді відомих дерев'яних споруд із ранньослов'янських поховань Східної Європи. Наводилися й окремі аналогії з території Польщі та Чехословаччини. Було виділено три основні їхніх типи: а) поховальні камери (властиві для боршевських курганів

[57] Миляновичі № 1; Межирічка № 1, 3.

bones were found in one of the mounds of the Kráľovský Chlmec necropolis in Slovakia (Budinský-Krička 1980, s. 72, 83—84).

In the Dobrostany barrows, unlike most other embankments, the bones were apparently buried in a cleansed condition: despite the high degree of fixation accuracy, no traces of charcoal and ash were found, except for a thin ashy layer in barrow no. 1. The weight of the osteological remains discovered in each of the mounds of this cemetery varies between 21 and 463 g.

14 mounds (56 %) contained wooden structures of various types, which will be discussed in detail below. Sometimes stones were used as an auxiliary material in such structures [57].

2.3.2.1. Wooden constructions of the Raiky culture mounds

Compared to the generally inexpressive Raiky culture burials, mounds with the remains of wooden constructions of various types that can serve as an important source of studying pagan beliefs and ethno-cultural ties of the Slavs of the Dnipro Right-bank can be identified. Such complexes can be found at almost all barrow cemeteries that are reliably attributed to the Raiky culture (fig. 15).

I. P. Rusanova (1973, s. 29; 1976, s. 43), who excavated most of the Raiky mounds with wooden constructions, drew the attention of the scientific community to these structures in her comprehensive monographs, but the results of her work were presented very briefly. At the same time, an article by Z. D. Bessarabova (1973) was published, in which, for the first time, the data on most of the previously known wooden constructions from early Slavic burials in Eastern Europe were systematised and summarised. Some analogies from the territory of Poland and Czechoslovakia were also given. Three main types were identified: a) burial chambers (typical for the Borshchevo culture barrows of the Middle Don

[57] Mylianovychi, no. 1; Mezhyrichka, nos. 1, 3.

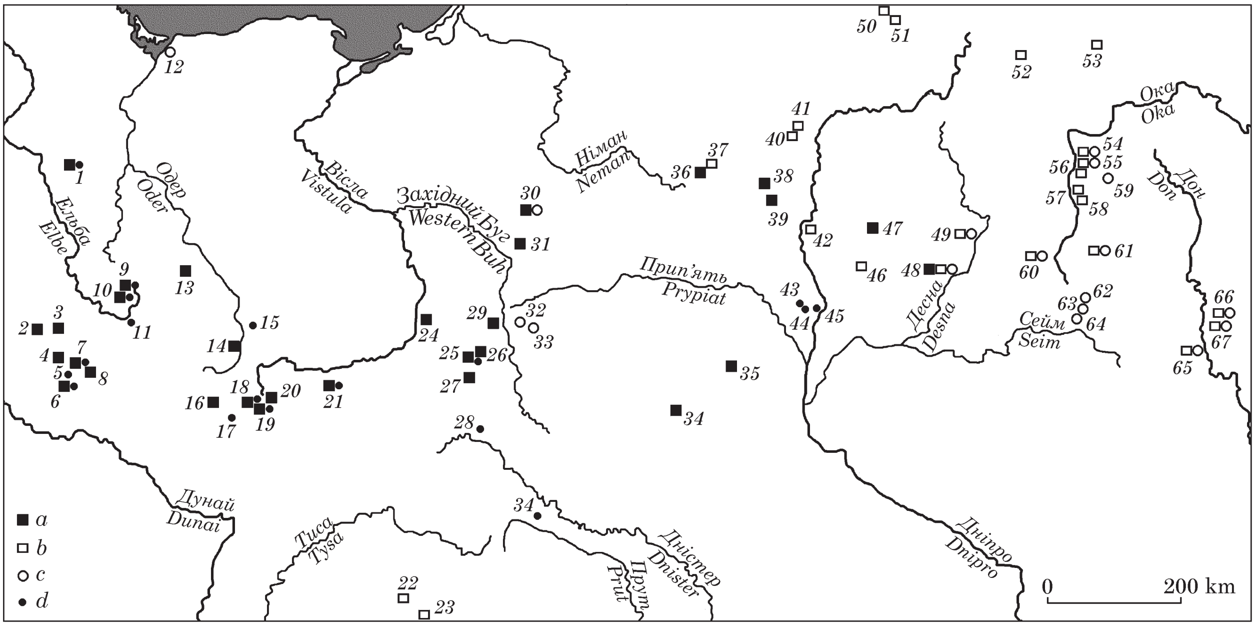

Рис. 15. Поширення дерев'яних конструкцій у слов'янських курганах VIII—X ст.: *1* — Гаро; *2* — Беземін; *3* — Глоговічки; *4* — Пньовіце; *5* — Скочіце; *6* — Кожлі у Орліка; *7* — Вітейовіце; *8* — Вшехлапи; *9* — Праховські скелі; *10* — Надслав; *11* — Двакачовіце; *12* — Волін 9; *13* — Бендковиці, *14* — Рацибуж, *15* — Ізбіцько; *16* — Бойковіце; *17* — Сверепець; *18* — Бітарова; *19* — Банова; *20* — Красняни; *21* — Корнатка, *22* — Нушфалеу; *23* — Сомешені; *24* — Ходлик; *25* — Ґуцюв; *26* — Ліпсько; *27* — Дахнів; *28* — Добростани; *29* — Городище; *30* — Біловезька Пуща; *31* — Радасць; *32* — Головне; *33* — Миляновичі; *34* — Чорнівка; *34* — Велика Горбаша; *35* — Межирічка; *36* — Азярцо; *37* — Дроздава; *38* — Чирвони Бераг; *39* — Вялікая Вольса; *40* — Арава; *41* — Сенчукі; *42* — Ветачка; *43* — Пажаркі; *44* — Малейкі; *45* — Сіньськ; *46* — Дзем'янкі; *47* — Попова гора; *48* — Кветунь; *49* — Полуж'є; *50* — Торопець 2; *51* — Скраби; *52* — Акатово; *53* — Горишкіно; *54* — Добре; *55* — Западная; *56* — Черепеть; *57* — Пісковате; *58* — Воронець; *59* — Тризново; *60* — Лебьодка; *61* — Воротинцево; *62* — Переверзево; *63* — Мішково; *64* — Шуклінка; *65* — Боршево; *66* — Біла гора II; *67* — Лиса гора. *Умовні позначки*: *a* — споруди типу Ліпсько та типологічно подібні чотирикутні конструкції; *b* — чотирикутні конструкції інших типів; *c* — кільцеві огорожі; *d* — стовпові конструкції, пов'язані з похованням

Fig. 15. Distribution of wooden structures in Slavic burial mounds from the 8th—10th centuries: *1* — Gahro; *2* — Bezemín; *3* — Hlohovičky; *4* — Pňovice; *5* — Skočice; *6* — Kožlí u Orlíka; *7* — Vitějovice; *8* — Všechlapy; *9* — Prachovské skály; *10* — Nadslav; *11* — Dvakačovice; *12* — Wolin 9; *13* — Będkowice, *14* — Racibyrz, *15* — Izbicko; *16* — Bojkovice; *17* — Sverepec; *18* — Bitarová; *19* — Bánová; *20* — Krasňany; *21* — Kornatka, *22* — Nuşfalău; *23* — Someşeni; *24* — Chodlik; *25* — Guciów; *26* — Lipsko; *27* — Dachnów; *28* — Dobrostany; *29* — Horodyshche; *30* — Puszcza Białowieska; *31* — Radasć; *32* — Holovne; *33* — Mylianovychi; *34* — Chornivka; *34* — Velyka Horbasha; *35* — Mezhyrichka; *36* — Aziarco; *37* — Drozdava; *38* — Čirvoni Bierah; *39* — Vialikaja Voĺsa; *40* — Arava; *41* — Senchuki; *42* — Vietačka; *43* — Pažarki; *44* — Maliejki; *45* — Sinsk; *46* — Dziemjanki; *47* — Popova Hora; *48* — Kvetun; *49* — Poluzhe; *50* — Toropets 2; *51* — Skraby; *52* — Akatovo; *53* — Horyshkino; *54* — Dobroie; *55* — Zapadnaia; *56* — Cherepet; *57* — Peskovatoie; *58* — Voronets; *59* — Triznovo; *60* — Lebedka; *61* — Vorotintsevo; *62* — Pereverzevo; *63* — Meshkovo; *64* — Shuklinka; *65* — Borshevo; *66* — Belaia Gora 2; *67* — Lysaia Hora. *Symbols*: *a* — Lipsko-type structures and typologically similar quadrangular structures; *b* — quadrangular structures of other types; *c* — circular fences; *d* — pillar structures associated with burials

Середнього Дону та Верхньої Оки); б) стовпові огорожі (переважно кільцеві, разом із райковецькими); в) прямокутні огорожі у вигляді зрубів. До останнього типу ввійшли чотирикутні конструкції райковецької культури, котрі дослідниця трактувала саме як «*огорожі*» (Бессарабова 1973, с. 72—76).

and Upper Oka rivers); b) pillar fences (mostly circular fences, with some Raiky culture ones); c) rectangular fences in the form of logs. The latter type includes quadrangular structures of the Raiky culture, which the researcher interpreted namely as «*fences*» (Bessarabova 1973, s. 72—76).

Використавши набутки З. Д. Бессарабової, Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a; 1979b, s. 85—103) довела, що подібні споруди так чи інакше отримали поширення практично в усіх заселених слов'янами регіонах, де побутував курганний обряд: від Ельби на заході до Дону на сході. Спираючись на дані власних польових робіт, увесь корпус наявних писемних джерел і доробок попередників, знаменита польська археологиня суттєво переосмислила усталені погляди на поховальні практики ранніх слов'ян, зокрема і роль у цих практиках дерев'яних конструкцій. Також дослідниця створила універсальну для всіх слов'янських теренів класифікацію, що базувалася передусім на розташуванні споруди в підкурганному просторі. Наступним за значенням критерієм виступав спосіб встановлення окремих елементів конструкції (вертикально чи горизонтально) і лише потім — її загальна форма в плані. Розміри споруди та окремих її частин, орієнтація за сторонами світу та наявність слідів вогню визнані третьорядними рисами. За цим принципом Г. Цолль-Адамікова виділила три типи дерев'яних поховальних споруд: I) стовпові конструкції на вершині або біля підніжжя курганів; II) поховальні камери; III) огорожі вздовж периметра насипів. Останній тип, своєю чергою, був поділений на три підтипи: III A — огорожі з вертикальних елементів (стовпів, колів); III B — огорожі з горизонтальних та вертикальних колод (що нагадують каркасно-стовпову конструкцію); III C — чотирикутні конструкції, подібні до зрубів (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 74—79; 1979b, s. 92).

На жаль, у подальшому західно- та східнослов'янська фунеральна археологія розвивалася, за великим рахунком, взаємно ізольовано. Порівняно нещодавно П. Сікора (Sikora 2011) опублікував статтю під назвою «Дерев'яні конструкції в ранньосередньовічних курганах східних слов'ян», у якій знову звернувся до питання паралелей між поховальними спорудами обох макрорегіонів. Однак увага дослідника була сфокусована передусім на пам'ятках із території Білорусі, котрі становили предмет його дисертаційного дослідження. У новітній українській історіографії, попри нову хвилю інтересу до райковецьких поховальних пам'яток, тема дерев'яних конструкцій

Using the achievements of Z. D. Bessarabova, H. Zoll-Adamikowa (1979a; 1979b, s. 85—103) proved that such constructions were widespread in almost all regions inhabited by the Slavs where the mound rite was practiced: from the Elbe in the west to the Don in the east. Based on the data from her own field research, the entire corpus of available written sources, and the work of her predecessors, the famous Polish archaeologist significantly rethought the established views on the burial practices of the early Slavs, including the role of wooden structures in these practices. The scholar also created a universal classification for all Slavic territories, based primarily on the location of the structure in the mound space. The next most important criterion was the method of installing individual structural elements (vertically or horizontally) and only then — its general layout in plan. The dimensions of the structure and its individual parts, orientation to the cardinal points and the presence of fire marks were recognised as third-rate features. Based on this principle, H. Zoll-Adamikowa identified three types of wooden burial structures: I) pillar structures on the top or at the foot of the mounds; II) burial chambers; III) fences along the perimeter of the mounds. The last type, in turn, was divided into three subtypes: III A — fences made of vertical elements (pillars, stakes); III B — fences made of horizontal and vertical logs (resembling a frame-pillar construction); III C — quadrangular structures similar to log cabins (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 74—79; 1979b, s. 92).

Unfortunately, in the future, Western and Eastern Slavic funerary archaeology has developed, for the most part, in mutual isolation. More recently, P. Sikora (2011) published an article *Wooden Structures in Early Medieval Burial Mounds of the Eastern Slavs*, in which he again addressed the issue of parallels between the burial structures of both macro-regions. However, the researcher's attention was focused primarily on the monuments from the territory of Belarus, which were the subject of his dissertation thesis. In the modern Ukrainian historiography, despite the new wave of interest in the Raiky culture burial monuments,

піднімалася вкрай рідко (Михайлина 2008, с. 282—285; Ляска 2012, с. 502); практично не використовувалися напрацювання «західних» колег. Маловідомими широкому колу науковців лишаються результати польових досліджень останніх десятиліть, зокрема розкопок В. І. Шишака у Добростанах на Львівщині (Шишак, Ляска 2013, с. 116).

Тому ми вирішили більш детально зупинитися на проблематиці, пов'язаній із дерев'яними конструкціями в райковецьких захороненнях. Вирішення питань ґенези та релігійного значення поховальних споруд різних типів є неможливим без залучення якомога ширшого кола аналогій із суміжних території, кількість яких із часу виходу класичних праць З. Д. Бессарабової та Г. Цолль-Адамікової зросла на понад половину. Ретельний аналіз матеріалів попередніх розкопок дозволяє розширити й кількість безпосередніх об'єктів дослідження — райковецьких курганів зі слідами дерев'яних конструкцій. Отримані результати наштовхують на певні роздуми щодо характеру поховального обряду райковецької культури загалом.

Типологія будь-яких конструктивно-ритуальних елементів поховального комплексу має передусім орієнтуватися на їх обрядове призначення, реконструювати яке ми завжди можемо лише з певною долею гіпотетичності. Забігаючи наперед, зазначимо, що аналіз усього наявного масиву ранньослов'янських поховань із дерев'яними конструкціями доводить, що під час зведення аналогічних споруд їх розташування всередині підкурганного простору та техніка спорудження могли суттєво відрізнятися (зокрема й у межах одного некрополя). Відтак, на перший план мають виходити морфологічні ознаки, за допомогою яких учасники поховальної церемонії відтворювали ту чи іншу сталу ідею. За цими ознаками райковецькі поховання чітко розподіляються на три типи:

• чотирикутні споруди. Зведені з горизонтальних колод, нагадуючи зрубну конструкцію жител. Відповідають типу III С, за Г. Цолль-Адаміковою;

• кільцеві огорожі. Зведені переважно з вертикальних стовпчиків. Як буде показано нижче, спосіб спорудження таких огорож у

the topic of wooden structures has been rarely raised (Mykhailyna 2008, s. 282—285; Liaska 2012, s. 502); the work of «western» colleagues has been practically not used. The results of field research in recent decades, in particular the excavations of V. I. Shyshak in Dobrostany in Lviv region, remain little known to a wide range of scholars (Shyshak, Liaska 2013, s. 116).

Therefore, we decided to focus in more detail on the issues related to wooden constructions in the Raiky culture burials. It is impossible to resolve the issues of the genesis and religious significance of burial structures of various types without using the widest possible range of analogies from neighbouring territories, the number of which has increased by more than half since the publication of the classic works by Z. D. Bessarabova and H. Zoll-Adamikowa. A careful analysis of the materials from previous excavations allows for the expansion of the number of direct objects in the study — the Raiky culture mounds with traces of wooden constructions. The results obtained suggest certain reflections on the nature of the funerary rite of the Raiky culture in general.

The typology of any structural and ritual elements of a funerary complex should primarily focus on their ritual purpose, which we can always reconstruct only with a certain degree of speculativeness. Looking ahead, we note that the analysis of the entire available array of early Slavic burials with wooden structures proves that during the construction of similar monuments, their location within the mound space and construction techniques could differ significantly (including those within the same necropolis). Therefore, the morphological features that were used by the participants of the funeral ceremony to reproduce a particular sustainable idea should be highlighted. According to these features, the Raiky culture burials are clearly divided into three types:

• quadrangular structures. They are built of horizontal logs, resembling the log cabin construction of dwellings. They correspond to type III C, according to H. Zoll-Adamikowa;

• circular fences. They are built mainly of vertical pillars. As will be shown below, the method of construction of such fences among

слов'ян практично щоразу був індивідуальним, тому він не має першочергового значення. Розділяти їх на окремі підтипи на підставі наявності чи відсутності додаткових горизонтальних елементів, як це робила Г. Цолль-Адамікова (III A і III B), нема підстав, оскільки ці елементи могли просто не зберігатися;

• окремі стовпові конструкції. Рештки стовпів, не пов'язані з огорожами (відповідають типу I, за Г. Цолль-Адаміковою), ми вперше виділяємо за райковецькими матеріалами.

2.3.2.1.1. Чотирикутні споруди

Найбільшу кількість поховань першого типу виявлено біля с. Межирічка в середній течії Тетерева на Житомирщині. В усіх трьох розкопаних курганах на рівні горизонту виявлені залишки ритуальних вогнищ завтовшки 5—20 см. На них лежали обгорілі колоди — рештки прямокутних зрубних камер в одне вінце, орієнтованих «стінами» за сторонами світу (рис. 16: *1*—*3*). У кутах конструкцій із курганів 1 і 3 лежали великі камені (рис. 16: *1*, *3*), а в кургані 2 колоди були дещо заглиблені в материк (рис. 16: *2*). Реконструйовані авторкою розкопок розміри камер становили 3,6 × 3,2, 2,6 × 1,8 і 4,4 × 4,4 м. Всередині цих камер на вогнищах містилися людські кістки та уламки гончарних горщиків.

Подібна поховальна споруда з кургану 2 могильника Радасць (нині — Брестська обл., Білорусь) збереглася краще. В насипі простежено кілька вугільних прошарків, розділених між собою шарами піску. В другому такому прошарку простежено сліди обгорілих горизонтальних колод, що в плані утворювали орієнтований за сторонами світу прямокутник розмірами 3 × 2,6 м (рис. 16: *4*). У південно-західному куті цього прямокутника — скупчення перепалених кісток. Під шаром піску на рівні горизонту зафіксований тонкий зольний прошарок, на поверхні якого вздовж периметра насипу простежено дев'ять окремих вугільних плям неправильної округлої форми.

the Slavs was almost always individual, so it is not of primary importance. There is no reason to divide them into separate subtypes on the basis of the presence or absence of additional horizontal elements, as H. Zoll-Adamikowa suggested (III A and III B), since these elements may simply not have been preserved;

• individual pillar constructions. The remains of pillars not associated with fences (corresponding to type I, according to H. Zoll-Adamikowa) are identified for the first time in the Raiky culture materials.

2.3.2.1.1. Quadrangular structures

The largest number of burials of the first type was found near Mezhyrichka village in the middle reaches of the Teteriv River in Zhytomyr region. In all three excavated mounds, the remains of ritual fires of 5—20 cm thick were found at the horizon level. On them were burnt logs — the remains of rectangular single-course log chambers, orientated by the «walls» to the cardinal points (fig. 16: *1*—*3*). In the corners of the structures from barrows nos. 1 and 3 there were large stones (fig. 16: *1*, *3*), and in barrow no. 2 the logs were slightly deepened into the original ground level (fig. 16: *2*). The chambers reconstructed by the author of the excavations measured 3.6 × 3.2, 2.6 × 1.8 m, and 4.4 × 4.4 m. Inside these chambers, human bones and fragments of wheelmade pots were placed on the hearths.

A similar funerary structure from mound no. 2 of the Radasć cemetery (now — Brest region, Belarus) is better preserved. Several charcoal layers separated by layers of sand were traced in the embankment. In the second such layer there are traces of burnt horizontal logs, which formed a rectangle oriented to the cardinal points measuring 3 × 2.6 m (fig. 16: *4*). In the south-western corner of this rectangle is a cluster of burnt bones. A thin ashy layer was recorded under the sand layer at horizon level, on the surface of which nine separate irregularly rounded charcoal spots were traced along the perimeter of the mound.

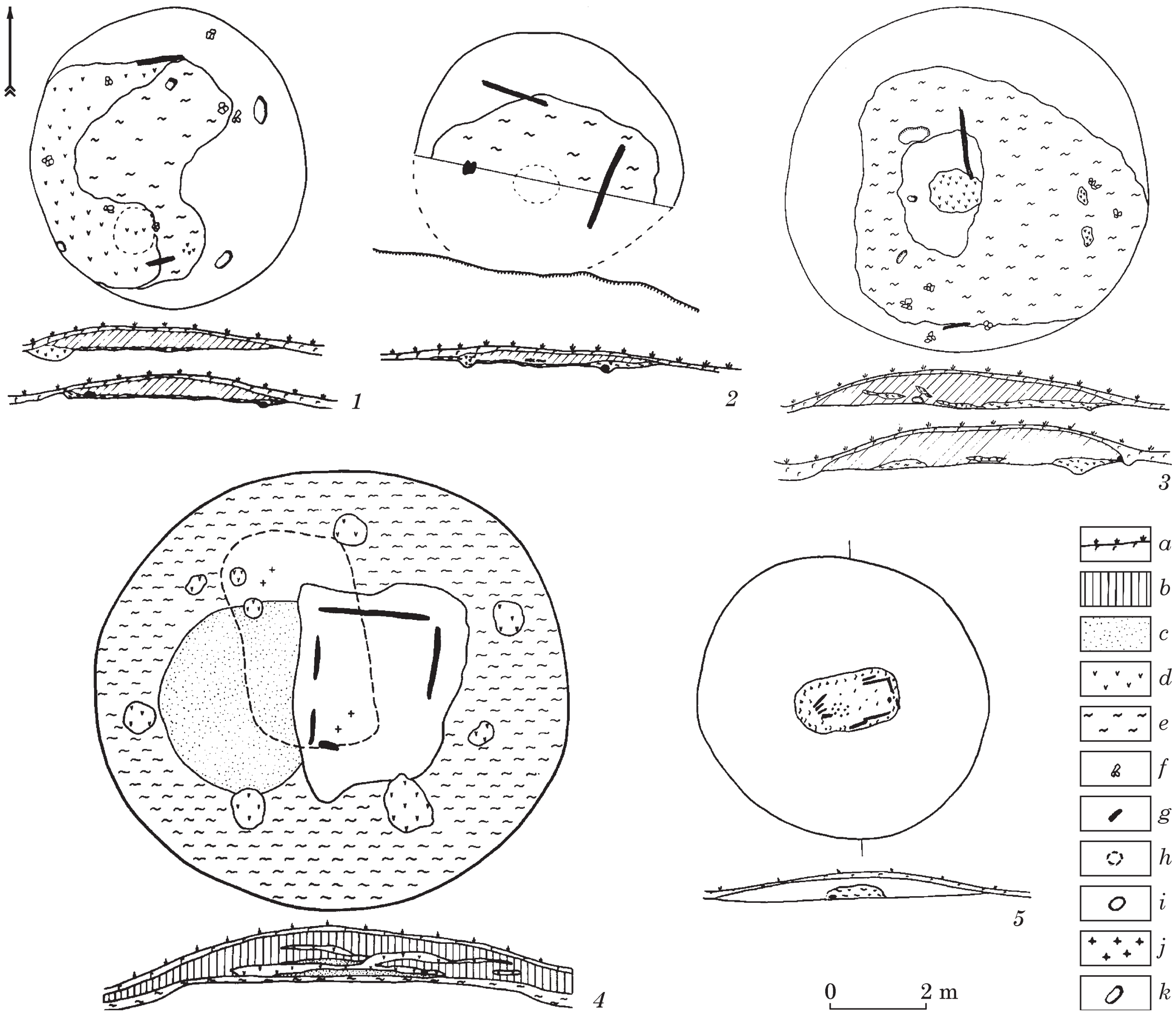

Рис. 16. Райковецькі кургани з чотирикутними конструкціями: *1* — Межирічка, курган 1; *2* — Межирічка, курган 2; *3* — Межирічка, курган 3; *4* — Радасць, курган 2; *5* — Велика Горбаша, курган 1. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — сірий пісок; *c* — жовтий пісок; *d* — вугілля; *e* — зола; *f* — скупчення кераміки; *g* — обгоріле дерево; *h* — верхнє вогнище; *i* — нижнє вогнище; *j* — перепалені кістки; *k* — каміння (за: *1—3* — Русанова 1959; *4* — Русанова 1969; *5* — Русанова 1961)

Fig. 16. The Raiky culture mounds with quadrangular structures: *1* — Mezhyrichka, mound no. 1; *2* — Mezhyrichka, mound no. 2; *3* — Mezhyrichka, mound no. 3; *4* — Radasć, mound no. 2; *5* — Velyka Horbasha, mound no. 1. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — grey sand; *c* — yellow sand; *d* — coal; *e* — ash; *f* — ceramics clusters; *g* — burnt wood; *h* — upper hearth; *i* — lower hearth; *j* — burnt bones; *k* — stones (after: *1—3* — Rusanova 1959; *4* — Rusanova 1969; *5* — Rusanova 1961)

Меншими розмірами (1,6 × 0,8 м) відрізнялася конструкція з кургану 1 біля с. Велика Горбаша на лівій притоці Случі, р. Церем. Вона була видовжена за віссю захід—схід і розміщувалась, як і в попередніх випадках, у межах зольно-вугільної плями (рис. 16: *5*). Всередині конструкції на рівні горизонту

A smaller structure (1.6 × 0.8 m) was found in mound no. 1 near Velyka Horbasha village on the left tributary of the Sluch River, the Tserem River. It was elongated along the west-east axis and was located, as in the previous cases, within the ash and charcoal spot (fig. 16: *5*). Inside the construction at the horizon le-

траплялися вуглики, фрагменти ліпної кераміки та перепалені кістки, більш крупні з яких — уламки черепа та хребці — концентрувалися в її західній частині.

Отже, до першого типу належать п'ять достовірних захоронень із трьох курганних могильників Полісся. Всі споруди за своєю конструкцією нагадують зруби з одного вінця й містять сліди вогню. Можливо, до райковецької культури належить конструкція з березових колод, виявлена під час любительських розкопок 1882 р. біля с. Радзєж у верхів'ях Прип'яті, північніше Шацьких озер (Покровский 1895, с. 79—80). Наявні археологічні матеріали, вочевидь, не відображають реального поширення чотирикутних поховальних споруд у райковецькому ареалі. На це вказує і факт появи в цьому регіоні пізніших захоронень за обрядом часткової кремації, здійснених усередині аналогічних конструкцій [58].

Різнотипні поховальні споруди чотирикутної форми відомі у фіно-угрів, балтів і інших східноєвропейських народів (Горюнова 1961, с. 78—82; Седов 1970b, с. 89; Винников 1984, с. 159—165). Їхнє побутування у слов'ян, імовірно, відображене в писемних джерелах і археологічно засвідчене в різних частинах слов'янської ойкумени. Найбільш ранні приклади таких споруд зафіксовані між сс. Миропіль і Вільха на р. Случ у курганній групі, названій С. С. Гамченком «Курганами по дорозі з Фастівського млину на шлях». У кургані 1 навколо поховання вздовж периметра насипу простежено до десятка ямок від стовпів, що, за припущенням авторки розкопок І. П. Русанової, утворювали прямокутник шириною 2,4 м. Краще збереглися дерев'яні конструкції з кургану 2, де між стовповими ямками простежені залишки обгорілих горизонтальних колод. На думку дослідниці, вони були залишками прямокутної споруди розмірами 2,4 × 2 м зі стовпами в кутах. Обидва кургани містили тільки ліпну кераміку празької культури (Русанова 1969, с. 3, рис. 6, 8).

[58] Горішні Шерівці № 3, Старожуків 2 № 5, Мохав № 278, Лісовчици № 1 (Мельник 1901, с. 520; Тимощук 1982, с. 63—64; Коробушкина 1993, с. 117; Макушников, Курашова, Сычев 2007, с. 224).

vel there were coals, fragments of handmade ceramics and burnt bones, the larger ones — skull fragments and vertebrae — concentrated in its western part.

Thus, the first type includes five reliable burials from three barrow cemeteries in Polissia. All the structures resemble single-course log cabins and contain traces of fire. A birch log structure discovered during amateur excavations in 1882 near Radzież village in the upper reaches of the Prypiat River, to the north of Shatsky Lakes, may belong to the Raiky culture (Pokrovskii 1895, s. 79—80). The available archaeological materials obviously do not reflect the real distribution of quadrangular burial structures in the Raiky culture area. This is also indicated by the fact that later burials with the rite of partial cremation, carried out inside similar structures, appeared in this region [58].

Various types of quadrangular funerary structures are known among the Finno-Ugrians, Balts, and other Eastern European peoples (Goriunova 1961, s. 78—82; Sedov 1970b, s. 89; Vinnikov 1984, s. 159—165). Their use among the Slavs is probably reflected in written sources and archaeologically attested in different parts of the Slavic oikoumene. The earliest examples of such structures are recorded between the villages of Myropil and Vilkha on the Sluch River. Myropil and Vilkha on the Sluch River in a mound group called by S. S. Hamchenko «Mounds on the way from Fastiv mill to the road». In barrow no. 1, around the burial, along the perimeter of the mound, up to a dozen pits from the pillars, which, according to the author of the excavations I. P. Rusanova, formed a rectangle of 2.4 m wide. The wooden structures from mound no. 2 are better preserved, where the remains of burnt horizontal logs can be traced between the pillar pits. According to the researcher, they were the remains of a rectangular structure measuring 2.4 × 2 m with pillars in the corners. Both mounds contained

[58] Horishni Sherivtsi, no. 3; Starozhukiv 2, no. 5, Mochaй, no. 278; Lisoйčycy, no. 1 (Melnik 1901, s. 520; Tymoshchuk 1982, s. 63—64; Korobushkina 1993, s. 117; Makushnikov, Kurashova, Sychev 2007, s. 224).

Поховальні споруди, що цілковито відповідають реконструйованому І. П. Русановою вигляду конструкції з миропільського кургану 2, є характерними для культури карпатських курганів III — початку V ст. н. е. На підошві курганів зафіксовано по чотири стовпових ямки діаметром 0,2—0,75 м, завглибшки 0,2—0,5 м, які в плані утворювали підпрямокутні фігури розмірами 2—4,15 × 1,5—3 м. Вони були заповнені деревним вугіллям; в одній або двох ямках кожного кургану містилися перепалені кістки (окрім основного скупчення), іноді — нижні частини поховальних урн із людськими рештками. Л. В. Вакуленко (1997, с. 86—89; 2010, с. 70—73) нарахувала щонайменше 14 подібних поховань на семи карпатських могильниках [59] і ще два — на синхронному закарпатському некрополі Іза І, етнічна належність якого залишається невизначеною. За висновками дослідниці, стовпи є залишками чотирикутних споруд, спалених перед здійсненням поховання. У низці курганів [60] подібні споруди прямокутних обрисів містили від семи до одинадцяти ямок, аналогічно миропільському кургану 1. Хоча Л. В. Вакуленко (2010, с. 73) зараховує такі конструкції до іншого типу («*огорожі*»), за рештою конструктивно-обрядових деталей вони не відрізняються від чотиристовпних. Головна ж відмінність між похованнями всередині чотирикутних дерев'яних конструкцій Миропільського могильника та культури карпатських курганів полягає в тому, що останні здійснені за обрядом кремації на місці, хоча й тут є винятки [61]. Носіїв культури карпатських курганів уважали чи то дакійцями (Смішко 1960, с. 148—152; Вакуленко 1977, с. 89; Магомедов 2001, с. 129), чи то германцями (Levinschi 1998, p. 95—101; Вакуленко 2010, с. 215—218), проте безсумнівним залишається факт їхньої поступової асиміляції слов'янами. «Поглинання» населення культури карпатських курганів празькою культурою особливо добре помітно на ма-

[59] Пилипи 1, Пилипи 2, Грушів 1, Трач 1, Трач 2, Цуцулин, Бранешти—Немцишор.
[60] Пилипи 1 № 1 (?), 6; Трач 1 № 10; Бренешти—Немцишор № 30.
[61] Пилипи 2 № 3.

only handmade ceramics of the Prague culture (Rusanova 1969, s. 3, fig. 6, 8).

The funerary structures, which fully correspond to the reconstructed view of the structure from Myropil barrow no. 2 by I. P. Rusanova, are typical for the culture of the Carpathian barrows of the 3rd — early 5th centuries AD. Four pillar pits of 0.2—0.75 m in diameter and 0.2—0.5 m deep were recorded on the bottoms of the mounds, which formed subrectangular shapes measuring 2—4.15 × 1.5—3 m in plan. They were filled with charcoal; one or two pits in each mound contained burnt bones (except for the main cluster), sometimes the lower parts of burial urns with human remains. L. V. Vakulenko (1997, s. 86—89; 2010, s. 70—73) counted at least 14 such burials at seven Carpathian cemeteries [59] and two more at the synchronous Zakarpattian necropolis Iza 1, whose ethnicity remains uncertain. According to the conclusions of the researcher, the pillars are the remains of quadrangular structures that were burned before the burying. In a number of mounds [60], similar rectangular structures contained from seven to eleven pits, similar to the Myropil mound no. 1. Although L. V. Vakulenko (2010, s. 73) considers such structures to be of a different type («*fences*»), they do not differ from four-pillar ones in other structural and ceremonial details. The main difference between the burials inside the quadrangular wooden structures of the Myropil cemetery and the Carpathian barrows culture is that the latter were carried out according to the cremation rite on the place, although there are exceptions [61]. The inhabitants of the Carpathian barrows culture were considered either Dacians (Smishko 1960, s. 148—152; Vakulenko 1977, s. 89; Magomedov 2001, s. 129) or Germanic peoples (Levinschi 1998, p. 95—101; Vakulenko 2010, s. 215—218), but the fact of their gradual assimilation by the Slavs remains undeniable. The «absorption» of the population of the Carpathian barrows culture by the Prague cul-

[59] Pylypy 1, Pylypy 2, Hrushiv 1, Trach 1, Trach 2, Tsutsulyn, Brăneşti—Nemţişor.
[60] Pylypy 1, nos. 1 (?), 6; Trach 1, no. 10; Brăneşti—Nemţişor, no. 30.
[61] Pylypy 2, no. 3.

теріалах прикарпатських поселень, таких як Кодин II, Гореча, Глибоке, Рогозна (Русанова, Тимощук 1984, с. 34—37, 41—43; Седов 1995, с. 16). Типологічно схожі поховальні споруди із залишками чотирьох стовпів рідка трапляються і в курганах черняхівської культури. Наприклад, на південному некрополі біля с. Башмачка на Нижньому Дніпрі стовпові ями обмежували площу 4,6 × 2,8 м навколо поховального кострища (Смиленко 1979, с. 13). Неподалік, поблизу с. Військове, також були виявлені сліди дерев'яної споруди з рештками стовпів, проте її конструкція лишається ще менш зрозумілою (Бодянский 1968, с 173).

У подальшому, в останній чверті I тис. н. е., чотирикутні підкурганні конструкції набули значного поширення на теренах Східної, Центральної та Північної Європи. Попри те, що вони, найімовірніше, втілювали спільну генеральну ідею (пов'язану з «будинками померлих»), споруди належать до різних типів і відображають окремі культурні традиції. Такою специфічною групою пам'яток є поховальні камери племені в'ятичів. У басейні Верхньої Оки [62] та Верхнього Дону [63] відомо майже шість десятків курганів із подібними спорудами ближче до краю насипу. Камери прямокутної форми, зведені з колод, горбилів або плах, мали розміри 1—2,45 × 0,45—1,75 м, висоту 0,15—0,6 м (рис. 17: *1—6*). Всі подібні поховання слугували колективними (родовими?) гробницями: з боку краю кургану більшість камер були відкритими для повторних захоронень (Изюмова 1964, с. 154—157; 1970, с. 195—196; Бессарабова 1973, с. 72—73; Винников 1984, с. 19—23, 57—60, 98—99, 156—158; 2012, с. 14—15). Поховання в невеликих зрубних спорудах зрідка трапляються в ареалі культури смоленсько-полоцьких довгих курганів [64] і псковських довгих курганів [65] (Лесман 1987, с. 66—67; Енуков 1990, с. 141, 161; Еремеев 2023, с. 418).

[62] Лебьодка, Западная, Воротинцево, Воронець, Черепеть, Пісковате, Добре.

[63] Боршево, Лиса гора, Біла гора II.

[64] Акатово, Торопец 2, Скраби, Дербіж, Рапті-Наволок.

[65] Рисна-Сааре, Лаоссіна II.

ture is especially evident in the materials of Prykarpattia settlements such as Kodyn 2, Horecha, Hlyboke, and Rohozna (Rusanova, Timoshchuk 1984, s. 34—37, 41—43; Sedov 1995, s. 16). Typologically similar funerary structures with the remains of four pillars are occasionally found in the mounds of the Cherniakhiv culture. For example, at the southern necropolis near Bashmachka village on the Lower Dnipro, pillar pits limited the area of 4.6 × 2.8 m around the funeral pyre (Smilenko 1979, s. 13). Nearby, near Viiskove village, traces of a wooden structure with the remains of pillars were also found, but its construction remains even less clear (Bodianskii 1968, s. 173).

Later, in the last quarter of the 1st millennium AD, quadrangular mound structures became widespread in Eastern, Central and Northern Europe. Despite the fact that they most likely embodied a common general idea (associated with «houses of the dead»), the structures belong to different types and reflect separate cultural traditions. The burial chambers of the Viatichi tribe are such a specific group of monuments. In the basin of the Upper Oka [62] and Upper Don [63] rivers, there are almost six dozen mounds with similar constructions closer to the edge of the embankment. The chambers were rectangular in shape, constructed of logs, humps or slabs, measuring 1—2.45 × 0.45—1.75 m and 0.15—0.6 m high (fig. 17: *1—6*). All such burials served as collective (family?) tombs: from the side of the mound's edge, most chambers were open for re-burying (Iziumova 1964, s. 154—157; 1970, s. 195—196; Bessarabova 1973, s. 72—73; Vinnikov 1984, s. 19—23, 57—60, 98—99, 156—158; 2012, s. 14—15). Burials in small log structures are occasionally found in the culture area of the Smolensk-Polotsk long barrows [64] and Pskov long barrows [65] (Lesman 1987, s. 66—67; Enukov 1990, s. 141, 161; Eremeev 2023, s. 418).

[62] Lebedka, Zapadnaia, Vorotintsevo, Voronets, Cherepet, Peskovatoe, Dobroie.

[63] Borshchevo, Lysaia Gora, Belaia Gora 2.

[64] Akatovo, Toropets 2, Skraby, Derbizh, Rapti-Navolok.

[65] Rõsna-Suure, Laossina 2.

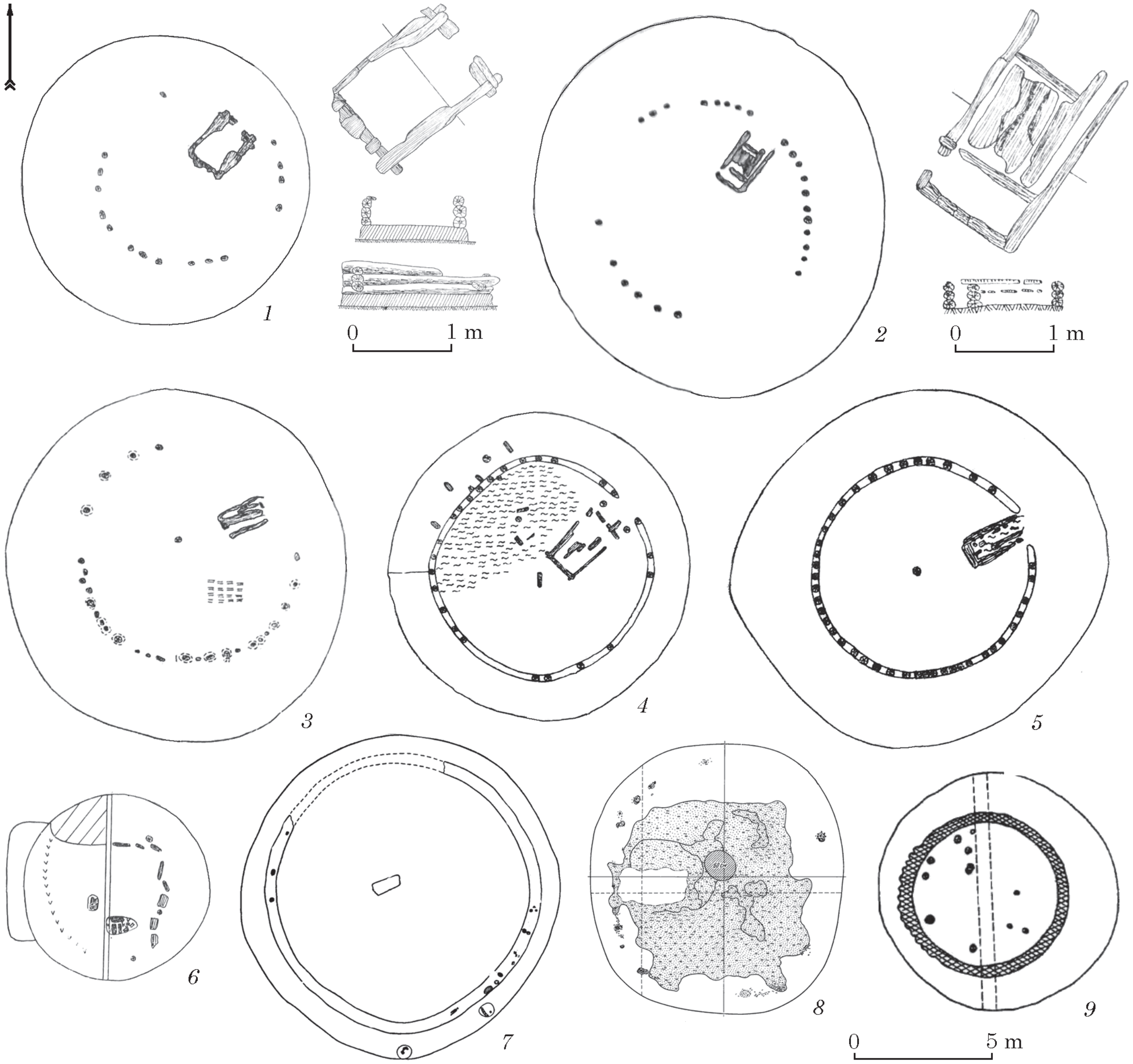

Рис. 17. Кургани боршевської культури: *1—5* — Боршево; *6* — Біла гора II; *7* — Тризново; *8* — Добре; *9* — Лебьодка (за: *1—6* — Винников 1984; *7* — Изюмова 1961; *8* — Изюмова 1970; *9* — Бессарабова 1973)

Fig. 17. Mounds of the Borshevo culture: *1—5* — Borshevo; *6* — Belaia Gora 2; *7* — Triznovo; *8* — Dobroie; *9* — Lebedka (after: *1—6* — Vinnikov 1984; *7* — Iziumova 1961; *8* — Iziumova 1970; *9* — Bessarabova 1973)

На камерних гробницях, поширених навколо давньоруських протоміст X ст. [66], немає сенсу детально зупинятися. Нині мало в кого з фахівців викликає сумніви їхнє скандинавське походження.

[66] Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Тімерьово, Псков, Стара Ладога.

There is no point in discussing in detail the chamber tombs widespread around the 10th-century Old Rus' proto-cities [66]. Today, only a few experts have doubts about their Scandinavian origin.

[66] Kyiv, Shestovytsia, Chernihiv, Gnezdovo, Timerevo, Pskov, Staraia Ladoga.

Півтора десятка чотирикутних дерев'яних споруд різної конструкції відомі північніше райковецького ареалу, а саме — в Гомельському Подніпров'ї [67], Середньому Подесенні [68], Могилівському Подніпров'ї [69] та басейні Березини [70]. У низці курганів рештки кремації в урнах або без них були поміщені до обпалених «ящиків», розміри яких коливалися у межах 0,7—1,6 × 0,7—0,75 м [71]. Поховальні споруди іншого типу, що нагадували райковецькі, мали вигляд обгорілих зрубних конструкцій з одного вінця розмірами від 2,4 × 1 до 4,2 × 3,5 м [72]. На загальному тлі виділяється зрубна споруда з кургану 1 могильника Азярцо I (друга половина X ст.), яка за розмірів 5 × 4,8 м збереглася на висоту 1 м і складалась із п'яти вінець. Біля двох кутів цього зрубу, як і в Межирічці, були покладені великі камені. Дії вогню конструкція не зазнала (Штыхаў 1992, с. 173). Деякі конструкції [73] містили в кутах обпалені стовпи, нагадуючи каркасно-стовпові житла. В окремих випадках [74] визначити конструктивний характер споруди складно.

Різні дослідники вважали чотирикутні поховальні споруди з території Білорусі та суміжних районів Росії характерною рисою поховального обряду дреговичів (Успенская 1953, с. 107—108), радимичів (Богомольников 2004, с. 25—26) або субстратного слов'яно-балтського населення (Седов 1970b, с. 89); зближали із західнослов'янськими (Sikora 2011, s. 465). Проте всі перераховані комплекси є хронологічно більш пізніми й датуються в межах X (вочевидь, другої поло-

[67] Ветачка, Дзєм'янкі, Попова гора.
[68] Кветунь, Полуж'є.
[69] Сєнчукі, Арава.
[70] Вялікая Вольса, Чирвони Бераг, Азярцо, Дроздава.
[71] Арава II № 3, Вєтачка V № 3, Дроздава № 9, Сєнчукі № 2 (Соловьева 1966, с. 154; Алексеев, Сергеева 1973, с. 50—51; Левко 1988, с. 79; Войтехович 2019, с. 26).
[72] Попова гора № 5, Кветунь — «курган із поясним набором», Вялікая Вольса б. №, Чирвони Бераг б. №, Азярцо II № 3 (Завитневич 1894, с. 135; Спицын 1896, с. 85; Падин 1976, с. 198; Штыхаў 1992, с. 173—174; Богомольников 2004, с. 33).
[73] Дзєм'янкі № 4, Полуж'є № 15, 18 (Ляпушкин 1959b, с. 86; Соловьева 1967, с. 190; Бессарабова 1973, с. 75).
[74] Кветунь № 102 (Падин 1976, с. 200).

One and a half a dozen quadrangular wooden structures of various designs are known to the north of the Raiky culture area, namely in the Homieĺ Dnipro River region [67], Middle Desna River region [68], Mahilióŭ Dnipro River region [69] and the Biarézina River basin [70]. In a number of mounds, cremation remains in urns or without them were placed in burnt «boxes», the dimensions of which ranged between 0.7—1.6 × 0.7—0.75 m [71]. Funerary structures of another type, which were similar to those of Raiky culture ones, had the form of burnt single-course log structures ranging in size from 2.4 × 1 to 4.2 × 3.5 m [72]. Against the general background, a log structure from mound no. 1 of the Aziarco 1 cemetery (second half of the 10th century) stands out, which, measuring 5 × 4.8 m, has been preserved to a height of 1 m and consisted of five circles. Similar to Mezhyrichka, large stones were placed near the two corners of this log cabin. The structure was not affected by fire (Štychaŭ 1992, s. 173). Some constructions [73] contained burnt pillars in the corners, resembling frame-and-pillar dwellings. In some cases [74], it is difficult to determine the constructional nature of the building.

Various researchers have considered quadrangular burial structures from the territory of Belarus and adjacent areas of Russia to be a characteristic feature of the funerary rites of the Dregovichi (Uspenskaia 1953, s. 107—108), Radimichis (Bogomolnikov 2004, s. 25—26), or the substrate Slavic-Baltic population (Sedov 1970b, s. 89); they have been associated with

[67] Vietačka, Dziemjanki, Popova Hora.
[68] Kvetun, Poluzhe.
[69] Senchuki, Arava.
[70] Vialikaja Voĺsa, Čirvoni Bierah, Aziarco, Drozdava.
[71] Arava 2, no. 3, Vietačka 5, no. 3, Drozdava, no. 9, Senchuki, no. 2 (Soloveva 1966, s. 154; Alekseev, Sergeeva 1973, s. 50—51; Levko 1988, s. 79; Voitekhovich 2019, s. 26).
[72] Popova Hora, no. 5; Kvetun — «barrow with a belt set»; Vialikaja Voĺsa, w/o No.; Čirvoni Bierah, w/o No.; Aziarco 2, no. 3 (Zavitnevich 1894, s. 135; Spitsyn 1896, s. 85; Padin 1976, s. 198; Štychaŭ 1992, s. 173—174; Bogomolnikov 2004, s. 33).
[73] Dziemjanki, no. 4; Poluzhe, nos. 15, 18 (Liapushkin 1959b, s. 86; Soloveva 1967, s. 190; Bessarabova 1973, s. 75).
[74] Kvetun, no. 102 (Padin 1976, s. 200).

вини) — початку XI ст. Абсолютна більшість із них містить тільки давньоруські матеріали і лише двічі поряд із ними траплялася ліпна кераміка. Датування та варіативність чотирикутних дерев'яних споруд у середовищі дреговичів і радимичів дозволяють розглядати їх як більш пізні ремінісценції ідеї «будинку померлих». Можливо, основним взірцем для них могли слугувати не ранньослов'янські прототипи, а камерні гробниці Середнього та Верхнього Подніпров'я (Войтехович 2013, с. 19—20; Бібіков 2020а, с. 218). Так, на Кветуньському некрополі поряд із указаними зрубними спорудами відомі як звичні камери з інгумаційними похованнями, так і схожі конструкції з рештками кремації всередині, зведені в могильних ямах розмірами 3—3,4 × 1,6—1,9 м, завглибшки 1—1,3 м (Падин 1976, с. 201—203; Богомольников 2004, с. 25—26). А наприкінці X — XI ст. у Верхньому Подніпров'ї набули поширення здійснені всередині зрубних конструкцій (т. зв. *теремків*) інгумаційні поховання, нерідко — в позі сидячи, типовій для камерних гробниць епохи вікінгів. Натомість локальна традиція поховань у невеликих «ящиках», вочевидь, має місцеве коріння: наявні окремі приклади подібних споруд для останньої чверті I тис. н. е. [75] Проте можна припустити й певні впливи християнства: «ящик» із Дроздава за своїми параметрами (1,6 × 0,74 × 0,15 м) цілком нагадує труну (Левко 1988, с. 79).

Л. П. Михайлина (2008, с. 282—285), а слідом за ним А. В. Войтехович (2013, с. 19; 2019, с. 30), зближують указані поховальні споруди райковецької культури з дерев'яними конструкціями, виявленими на могильниках Нушфалеу та Сомешені на території румунської Трансільванії-Семиграддя. Біля с. Сомешені в центрі п'ятьох із семи розкопаних курганів було виявлено ями прямокутної чи квадратної форми розмірами 1,8—3,2 × 1,4—1,85 м, завглибшки 0,35—0,6 м, орієнтовані за віссю захід—схід (рис. 18: *1—4*). Кожну з ям на рівні давнього горизонту перекривав дерев'яний настил,

[75] Наприклад, Вараніно № 11 (Соловьева 1970, с. 99).

the West Slavic ones (Sikora 2011, s. 465). However, all of these complexes are chronologically later and are dated to the 10th (apparently the second half) — early 11th centuries. The vast majority of them contain only Old Rus' materials, and only two times handmade ceramics were found alongside them. The dating and variability of quadrangular wooden structures among the Dregovichi and Radimichis allow for considering them as later reminiscences of the idea of the «house of the dead». Perhaps, the main example for them could have been chamber tombs of the Middle and Upper Dnipro region rather than early Slavic prototypes (Voitekhovich 2013, s. 19—20; Bibikov 2020a, s. 218). For example, at the Kvetun necropolis, along with the above-mentioned log structures, there are both usual chambers with inhumation burials and similar structures with cremation remains inside, built in grave pits measuring 3—3.4 × 1.6—1.9 m, 1—1.3 m deep (Padin 1976, s. 201—203; Bogomolnikov 2004, s. 25—26). At the end of the 10th—11th centuries, inhumation burials inside log structures (the so-called *teremok*) became widespread in the Upper Dnipro River region, often in a sitting position, typical for the Viking age chamber tombs. Instead, the local tradition of burials in small «boxes» apparently has local roots: there are some examples of such structures for the last quarter of the 1st millennium AD [75]. However, we can also assume some influence of Christianity: the «box» from Drozdava by its parameters (1.6 × 0.74 × 0.15 m) quite resembles a coffin (Levko 1988, s. 79).

L. P. Mykhailyna (2008, s. 282—285), followed by A. V. Voitekhovych (Voitekhovich 2013, s. 19; 2019, s. 30), bring these funerary structures of the Raiky culture closer to the wooden constructions discovered at the Nuşfalău and Someşeni cemeteries in the territory of Romanian Transilvania. Near Someşeni village, in the centre of five of the seven excavated mounds, rectangular or square pits measuring 1.8—3.2 × 1.4—1.85 m, 0.35—0.6 m deep, and oriented along the west—east axis were discovered (fig. 18: *1—4*). Each of the pits

[75] For example, Varanino, no. 11 (Soloveva 1970, s. 99).

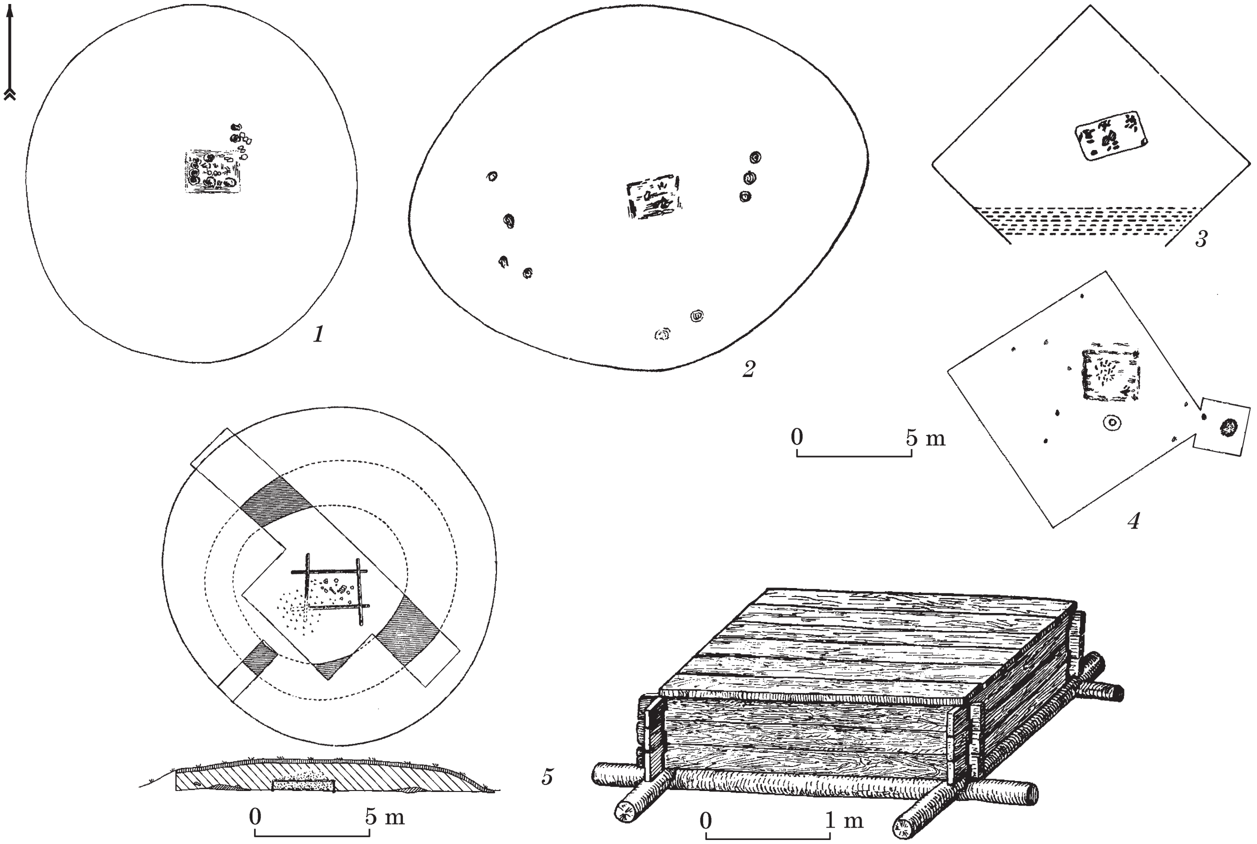

Рис. 18. Кургани з чотирикутними конструкціями на території Трансільванії: *1—4* — Сомешені; *5* — Нушфалеу (за: *1* — Макря 1958; *2—4* — Macrea 1959; *5* — Комша 1959)

Fig. 18. Mounds with quadrangular structures on the territory of Transilvania: *1—4* — Someşeni; *5* — Nuşfalău (after: *1* — Makria 1958; *2—4* — Macrea 1959; *5* — Komsha 1959)

що в деяких випадках підтримувався на вертикальних стовпах (рис. 18: *3, 4*). Найкраще зберігся настил із кургану I, що складався з поперечних дощок, а вздовж країв був облямований товстішими, рівно обтесаними, колодами (рис. 18: *1*). На настилах розміщували рештки кремації, іноді зібрані в урни, залишки тризни та поховальний інвентар. Самі дерев'яні конструкції не мали слідів вогню. Могильник орієнтовно датований межею VIII—IX ст. (Макря 1958, s. 354—363; Macrea 1959, s. 515—520). Щонайменше в чотирьох курганах із Нушфалеу (VIII — початок IX ст.) виявлено споруди іншого типу — зведені на рівні горизонту зрубні конструкції, розміри яких коливалися в межах 2,1—3,67 × 1,2—3,05 м. Основу зрубів складали колоди, заглиблені трохи нижче рівня давньої поверхні. Зверху на них були

at the level of the ancient horizon was covered by a wooden flooring, which in some cases was supported by vertical pillars (fig. 18: *3, 4*). The best-preserved flooring from mound no. 1 consisted of transverse boards and was bordered along the edges by thicker, evenly processed logs (fig. 18: *1*). On the flooring were placed the remains of cremation, sometimes gathered in urns, the remains of the feast and funerary inventory. The wooden structures themselves had no traces of fire. The cemetery is tentatively dated to the turn of the 8th—9th centuries (Makria 1958, s. 354—363; Macrea 1959, s. 515—520). In at least four mounds from Nuşfalău (8th — early 9th centuries), constructions of a different type were found — log structures erected at the horizon level, the dimensions of which ranged between 2.1—3.67 × 1.2—3.05 m. The basis of the log cabins was

покладені дошки, що утворювали стіни поховальної споруди. У кургані II з розкопок 1958 р. збереглося пласке верхнє перекриття зрубу з товстих дощок (рис. 18: *5*), а в кургані III такими ж дошками було викладено підлогу. Споруда з кургану III, на відміну від інших, була обвугленою. Всередину зрубів були зсипані перепалені кістки небіжчиків і поміщений поховальний інвентар (Комша 1959, s. 527—533). В цілому, як бачимо, з твердженням щодо подібності чотирикутних конструкцій з територій Трансільванії та Полісся погодитися важко. М. Комша (1978, с. 96—100) та Г. Цолль-Адамікова (1982, с. 87—88) відзначали спільні риси між описаними спорудами та дерев'яними камерами боршевської культури й навіть висловлювали припущення про переселення з Дону в Карпатську котловину групи населення, котра певний час зберігала попередній обряд. Щоправда, це припущення також не знайшло одностайної підтримки (Винников 1984, с. 159).

Куди більш характерними чотирикутні дерев'яні конструкції є для синхронних поховань західнослов'янського ареалу. Так, на території Польщі, де їх іноді називають «*курганами типу Ліпсько*» (Szymański 2004), Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a; 1979b, rys. 38) виділила 13 подібних комплексів на семи могильниках [76] (рис. 19: *1—4*; 8: *2*). Завдяки розкопкам останніх десятиліть цей перелік можна розширити до 16 позицій із десяти некрополів [77]. Більше половини перерахованих некрополів розташовані в басейнах Вепра, Західного Бугу та Середньої Вісли, тобто — безпосередньо поруч із райковецьким ареалом (рис. 15: *а*). Ще більшого поширення чотирикутні дерев'яні споруди набули на території чеської Богемії [78] (рис. 19: *5—12;* 8: *7*, *8*) та меншою мірою Моравії [79]. Починаючи з кінця

[76] Бендковиці, Рацибуж—Обора, Корнатка, Біловезька Пуща, Дахнів, Ґуцюв, Ліпсько.
[77] Ходлик, Городище, Бялка (Szymański 2004; Kalaga 2006, s. 102; Каляга 2009, с. 73—74; Miechowicz 2020, s. 26; 2021b, s. 268).
[78] Праховські скелі, Надслав, Пньовіце, Вшехлапи, Кожлі у Орліка, Беземін, Вітейовіце, Глоговічки та ін.
[79] Наприклад, Бойковіце.

made up of logs buried just below the level of the ancient surface. Planks were laid on top of them, forming the walls of the burial structure. In mound no. 2 from the 1958 excavations, the flat upper covering of the log cabin made of thick boards was preserved (fig. 18: *5*), and in mound no. 3 the floor was laid with the same boards. The structure from mound no. 3, unlike the others, was burnt. Burnt bones of the deceased were placed inside the log cabins as well as the funerary inventory (Komsha 1959, s. 527—533). In general, as we can see, it is difficult to agree with the statement about the similarity of quadrangular structures from the territories of Transilvania and Polissia. M. Komsha (Comşa 1978, s. 96—100) and H. Zoll-Adamikowa (Tsoll-Adamikova 1982, s. 87—88) noted common features between the described structures and the wooden chambers of the Borshchevo culture and even suggested that a group of people who had retained the previous rite for some time had migrated from the Don to the Carpathian Basin. However, this assumption also has not found consensual support (Vinnikov 1984, s. 159).

Quadrangular wooden structures are more typical for synchronous burials in the West Slavic area. Thus, on the territory of Poland, where they are sometimes called «*Lipsko-type mounds*» (Szymański 2004), H. Zoll-Adamikowa (1979a; 1979b, ryc. 38) identified 13 such complexes at seven cemeteries [76] (figs. 19: *1—4*; 8: *2*). Due to excavations in recent decades, this list can be broadened to 16 objects from ten necropoleis [77]. More than half of the listed necropoleis are located in the basins of the Vieprz, Western Buh, and Middle Vistula rivers, i.e. in the direct vicinity of the Raiky culture area (fig. 15: *a*). Quadrangular wooden structures were even more widespread in Czech Bohemia [78] (figs. 19: *5—12;* 8: *7*, *8*) and to a lesser extent in Moravia [79]. Since the late

[76] Będkowice, Racibórz—Obora, Kornatka, Puszcza Białowieska, Dachnów, Guciów, Lipsko.
[77] Chodlik, Horodyshche, Białka (Szymański 2004; Kalaga 2006, s. 102; Kaliaga 2009, s. 73—74; Miechowicz 2020, s. 26; 2021b, s. 268).
[78] Prachovské skály, Nadslav, Pňovice, Všechlapy, Kožlí u Orlíka, Bezemín, Vitějovice, Hlohovičky etc.
[79] For example, Bojkovice.

1930-х рр. такі конструкції виявлені майже в усіх добре розкопаних курганах; М. Лутовський (Lutovský 2006, s. 71; 2013, s. 68) навіть допускає, що їхня відсутність у низці випадків пов'язана з низькою якістю методики розкопок або ж із тим, що частина споруд не була обпаленою і просто зотліла. Понад десяток курганів VIII—IX ст. із залишками обпалених чотирикутних конструкцій із колод, дощок або прутів розкопано в прилеглих до Моравії районах Північно-Західної Словаччини [80] (рис. 19: *13, 14*). Відомі вони й на західній околиці слов'янського світу — в Лужиці, зокрема на могильнику Гаро (рис. 19: *15*; 8: *9*; Wetzel 1979, s. 131—132, 134—135; 2011, p. 228—229).

Розміри споруд дуже коливалися від 2 × 2 до 10,5 × 9,8 м і залежали від площі підкурганного простору, переважно займаючи більшу його частину. В середньому ж довжина «стін» становила 3—4 м. Споруди здебільшого були орієнтовані стінками за сторонами світу з певними відхиленнями; до того ж конструкції, виявлені на одному некрополі, як правило, мали ідентичну орієнтацію (рис. 19: *5—8*, *9—12*). Усі подібні конструкції знаходили обвугленими, а поверхня під ними була сильно пропеченою. У низці курганів із території Словаччини та Чехії пропеченим виявився і довколишній ґрунт: отже, споруди засипали землею ще тліючими (Kudrnáč 1951, s. 188; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202). Рештки кремації могли міститись як усередині споруди, так і зверху на курганному насипі.

Стінки споруд зводилися з колод, брусів або навіть гілок, причому інколи різні техніки спорудження можна спостерігати на одному некрополі. Засвідчено приклади використання дубу, тополі, сосни та ялиці. В багатьох випадках дерев'яні конструктивні елементи доповнювалися кам'яними. Як правило, конструкція західнослов'янських чотирикутних поховальних споруд нагадувала зрубну, проте в надзвичайно спрощеному вигляді. Це добре видно на прикладі некрополя 1 біля с. Корнатка неподалік Кракова (друга поло-

[80] Бітарова, Банова, Красняни (Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202; Slaná 2013, s. 39—40).

1930s, such structures have been found in almost all well excavated mounds; M. Lutovský (2006, s. 71; 2013, s. 68) even admits that their absence in some cases is due to the poor quality of the excavation methodology or the fact that some of the structures were not burnt and simply deteriorated. More than a dozen mounds from the 8th—9th centuries with the remains of burnt quadrangular structures made of logs, boards or rods have been excavated in the areas of north-western Slovakia adjacent to Moravia [80] (fig. 19: *13—14*). They are also known on the western edge of the Slavic world — in Lužice, in particular, at the Gahro cemetery (figs. 19: *15*; 8: *9*; Wetzel 1979, s. 131—132, 134—135; 2011, p. 228—229).

The size of the structures varied greatly from 2 × 2 to 10.5 × 9.8 m and depended on the area of the mound space, mostly occupying the majority of it. On average, the length of the «walls» was 3—4 m. The structures were mostly orientated by the walls to the cardinal points with some deviations; moreover, the constructions found on the same necropolis usually had identical orientation (fig. 19: *5—8*, *9—12*). All such structures were found charred, and the surface beneath them was heavily burnt. In a number of barrows from the territory of Slovakia and the Czech Republic, the surrounding ground was also burnt: thus, the structures were covered with soil while still smouldering (Kudrnáč 1951, s. 188; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202). Cremation remains could be placed both inside the structure and on top of the mound.

The walls of the structures were built of logs, beams or even branches, and sometimes different construction techniques can be observed on the same necropolis. Examples of oak, poplar, pine, and fir usage were recorded. In many cases, wooden structural elements were supplemented with stone. As a rule, the construction of Western Slavic quadrangular burial structures resembled a log cabin one, but in an extremely simplified form. This can be clearly seen in the example of necropolis 1 near Kornatka village near Kraków (second half of the

[80] Bitarová, Bánová, Krasňany (Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202; Slaná 2013, s. 39—40).

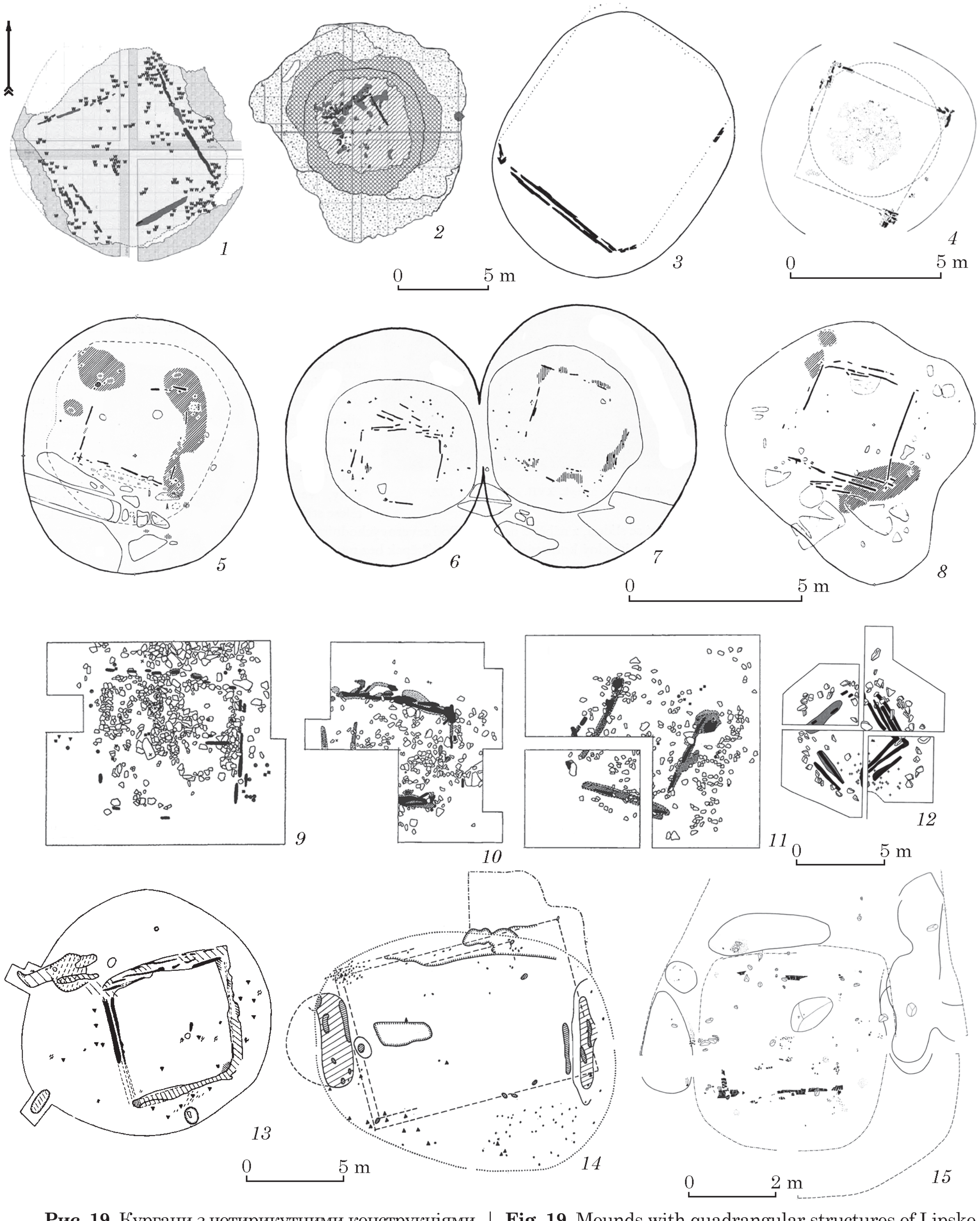

Рис. 19. Кургани з чотирикутними конструкціями типу Ліпсько: *1*, *2* — Ліпсько; *3* — Біловезька Пуща; *4* — Карнатка I; *5—8* — Праховські скелі; *9—11* — Кожлі у Орліка; *12* — Вітейовіце; *13*, *14* — Бітарова; *15* — Гаро (за: *1*, *2* — Miechowicz 2021a; *3* — Zoll-Adamikowa 1979a; *4* — Zoll-Adamikowa 1968b; *5—8* — Turek 1946; *9—11* — Lutovský 2006; *12* — Lutovský 2013; *13*, *14* — Petrovský-Šichman 1970; *15* — Wetzel 1979)

Fig. 19. Mounds with quadrangular structures of Lipsko type: *1*, *2* — Lipsko; *3* — Puszcza Białowieska; *4* — Karnatka 1; *5—8* — Prachovské skály; *9—11* — Kožlí u Orlíka; *12* — Vitějovice; *13*, *14* — Bitarová; *15* — Gahro (after: *1*, *2* — Miechowicz 2021a; *3* — Zoll-Adamikowa 1979a; *4* — Zoll-Adamikowa 1968b; *5—8* — Turek 1946; *9—11* — Lutovský 2006; *12* — Lutovský 2013; *13*, *14* — Petrovský-Šichman 1970; *15* — Wetzel 1979)

вина VII — злам VIII—IX ст.). У кургані 7 колоди, завширшки 10 см, по кутах були покладені внапустку, проте жодних слідів їхнього з'єднання в цілісну споруду виявлено не було (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1968b, s. 144—146). Конструкція з кургану 1 розмірами 4,3 × 4,2 м складалася з тонких (близько 5—6 см у діаметрі) обгорілих жердин, складених в оберемки (до п'яти в одному оберемку). Зверху вона була перекрита камінням, що повторювало її абриси (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 311—314; 1968b, s. 142—144).

За даними Г. Цолль-Адамікової (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 147; 1979a, s. 78; 1979b, s. 85), жодна така споруда з території Польщі не була достовірно простежена на висоту більше одного вінця. Подібних висновків деякі дослідники доходять і стосовно чеських матеріалів (Hejhal 2005, s. 91): у низці випадків [81] уздовж кожної зі стінок споруди вдавалося фіксувати від двох до чотирьох обвуглених колод, проте стан деревини не дозволяв установити, чи були вони спочатку покладені одна на одну (рис. 19: *6*, *8*, *12*; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370; Lutovský 2013, s. 68). Натомість щонайменше з трьох вінець складався обвуглений дубовий зруб розмірами 2,5 × 2,5 м, виявлений у кургані 3 некрополя Гаро (Wetzel 1979, s. 134—135).

Перші чотирикутні підкурганні конструкції в західнослов'янському середовищі фіксуються практично одночасно з появою самих курганних насипів — у другій половині VII — на початку VIII ст. Відмирає ця традиція в міру християнізації тих чи інших регіонів разом із обрядом кремації, деінде «доживаючи» до X ст. Наприклад, такі конструкції відомі в Глоговічках — на найбільш пізньому курганному могильнику в Богемії (Metlička, Menšík 2020, s. 136). На жаль, переважна більшість курганів, які нас цікавлять, має досить широкий діапазон датування.

Чотирикутні споруди у вигляді зрубів з одного вінця були найпоширенішим типом внутрішніх конструкцій у курганах західнослов'янських земель, який отримав розповсюдження на території Малої Польщі, Сілезії, Богемії, Моравії, Словаччини та Лу-

[81] Вітєйовіце, Пньовіце, Праховські скелі.

7th — turn of the 8th—9th centuries). In barrow no. 7, logs, 10 cm wide, were laid overlapping at the corners, but no traces of their connection into a single structure were found (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1968b, s. 144—146). The structure from mound no. 1, measuring 4.3 × 4.2 m, consisted of thin (about 5—6 cm in diameter) burnt poles stacked in piles (up to five in one pile). It was covered with stones that followed its outline (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 311—314; 1968b, s. 142—144).

According to H. Zoll-Adamikowa (1968b, s. 147; 1979a, s. 78; 1979b, s. 85), no such structure from Poland has been reliably traced to a height of more than one course. Similar conclusions have been reached by some researchers with regard to Czech materials (Hejhal 2005, s. 91): in a number of cases [81], two to four charred logs were recorded along each of the walls of the construction, but the condition of the wood did not allow establishing whether they were originally laid on top of each other (fig. 19: *6*, *8*, *12*; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370; Lutovský 2013, s. 68). Instead, at least three circles were made up of a charred oak log cabin measuring 2.5 × 2.5 m, discovered in mound no. 3 of the Gahro necropolis (Wetzel 1979, s. 134—135).

The first quadrangular submound structures in the Western Slavic environment are recorded almost simultaneously with the appearance of the mounds themselves — in the second half of the 7th — early 8th centuries. This tradition is dying out with the Christianisation of certain regions along with the cremation rite, sometimes «surviving» until the 10th century. For example, such structures are known in Hlohovičky, the latest mound cemetery in Bohemia (Metlička, Menšík 2020, s. 136). Unfortunately, the vast majority of the mounds we are interested in have a rather wide dating range.

Quadrangular structures in the form of single-course log cabins were the most common type of internal structures in the mounds of the Western Slavic lands, which were widespread in the territory of Małopolska, Silesia, Bohemia, Moravia, Slovakia, and Lužice (Lutovský

[81] Vitějovice, Pňovice, Prachovské skály.

жиці (Lutovský 2006, s. 71; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Використавши запропоновану польськими дослідниками термінологію, можемо об'єднати їх під назвою «кургани типу Ліпсько». Райковецькі захоронення з конструкціями цього типу за всіма деталями поховального обряду не відрізняються від західнослов'янських. Свого часу ще З. Д. Бессарабова (1973, с. 80) зближала їх зі знайденими в Ліпсько та Праховських скелях. Географія поширення «курганів типу Ліпсько» цілковито співпадає з ареалом празької культури. Саме до цієї культури належать найбільш ранні приклади чотирикутних конструкцій (Миропіль—Вільха).

2.3.2.1.2. Кільцеві огорожі

Конструкції цього типу в райковецькому ареалі отримали найменше поширення. Їх залишки по одному разу фіксувалися на двох некрополях Північно-Західної Волині. В обох насипах траплялись уламки як ліпної кераміки, так і гончарної, що дає змогу датувати їх у межах IX—X ст. У кургані 1 біля с. Миляновичі в басейні р. Турія навколо решток поховання зафіксовано канавку шириною 0,1—0,3 м, завглибшки 0,1—0,15 м. Вона обмежувала підовальний у плані майданчик розмірами 2,8 × 2 м, видовжений із заходу на схід. Свого часу ще П. М. Третьяков (1941, с. 50) установив, що подібні канавки слугували основою для дерев'яної огорожі, що добре простежено, наприклад, за матеріалами боршевської та мощинської культур. З двох сторін канавка з Миляновичів мала розриви, утворюючи два окремі відрізки (з південного заходу) та стовпову ямку (?) (з північного заходу). Авторка розкопок І. П. Русанова пов'язувала ці розриви з поганою збереженістю решток конструкції, проте серед боршевських огорож відомі «комбіновані» варіанти, коли частина стовпчиків укопувалася до спільної канавки, частина — до окремих ямок (Бессарабова 1973, с. 74). Навколо канавки з трьох боків лежало кілька великих каменів (рис. 20: *2*).

Кільцева огорожа дещо відмінного типу була виявлена в кургані 2 біля с. Головне

2006, s. 71; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Using the terminology proposed by Polish researchers, we can unite them under the name «Lipsko-type mounds». Raiky culture burials with structures of this type do not differ from Western Slavic burials in all details of the funerary rite. At the time, Z. D. Bessarabova (1973, s. 80) compared them with those found in Lipsko and Prachovské skály. The geography of distribution of the «Lipsko-type mounds» completely coincides with the area of the Prague culture. The earliest examples of quadrangular structures (Myropil—Vilkha) belong to this culture.

2.3.2.1.2. Circular fences

Structures of this type were the least widespread in the Raiky culture area. Their remains have been recorded only once at two necropoleis in North-Western Volyn. Both mounds contained fragments of both handmade and wheelmade pottery, which allows them to be dated to the 9th—10th centuries. In mound no. 1 near Mylianovychi village in the basin of the Turiia River, a groove of 0.1—0.3 m wide and 0.1—0.15 m deep was recorded around the remains of the burial. It bounded a 2.8 × 2 m square area, elongated from west to east. P. M. Tretyakov (Tretiakov 1941, s. 50) established that such grooves served as the basis for a wooden fence, which is well documented, for example, in the materials of the Borshchevo and Moshchyn cultures. On both sides of the groove from Mylianovychi, there were breaks, forming two separate segments (from the south-west) and a pillar pit (?) (from the north-west). The author of the excavations, I. P. Rusanova, attributed these breaks to the poor preservation of the remains of the structure, but among the Borshchevo culture fences there are known «combined» variants, when some of the pillars were dug into a common groove, and some — into separate pits (Bessarabova 1973, s. 74). Around the groove on three sides there were several large stones (fig. 20: *2*).

A circular fence of a slightly different type was discovered in mound no. 2 near Holovne

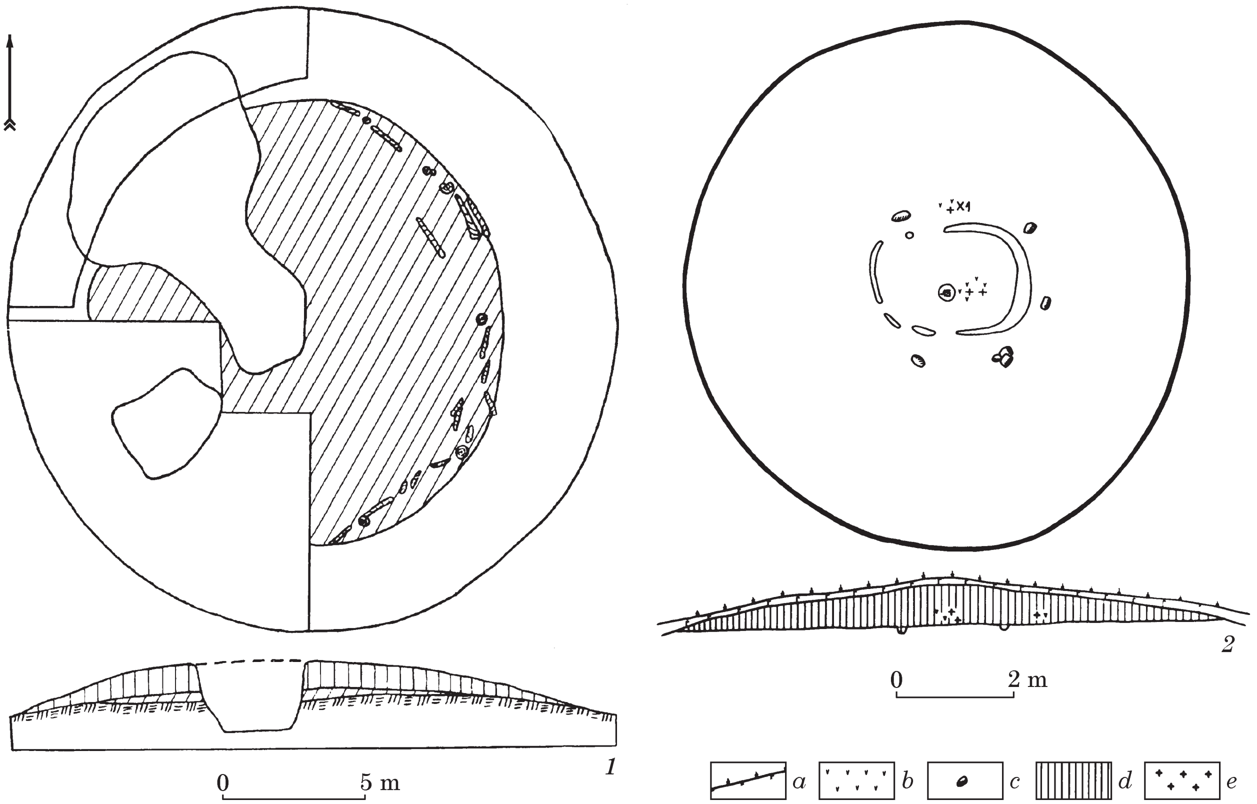

Рис. 20. Райковецькі кургани з кільцевими огорожами: *1* — Головне, курган 2; *2* — Миляновичі, курган 1. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — вугілля; *c* — каміння; *d* — гумусований шар; *e* — перепалені кістки (за: *1* — Кухаренко 1961; *2* — Русанова 1969)

Fig. 20. The Raiky culture mounds with circular fences: *1* — Holovne, mound no. 2; *2* — Mylianovychi, mound no. 1. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — charcoal; *c* — stones; *d* — humus layer; *e* — burnt bones (after: *1* — Kukharenko 1961; *2* — Rusanova 1969)

(північний захід Волині). На підошві кургану зафіксовано зольно-вугільний прошарок із кількома перепаленими кістками людини в центрі. Вздовж периметра насипу цей прошарок був оточений горілими колодами, а на стиках колод простежені залишки вертикальних стовпів, також перегорілих. Судячи з кресленика, діаметр огорожі становив близько 15 м (рис. 20: *1*; Кухаренко 1958, с. 24—25; 1961, с. 32). Повних аналогій огорожі з Головного нам наразі не відомо. Не є цілком зрозумілим і спосіб кріплення вертикальних та горизонтальних елементів споруди між собою. Можливо, верхні частини стовпів були з'єднані за допомогою колод подібно до балюстради. Можна згадати й варіант, зафіксований у кургані 4 могильника Кастикі у верхів'ях р. Вілія на північному заході Білорусі. Курган містив поховання середини XI — XII ст. за обрядом інгумації

village (north-western Volyn). An ashy and charcoal layer with several burnt human bones in the centre was recorded on the bottom of the mound. Along the perimeter of the embankment, this layer was surrounded by burnt logs, and at the joints of the logs, the remains of vertical pillars, also burnt, were traced. Judging by the drawings, the diameter of the fence was about 15 m (fig. 20: *1*; Kukharenko 1958, s. 24—25; 1961, s. 32). There are no complete analogues of the fence from Holovne. The method of fastening the vertical and horizontal elements of the structure to each other is not entirely clear. Perhaps the upper parts of the pillars were connected by means of logs similar to a balustrade. We can also mention a variant recorded in mound no. 4 of the Kastyki cemetery in the upper reaches of the Viliia River in north-western Belarus. The mound contained burials from the mid-11th — 12th centuries ac-

на рівні горизонту. Згідно з реконструкцією авторів розкопок, він був облямований горизонтальними дошками чи плашками, поставленими на крайки та утримуваними за допомогою вертикальних стовпів. Ця конструкція, на їхню думку, мала укріпити схили кургану, запобігти їхньому оповзанню (Плавінскі, Сцяпанава 2019, с. 73—75). Деякі поховальні споруди також вирізняються поєднанням горизонтальних елементів і стовпів, проте в плані вони могли бути радше чотирикутними. Одна з них була виявлена в кургані 161 (кінець VII — початок IX ст.) некрополя V біля с. Ґуцюв у верхів'ях р. Вепр, у 100 км на південний захід від Головного (Zoll-Adamikowa 1974, s. 145, 149). На думку З. Д. Бессарабової (1973, с. 75), подібну конструкцію мали споруди з миропільських курганів 1 і 2 та курганів 15 і 18 з Полуж'я.

Загалом кільцеві поховальні споруди, на відміну від чотирикутних, на західнослов'янських теренах поширення не набули. Серед поодиноких винятків можна назвати курган 81 некрополя Волін 9, де 36 обвуглених стовпчиків, забитих на відстані 1 м один від одного вздовж периметра курганного насипу, утворювали коло діаметром 18—20 м. Ймовірно, до ранньосередньовічного часу належать і кілька схожих конструкцій з Біловезької Пущі (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 91).

Натомість на території Східної Європи кільцеві огорожі відомі вже на слов'янських некрополях третьої чверті I тис. н. е., хоча для цього періоду їх також вважають радше винятком (Синиця 2003, с. 97). Прикладом є канавка, що оточувала кремаційне поховання празької культури в кургані 2 некрополя Семурадці на Середній Прип'яті. Вона мала діаметр 6 м, ширину 0,5 м, глибину від рівня материка 0,2—0,3 м (ред. Исаенко, Митрофанов, Штыхов 1970, с. 233). У кургані 5 з ур. Токовисько між сс. Миропіль і Вільха вздовж периметра насипу були розташовані шість стовпових ямок і два камені — на думку дослідниці кургану, залишки кільцевої огорожі (Русанова 1969, с. 4; 1973, с. 40). На могильнику колочинської культури Колос (лівий берег Дніпра) на підошві кургану виявлено зольно-вугільний прошарок із декількома перепаленими кістками та залиш-

cording to the rite of inhumation at the horizon level. According to the reconstruction of the excavation authors, it was bordered by horizontal boards or plates placed on the edges and held by vertical pillars. This construction, in their opinion, was intended to strengthen the slopes of the mound and prevent them from slipping (Plavinski, Sciapanava 2019, s. 73—75). Some burial structures are also distinguished by a combination of horizontal elements and pillars, but they could be more quadrangular in plan. One of them was discovered in mound no. 161 (late 7th — early 9th centuries) of necropolis 5 near Guciów village in the upper reaches of the Vieprz River, 100 km south-west from Holovne (Zoll-Adamikowa 1974, s. 145, 149). In the opinion of Z. D. Bessarabova (1973, s. 75), the structures of Myropil barrows nos. 1 and 2 and barrows nos. 15 and 18 from Poluzhe had a similar construction.

In general, circular burial structures, unlike quadrangular ones, were not widespread in the Western Slavic area. One of the few exceptions is the mound no. 81 of the Wolin 9 necropolis, where 36 burnt pillars hammered at a distance of 1 m from each other along the perimeter of the mound formed a circle with a diameter of 18—20 m. Probably, several similar constructions from Puszcza Białowieska also belong to the early medieval period (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 91).

Instead, in Eastern Europe, circular fences were already known on Slavic necropoleis of the third quarter of the 1st millennium AD, although they are also considered to be rather an exception for this period (Synytsia 2003, s. 97). An example is the groove that surrounded a cremation burial of the Prague culture in mound no. 2 of the Semuradtsi necropolis on the Middle Prypiat River. It had a diameter of 6 m, a width of 0.5 m, and a depth of 0.2—0.3 m from the original ground level (eds. Isaenko, Mitrofanov, Shtykhov 1970, s. 233). In mound no. 5 from Tokovysko tract between Myropil and Vilkha villages, six pillar pits and two stones were located along the perimeter of the embankment — according to the researcher of the mound, the remains of a circular fence (Rusanova 1969, s. 4; 1973, s. 40). At the Kolos cemetery of the Kolochyn culture (left bank of

ки огорожі з обвуглених кілочків (Богомольников 1975, с. 382).

Зрідка залишки аналогічних споруд удається простежити й на ґрунтових могильниках. Напівкруглою огорожею з південного боку було оточене поховання в урні з празького горизонту поселення Тетерівка I (Фролов 1967, с. 35). На колочинському ґрунтовому могильнику Картамишеве II на Верхньому Пслі навколо низки поховань виявлено канавки, що огороджували ділянки площею близько 3,5 × 2,5 м (Горюнов 1980, с. 51). Ще 1906 р. М. О. Макаренко та В. Ф. Беспальчев провели розкопки біля с. Малі Будки на Верхній Сулі, котрі пізніше визнають першими дослідженнями пам'яток волинцевської культури. В одному з трьох розчищених захоронень біля поховальної урни виявлено дев'ять зотлілих товстих кілків, які оточували її півколом і були на 1/4 аршина (близько 18 см) заглиблені в землю (Макаренко 1907, с. 50—51; Беспальчев 1912, с. 214). Очевидно, в межі розкопу потрапила лише частина кільцевої огорожі.

Пізніші кремаційні захоронення, оточені кільцевими канавками діаметром 5—6,5 м, глибиною 0,25—0,6 м, відомі в Середньому Подесенні. Два з них [82] містили слов'янські ліпні горщики VIII—X ст. (Ляпушкин 1959b, с. 85; Падин 1970, с. 97), третє [83] датується давньоруською добою — кінцем X — початком XI ст. (Падин 1976, с. 200). На Шестовицькому некрополі навколо трьох поховань, здійснених за обрядом кремації на стороні [84], виявлено канавки діаметрами 4—6 м, завширшки 0,1—0,15 м, такої само глибини. Аналогічні невеликі канавки фіксувалися в курганах із кенотафами [85] та камерною гробницею [86]. Якщо кремаційні захоронення містили тільки залізні ножі, то в камерному похованні знайдено багатий набір жіночих прикрас скандинавського кола. З огляду на незначну глибину канавок, важко сказати, чи призначалися вони для стовпових

[82] Полуж'є № 1, Кветунь № 137.
[83] Кветунь № 141.
[84] Шестовиця № 23, 88, 89 (Бліфельд 1977, с. 123, 166, 167).
[85] Шестовиця № 29, 43. (Бліфельд 1977, с. 126, 141)
[86] Шестовиця № 78 (Бліфельд 1977, с. 160—161).

the Dnipro River), an ashy and charcoal layer with several burnt bones and the remains of a fence made of burnt stakes were found on the bottom of the mound (Bogomolnikov 1975, s. 382).

Occasionally, the remains of similar structures can be traced in ground cemeteries. A semicircular fence on the southern side surrounded a burial in an urn from the Prague culture horizon of the settlement Teterivka 1 (Frolov 1967, s. 35). At the Kolochyn ground cemetery Kartamysheve 2 on the Upper Psel River region, grooves were discovered around a number of burials, enclosing areas of about 3.5 × 2.5 m (Goriunov 1980, s. 51). As early as 1906, M. O. Makarenko and V. F. Bespalchev conducted excavations near Mali Budky village on the Upper Sula River, which were later recognised as the first studies of the Volyntsevo culture monuments. In one of the three excavated burials, nine faded thick stakes were found near the burial urn, which surrounded it in a semicircle and were ¼ of an arshyn (about 18 cm) deep in the ground (Makarenko 1907, s. 50—51; Bespalchev 1912, s. 214). Obviously, only a part of the circular fence was covered by the excavation.

Later cremation burials surrounded by circular grooves of 5—6.5 m in diameter and 0.25—0.6 m deep are known in the Middle Desna River region. Two of them [82] contained Slavic handmade pots from the 8th—10th centuries (Liapushkin 1959b, s. 85; Padin 1970, s. 97), the third one [83] is dated to the Old Rus' period — the end of the 10th — beginning of the 11th centuries (Padin 1976, s. 200). On the Shestovytsia necropolis, around three burials carried out according to the cremation rite on the side [84], grooves of 4—6 m in diameter, and 0.1—0.15 m wide, and of the same depth were found. Similar small grooves were recorded in the mounds with cenotaphs [85] and a chamber tomb [86]. While the cremation burials contained only iron knives, a rich set of Scan-

[82] Poluzhe, no. 1; Kvetun, nos. 137.
[83] Kvetun, no. 141.
[84] Shestovytsia, nos. 23, 88, 89 (Blifeld 1977, s. 123, 166, 167).
[85] Shestovytsia, nos. 29, 43. (Blifeld 1977, s. 126, 141)
[86] Shestovytsia, no. 78 (Blifeld 1977, s. 160—161).

огорож (хоча в будь-якому випадку могли мати близьке семантичне значення; Бібіков 2020b, с. 295).

На дні рову сопки могильника Брод VI на Валдайській височині виявлено кільцеву канавку завширшки 0,55—1,4 м, заглиблену в материк на 0,4—0,7 м, зі слідами закріплених у ній стовпів. Очевидно, ця огорожа була споруджена після насипання сопки і спалена (Фролов 1994, с. 39—41). Кільцеві огорожі зрідка трапляються й на інших могильниках Новгородщини [87].

Особливого поширення захоронення останньої чверті I тис. н. е. із кільцевими огорожами, чудово відомі в літературі, набули в басейнах Верхньої Оки та Верхнього Дону. Такими конструкціями була оточена більшість класичних боршевських поховань у камерах [88], хоча на ранніх етапах досліджень, враховуючи недосконалість методики, їх не завжди вдавалося виявити (рис. 17: *1—6*). На тих самих і деяких інших [89] могильниках відомі кургани з аналогічними огорожами, але без камер (рис. 17: *7—9*). Загальна кількість подібних споруд нині доходить до п'яти десятків. Діаметр огорож становив 5—13 м, залежно від розмірів насипу. Стовпчики робили з кілочків, колод або плах і зазвичай встановлювалися на відстані 0,15—0,2 м один від одного вздовж периметра курганного насипу, нерідко — до спільної канавки (рис. 17). Іноді трапляються подвійні огорожі (Изюмова 1961, с. 252—256; 1964, с. 152—153; 1970, с. 191—193; Бессарабова 1973, с. 74; Никольская 1981, с. 28—32; Винников 1984, с. 23; 1995, с. 89; 2012, с. 14). Стосовно призначення цих конструкцій висловлювалися різноманітні думки: огорожі позначали межі курганів (Рыбаков 1949, с. 29), запобігали їх оповзанню (Горюнова 1961, с. 210) або були пов'язані з культом сонця (Лавров 1951, с. 73; Изюмова 1964, с. 153).

Вочевидь, звичай спорудження кільцевих огорож слов'яни Верхньої Оки — літописні в'ятичі — перейняли у попереднього, балтського, населення регіону — носіїв мо-

[87] Наприклад, Липиця IV № 4 (Фролов 1994, с. 45).
[88] Боршево, Біла гора II, Воротинцево, Западная, Лебьодка, Добре.
[89] Лиса гора, Тризново.

dinavian women's jewellery was found in the chamber tomb. Given the shallow depth of the grooves, it is difficult to say whether they were intended for pillar fences (although in any case they could have had a close semantic meaning; Bibikov 2020b, s. 295).

At the bottom of the ditch of the Brod 6 sopka-cemetery on the Valdai Hills, an annular groove of 0.55—1.4 m wide and 0.4—0.7 m deep, with traces of pillars inserted into it, was found. Obviously, this fence was constructed after the sopka was embanked and burned (Frolov 1994, s. 39—41). Circular fences are occasionally found in other cemeteries of the Novgorod region [87].

The burials of the last quarter of the 1st millennium AD with circular fences, which are well known in the literature, are especially widespread in the basins of the Upper Oka and Upper Don rivers. Such structures surrounded most of the classical Borshchevo culture chamber burials [88], although in the early stages of research, given the imperfection of the methodology, they could not always be detected (fig. 17: *1—6*). At the same and some other cemeteries [89], there are known mounds with similar fences, but without chambers (fig. 17: *7—9*). The total number of such structures now reaches five dozen. The diameter of the fences was 5—13 m, depending on the size of the embankment. The pillars were made of stakes, logs or slabs and were usually set at a distance of 0.15—0.2 m from each other along the perimeter of the mound, often to a common groove (fig. 17). Sometimes there are double fences (Iziumova 1961, s. 252—256; 1964, s. 152—153; 1970, s. 191—193; Bessarabova 1973, s. 74; Nikolskaia 1981, s. 28—32; Vinnikov 1984, s. 23; 1995, s. 89; 2012, s. 14). Various opinions have been expressed regarding the purpose of these constructions: the fences marked the boundaries of the mounds (Rybakov 1949, s. 29), prevented their slipping (Goriunova 1961, s. 210) or were connected with the sun cult (Lavrov 1951, s. 73; Iziumova 1964, s. 153).

[87] For example, Lipitsa 4, no. 4 (Frolov 1994, s. 45).
[88] Borshchevo, Belaia Gora 2, Vorotintsevo, Zapadnaia, Lebodka, Dobroie.
[89] Lysaia Gora, Triznovo.

щинської культури IV—VII ст. (Седов 2000, с. 78). Довгий час еталонні могильники цієї культури — Шаньково і Почепок із дореволюційних розкопок М. І. Буличова — також вважали в'ятицькими (Третьяков 1953, с. 240; Никольская 1959, с. 82, 84). Якщо теза про наявність у мощинських племен поховальних камер, подібних боршевським, була визнана хибною (Носов 1974, с. 9—12), то кільцеві канавки від огорож нині виявлені на п'яти некрополях (Массалитина 1994, с. 14), найбільш західним із яких є Дубосище неподалік Смоленська (Седов 1960, с. 12). За спостереженням П. Н. Третьякова (1969, с. 89), ці конструкції нагадують подібні дерев'яні огорожі язичницьких святилищ східнобалтського населення Смоленщини. Іноді навіть важко встановити, до мощинського чи до боршевського етапу належать окремі кургани з огорожами [90].

У подальшому частина в'ятичів із Верхньоокського басейну переселилася на Дон, зберігши всі основні елементи свого поховального обряду (Винников 2012, с. 17). Окремі приклади кільцевих огорож із обвуглених дерев'яних плах відомі й на роменських могильниках басейну р. Тускар у Курському Посейм'ї [91]. Їх справедливо розцінюють як свідчення контактів між суміжними групами сіверян і в'ятичів (Никольская 1959, с. 83; Седов 1982, с. 139; Григорьев 2000, с. 114).

Наприкінці X ст. починається слов'янська колонізація глибинних районів Пооччя, населених фіно-уграми. В басейні р. Москва, в Суздальському Опіллі, на Середній і Нижній Оці з'являються кургани з інгумаційними похованнями на рівні горизонту чи в ямах, що були оточені кільцевими канавками близьких із боршевськими параметрів, проте, як правило, меншого діаметру. Загалом можемо нарахувати приблизно 60 подібних поховань [92].

[90] Наприклад, Щурово в басейні Середньої Оки (Сыроватко 2010, с. 300).
[91] Шуклінка № 1/1952, Переверзево б. №, Мішково № 2.
[92] Стара Рязань, Суздаль, Гніздилово, Новоселка, Веськово, Підболот'євський могильник, Покров, Стрілково, Одинцово, Бесіди (Арциховский 1970, с. 104; Векслер 1970, с. 124; Юшко 1972, с. 186—190; Аграфонов 1991, с. 337; Даркевич, Борисевич 1995, с. 359—360; Седова 1997, с. 149—150; Зеленцова, Милованов 2015, с. 122; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17).

Apparently, the Upper Oka Slavs — the chronicle's Viatichi — adopted the custom of building circular fences from the previous Baltic population of the region — the carriers of the Moshchyn culture of the 4th—7th centuries (Sedov 2000, s. 78). For a long time, the representative cemeteries of this culture — Shankovo and Pochepok from the pre-revolutionary excavations of M. I. Bulichov — were also considered Vyatichi ones (Tretiakov 1953, s. 240; Nikolskaia 1959, s. 82, 84). While the thesis about the presence of burial chambers similar to those of Borshchevo culture was found to be incorrect (Nosov 1974, s. 9—12), circular grooves from fences have now been discovered at five necropoleis (Massalitina 1994, s. 14), the most western of which is Dubosishche near Smolensk (Sedov 1960, s. 12). According to the observation of P. N. Tretyakov (1969, s. 89), these constructions resemble similar wooden fences of pagan sanctuaries of the Eastern Baltic population of the Smolensk region. Sometimes it is even difficult to establish whether individual mounds with fences belong to the Moshchyn or Borshchevo culture stage [90].

Later, some Viatichi people from the Upper Oka basin moved to the Don, preserving all the main elements of their funerary rite (Vinnikov 2012, s. 17). Some examples of circular fences made of burnt wooden slabs are also known at the Romny cemeteries of the Tuskar River basin in Kursk Seim River region [91]. They are rightly regarded as evidence of contacts between neighbouring groups of Siverians and Viatichi (Nikolskaia 1959, s. 83; Sedov 1982, s. 139; Grigorev 2000, s. 114).

At the end of the 10th century, Slavic colonisation of the hinterland regions of the Oka River region, inhabited by Finno-Ugrians, began. In the basin of the Moscow River, in the Suzdal Opillia, on the Middle and Lower Oka, mounds with inhumation burials appear at horizon level or in pits surrounded by circular grooves of similar parameters to those of the Borshchevo culture ones, but usually of smaller diameter. In total, we can count about 60 such

[90] For example, Shchurovo in the Middle Oka River basin (Syrovatko 2010, s. 300).
[91] Shuklinka, no. 1/1952; Pereverzevo, w/o No.; Meshkovo, no. 2.

На курганному могильнику Добре залишки огорож відкриті як навколо кремаційних, так і навколо інгумаційних захоронень (Изюмова 1970, с. 191—193, рис. 4). Те саме стосується і некрополя Крємєн'є, причому залишки трупоспалення XII ст., оточені невеликою (1 × 0,9 м вздовж зовнішнього краю) овальною канавкою, містилися в міжкурганному просторі (Сыроватко, Свиркина, Клещенко 2019, с. 107—108, 113).

За межами «в'ятицького» ареалу давньоруські інгумаційні поховання XI—XII ст. з кільцевими огорожами загалом нечисленні. Відомі вони переважно у Верхньому Подніпров'ї та в басейні Прип'яті [93]. На Дніпровському Правобережжі такі захоронення наразі вдалося зафіксувати лише на двох могильниках. У кургані біля с. Ягнятина на р. Роставиця могильна яма розміщувалася в центрі огорожі діаметром близько 8,5 м із кількох десятків стовпчиків завтовшки 0,15 м (Махно 1952, с. 165—166). Кожен із семи курганів, розкопаних І. П. Русановою поблизу с. Буки на Верхньому Тетереві, містив канавку діаметром 4—5,7 м, шириною 0,2—0,4 м, глибиною до 0,2 м. На дні канавки з кургану 7 збереглися ямки від кілочків, забитих у її дно на глибину 0,1—0,15 м, на відстані 0,2—0,4 м один від одного (Русанова 1967, с. 43).

Отже, найвища концентрація поховань із кільцевими огорожами протягом другої половини I — початку II тис. н. е. спостерігається в басейні Верхньої Оки. На інших слов'янських землях такі поховання фіксуються досить рідко та спорадично, будучи віддаленими між собою як хронологічно, так і територіально. Разом із тим, немає жодних підстав уважати появу таких огорож (до того ж, конструктивно відмінних) у носіїв празької та райковецької культур свідченнями контактів із дніпровськими балтами чи в'ятичами. Тим паче традиція їх спорудження була відома безпосереднім попередникам празького населення. Так, щонайменше чотири кургани із залишками стовпових огорож

[93] Ясянєц, Кастикі, Акулінка, Мохав, Матвеєво, Колодня (Русанова 1967, с. 46; Енуков 1990, с. 118; Плавінскі, Сцяпанава 2019, с. 73—75; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17).

burials [92]. At the Dobroe mound cemetery, the remains of fences are discovered around both cremation and inhumation burials (Iziumova 1970, s. 191—193, fig. 4). The same applies to the Kremenie necropolis, with the remains of a 12th-century cremation surrounded by a small (1 × 0.9 m along the outer edge) oval groove contained in the inter-mound space (Syrovatko, Svirkina, Kleshchenko 2019, s. 107—108, 113).

Outside of the «Viatichi» area, Old Rus' inhumation burials of the 11th—12th centuries with circular from are generally few in number. They are known mainly in the Upper Dnipro River region and in the Prypiat basin [93]. On the Dnipro Right-bank, such burials have so far been recorded at only two cemeteries. At the mound near Yahniatyn village on the Rostavytsia River, the funerary pit was located in the centre of a fence about 8.5 m in diameter, consisting of several dozen pillars of 0.15 m thick each (Makhno 1952, s. 165—166). Each of the seven mounds excavated by I. P. Rusanova near Buky village on the Verkhnii Teteriv contained a groove of 4—5.7 m in diameter and 0.2—0.4 m wide, and up to 0.2 m deep. At the bottom of the groove from mound no. 7, there are pits from stakes hammered into its bottom to a depth of 0.1—0.15 m, at a distance of 0.2—0.4 m from each other (Rusanova 1967, s. 43).

Thus, the highest concentration of burials with circular fences during the second half of the 1st — early 2nd millennia AD is observed in the Upper Oka basin. In other Slavic lands, such burials are recorded quite rarely and sporadically, being distant from each other both chronologically and geographically. At the same time, there is no reason to consider the appearance of such fences (which are also structurally different) among the carriers of the Prague and Raiky cultures as evidence of contact with the Dnipro Balts or Viatichi. Moreover, the tradition of their construction was known

[92] Staraia Riazan, Suzdal, Gnezdilovo, Novoselka, Veskovo, Podbolotevskii cemetery, Pokrov, Strelkovo, Odintsovo, Besedy (Artsikhovskii 1970, s. 104; Veksler 1970, s. 124; Iushko 1972, s. 186—190; Agrafonov 1991, s. 337; Darkevich, Borisevich 1995, s. 359—360; Sedova 1997, s. 149—150; Zelentsova, Milovanov 2015, s. 122; Makarov, Krasnikova, Ugulava 2021, s. 17).

[93] Jasianiec, Kastyki, Akulinka, Mochaй, Matveevo, Kolodnia (Rusanova 1967, s. 46; Enukov 1990, s. 118; Plavinski, Sciapanava 2019, s. 73—75; Makarov, Krasnikova, Ugulava 2021, s. 17).

відомі на некрополях культури карпатських курганів [94]. Навколо поховальних кострищ зафіксовано від 7 до 14 стовпових ямок діаметрами 0,25—0,6 м, глибиною 0,2—0,25 м, що обмежували округлу чи овальну площу діаметром від 6 × 5 м до 8,25 м. У кургані 1 в ур. Микитинське біля с. Трач, крім «зовнішньої» огорожі зі стовпів, яма з рештками кремації була оточена десятьма кілочками діаметром 5 см, розташованими від неї на відстані 0,65 м (Вакуленко 2002, с. 115). Навколо ще восьми поховань [95] виявлено канавки з вуглистим заповненням діаметрами 4—7 м, завширшки 0,2—0,3 м, завглибшки 0,2—0,55 м (Вакуленко 2010, с. 78).

Загалом поховальні споруди у вигляді кільцевих огорож є мало характерними для слов'янських некрополів Східної Європи другої половини I — початку II тис. н. е. На ранніх етапах вони зрідка трапляються не лише в курганних, але й у ґрунтових захороненнях, а після Володимирового хрещення 988 р. — в курганах з інгумацією. Між собою огорожі різняться за конструкцією (суцільні канавки, кілочки чи окремі стовпчики, зрідка — в поєднанні з горизонтальними елементами), розмірами та розташуванням усередині підкурганного простору (в центрі насипів або вздовж їх периметра), роллю в ритуальних діях (зі слідами горіння чи без).

2.3.2.1.3. Конструкції з одиничних стовпів

До останнього типу дерев'яних конструкцій зараховуємо залишки одиничних стовпів, представлені щонайменше в семи похованнях двох курганних некрополів. У п'яти насипах [96] Чорнівського могильника на Буковині виявлено по одній стовповій ямці діаметром 0,15—0,3 м, заглибленій у материк на 0,15—0,5 м. Усі ямки розташовувалися в

[94] Пилипи 1 № 7; Пилипи 3 № 1, 2; Трач 3 № 1 (Вакуленко 1997, с. 89—92; 2002, с. 115; 2003, с. 63, 65—66; 2010, с. 73).

[95] Нижній Струтинь, Печеніжин, Ганнів, Марківці, Перерісль.

[96] Чорнівка № 1, 4—6, 9.

to the direct predecessors of the Prague culture population. For example, at least four mounds with the remains of pillar fences are known in the necropoleis of the Carpathian barrows culture [94]. Around the funeral pyres, 7 to 14 pillar pits of 0.25—0.6 m in diameter and 0.2—0.25 m deep were recorded, which bounded a rounded or oval area with a diameter of 6 × 5 m to 8.25 m. In barrow no. 1 in Mykytynske tract near Trach village, in addition to the «outer» fence of pillars, the pit with cremation remains was surrounded by a dozen 5 cm in diameter stakes, located at a distance of 0.65 m (Vakulenko 2002, s. 115). Around eight more burials [95], grooves with charcoal filling were found measuring 4—7 m in diameter, 0.2—0.3 m wide, and 0.2—0.55 m deep (Vakulenko 2010, s. 78).

In general, funerary structures in the form of circular fences are not very typical for Slavic necropoleis of Eastern Europe in the second half of the 1st — early 2nd millennia AD. In the early stages, they are occasionally found not only in burial mounds, but also in ground burials, and after Volodymyr's Christianisation in 988 — in mounds with inhumation. The fences vary in construction (solid grooves, stakes or separate pillars, occasionally in combination with horizontal elements), size and location within the mound space (in the centre of the embankments or along their perimeter), and role in ritual actions (with or without traces of burning).

2.3.2.1.3. Structures made of single pillars

The latter type of wooden constructions includes the remains of single pillars, represented in at least seven burials of two mound necropoleis. In five embankments [96] of the Chornivka cemetery in Bukovina, one pillar pit with a diameter of 0.15—0.3 m was found, deepened into the original ground level by 0.15—0.5 m. All pits were located in the western parts of

[94] Pylypy 1, no. 7; Pylypy 3, nos. 1, 2; Trach 3, no. 1 (Vakulenko 1997, s. 89—92; 2002, s. 115; 2003, s. 63, 65—66; 2010, s. 73).

[95] Nyzhnii Strutyn, Pechenizhyn, Hanniv, Markivtsi, Pererisl.

[96] Chornivka, nos. 1, 4, 5, 6, 9.

західних частинах курганів; більшість із них була заповнена вугіллям і золою (рис. 21: *1, 3—5*). Можливо, слідами від стовпів є частина близьких за параметрами впускних ям, які дещо не доходили до материка (рис. 14: *2*; 21: *4, 5*). По дві такі ями зафіксовані в курганах 3, 5 і 9, у деяких із них були знайдені перепалені кістки. До того ж важливо відзначити, що інших кісткових решток чорнівські кургани зі стовповими ямками (за винятком кургану 1) не містили. Серед керамічного матеріалу в більшості курганів переважав гончарний; лише в кургані 1 виявлено тільки ліпну кераміку.

Повнішу картину вдалося зафіксувати на могильнику Добростани під Львовом (кінець IX — X ст.). У північно-східній частині насипу кургану 2 на рівні материка було виявлено стовпову ямку діаметром 0,25—0,3 м, глибиною до 0,2 м. Перепалені людські кістки містилися на площі 1,3 × 0,75 м на північному краю насипу та поза ним. За межами насипу, навколо стовпової ямки, фіксувалося й скупчення фрагментів гончарної кераміки. В кургані 3 скупчення кальцинованих кісток займало площу 3,2 × 2,1 м і також виходило за межі північно-східного краю курганного насипу. У південній частині цього скупчення було знайдено обвуглену колоду завдовжки 2 м, діаметром 0,1—0,2 м, та конструктивно пов'язану з нею стовпову ямку діаметром 0,3 м, укопану в материк на глибину 0,2 м (рис. 21: *6*).

Конструктивний елемент, що нас цікавить, майже завжди залишався поза увагою дослідників. Попри інтерес до Чорнівського могильника у вітчизняній історіографії, згадки про стовпові ямки на підошві курганів так і не вийшли далі сторінок звітної документації. Єдина спроба пояснити призначення стовпів у курганах із Добростанів крізь призму найближчих аналогій належить В. М. Лясці (2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116). Незважаючи на це, стовпи досить широко застосовувались у конструкції слов'янських курганів.

Імовірно, саме такі конструкції знайшли відображення у «Повісті минулих літ» (урни «*на столпѣ на путехъ*» — «на стовпі на шляхах») та у «Житії Оттона Бамберзького»

the barrows; most of them were filled with coal and ash (fig. 21: *1, 3—5*). Perhaps the traces of the pillars are part of the inlet pits, which are similar in parameters, but did not reach the original ground level (figs. 14: *2*; 18: *4, 5*). Two such pits were recorded in mounds nos. 3, 5 and 9, some of which contained burnt bones. It is also important to note that the Chornivka mounds with pillar pits (with the exception of mound no. 1) did not contain any other bone remains. The ceramic material in most of the barrows was dominated by wheelmade ceramics; only in barrow no. 1 only handmade pottery was discovered.

A more complete picture was recorded at the Dobrostany cemetery near Lviv (late 9th—10th centuries). In the north-eastern part of the embankment of mound no. 2, at the level of the original ground level, a pillar pit of 0.25—0.3 m in diameter and up to 0.2 m deep was uncovered. The burnt human bones were located on an area of 1.3 × 0.75 m on the northern edge of the mound and beyond. Outside the embankment, around the pillar pit, a cluster of pottery fragments was also recorded. In mound no. 3, a concentration of calcined bones covered an area of 3.2 × 2.1 m and also extended beyond the north-eastern edge of the mound. In the southern part of this accumulation, a burnt log of 2 m long, 0.1—0.2 m in diameter, and a pillar pit of 0.3 m in diameter, dug into the original ground level to a depth of 0.2 m, were found (fig. 21: *6*).

The structural element we are interested in has almost always remained out of the researchers' attention. Despite the interest in the Chornivka burial ground in the national historiography, references to the pillar pits at the bottom of the mounds have never gone beyond the pages of the reporting documentation. The only attempt to explain the purpose of the pillars in the barrows from Dobrostany through the prism of the closest analogies belongs to V. M. Liaska (2012, s. 502; Shyshak, Liaska 2013, s. 116). Nevertheless, pillars were widely used in the construction of Slavic mounds.

Probably, such constructions are reflected in the *Tale of Bygone Years* (urns *«на столпѣ на путехъ»* — «on a pillar on the roads») and in

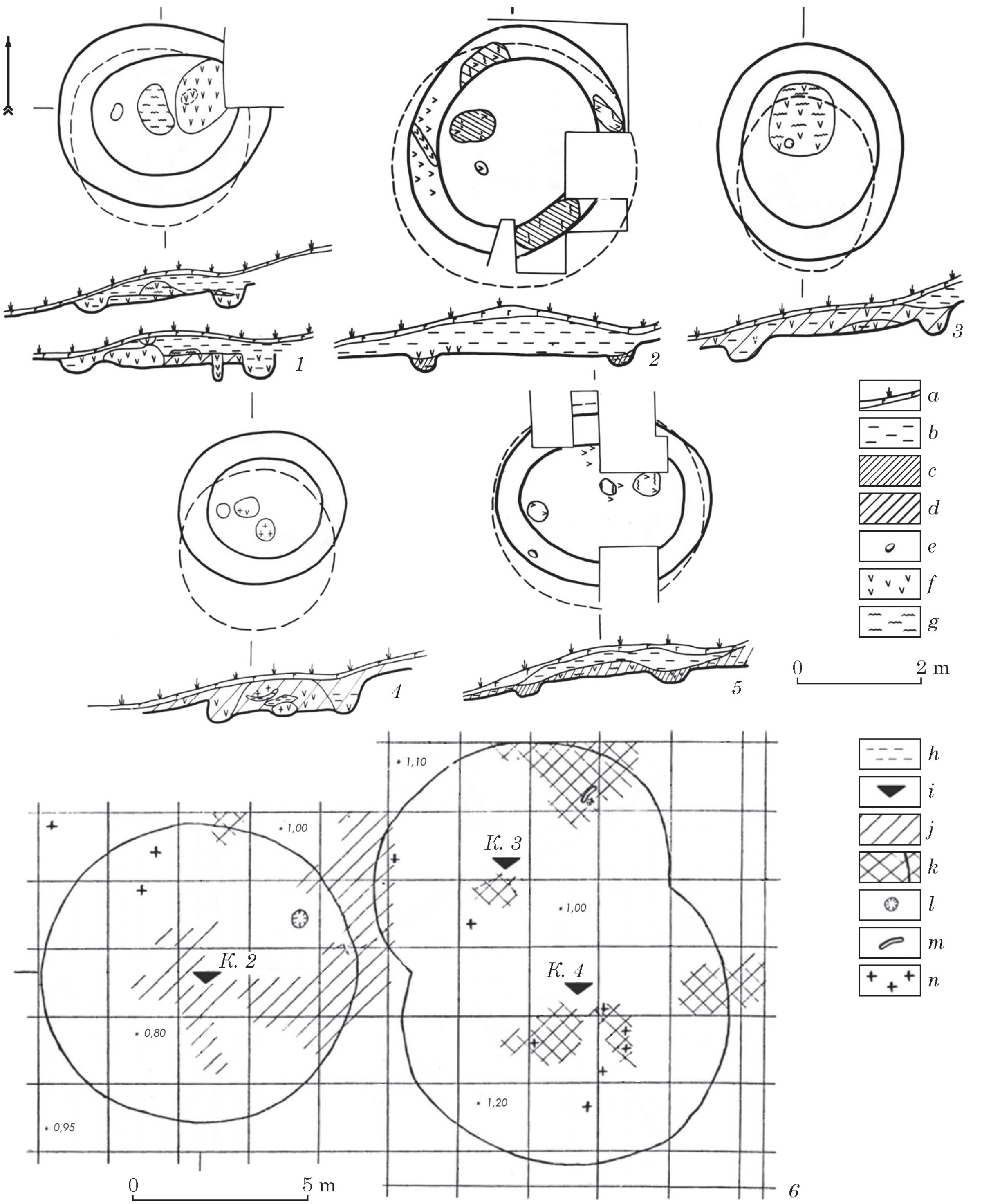

Рис. 21. Райковецькі поховання з одиничними стовпами: *1* — Чорнівка, курган 1; *2* — Чорнівка, курган 6; *3* — Чорнівка, курган 4; *4* — Чорнівка, курган 5; *5* — Чорнівка, курган 9; *6* — Добростани, кургани 2—4. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — світло-сіра глина; *c* — темно-сіра глина; *d* — коричнева глина; *e* — каміння; *f* — вугілля; *g* — зола; *h* — стратиграфічна контрольна стінка; *i* — нульова відмітка; *j* — скупчення кераміки; *k* — скупчення перепалених кісток; *l* — стовпова ямка; *m* — обвуглена колода; *n* — поодинокі фрагменти кераміки (за: *1—5* — Русанова 1979; *6* — Шишак, Ляска 2013)

Fig. 21. The Raiky culture burials with single pillars: *1* — Chornivka, mound no. 1; *2* — Chornivka, mound no. 6; *3* — Chornivka, mound no. 4; *4* — Chornivka, mound no. 5; *5* — Chornivka, mound no. 9; *6* — Dobrostany, mounds nos. 2—4. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — light grey clay; *c* — light grey clay; *d* — brown clay; *e* — stones; *f* — charcoal; *g* — ash; *h* — a stratigraphic controlled wall; *i* — zero point; *j* — a ceramics cluster; *k* — a burnt bones cluster; *l* — a pillar pit; *m* — a burnt log; *n* — separate ceramic fragments (after: *1—5* — Rusanova 1979; *6* — Shyshak, Liaska 2013)

(«*fustes*» — «палки» на могилах). Перші спроби зіставити ці писемні дані з археологічним матеріалом були здійснені ще наприкінці XIX ст. Під час очолюваних О. В. Селівановим розкопок біритуального Борковського могильника під Рязанню між похованнями були виявлені напівзотлілі стовпчики заввишки близько 0,35—0,9 м, заглиблені в культурний шар. Керівник робіт припустив, що на них могли ставити поховальні урни, як це описано в літописі (Селиванов 1893, с. 88). Проте інші учасники розкопок відхилили таку точку зору, обстоюючи більш пізнє походження стовпів порівняно з некрополем (Черепнин 1895, с. 291—296; Городцов 1897). Основна ж частина самого могильника, як виявилося згодом, належить фіно-угорському населенню культури рязано-окських могильників. Куди більш надійні матеріали для зіставлення з літописним повідомленням вдалося здобути В. З. Завітневичу під час досліджень у Гомельському Подніпров'ї, проведених майже одночасно з розкопками в Борках. На цих матеріалах ми зупинимося детальніше трохи пізніше.

Під час виділення морфологічно подібних конструкцій треба розуміти, що у різних етнографічних груп слов'янства вони могли мати різне призначення. До того ж у деяких випадках важко сказати, чи не мали стовпи стосунку до якихось більш складних конструкцій. Як уже зазначалося, найбільш ранні слов'янські кургани зі слідами стовпів відомі на могильниках між сс. Миропіль і Вільха. Хоч, як правило, їх зараховують до конструкцій інших типів, необхідно відзначити, що в деяких стовпових ямках [97] містилися перепалені кістки з вугіллям, як добре видно на кресленнях (Русанова 1969, рис. 6, 8).

Залишки одного чи кількох обвуглених стовпів розміщувалися в центральній частині деяких курганів боршевської культури і поокських слов'ян [98] (рис. 17: *3*, *5*). А. З. Вінніков допускає, що такі стовпи могли міститись і в інших насипах, але вище материка, що ускладнює їхню фіксацію (Винников 1984, с. 23—24; 2012, с. 14). Іноді поруч зі стовпами

[97] «По дорозі з Фастівського млину на шлях» № 1, 2.
[98] Боршево, Тризново, Западная.

the *Life of Otto of Bamberg* («*fustes*» — «sticks» on graves). The first attempts to compare these written data with archaeological material were made in the late 19th century. During excavations of the biritual Borki cemetery near Riazan led by O. V. Selivanov, half-rotten pillars of about 0.35—0.9 m high, buried in the cultural layer, were found between the burials. The head of the work suggested that burial urns could have been placed on them, as described in the chronicle (Selivanov 1893, s. 88). However, other participants of the excavations rejected this point of view, advocating a later origin of the pillars compared to the necropolis (Cherepnin 1895, s. 291—296; Gorodtsov 1897). The main part of the cemetery itself, as it turned out later, belongs to the Finno-Ugric population of the Riazan-Oka cemeteries culture. V. Z. Zavitnevych managed to obtain more reliable materials for comparison with the chronicle message during his research in the Homieĺ Dnipro River region, conducted almost simultaneously with the excavations in Borki. These materials will be discussed in more detail a bit later.

When distinguishing morphologically similar constructions, it should be understood that they could have had different purposes in different ethnographic groups of Slavs. In addition, in some cases, it is difficult to say whether the pillars were related to some more complex structures. As already noted, the earliest Slavic mounds with traces of pillars are known from the cemeteries between the villages of Myropil and Vilkha. Although they are usually attributed to structures of other types, it should be noted that some pillar pits [97] contained burnt bones with charcoal, as is clearly seen on the drawings (Rusanova 1969, fig. 6, 8).

The remains of one or more burnt pillars were located in the central part of some mounds of the Borshchevo culture and Oka River region Slavs [98] (fig. 17: *3*, *5*). A. Z. Vinnikov admits that such pillars could have been placed in other embankments, but above the original ground level, which makes it difficult to fix them (Vinnikov 1984, s. 23—24; 2012,

[97] «On the way from Fastiv mill to the road», nos. 1, 2.
[98] Borshevo, Triznovo, Zapadnaia.

містилися перепалені кістки [99], що дозволяє припускати певний їхній зв'язок із поховальним ритуалом. Крім центральних стовпів, сліди вертикальних конструкцій, не пов'язаних із кільцевими огорожами, фіксувалися й на інших боршевських і поокських могильниках [100] (рис. 17: *9*; Бессарабова 1973, с. 77). Великий Бесідський курган на р. Москва містив на рівні горизонту три стовпові ямки діаметрами 0,2—0,25 м; слідів захоронення виявлено не було (Арциховский 1970, с. 104).

Рештки стовпів, котрі оточували згадані раніше дерев'яні настили, виявлено вздовж периметра курганів IV і V у Сомешені в Трансільванії. Не маючи кращого пояснення, автор досліджень припустив, що ці стовпи підтримували дерев'яний паркан (Macrea 1959, s. 520), що є вкрай сумнівним із огляду на безсистемність їхнього розташування (рис. 18: *2*, *3*). Рештки стовпа зафіксовані й у кургані III, який решток поховання та інших знахідок не містив (Macrea 1959, s. 515).

Останніми десятиліттями сліди від дерев'яних стовпів почали фіксувати в центрі підошви новгородських сопок, що пов'язано з удосконаленням методики розкопок [101]. Попри порівняно незначну кількість фактів їх прямої фіксації, стовпи могли бути сталим елементом конструкції сопок (Конецкий 1989, с. 143). Окремої уваги заслуговує сопка групи Брод VI. Стовп установили в процесі спорудження насипу, помістивши його нижню частину до неглибокої ямки, й забутували камінням. На вершині насипу, трохи південніше стовпа, була виявлена невелика кількість кальцинованих кісток; інших знахідок сопка не містила (Фролов 1994, с. 38—39).

Маловиразні залишки обгорілих стовпчиків виявляють у давньоруських кремаційних похованнях із території Білорусі [102], а також

[99] Западная № 17, 18 (Изюмова 1964, с. 160).

[100] Лебьодка, Лиса гора.

[101] Заручев'е, Городіще, Стара Ладога—Победіще (Петренко 1985, с. 141, рис. 7: *3*; Конецкий 1987, с. 55—66; 1995, с. 84; Булкин, Бугославский 1988, с. 87—88).

[102] Дзем'янкі № 9, Глінішча № 9, Пагошча № 8 (Соловьева 1967, с. 192; Штыхаў 1992, с. 124; Плавінскі 2017, с. 42, 45). Появу останнього з перелічених могильників, який розташований у Браславському поозер'ї, пов'язують із проникненням у цей регіон південноруського населення (Плавінскі 2017, с. 49).

s. 14). Sometimes burnt bones [99] were found next to the pillars, which suggests a certain connection with the funerary ritual. In addition to the central pillars, traces of vertical constructions not related to the circular fences were recorded at other Borshchevo culture and Oka River region cemeteries [100] (fig. 17: *9*; Bessarabova 1973, s. 77). The Great Besedy mound on the Moskva River contained three pillar pits with diameters of 0.2—0.25 m at the horizon level; no traces of burial were revealed (Artsikhovskii 1970, s. 104).

The remains of pillars that surrounded the wooden flooring mentioned earlier were found along the perimeter of barrows nos. 4 and 5 at Someşeni in Transilvania. Lacking a better explanation, the author of the study suggested that these pillars supported a wooden fence (Macrea 1959, s. 520), which is highly questionable given the randomness of their location (fig. 18: *2*, *3*). The remains of a pillar were also recorded in mound no. 3, which contained no burial remains or other finds (Macrea 1959, s. 515).

In recent decades, traces of wooden pillars have been observed in the centre of the Novgorod sopkas' bottoms, due to improved excavation techniques [101]. Despite the relatively small number of facts of their direct fixation, the pillars could have been a permanent element of the sopkas structure (Konetskii 1989, s. 143). The sopka of the Brod 6 group deserves special attention. The pillar was installed during the construction of the embankment by placing its lower part in a shallow pit and blocked with stones. A small number of calcined bones were found at the top of the mound, just to the south of the pillar; the sopka contained no other finds (Frolov 1994, s. 38—39).

Indistinct remains of burnt columns are found in Old Rus' cremation burials from the territory of Belarus [102] and also in 11th-century

[99] Zapadnaia, nos. 17, 18 (Iziumova 1964, s. 160).

[100] Lebodka, Lysaia Gora.

[101] Zarucheve, Gorodishche, Staraia Ladoga—Pobedishche (Petrenko 1985, s. 141, fig. 7: *3*; Konetskii 1987, s. 55—66; 1995, s. 84; Bulkin, Boguslavskii 1988, s. 87—88).

[102] Dziemjanki, no. 9; Hliniščа, no. 9; Pahošča, no. 8 (Soloveva 1967, s. 192; Štychaŭ 1992, s. 124; Plavinski 2017, s. 42, 45). The appearance of the last of these cemeteries, located in Braslau Lakeland, is associated with the penetration of the Southern Rus' population into the region (Plavinski 2017, s. 49).

у курганах XI ст. з інгумацією на рівні горизонту. В одному з них [103] на стовпчику стояв горщик, у чому ми вбачаємо імітацію більш раннього поховального обряду.

Найцінніші, з огляду на їхню чудову збереженість, матеріали для нашого питання вдалося здобути ще в позаминулому столітті. Мова йде про вищезгадані кургани, розкопані В. З. Завітневичем на трьох некрополях у межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті (нині — Брагінський та Лоєвський р-ни Гомельської обл. Республіки Білорусь). Майже в кожному з них на рівні горизонту були виявлені прошарки золи та дрібного вугілля, що, на думку автора розкопок, утворилися внаслідок спалення небіжчиків. Проте сам дослідник визнавав, що бодай незначні сліди перепалених кісток (і не обов'язково людських) у цих прошарках вдалося виявити лише двічі, що, звичайно ж, унеможливлює подібну інтерпретацію (Завитневич 1892, с. 17—18).

Між сс. Малейкі та Гарадзішча в кожному з семи розкопаних у двох курганних групах насипів було виявлено по одному чи два дерев'яних стовпа діаметрами близько 0,35 м. Вони починались у верхніх шарах курганів і були заглиблені на 0,7—1 м нижче рівня горизонту. В одному випадку вдалося визначити породу дерева як сосну. Виразних людських решток знайдено не було. В. З. Завітневич згадав, що ознаки наявності таких само стовпів були раніше помічені ним в деяких курганах Сінського могильника, однак, зважаючи на гіршу збереженість і незвичність цього конструктивного елементу, були прийняті за зотлілі пеньки (Завитневич 1892, с. 18—20).

В ур. Гірки біля Пашковки поблизу с. Пажаркі залишки стовпів вдалося зафіксувати в двох курганах із семи досліджених. В обох випадках біля їх верхніх країв містилися невеликі скупчення перепалених кісток і фрагментів кераміки. Ще в одному насипі кістки почали траплятися від самої верхівки, а на глибині близько 0,5 м виявлено цілу поховальну урну. На цій підставі В. З. Завітневич слушно припустив, що спочатку посудина з кістками містилася на вершині кургану

[103] Звязда № 5 (Войтехович 2019, с. 45).

mounds with inhumation at the horizon level. One of them [103] had a pot on the pillar, which we consider to be an imitation of an earlier funerary rite.

The most valuable, given their excellent preservation, materials for our research were obtained in the century before the last one. We are talking about the aforementioned mounds excavated by V. Z. Zavitnevych at three necropoleis in the Dnipro and Lower Prypiat riverside (now Brahin and Lojeŭ districts of the Homieĺ region of the Republic of Belarus). In almost each of them, layers of ash and fine coal were found at the horizon level, which, according to the author of the excavations, were formed as a result of the burning of the deceased. However, the researcher himself acknowledged that at least minor traces of burnt bones (and not necessarily human ones) were found in these layers only twice, which, of course, makes such an interpretation impossible (Zavitnevich 1892, s. 17—18).

Between Maliejki and Haradzišča villages, in each of the seven embankments excavated in the two mound groups, one or two wooden pillars with diameters of about 0.35 m were found. They appeared to have started in the upper layers of the barrows and were deepened by 0.7—1 m below the horizon. In one case, it was possible to identify the tree kind as pine. No distinct human remains were found. V. Z. Zavitnevych mentioned that he had previously noticed signs of the presence of the same pillars in some mounds of the Sinsk cemetery, but, given the poor preservation and unusual nature of this structural element, they were taken for rotten tree stumps (Zavitnevich 1892, s. 18—20).

In the Hirky near Pashkovka tract not far from Pažarki village, the remains of pillars were discovered in two mounds out of seven investigated. In both cases, small clusters of burnt bones and pottery fragments were found near their upper edges. In another barrow, bones began to appear from the very top, and a complete burial urn was discovered at a depth of about 0.5 m. On this basis, V. Z. Zavitnevych rightly assumed that initially the

[103] Zviazda, no. 5 (Voitekhovich 2019, s. 45).

на стовпі, в міру тління котрого поступово опустилася в товщу насипу. Цією самою обставиною (накурганним похованням) було пояснено повну відсутність людських решток у більшості курганів зі стовпами. Сам же обряд, представлений на Пашковському, Малейківському та Сінському могильниках, дослідник реконструював таким чином: на місці спалення померлого встановлювали дерев'яний стовп, навколо нього насипали курган, а на вершину кургану, на стовпі, ставили урну, котра, вірогідно, залишалася відкритою (Завитневич 1892, с. 20—23).

Важливим є визначення культурно-хронологічної належності поховань. Тим паче межиріччя Дніпра та Нижньої Прип'яті іноді відносять до ареалу райковецької культури (Смиленко 1985, рис. 20). У літературі прийнято зараховувати Пашковський, Малейківський і Сінський могильники до числа дреговицьких (Соловьева 1956, с. 144, 147; Успенская 1953, с. 102—103; Седов 1970b, с. 85). Натомість один із провідних дослідників регіону О. А. Макушніков (2009, с. 83, 93) поставив цей висновок під сумніви. З огляду на відсутність етноплемінних прикрас, відмінності в обряді та наявність предметів озброєння, дослідник обґрунтував зв'язок цих і деяких інших могильників з князівськими заставами давньоруського періоду (лише некрополь у Пажарках міг бути залишений місцевим населенням). Про поховальні урни В. З. Завітневич, на жаль, не повідомляє нічого. Керамічний комплекс усіх розкопаних ним у Прип'ятському Поліссі курганів він характеризує як «*горщики приблизно тієї ж форми, з якою і тепер доводиться зустрічатися в побуті місцевих селян*» (Завитневич 1892, с. 68). Зі значною долею імовірності можна лише припустити, що урни були гончарними. Також важливо зазначити, що у чотирьох інших курганних групах біля с. Пажаркі, одна з яких розташовувалася на відстані 200 кроків від описаної вище, виявлені лише інгумаційні поховання в гробовищах (іноді — обпалених) на рівні горизонту, рідше — в підкурганних ямах (Завитневич 1892, с. 23—26). Найімовірніше, що функціонування кремаційного могильника безпосередньо передувало християнізації регіону.

vessel with the bones was placed on top of the mound on a pillar, which gradually lowered into the thickness of the embankment as it was decaying. The same circumstance (on-barrow burial) explained the complete absence of human remains in most mounds with pillars. The researcher reconstructed the rite itself, presented at Pashkovka, Maliejki, and Sinsk cemeteries, as follows: a wooden pillar was installed at the place of the deceased's burning, a mound was constructed around him, and an urn was placed on top of the mound, on the pillar, which was probably left open (Zavitnevich 1892, s. 20—23).

It is important to determine the cultural and chronological affiliation of the burials. Moreover, the area between the Dnipro and Lower Prypiat rivers is sometimes attributed to the area of the Raiky culture (Smilenko 1985, fig. 20). In the literature, Pashkovka, Maliejki, and Sinsk cemeteries are usually attributed to the Dregovichi ones (Soloveva 1956, s. 144, 147; Urbanavichius 1953, s. 102—103; Sedov 1970b, s. 85). However, one of the leading researchers of the region, O. A. Makushnikov (2009, s. 83, 93), questioned this conclusion. Taking into account the absence of ethnotribal jewellery, differences in ritual and the presence of weapons, the researcher substantiated the connection of these and some other cemeteries with princely outposts of the Old Rus' period (only the necropolis in Pažarki could have been left by the local population). Unfortunately, V. Z. Zavitnevych does not mention anything about the burial urns. The scholar describes the ceramic complex of all the mounds he excavated in Prypiat Polissia as *«pots of approximately the same shape that is still found in the everyday life of local peasants»* (Zavitnevich 1892, s. 68). With a high degree of probability, we can only assume that the urns were wheelmade. It is also important to note that in four other mound groups near Pažarki village, one of which was located at a distance of 200 steps from the one described above, only inhumation burials in tombs (sometimes burnt) at the horizon level were found, less often in mound pits (Zavitnevich 1892, s. 23—26). Most likely, the functioning of the cremation cemetery immediately preceded the Christianisation of the region.

З огляду на незвичність описаного В. З. Завітневичем обряду, наступні покоління археологів уважали його унікальним для слов'янських теренів (Седов 1970b, с. 85) або взагалі ставилися до цих даних із недовірою (Успенская 1953, с. 103). Натомість польські дослідники не сумнівалися, що в межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті були виявлені накурганні поховання «на стовпах», подібні до знайдених на території Польщі та Чехії (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 80; Sikora 2011, s. 466). Матеріали західнослов'янських поховань значно доповнюють наявну картину й допомагають ще краще зрозуміти призначення стовпів у конструкції райковецьких курганів.

На території Польщі значну, можливо навіть більшу, частину захоронень «племінного» періоду становили накурганні, тобто здійснені в уже насипаному кургані (Zoll-Adamikowa 1974, s. 136—137; 1979b, s. 130—131; Florek 2011, s. 64). Гіпотеза про їх існування, висунута на базі писемних джерел (Niederle 1911, s. 325—326), отримала матеріальні підтвердження після Другої світової війни завдяки польовим дослідженням М. Древка (Drewko 1954, s. 308; 1957, s. 165). Припускають, що рештки кремації могли поміщати на вершині насипів у легких дерев'яних конструкціях (Drewko 1954, s. 308) або висипати на поверхню курганів (Florek 2011, s. 65). До числа накурганних належать і поховання із залишками дерев'яних стовпів. Так, у кургані 11 некрополя I біля Ґуцюва, котрий орієнтовно датується VIII—X ст., на зовнішньому краю курганного рівчака виявлено контури двох стовпів діаметрами 0,4 і 0,15 м (рис. 22: *3*). Навколо них спостерігалася найбільша концентрація перепалених кісток; також у рівчаку виявлено фрагменти кераміки (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124). П'ять стовпових ямок діаметрами 0,2—0,45 м, розташованих із інтервалом 0,3—0,6 м, зафіксовано в північно-західній частині рівчака кургану 15 поблизу с. Ізбіцько у Верхній Сілезії (VII—VIII ст.; рис. 22: *1*). Основна маса перепалених кісток містилася вздовж периметра курганного насипу, тоді як у його центральній частині, як і в попередньому випадку, слідів

Given the unusual nature of the rite described by V. S. Zavitnevych, subsequent generations of archaeologists considered it unique to the Slavic territories (Sedov 1970b, s. 85) or even treated the data with distrust (Uspenskaia 1953, s. 103). Polish researchers, however, had no doubt that in the Dnipro and Lower Prypiat interfluve had been discovered on-barrow burials «on pillars» similar to those found in Poland and the Czech Republic (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 80; Sikora 2011, s. 466). The materials from Western Slavic burials significantly complement the existing picture and help to better understand the purpose of the pillars in the construction of the Raiky culture barrows.

On the territory of Poland, a considerable, perhaps even the majority, of burials of the «tribal» period were on-barrow, i.e. carried out in an already constructed mound (Zoll-Adamikowa 1974, s. 136—137; 1979b, s. 130—131; Florek 2011, s. 64). The hypothesis of their existence, put forward on the basis of written sources (Niederle 1911, s. 325—326), received material confirmation after the World War II thanks to the field research of M. Drewko (1954, s. 308; 1957, s. 165). It is assumed that cremation remains could have been placed on top of the mounds in light wooden structures (Drewko 1954, s. 308) or poured on the surface of mounds (Florek 2011, p. 65). Burials with the remains of wooden pillars are also among the on-barrow burials. For example, in mound no. 11 of necropolis 1 near Guciów, which is tentatively dated to the 8th—10th centuries, the outlines of two pillars with diameters of 0.4 and 0.15 m were found on the outer edge of the mound ditch (fig. 22: *3*). The highest concentration of burnt bones was observed around them; fragments of ceramics were also found in the ditch (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124). Five pillar pits with diameters of 0.2—0.45 m, located at intervals of 0.3—0.6 m, were recorded in the north-western part of the ditch of mound no. 15 near Izbicko village in Upper Silesia (7th—8th centuries; fig. 22: *1*). The bulk of the burnt bones were located along the perimeter of the barrow embankment, while in its central part, as in the previous case, no traces of burial were found (Pazda 1973, s. 223). In se-

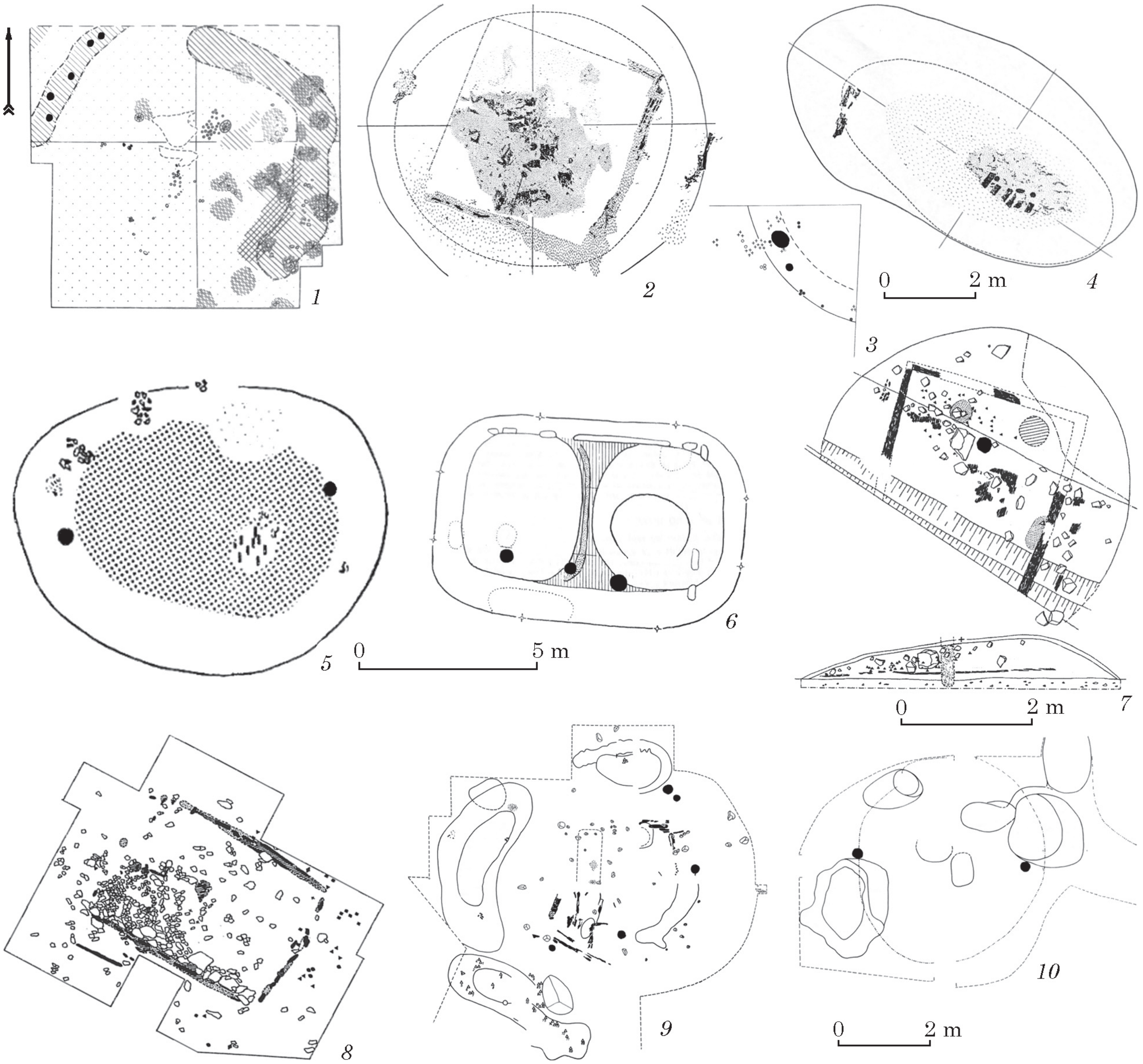

Рис. 22. Кургани зі стовповими конструкціями, пов'язаними з похованням: *1* — Ізбіцько; *2, 4* — Корнатка; *3* — Ґуцюв; *5* — Двакачовіце; *6* — Вшехлапи; *7* — Скочіце; *8* — Кожлі у Орліка; *9, 10* — Гаро (за: *1* — Pazda 1973; *2* — Zoll-Adamikowa 1968b; *3* — Zoll-Adamikowa 1974; *4* — Zoll-Adamikowa 1968a; *5* — Turčan 1984; *6* — Turek 1958; *7* — Lutovský 2006; *8* — Lutovský 2013; *9, 10* — Wetzel 1979)

поховання не виявлено (Pazda 1973, s. 223). У кількох курганах могильника Корнатка [104] залишки обвуглених колод (іноді — в поєд-

[104] Корнатка № 1, 3, 4, 7.

Fig. 22. Mounds with pillar structures, connected with a burial: *1* — Izbicko; *2, 4* — Kornatka; *3* — Guciów; *5* — Dvakačovice; *6* — Všechlapy; *7* — Skočice; *8* — Kožlí u Orlíka; *9, 10* — Gahro (after: *1* — Pazda 1973; *2* — Zoll-Adamikowa 1968b; *3* — Zoll-Adamikowa 1974; *4* — Zoll-Adamikowa 1968a; *5* — Turčan 1984; *6* — Turek 1958; *7* — Lutovský 2006; *8* — Lutovský 2013; *9, 10* — Wetzel 1979)

veral mounds of the Kornatka cemetery [104], the remains of charred logs (sometimes in combination with the quadrangular structures de-

[104] Kornatka, nos. 1, 3, 4, 7.

нанні з описаними вище чотирикутними конструкціями) також розташовувалися на краю курганних насипів поруч зі скупченнями кальцинованих кісток і фрагментами горщиків, інтерпретованих як поховальні урни (рис. 22: *2*, *4*; Zoll-Adamikowa 1968a, s. 306—320). Антропологічні аналізи свідчать, що кожен із перелічених курганів містив рештки кількох індивідів; вочевидь, поховання здійснювалися через певні часові проміжки. Насипи могли виконувати роль колективних, родових, гробниць (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1979b, с. 97). В усіх випадках автори досліджень пов'язували стовпи з похованнями; зрештою, Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124) дійшла висновку, що на них могли розміщуватися поховальні урни. Схожим чином реконструюють призначення стовпа в похованні 1 зі Сьвелюбе в Західному Помор'ї, котре належало до типу Альт-Кебеліх (Łosiński 1993, s. 30).

Майже одночасно з Польщею перші накурганні захоронення ранніх слов'ян були знайдені на території Чехословаччини (Nekvasil 1955, s. 76, 78). Ще раніше під курганними насипами на рівні давньої поверхні почали фіксувати стовпові ямки [105] (рис. 22: *5*, *6*), призначення котрих довгий час залишалося предметом суперечок (Turek 1946, s. 170; 1958, s. 43—45; Turčan 1984, s. 54—56; Frolík 1988, s. 88; Maxová, Menšík 2011, s. 193—194). За сучасними висновками М. Лутовського, у Моравії та Богемії в останній чверті І тис. н. е. поміщення поховальних урн на вершину кургану, нерідко — на стовп, оточений курганом, було, як і на території Польщі, найпоширенішим типом захоронень. Дослідження останніх десятиліть демонструють, що стовп як місце поховання часто був закріплений у товщі курганного насипу, іноді — за допомогою каміння [106] (рис. 22: *7*, *8*). У порівнянні з територією Польщі, стовпи нерідко містилися в центрі курганів, а перепалені кістки разом із фрагментами кераміки — переважно на їх вершині. Водночас частину кісток могли поміщати під курганом на рівні давньої по-

[105] Праховські скелі, Надслав, Вшехлапи, Двакачовіце.
[106] Кожлі у Орліка, Скочіце.

scribed above) were also located at the edge of the mounds, next to clusters of calcined bones and fragments of pots interpreted as burial urns (fig. 22: *2*, *4*; Zoll-Adamikowa 1968a, s. 306—320). Anthropological analyses indicate that each of these mounds contained the remains of several individuals; apparently, burials were carried out at certain time intervals. The embankments could have served as collective, family, tombs (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1979b, s. 97). In all cases, the authors of the studies linked the pillars to burials; finally, H. Zoll-Adamikowa (1974, s. 124) concluded that they could have held burial urns. The purpose of the pillar in burial no. 1 from Świelubie in Western Pomerania, which belonged to the Alt-Köbelich type, is reconstructed in a similar way (Łosiński 1993, s. 30).

Almost simultaneously with Poland, the first on-barrow burials of the early Slavs were found on the territory of Czechoslovakia (Nekvasil 1955, s. 76, 78). Even earlier, pillar pits began to be recorded under the mound embankments at the level of the paleosurface [105] (fig. 22: *5*, *6*), the purpose of which has long been a matter of controversy (Turek 1946, s. 170; 1958, s. 43—45; Turčan 1984, s. 54—56; Frolík 1988, s. 88; Maxová, Menšík 2011, s. 193—194). According to M. Lutovský modern conclusions, in Moravia and Bohemia in the last quarter of the 1st millennium AD, placing burial urns on top of a mound, often on a pillar surrounded by a barrow, was, as in the territory of Poland, the most common type of burials. Research in recent decades has shown that the pillar as a burial place was often fixed in the thickness of the mound, sometimes with the help of stones [106] (fig. 22: *7*, *8*). Compared to the territory of Poland, the pillars were often placed in the centre of the mounds, and the burnt bones together with fragments of pottery were mostly placed on top of them. At the same time, some bones could be placed under the barrow at the level of the ancient surface (Bohemia) or in a pit (Moravia). It is often impossible to determine whether these were

[105] Prachovské skály, Nadslav, Všechlapy, Dvakačovice.
[106] Kožlí u Orlíka, Skočice.

верхні (Богемія) чи в ямці (Моравія). Були це розділені з певною ритуальною метою кістки одного небіжчика чи колективні поховання, частіше за все, визначити не вдається (Lutovský 2006, s. 71, 73; 2013, s. 67—70; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Поховання «на стовпах» відомі й на території Словаччини [107] (рис. 19: *13*, *14*). Деякі стовпові ямки були обкладені камінням (Petrovský-Šichman 1968, s. 8—9; 1970, s. 199—200). На некрополі Гаро в Лужиці в усіх трьох розкопаних курганах було виявлено накурганні поховання. Біля країв насипів двох із них [108] містилися сліди стовпів (п'яти та двох, відповідно) поруч із уламками посудин і перепалених кісток (рис. 22: *9*, *10*; Wetzel 1979, s. 131—150; 2011, p. 228—229).

Деякі німецькі та польські дослідники висловлювали переконання, що в східнослов'янському середовищі накурганні поховання невідомі (Paddenberg 1999, s. 378). Перегляд матеріалів некрополів Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. і даних писемних джерел переконує в хибності цього твердження. Про урну з кістками, котру слов'яни потім ставлять на «*пагорб*», згадував Ібн Русте. Захоронення на вершині курганів або в їхній верхній частині були одними з найбільш поширених у носіїв культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Седов 1970b, с. 96; 1974, с. 19; Енуков 1990, с. 19, 22). Траплялися вони й у курганах Верхньої Оки [109] (Седов 1973, с. 12). До накурганних можна зарахувати захоронення з поховальною урною у верхній частині насипу, характерні для роменської культури. На території Полоцького князівства А. В. Войтехович (2019, с. 27, табл. 5) нараховує щонайменше десяток курганів із перепаленими кістками безпосередньо на поверхні насипів [110] чи в невеликих впускних ямках [111]. Припускалося, що кістки могли міститися у встановлених на вершинах курганів поховальних урнах (Войтехович 2019, с. 27) або дерев'яних спорудах — «будинках померлих» (Плавінскі

[107] Бітарова, Банова, Сверепець.
[108] Гаро № 2, 4.
[109] Наприклад, Лебьодка.
[110] Глівін, Новия Валосавічи, Опса, Слабодка I.
[111] Бірулі, Нябишина I, Смалькі.

bones of a single deceased person separated for a specific ritual purpose or collective burials (Lutovský 2006, s. 71, 73; 2013, s. 67—70; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). «On-pillar» burials are also known in Slovakia [107] (fig. 19: *13*, *14*). Some pillar pits were lined with stones (Petrovský-Šichman 1968, s. 8—9; 1970, s. 199—200). At the Gahro necropolis in Lužice, on-barrow burials were found in all three excavated mounds. At the edges of the embankments of two of them [108], there were traces of pillars (five and two, respectively) along with fragments of vessels and burnt bones (fig. 22: *9*, *10*; Wetzel 1979, s. 131—150; 2011, p. 228—229).

Some German and Polish researchers have expressed the belief that on-barrow burials are unknown in the Eastern Slavic environment (Paddenberg 1999, s. 378). A review of the materials from Eastern European necropoleis of the last quarter of the 1st millennium AD and written sources convinces us that this statement is false. Ibn Rustah mentioned an urn with bones, which the Slavs then put on a «*hill*». Burials on the top of mounds or in their upper part were among the most common among the carriers of the Smolensk-Polotsk long barrows culture (Sedov 1970b, s. 96; 1974, s. 19; Enukov 1990, s. 19, 22). They were also found in the mounds of the Upper Oka River [109] (Sedov 1973, s. 12). Burials with a funerary urn in the upper part of the mound, typical for the Romny culture, can be classified as on-barrow ones. On the territory of the Polotsk princely state, A. V. Voitekhovych (Voitekhovich 2019, s. 27, table 5) counts at least a dozen mounds with burnt bones directly on the surface of the embankments [110] or in small inlet pits [111]. It has been suggested that the bones could have been kept in burial urns placed on top of the barrows (Voitekhovich 2019, s. 27) or in wooden structures — «houses of the dead» (Plavinski et al. 2014, s. 101; fig. 23: *3*). The burials of cremation remains in the upper part of the embankment are also

[107] Bitarová, Bánová, Sverepec.
[108] Gahro, nos. 2, 4.
[109] For example, Lebedka.
[110] Hlivin, Nóvyja Valósavičy, Opsa, Slabodka 1.
[111] Biruli, Niabyšyna 1, Smalki.

і ін. 2014, с. 101; рис. 23: *3*). Поховання решток кремації у верхній частині насипу відомі й у сусідів слов'ян, зокрема східнолитовського населення X—XII ст. (Седов 1987, с. 393), носіїв культури псковських довгих курганів (Седов 1974, с. 19—23) тощо.

Наявні археологічні дані, зокрема і широке коло наведених аналогій, дозволяють упевнено говорити про існування у слов'ян Східної Європи й поховань із урнами (чи іншими ємностями для решток померлого), встановленими на дерев'яні стовпи. Саме до цього типу можуть належати захоронення щонайменше семи райковецьких курганів (Чорнівка, Добростани). Як і на території Польщі, стовпи встановлювалися ближче до краю насипів. У двох курганах із Добростанів навколо стовпів концентрувалися перепалені кістки; в кургані 2 — ще й фрагменти кераміки. Порівняно нещодавно В. М. Ляска (2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116) висловив обережне припущення, що на ці стовпи могли ставити поховальні урни, подібно до могильника в Ґуцюві. У добростанівському кургані 4 скупчення перепалених кісток разом із фрагментами кераміки також виходило за межі курганного насипу, що може вказувати на накурганне поховання. Чорнівські кургани 3 і 5 містили достовірні залишки накурганних поховань, виявлені у впускних ямах (незалежно від того, чи були це ями від стовпів). У курганах 1, 4, 6 і 9, де фіксувалися стовпові ямки, людських решток, за єдиним винятком, не виявлено взагалі. Ця деталь також може опосередковано свідчити про накурганні поховання (Drewko 1954, s. 308; Eisner 1966, s. 325) з огляду на їхню вразливість до природніх руйнівних процесів. На жаль, щодо локалізації керамічного матеріалу в чорнівських курганах збереглася лише дуже загальна інформація. Точну кількість курганів із похованнями «на стовпах» (зокрема й райковецьких) встановити ще важче, ніж чотирикутних споруд типу Ліпсько. Дерево в подібних захороненнях зберігається лише у виняткових випадках. За умови, якщо основа стовпів не доходила до рівня материка, як це засвідчено чеськими матеріалами, їхня фіксація під час археологічних розкопок викличе зрозумілі труднощі. Далеко не завжди належ-

known among the neighbours of the Slavs, in particular, the East Lithuanian population of the 10th—12th centuries (Sedov 1987, s. 393), the carriers of the Pskov long barrows culture (Sedov 1974, s. 19—23), etc.

The available archaeological data, including a wide range of analogies, allow us to confidently assume that the Slavs of Eastern Europe also had burials with urns (or other containers for the remains of the deceased) placed on wooden pillars. The burials of at least seven Raiky culture barrows (Chornivka, Dobrostany) may belong to this type. Like in the territory of Poland, the pillars were installed closer to the edge of the mounds. In two barrows from Dobrostany, burnt bones were concentrated around the pillars; in barrow no. 2, fragments of ceramics were also found. More recently, V. M. Liaska (2012, s. 502; Shyshak, Liaska 2013, s. 116) has made a cautious assumption that these pillars could have been used to place burial urns, similar to the cemetery in Guciów. In Dobrostany, barrow no. 4, a cluster of burnt bones together with fragments of pottery also extended beyond the barrow embankment, which may indicate an on-barrow burial. Chornivka mounds nos. 3 and 5 contained reliable remains of on-barrow burials found in inlet pits (regardless of whether they were pillar pits or not). In mounds nos. 1, 4, 6 and 9, where pillar pits were recorded, no human remains were found at all, with only one exception. This detail may also indirectly indicate on-barrow burials (Drewko 1954, s. 308; Eisner 1966, s. 325), given their vulnerability to natural destructive processes. Unfortunately, only very general information about the localisation of ceramic material in the Chornivka barrows has been preserved. The exact number of mounds with burials «on pillars» (including the Raiky culture ones) is even more difficult to establish than the quadrangular structures of the Lipsko type. Wood is preserved in such burials only in exceptional cases. Provided that the base of the pillars did not reach the level of the original ground level, as evidenced by Czech materials, their fixation during archaeological excavations will cause understandable difficulties. Mound ditches (not to mention the space around the mound) have not always been

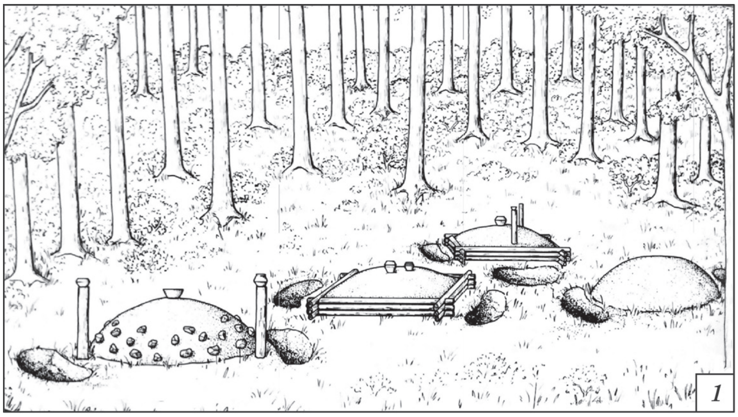

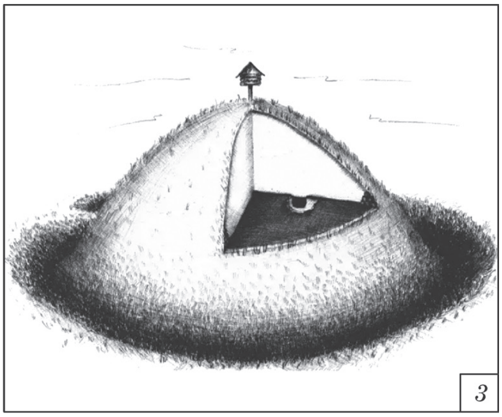

Рис. 23. Варіанти реконструкції поховань «на стовпах»: *1*, *2* — Гаро; *3* — Опса (за: *1* — Wetzel 1979; *2* — Wetzel 2012; *3* — Плавінскі і ін. 2014)

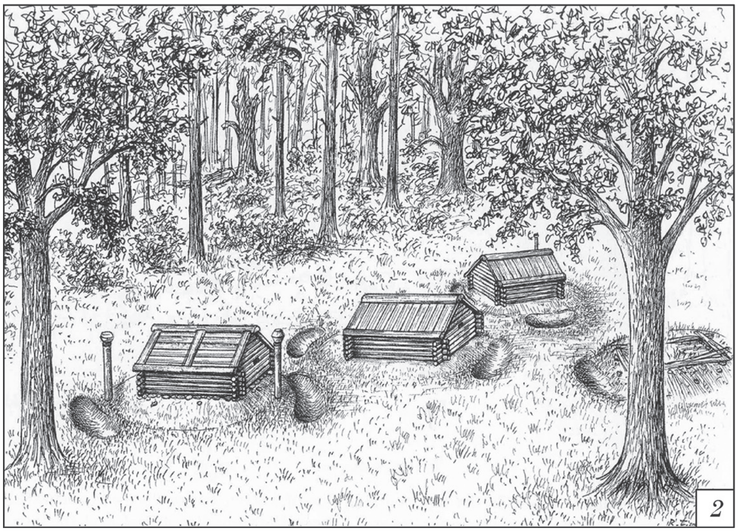

Fig. 23. Burials «on pillars» reconstruction variants: *1*, *2* — Gahro; *3* — Opsa (after: *1* — Wetzel 1979; *2* — Wetzel 2012; *3* — Plavinski et al. 2014)

ною мірою обстежувалися курганні рівчаки (не кажучи про навколокурганний простір), хоча, приміром, на території Польщі накурганні поховання локалізуються здебільшого в периферійній частині насипів. Ведення розкопу суцільною площею на Добростанівському некрополі й дозволило зафіксувати захоронення цього типу, котрі виходили за межі курганних насипів.

Таким чином, літописний вираз про урни «*на столпѢ на путехъ*» слід розуміти цілком буквально. Після ретельної верифікації наявних польових матеріалів географія поширення поховань цього типу на східноєвропейських теренах може бути розширена щонайменше за рахунок деяких новгородських сопок, боршевських і ранніх давньоруських курганів. Припущення, буцімто знайдені в цих насипах стовпи могли завершуватися

properly examined, although, for example, in the territory of Poland, on-barrow burials are located mostly in the peripheral part of the embankments. The excavation of a whole area at the Dobrostany necropolis allowed recording burials of this type that extended beyond the boundaries of the mound embankments.

Thus, the chronicle's expression about the urns «on a pillar on the roads» («*на столпѢ на путехъ*») should be understood quite literally. After careful verification of the available field materials, the geographical distribution of burials of this type in Eastern Europe can be expanded to include at least some Novgorod sopkas, Borshchevo culture ones and early Old Rus' burial mounds. Assumptions that the pillars found in these mounds could have been topped with sculptures of Slavic deities (Iziumova 1961, s. 257; Turčan 1984, s. 55—56)

скульптурами слов'янських божеств (Изюмова 1961, с. 257; Turčan 1984, s. 55—56) або містити ім'я померлого, як про це повідомляє Ібн Фадлан (Соловьева 1956, с. 143), нині складно розглядати всерйоз, попри їхню безумовну дотепність. Яскравим прикладом поховання «на стовпі», за нашим переконанням, є описана вище сопка групи Брод VI.

Яким саме чином поховальні урни чи інші контейнери з рештками кремації були конструктивно поєднані зі стовпами, ми достеменно не знаємо. Існування на вершинах стовпів додаткових дерев'яних споруд у вигляді «будиночків померлих» поки залишається в гіпотетичній площині, не маючи під собою жодних археологічних підтверджень. На графічних реконструкціях, за відсутності конкретних альтернатив, урни, як правило, зображують поставленими безпосередньо на стовпи (рис. 23: *1*, *2*). Саме такий варіант має випливати зі слів літописця «*...ссудъ малъ и поставяху на столпѣ...*», якщо схилятися до їх буквального розуміння.

2.3.2.2. Поховальний інвентар

Райковецькі кургани, як і ґрунтові поховання, бідні на інвентар. У п'яти насипах (20 %) виявлено по одному супутньому предмету. Зіставну кількість предметів знаходять і в синхронних курганах на території Польщі: крім приморської зони, інвентар міститься лише в кожному восьмому з них (Zoll-Adamikowa 1972, s. 510).

Всі предмети виготовлені із заліза. Елементи одягу представлені пряжкою [112] (рис. 24: *2*), побутові предмети — ножем [113] (рис. 24: *1*) і вушком від відра (?) [114] (рис. 24: *4*). Ще один залізний предмет не піддається визначенню [115], а залізна підкова [116] (рис. 24: *3*), ймовірно, має пізніше походження. Останній артефакт був знайдений у товщі курганного насипу, решта знахідок містилася поруч із перепаленими кістками: на рівні

[112] Радасць № 1.
[113] Миляновичі № 1.
[114] Добростани № 1.
[115] Чорнівка № 3.
[116] Добростани № 4.

or contained the name of the deceased, as reported by Ibn Fadlan (Soloveva 1956, s. 143), are now difficult to take seriously, despite their undoubted curiosity. A striking example of a burial «on a pillar», in our opinion, is the above-described sopka of the Brod 6 group.

We do not know exactly how the burial urns or other containers with cremation remains were constructively connected to the pillars. The existence of additional wooden structures on the tops of the pillars in the form of «houses of the dead» remains a hypothetical possibility, without any archaeological evidence. In graphic reconstructions, in the absence of specific alternatives, urns are usually depicted as being placed directly on the pillars (fig. 23: *1*, *2*). This is the option that should follow from the chronicler's words «*...ссудъ малъ и поставяху на столпѣ...*» («placed the urn on a pillar») if we are tempted to take them literally.

2.3.2.2. Burial inventory

The Raiky culture mounds, like the ground burials, are poor in inventory. In five barrows (20 %), only one accompanying object was found in each of them. A comparable number of items are discovered in synchronous burial mounds on the territory of Poland: except for the coastal zone, only one in eight of them contains inventory (Zoll-Adamikowa 1972, s. 510).

All items are made of iron. Clothing elements are represented by a buckle [112] (fig. 24: *2*), household items by a knife [113] (fig. 24: *1*) and a bucket (?) lug [114] (fig. 24: *4*). Another iron object is unidentifiable [115], and the iron horseshoe [116] (fig. 24: *3*) is probably of later origin. The latter artefact was found in the thickness of the mound's embankment, the rest of the finds were placed next to the burnt bones: at

[112] Radasć, no. 1.
[113] Mylianovychi, no. 1.
[114] Dobrostany, no. 1.
[115] Chornivka, no. 3.
[116] Dobrostany, no. 4.

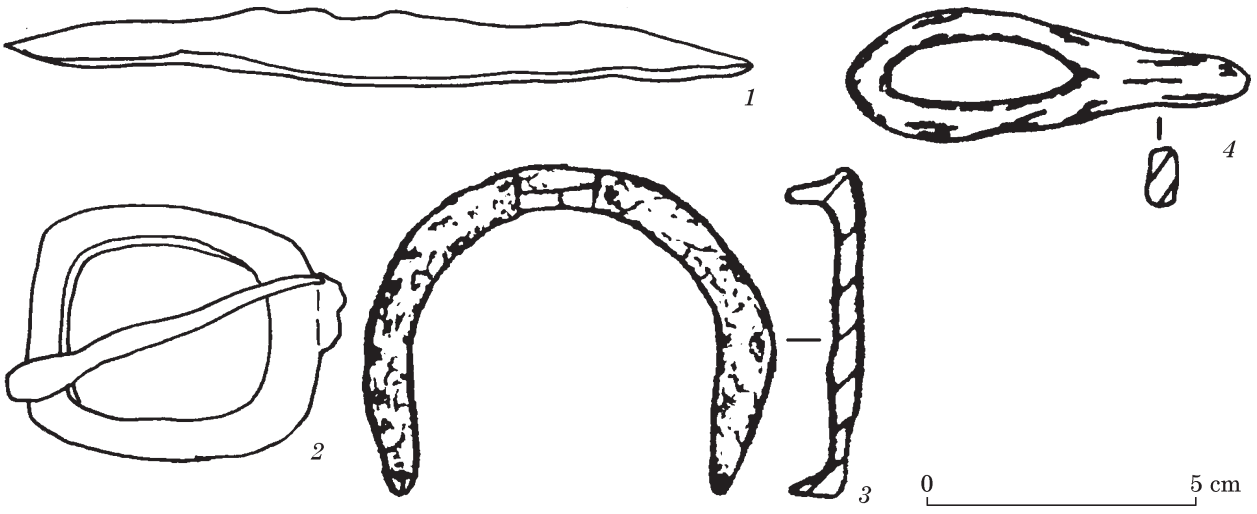

Рис. 24. Індивідуальні знахідки з райковецьких курганів: *1* — Миляновичі, курган 1; *2* — Радасць, курган 1; *3* — Добростани, курган 4; *4* — Добростани, курган 1. *1—4* — залізо (за: *1*, *2* — Русанова 1969; *3*, *4* — Шишак, Ляска 2013)

Fig. 24. Individual finds from the Raiky culture mounds: *1* — Mylianovychi, mound no. 1; *2* — Radasć, mound no. 1; *3* — Dobrostany, mound no. 4; *4* — Dobrostany, mound no. 1. *1—4* — iron (after: *1*, *2* — Rusanova 1969; *3*, *4* — Shyshak, Liaska 2013)

горизонту, рідше [117] — на підсипці. Про наявність чи відсутність на предметах слідів вогню дослідники, на жаль, не повідомляють.

2.4. ДЕЯКІ ГІПОТЕТИЧНІ ФОРМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Загальновідомо, що серед численних способів поводження з тілом небіжчика, відомих із етнології, далеко не всі можна зафіксувати археологічно (Токарев 1990, с. 163). У райковецькому ареалі реальна кількість накурганних захоронень, а також поховань на стовпових конструкціях (як пов'язаних із курганними насипами, так і не пов'язаних із ними) може бути значно більшою, адже їх фіксація передбачає очевидні труднощі. На існування наземних поховань без курганів можуть натякати писемні дані («Повість временних літ», «Чеська хроніка»), фольклорні та етнографічні матеріали східних слов'ян і їхніх сусідів [118]. Припущення щодо значної

[117] Радасць № 1.
[118] Зокрема, мова йде про поховання на деревах або під купою хмизу (див.: Еремеев, с. 416—419).

the horizon level, less often [117] on the bedding. Unfortunately, the researchers do not report on the presence or absence of fire traces on the objects.

2.4. SOME HYPOTHETICAL FORMS OF THE FUNERAL RITE

It is well known that among the numerous ways of treating the body of the deceased known from ethnology, not all can be archaeologically recorded (Tokarev 1990, s. 163). In the Raiky culture area, the actual number of on-barrow burials, as well as burials on pillar constructions (both associated with mound embankments and not connected with them) may be much higher, as their fixation involves obvious difficulties. The existence of ground burials without mounds may be suggested by written data (*The Tale of Bygone Years, Czech Chronicle*), folklore and ethnographic materials of the Eastern Slavs and their neighbours [118]. The assumption that this form of burial was wide-

[117] Radasć, no. 1.
[118] In particular, we are talking about burials on trees or under a pile of brushwood (see: Eremeev, s. 416—419).

поширеності подібної форми захоронення допомагає пояснити мізерну кількість відомих райковецьких могильників порівняно з поселенськими пам'ятками.

Нечисленні археологічні приклади поховань на давній поверхні на східнослов'янських теренах вдалося зафіксувати порівняно нещодавно у зв'язку з удосконаленням методики ведення робіт. Залишки трьох таких поховань, крім традиційних захоронень у ямках, були виявлені на ґрунтовому могильнику Нісімкавічи I (X ст.) у Нижньому Посожжі під керівництвом О. А. Макушнікова. Вони складалися з перепалених кісток, вугілля, золи, кераміки та обпалених валунів. У плані утворювали овальні лінзи розмірами від 1,57 × 0,94 до 3,3 × 1,7 м, потужністю до 0,4 м, зафіксовані на рівні давньої поверхні. На думку автора розкопок, рештки кремації були поміщені до поховальної споруди на кшталт наземної домовини (Макушников 2009, с. 26—27). Певного поширення наземні поховання отримали й у середовищі літописних кривичів — носіїв культури смоленсько-полоцьких довгих курганів. Саме таким чином М. О. Плавінський і В. М. Тарасевич (2022, с. 290—291) інтерпретують сім об'єктів, досліджених ними на некрополі Наври II в басейні р. Вілія (VIII — перша половина XI ст.). Рештки кремації у вигляді скупчень перепалених кісток розмірами від 0,53 × 0,34 до 1,4 × 1,15 м могли поміщати на денній поверхні всередині якихось конструкцій або ємностей із органічних матеріалів.

На території Польщі Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 69—70) нарахувала чотири могильника, що містили ймовірні «пошарові поховання» («*pochówki warstwowe*»). Однак сама дослідниця визнала, що порівняно достовірні захоронення цього типу вдалося виявити лише в Сьвелюбе, де вони розміщувались у міжкурганному просторі (Zoll-Adamikowa 1975, s. 226—235). Останніми роками подібні поховання відкриті на некрополі в ур. Бартосьова Гурка біля с. Ходлик неподалік Любліна (Польща). Фрагменти кісток і ранньосередньовічної кераміки залягали безпосередньо на рівні стародавньої денної поверхні (Miechowicz 2020, s. 32).

spread helps to explain the scarce number of the known Raiky culture cemeteries compared to settlement monuments.

A few archaeological examples of burials on the ancient paleosurface in the Eastern Slavic area have been recorded relatively recently due to the improvement of the methodology of works. The remains of three such burials, in addition to traditional pit burials, were discovered at the Nisimkavičy 1 (10th century) ground cemetery in the Lower Sož River under the direction of O. A. Makushnikov. They consisted of burnt bones, coal, ash, ceramics, and burnt boulders. In plan, they formed oval lenses ranging in size from 1.57 × 0.94 to 3.3 × 1.7 m, with a thickness of up to 0.4 m, fixed at the level of the ancient surface. According to the author of the excavations, the cremation remains were placed in a burial structure similar to a ground coffin (Makushnikov 2009, s. 26—27). On-ground burials were also widespread among the chronicle Kryvichs, the bearers of the Smolensk-Polotsk long barrows culture. This is how M. A. Plavinsky and V. M. Tarasevych (Plavinskii, Tarasevich 2022, s. 290—291) interpret the seven sites they studied at the Navra 2 necropolis in the Viliia River basin (8th — first half of the 11th centuries). The remains of cremation in the form of clusters of burnt bones ranging in size from 0.53 × 0.34 to 1.4 × 1.15 m could have been placed on the ground inside some structures or containers made of organic materials.

On the territory of Poland, H. Zoll-Adamikowa (1979b, s. 69—70) counted four cemeteries containing probable «layered burials» («*pochówki warstwowe*»). However, the scholar herself acknowledged that relatively reliable burials of this type were found only in Świelubie, where they were located in the inter-mound space (Zoll-Adamikowa 1975, s. 226—235). In recent years, similar burials have been discovered at the necropolis in Bartosiowa Górka tract near Chodlik village next to Lublin (Poland). Fragments of bones and early medieval ceramics were found directly at the ancient original ground level (Miechowicz 2020, s. 32).

In the Roman period, layered burials («*pochówki warstwowe*»), often were placed

За римської доби пошарові поховання («*pochówki warstwowe*»), часто поміщені до природніх заглиблень, були досить поширеними на могильниках пшеворської культури (Szydłowski 1977; Błażejewski 2015); пізніше траплялися у багатьох інших культурах, зокрема в черняхівській (Никитина 1985, с. 71—73; Магомедов 2001, с. 28). У середині I тис. н. е. висипання кісток на денній поверхні стало найпоширенішою формою ґрунтових поховань на могильниках Середнього Пооччя. Щоправда, в низці випадків удалося простежити «ядра концентрації» кісток, а іноді навіть ямки під ними, що свідчить про наявність частково заглиблених у землю вмістилищ (Сыроватко 2014, с. 71—72; Сыроватко и др. 2015, с. 147—151). Існування подібних захоронень у населення східнобалтської тушемлинської культури засвідчене на некрополі Акатово (Шмидт 1962, с. 190). Насамкінець, поховання на денній поверхні нерідко практикували фіно-угорські племена (Михайлова 2014, с. 332; Новоселова, Вишневский 2021), а пізніше — сусідні з ними групи північноруського населення (Макаров, Зайцева 2007, с. 151, 180—181; Михайлова 2014, с. 332).

Частину захоронень могли поміщати до водоймищ. У воді часто ховало перепалені рештки померлих середньовічне населення центральної частини Литви, що доводять матеріали озера Обяляй (Урбанавичюс 1987, с. 76) і новітні дослідження низки могильників [119]. Цей звичай продовжував побутувати навіть після хрещення Литви 1387 р. і знайшов відображення в місцевому фольклорі (Petrauskas 2017, p. 21—23). Схожа практика існувала й у куршів. На дні озера Вілкмуйжас знайдено тисячі предметів інвентарю, а на його східному березі розташовувалося місце для кремації (Šturms 1936). У скандинавів звичай викидання попелу в море зафіксований у т. зв. «Заповіті Одіна» із «Саги про Інглінгів» (Снорри Стурлусон 1995, с. 15); значно частіше на сторінки саг і епічних творів («Молодша Едда») потрапляли сюжети зі спаленням на морі в лодії. Дехто

[119] Марвялє, Байорай, Сямянішкяй (Petrauskas 2017, p. 21—23).

in natural deepening, were quite common in the cemeteries of the Przeworsk culture (Szydłowski 1977; Błażejewski 2015); later they were found in many other cultures, including the Cherniakhiv culture (Nikitina 1985, s. 71—73; Magomedov 2001, s. 28). In the middle of the 1st millennium AD, bone scattering on the ground surface became the most common form of ground burial at the Middle Oka River area cemeteries. However, in a number of cases it was possible to trace «cores of concentration» of bones, and sometimes even pits under them, indicating the presence of partially buried containers (Syrovatko 2014, s. 71—72; Syrovatko et al. 2015, s. 147—151). The existence of similar burials among the population of the Eastern Baltic Tušemlia culture is attested at the Akatovo necropolis (Shmidt 1962, s. 190). Finally, burials on the original ground surface were often practiced by Finno-Ugric tribes (Mikhailova 2014, s. 332; Novoselova, Vishnevskii 2021), and later by neighbouring groups of the Northern Rus' population (Makarov, Zaitseva 2007, s. 151, 180—181; Mikhailova 2014, s. 332).

Some burials could be placed in water basins. The medieval population of central Lithuania often buried the burnt remains of the dead in water, as evidenced by the materials from Lake Obeliai (Urbanavichius 1987, s. 76) and recent research on a number of cemeteries [119]. This custom continued to exist even after the Christianisation of Lithuania in 1387 and is reflected in local folklore (Petrauskas 2017, p. 21—23). A similar practice existed among the Curonians. Thousands of items of inventory have been found at the bottom of Lake Vilkmuižas, and a cremation place was located on its eastern shore (Šturms 1936). Among the Scandinavians, the custom of throwing ashes into the sea is recorded in the so-called *Testament of Odin* from the *Ynglinga saga* (Snorri Sturluson 1995, s. 15); more often, the pages of sagas and epic poems (*Snorra Edda*) contain stories with burning at sea in a boat. Some researchers point to the deep archaic nature of the rite of burying the calcified

[119] Marvelë, Bajorai, Semeniškiai (Petrauskas 2017, p. 21—23).

з дослідників указує на глибоку архаїчність обряду поховання кальцинованих решток у воді, наводячи паралелі в традиційній поховальній практиці Індії (Александров 1988, с. 30—31). На можливість існування «водних» захоронень у ранніх слов'ян можуть указувати їх імовірні пережитки в етнографічних матеріалах. Так, у XIX ст. на Ніжинщині стружку та друзки від труни спалювали й кидали попіл у річку, «*щоб небіжчику на тому світі було так само легко жити, як попелу плисти по воді*» (Малинка 1898, с. 103). У східних і західних слов'ян існувало багато різноманітних способів ворожіння з водою, яка мала забезпечити контакт зі світом померлих предків (Виноградова 1981, с. 20—35). Релікти давньої поховальної практики простежуються в купальських обрядах, пов'язаних із потопленням опудала, та народних переказах про потоплення старих людей під час голоду (Велецкая 1978, с. 49, 85).

У роботі не розглядаються специфічні матеріали, пов'язані із залишками людських жертвоприношень. Так, на території широко відомого городища-святилища на горі Богіт у жертовних ямах навколо капища були знайдені кістяки дітей і дорослих (Русанова, Тимощук 1986, с. 91—93; 2007, с. 68—69, 181). Людські захоронення більш пізнього часу зі слідами ритуальних дій виявлено на городищах-святилищах у Звенигороді, Зеленій Липі, Крутилові (Тимощук, Русанова 1983, с. 165—167; Тимощук 1990, с. 52; Русанова, Тимощук 2007, с. 132—139). Зазвичай подібним чином трактують і т. зв. жертовний пояс в ур. Оленин Парк на Плісненському городищі в с. Підгірці. Тут виявлене потужне скупчення вугілля, розпорошених кремаційних та фрагментованих інгумаційних захоронень VII — початку X ст. (Филипчук 2009b, с. 23—27; 2010a, с. 15—19; 2010b, с. 139—146). Інколи «жертовний пояс» пов'язують із принесенням у жертву полонених на відзначення перемоги (Абашина та ін. 2012, с. 284), що є малоймовірним. Зовсім інакшим чином В. Шиманський (Szymański 2004, s. 303—305) трактував аналогічний об'єкт VII ст., виявлений у Гацьках (Підляшшя, Польща). На думку дослідника, це були залишки великої

remains in water, citing parallels in the traditional funerary practice of India (Aleksandrov 1988, s. 30—31). The possibility of the existence of «water» burying among the early Slavs may be indicated by their probable remnants in ethnographic materials. For example, in the 19th century, in the Nizhyn region, chips and shards from the coffin were burned, and the ashes were thrown into the river *«so that the deceased could live in the afterlife as easily as the ashes could float on water»* (Malinka 1898, s. 103). The Eastern and Western Slavs had many different ways of fortune-telling with water, which was supposed to provide contact with the world of deceased ancestors (Vinogradova 1981, s. 20—35). Relics of ancient funerary practice can be traced in to Kupala rituals associated with the drowning of a scarecrow and folk tales about the drowning of old people during famine (Veletskaia 1978, s. 49, 85).

The research does not consider specific materials related to the remains of human sacrifices. For example, on the territory of the widely known hillfort-sanctuary on Mount Bohit, the skeletons of children and adults were found in sacrificial pits around the temple (Rusanova, Timoshchuk 1986, s. 91—93; 2007, s. 68—69, 181). Human burials of a later date with traces of ritual actions were discovered at the hillforts-sanctuaries in Zvenyhorod, Zelena Lypa, and Krutyliv (Timoshchuk, Rusanova 1983, s. 165—167; Timoshchuk 1990, s. 52; Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 132—139). Usually, the so-called *sacrificial belt* in the Olenyn Park tract at Plisnesk hillfort in Pidhirtsi village is interpreted in a similar way. Here, a powerful accumulation of charcoal, scattered cremation and fragmented inhumation burials from the 7th — early 10th centuries was found (Fylypchuk 2009b, s. 23—27; 2010a, s. 15—19; 2010b, s. 139—146). Sometimes the «sacrificial belt» is associated with the sacrifice of prisoners to celebrate a victory (Abashyna et al. 2012, s. 284), which is hardly probable. W. Szymański (2004, s. 303—305) interpreted a similar object from the 7th century discovered in Gacki (Podlasie, Poland) in a completely different way. According to the researcher, these were the remains of a large public building of uncertain construction, where ritual gatherings could

громадської споруди невизначеної конструкції, в якій могли проводитися ритуальні зібрання та зберігатися (можливо, в якихось органічних контейнерах) перепалені останки членів громади. В. Шиманський пов'язує подібні споруди з ідеєю великого «будинку померлих» і уподібнює смоленсько-полоцьким довгим курганам. На те, що «жертовний пояс» із Підгірців міг бути цілеспрямованим колективним похованням членів місцевої общини, може вказувати наявність серед кісток багатого інвентарю. Остаточно інтерпретувати цей надзвичайно цікавий комплекс наразі складно.

2.5. ЕВОЛЮЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Переважна більшість елементів поховального обряду райковецької культури тією чи іншою мірою відома ще в празьких захороненнях. Мова йде як про поховальні споруди (ямки, кургани, урни, дерев'яні огорожі та «будинки мертвих»), так і про додаткові елементи (ритуальні вогнища, курганні рівчаки, уламки навмисно розбитих посудин тощо). Одними з небагатьох винятків є горщики-стравниці, фіксовані на некрополі Велика Андрусівка I у Потясминні. Ця обрядова риса є прямим продовженням пеньківської поховальної традиції, адже в празькій культурі стравниці не трапляються (Синиця 2003, с. 93). Населення Потясминня з носіями празької культури безпосередньо не контактувало, чим і пояснюють подальші відмінності в матеріальній і духовній культурі (Петрашенко 1999, с. 235).

Ґрунтові поховання в урнах практикувалися носіями райковецької культури протягом усього її побутування. До числа найбільш ранніх належать комплекси зі Звиняча, котрі можна датувати в межах VIII ст. (Бібіков, Дяченко 2022, с. 19—20), та Великої Андрусівки I. Останню пам'ятку традиційно відносять до кінця VIII — початку IX ст. (Березовець 1969, с. 69; Дяченко 2021, с. 158), хоча можливими є й ширші хронологічні межі. Городище Бабка та Шум-

be held and the burnt remains of community members could be stored (possibly in some organic containers). W. Szymański connects such structures with the idea of a large «house of the dead» and likens them to the long barrows of Smolensk-Polotsk. The fact that the «sacrificial belt» from Pidhirtsi could have been a purposeful collective burial of members of the local community may be indicated by the presence of a rich inventory among the bones. It is difficult to interpret this extremely interesting complex definitively.

2.5. EVOLUTION OF THE FUNERAL RITE

The vast majority of the elements of the funerary rites of the Raiky culture are known to some extent in the Prague culture burials. We are talking about both funerary structures (pits, mounds, urns, wooden fences and «houses of the dead») and additional elements (ritual fires, mound ditches, fragments of intentionally broken vessels, etc.) One of the few exceptions is the pots-dishes found at the Velyka Andrusivka 1 necropolis in the Tiasmyn River region. This ritual feature is a direct continuation of the Penkivka funerary tradition, as pots-dishes are not found in the Prague culture (Synytsia 2003, s. 93). The population of the Tiasmyn River region did not have direct contact with the carriers of the Prague culture, which explains the subsequent differences in material and spiritual culture (Petrashenko 1999, s. 235).

Ground burials in urns were practiced by the carriers of the Raiky culture throughout its existence. Among the earliest are the complexes from Zvyniach, which can be dated to the 8th century (Bibikov, Diachenko 2022, s. 19—20), and Velyka Andrusivka 1. The latter site is traditionally dated to the late 8th — early 9th centuries (Berezovets 1969, s. 69; Diachenko 2021, s. 158), although wider chronological boundaries are possible. The Babka hillfort and Shumsk settlement, as mentioned in sec-

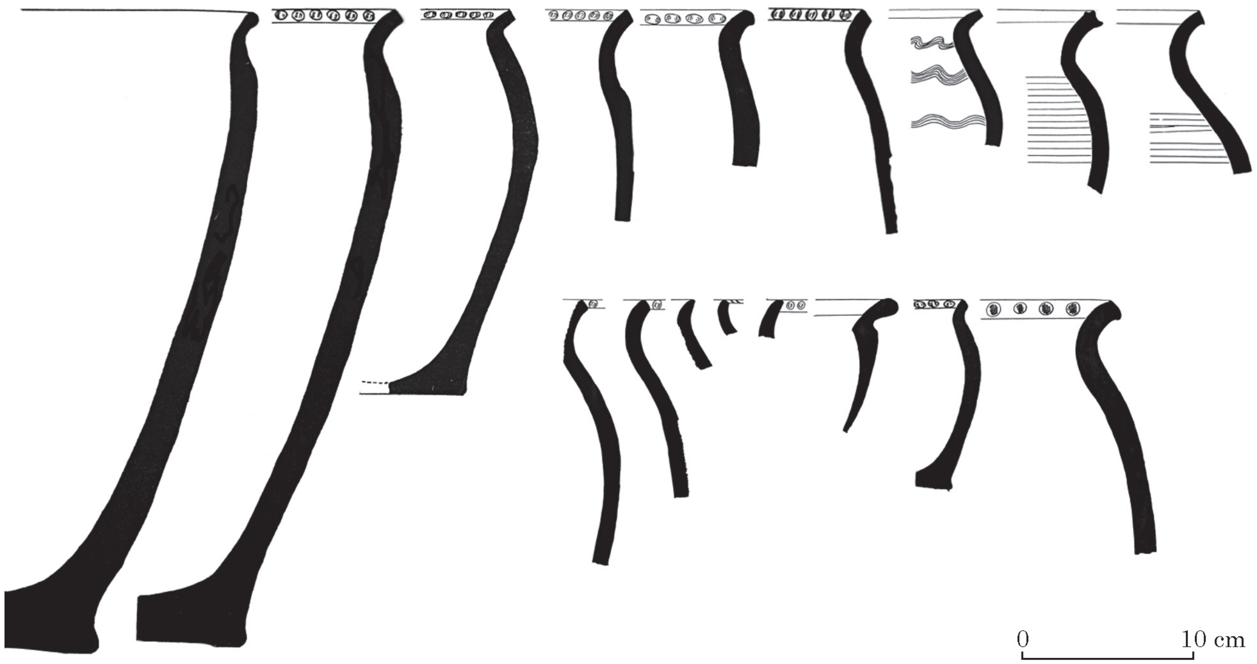

Рис. 25. Керамічний матеріал зі Старозбаразького могильника (за: Ягодинська 1990)

Fig. 25. Ceramic material from Staryi Zbarazh cemetery (after: Yahodynska 1990)

ське поселення, як було сказано в § 1.2.1, виникли не раніше IX ст., судячи зі співіснування ліпних посудин варіантів 5—9, за І. П. Русановою. На думку авторки робіт, Шумський археологічний комплекс існував нетривалий час у межах IX ст. (Русанова 1973, с. 18); ще пізніше (кінцем IX—X ст.) за керамічним матеріалом датують розташоване біля могильника святилище, котре, вочевидь, становило з ним єдиний культовий комплекс (Русанова, Тимощук 2007, с. 202). Із пізнім етапом райковецької культури (кінець IX — перша половина X ст.; Ягодинська 1994, с. 141) слід пов'язувати некрополь у Старому Збаражі (рис. 25). Появу могильника в Бренешті найчастіше датують кінцем IX (Федоров 1968, с. 93; Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, с. 96; Зверев, Ткачук 2012, с. 146) або другою половиною X ст. (Федоров, Чеботаренко 1974, с. 105), хоча Р. А. Рабінович (2005, с. 127—128) обстоює значно більш раннє датування виявлених тут кремаційних поховань.

До пізньої фази належить більшість захоронень без урн. За керамічним матеріалом автори розкопок датували Ревнянський мо-

tion 1.2.1, emerged no earlier than the 9th century, judging by the coexistence of handmade vessels of variants 5—9, according to I. P. Rusanova. According to the author, the Shumsk archaeological complex had existed for a short period of time within the 9th century (Rusanova 1973, s. 18); even later (late 9th—10th centuries), a sanctuary located near the cemetery, which apparently formed a single cult complex with it, is dated by ceramic material (Rusanova, Timoshchuk 2007, s. 202). A necropolis in Staryi Zbarazh (fig. 25) should be associated with the later stage of the Raiky culture (late 9th — first half of the 10th century; Yahodynska 1994, s. 141). The appearance of the cemetery in Brăneşti is most often dated to the end of the 9th century (Fedorov 1968, s. 93; Fedorov, Chebotarenko, Velikanova 1984, s. 96; Zverev, Tkachuk 2012, s. 146) or the second half of the 10th century (Fedorov, Chebotarenko 1974, s. 105), although R. A. Rabinovych (Rabinovich 2005, s. 127—128) advocates a much earlier dating of the cremation burials discovered there.

The majority of burials without urns belong to the later phase. Based on ceramic material,

гильник IA IX ст. (Тимощук 1982, с. 183), окремі поховання в Підгірцях — кінцем IX — початком X ст. (Филипчук 2009a, с. 142), у Білій і Ревному IБ — в межах X ст. (Тимощук 1982, с. 156; 1990, с. 114). Гіпотетично більш ранні безурнові поховання відомі лише у Великій Андрусівці.

Попри малочисленність вибірки, спостерігається тенденція до поступового зменшення частки урнових поховань. Підтвердженням цієї тенденції є і склад керамічного комплексу, аналізований у попередніх параграфах. Якщо поховальними урнами в абсолютній більшості випадків слугували ліпні горщики, то в безурнових захороненнях трапляється лише чи переважно гончарна кераміка, яка з'являється в райковецькому ареалі в IX ст. і починає домінувати тільки на початку X ст. Висновок щодо певної асинхронності в побутуванні двох основних різновидів ґрунтових поховань цілком вписується в загальну канву розвитку ранньослов'янської поховальної обрядовості другої половини I тис. н. е. На празькому етапі ґрунтові захоронення в урнах домінують (Bialekova 1962, s. 125—130; Zoll-Adamikowa 1972, s. 506; Баран 1998, с. 41; Lutovský 2006, s. 70; Metlička, Menšík 2020, s. 132). Натомість безурнові кремаційні захоронення на території Польщі трапляються переважно на пізніших некрополях із інгумацією (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65—66). В Україні празькі безурнові поховання нечисленні [120] і не складають окремих могильників. Певну хронологічну лакуну, пов'язану з їхньою відсутністю в межах колишнього празького ареалу в VIII ст., очевидно, слід пояснювати недостатнім ступенем дослідженості пам'яток. Захоронення цього типу у Великій Андрусівці I є прямим продовженням поховальної практики пізніх стадій пеньківської культури, коли такі комплекси, вочевидь, переважали (Синиця 2003, с. 158). Що ж до урнових поховань, то вони найдовше побутували у периферійних районах райковецького ареалу, зокрема в Нижньому Подністров'ї, де «доживають» до давньоруської доби [121].

[120] Корчак IX № 2; Тетерівка № 2—6.
[121] Бренешть № 79, 81.

the authors of the excavations dated the Revne cemetery 1A to the 9th century (Tymoshchuk 1982, s. 183), individual burials in Pidhirtsi to the late 9th — early 10th centuries (Fylypchuk 2009a, s. 142), and in Bila and Revne 1B to the 10th century (Tymoshchuk 1982, s. 156; 1990, s. 114). Hypothetically, earlier non-urn burials are known only in Velyka Andrusivka.

Despite the small size of the sample, there is a tendency to a gradual decrease in the proportion of urn burials. This tendency is confirmed by the composition of the ceramic complex analysed in the previous paragraphs. While handmade pots were used as burial urns in the vast majority of cases, only or mainly wheelmade ceramics is found in non-urn burials, which appears in the Raiky culture area in the 9th century and begins to dominate only in the early 10th century. The conclusion about a certain asynchrony in the existence of the two main types of ground burials fits into the general outline of the development of early Slavic funerary rites in the second half of the 1st millennium AD. At the Prague culture stage, ground burials in urns dominate (Bialekova 1962, s. 125—130; Zoll-Adamikowa 1972, s. 506; Baran 1998, s. 41; Lutovský 2006, s. 70; Metlička, Menšík 2020, s. 132). Instead, non-urn cremation burials on the territory of Poland are found mainly in later necropoleis with inhumation (Zoll-Adamikova 1979b, s. 65—66). In Ukraine, the Prague culture non-urn burials [120] are few and do not constitute separate cemeteries. A certain chronological lacuna associated with their absence within the former Prague culture area in the 8th century should probably be explained by the insufficient degree of research of the sites. The burial of this type at Velyka Andrusivka 1 is a direct continuation of the funerary practice of the later stages of the Penkivka culture, when such complexes were apparently prevalent (Synytsia 2003, s. 158). As for the urn burials, they were the longest-lasting in the peripheral areas of the Raiky culture area, in particular in the Lower Dnister region, where they «survive» until the Old Rus' era [121].

[120] Korchak 9, no. 2; Teterivka, nos. 2—6.
[121] Brăneşti, nos. 79, 81.

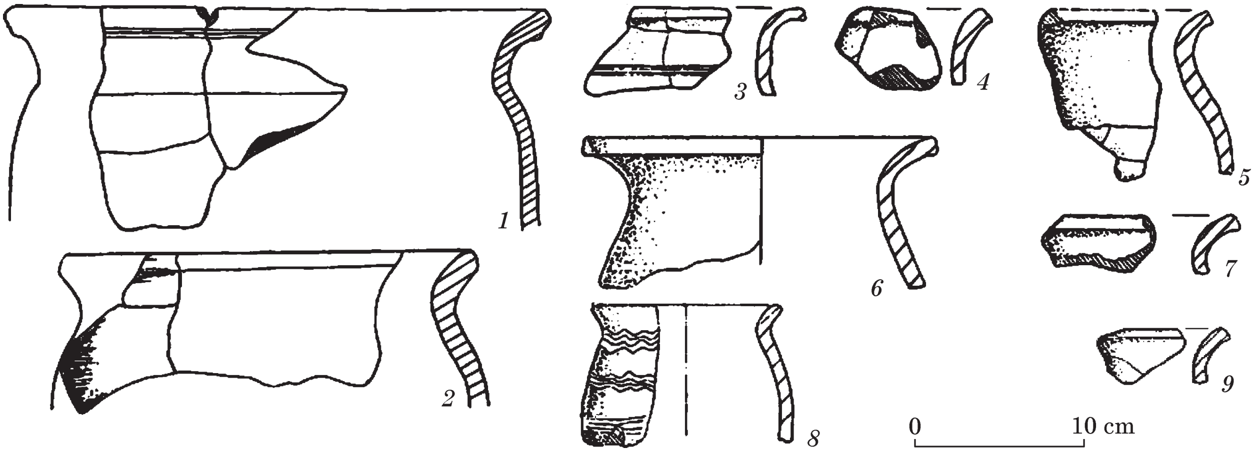

Рис. 26. Керамічний матеріал із Добростанівського могильника: *1*, *2* — курган 1; *3—8* — курган 3; *9* — курган 3 (за: Шишак, Ляска 2013)

Fig. 26. Ceramic material from Dobrostany cemetery: *1*, *2* — mound no. 1; *3—8* — mound no. 3; *9* — mound no. 3 (after: Shyshak, Liaska 2013)

Зменшення частки урнових поховань є характерним і для курганних могильників другої половини І тис. н. е. Якщо в празькій культурі приклади таких комплексів не є поодинокими [122], то для райковецького часу про наявність урн можна обережно говорити тільки у зв'язку з імовірними накурганними захороненнями (Чорнівка, Добростани). Остання теза повною мірою стосується й синхронних західнослов'янських поховань (Zoll-Adamikova 1979b, s. 180; Florek 2011, s. 65).

Виявити інші хронологічні особливості курганних поховань райковецької культури не дозволяє слабкий рівень розробки їх внутрішньої хронології, причини котрого пояснені в § 1.2.1. Курган у Горішніх Шерівцях керамічного матеріалу взагалі не містив, а могильники Західної Волині (Головне, Миляновичі, Радасць) широко датуються в межах IX — першої половини X ст. за поєднанням ліпної та гончарної кераміки. До більш раннього часу може належати курган 1 у Великій Горбаші: в самому насипі виявлено лише фрагменти ліпного посуду, проте сусідній курган містив інгумаційне поховання на рівні горизонту, а неподалік виявлене селище з ліпною та ранньогончарною керамікою. Вужче — кінцем IX — X ст. — можуть датуватися курганні некрополі в Межирічці та

[122] Корчак, Миропіль, Шепетівка, Чепоноси тощо.

A decrease in the proportion of urn burials is also typical for the mound cemeteries of the second half of the 1st millennium AD. While examples of such complexes are not uncommon in the Prague culture [122], for the Raiky culture period the presence of urns can be cautiously discussed only in connection with probable on-barrow burials (Chornivka, Dobrostany). The latter thesis fully applies to synchronous Western Slavic burials (Zoll-Adamikova 1979b, s. 180; Florek 2011, s. 65).

The poor level of development of their internal chronology, the reasons for which are explained in section 1.2.1, does not allow us to identify other chronological features of the Raiky culture barrow burials. The mound in Horishni Sherivtsi did not contain any ceramic material at all, while the burial grounds of Western Volyn (Holovne, Mylianovychi, Radasć) are widely dated to the 9th — first half of the 10th centuries by a combination of handmade and wheelmade ceramics. Mound no. 1 in Velyka Horbasha may belong to an earlier period: only fragments of handmade vessels were found in the embankment itself, but the neighbouring barrow contained an inhumation burial at horizon level, and a village with handmade and early wheelmade ceramics was discovered nearby. More narrowly, the mound necropoleis in Mezhyrichka and Dobrostany

[122] Korchak, Myropil, Shepetivka, Cheponosy etc.

Добростанах (Шишак, Ляска 2013, с. 115). Одним із найпізніших насипів останнього могильника (кінець X або рубіж X—XI ст.) можна вважати курган 1, де в керамічному комплексі, крім посудини з навскіс зрізаними вінцями, наявний давньоруський горщик із манжетоподібним завершенням вінець (рис. 26: *1*). Важливо відзначити, що поховальний обряд Чорнівського могильника залишався сталим попри те, що деякі його кургани містили тільки ліпну кераміку, а деякі — лише гончарну.

Отже, основні форми ранньослов'янських поховань між Дніпром і Карпатами лишалися незмінними протягом усієї другої половини I тис. н. е. Виняток становлять накурганні захоронення, котрі, вочевидь, виникають уже на райковецькому етапі. Їхнє практично одночасне поширення у найвіддаленіших східно- та західнослов'янських регіонах в останній чверті I тис. н. е. можна вважати конвергентним явищем, пов'язаним зі спільними світоглядними ідеями.

can be dated to the late 9th—10th centuries (Shyshak, Liaska 2013, s. 115). One of the latest embankments of the latter cemetery (late 10th or turn of the 10th—11th centuries) can be considered mound no. 1, where, in addition to a vessel with obliquely cut rims, the ceramic complex contains an Old Rus' pot with a cuff-shaped rim (fig. 26: *1*). It is important to note that the funerary rite of the Chornivka cemetery remained constant despite the fact that some of its mounds contained only handmade ceramics, and some — only wheelmade.

Thus, the main forms of early Slavic burials between the Dnipro and the Carpathians remained unchanged throughout the second half of the 1st millennium AD. The exception is the on-barrow burials, which apparently had already appeared at the Raiky culture stage. Their almost simultaneous spread in the most remote Eastern and Western Slavic regions in the last quarter of the 1st millennium AD can be considered a convergent phenomenon associated with common worldview ideas.

РОЗДІЛ **3** *CHAPTER*

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД СЛОВ'ЯН ЗАКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

FUNERAL RITE OF THE SLAVS OF ZAKARPATTIA IN THE LAST QUARTER OF THE 1st millennium AD

3.1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перші сторінки польових досліджень слов'янських поховальних пам'яток Закарпаття є маловідомими широкому колу науковців, що спонукає приділити їм окрему увагу. Першовідкривачем цих пам'яток можемо (хоча й досить умовно) вважати «батька» закарпатської археології Т. Легоцького (Lehoczky 1892, 81 old.), котрий у 1886 р. розкопав чотири кургани біля с. Зняцьова Мукачівського району. Хоча результати розкопок були подані вкрай побіжно, проведені через 65 років повторні дослідження некрополя та розташованого неподалік поселення дозволили встановити їхню етнічну та хронологічну належність. Крім того, фрагменти грубої кераміки, вугілля та попіл були знайдені Т. Легоцьким у кількох курганах, розкопаних біля с. Велика Бийгань і с. Домбоки (Lehoczky 1892, 56, 73 old.). Імовірно, могильники також належали до ранньослов'янського часу, проте виявлені матеріали, на жаль, не збереглись (Пеняк, Пеняк 2013, с. 198—199).

Більш достовірні слов'янські поховання були відкриті послідовником Т. Легоцького, Й. Янковичем — краєзнавцем і директором Мукачівського земського музею. 1932 р., коли Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини, він розкопав три кургани поблизу с. Червеньова в околицях Мукачева, за 3 км від некрополя Зняцьово. Ще десять насипів Й. Янкович дослідив у 1938 р., а результати робіт опублікував угорською мовою в часописі «Зоря-Hajnal» під час німецької окупації (Jankovich 1942, 298—299 old.). З-поміж іншого, дослідник в цілому правильно визначив належність пам'ятки слов'янам IX—X ст. (Jankovich 1942, 299, 303 old.). Однак зі зрозумілих причин результати робіт довгий час залишалися невідомими радянським археологам.

Основний внесок у вивчення поховального обряду слов'ян Закарпаття належить С. І. Пеняку. У 1960-х рр. він, бувши співробітником Закарпатського краєзнавчого музею, на високому методичному рівні провів дослідження Зняцівського та Червенівського могильників, а пізніше вперше систематизував і узагальнив наявні матеріали (Пеняк 1980, с. 98—106). Було розроблено типоло-

3.1. HISTORY OF RESEARCH

The first pages of field research on Slavic burial monuments in Zakarpattia are little known to a wide range of scholars, which prompts us to pay special attention to them. The discoverer of these monuments can be considered (albeit rather conditionally) the «father» of Zakarpattian archaeology, T. Lehoczky (1892, 81 old.), who in 1886 excavated four mounds near Zniatsiovo village, Mukachevo district. Although the results of the excavations were presented very briefly, repeated studies of the necropolis and the nearby settlement conducted 65 years later allowed for establishing their ethnic and chronological affiliation. In addition, fragments of coarse pottery, charcoal, and ashes were found by T. Lehoczky in several barrows excavated near Velyka Byihan and Domboky villages (Lehoczky 1892, 56, 73 old.). Probably, the cemeteries also belonged to the early Slavic period, but the found materials, unfortunately, had not been preserved (Peniak, Peniak 2013, s. 198—199).

More authentic Slavic burials were discovered by T. Lehoczky's follower, J. Jankovich, a local historian and director of the Mukachevo County Museum. In 1932, when Zakarpattia was part of Czechoslovakia, he excavated three mounds near Cherveniovo village in the vicinity of Mukachevo, 3 km from the Zniatsiovo necropolis. J. Jankovich explored ten more embankments in 1938, and published the results of his work in Hungarian in the *Zoria-Hajnal* magazine during the German occupation (Jankovich 1942, 298—299 old.). Among other things, the researcher generally correctly identified the monument as belonging to the Slavs of the 9th—10th centuries (Jankovich 1942, 299, 303 old.). However, for obvious reasons, the results of the work had remained unknown to Soviet archaeologists for a long time.

The main contribution to the study of the funerary rites of the Slavs of Zakarpattia belongs to S. I. Peniak. In the 1960s, as an employee of the Zakarpattian Museum of Local History, he conducted a highly methodical study of the Zniatsiovo and Cherveniovo cemeteries, and later systematised and summarised the available materials for the first time (Peniak 1980, s. 98—106). A typology of burials was developed, as well as a hypothetical scheme of

гію захоронень, гіпотетичну схему еволюції поховального обряду в регіоні. Як і решта радянських дослідників, С. І. Пеняк (1973, с. 12) зараховував територію Закарпаття до ареалу райковецької культури.

Нині питань, пов'язаних із поховальним обрядом ранніх слов'ян Закарпаття, торкається син археолога — П. С. Пеняк (2018). Поновилися й польові дослідження поховальних пам'яток регіону (Прохненко, Мойжес 2011). Щодо оцінок етнокультурної належності його населення нинішні дослідники є більш стриманими.

the evolution of the funerary rite in the region. Like other Soviet researchers, S. I. Peniak (1973, s. 12) included the territory of Zakarpattia in the area of the Raiky culture.

Today, the archaeologist's son, P. S. Peniak (2018), deals with issues related to the funerary rites of the early Slavs of Zakarpattia. Field studies of the region's funerary monuments have also been renewed (Prokhnenko, Moizhes 2011). Current researchers are more cautious in their opinions about the ethno-cultural affiliation of its population.

3.2. ТОПОГРАФІЯ

Отже, на території Закарпаття досліджено лише два некрополі останньої чверті І тис. н. е., відстань між якими не перевищує 3 км (рис. 27). Обидва розміщені неподалік від синхронних поселень. Розташування некрополя між сс. Зняцьово і Драгиня є досить незвичним. Понад 90 курганів, згрупованих по три—чотири насипи, займають обидва береги невеликої р. Мертвецької (Малої Латориці) й тягнуться вздовж неї на 3 км на відстані 10—15 м від русла (рис. 27: *1*). Могильник в ур. Козуптове біля с. Червеньова також відзначається «низькою» топографією. Він розміщений на рівнинній місцевості на березі невеликого струмка. Кургани розташовані доволі щільно: на площі 216 × 110 м зафіксовано до 40 насипів, деякі — на відстані 1 м один від одного (рис. 27: *2*). За словами автора розкопок, на віддалі 150 м на захід від могильника було виявлено місце, де відбувалася кремація, проте воно залишилося не дослідженим (Пеняк 1980, с. 99).

3.2. TOPOGRAPHY

Therefore, only two necropoleis of the last quarter of the 1st millennium AD have been studied in Zakarpattia, the distance between them not exceeding 3 km (fig. 27). Both are located near synchronous settlements. The location of the necropolis between Zniatisovo and Drahynia villages is quite unusual. More than 90 mounds, grouped in three or four mounds, occupy both banks of the small Mertvetska (Mala Latorytsia) River and extend along it for 3 km at a distance of 10—15 m from the riverbed (fig. 27: *1*). The cemetery in the Kozuptove tract near Cherveniovo village is also characterised by «low» topography. It is located on a flat area on the bank of a small stream. The mounds are quite densely arranged: up to 40 mounds were recorded on an area of 216 × 110 m, some of them at a distance of 1 m from each other (fig. 27: *2*). According to the author of the excavations, a cremation site was discovered 150 m to the west of the cemetery, but it remained unexplored (Peniak 1980, s. 99).

3.3. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Загалом за понад сотню років на Закарпатті досліджено 30 ранньослов'янських курганів: 21 — у Червеньові, 9 — у Зняцьові. На жаль, результати розкопок половини з них — у 1938 р. на першому некрополі та в 1896 р. на

3.3. BASIC ELEMENTS OF THE FUNERAL RITE

In total, 30 early Slavic burial mounds have been investigated in Zakarpattia for over a hundred years: 21 — in Cherveniovo, 9 — in Zniatsiovo. Unfortunately, the results of the excavations of half of them in 1938 at the first

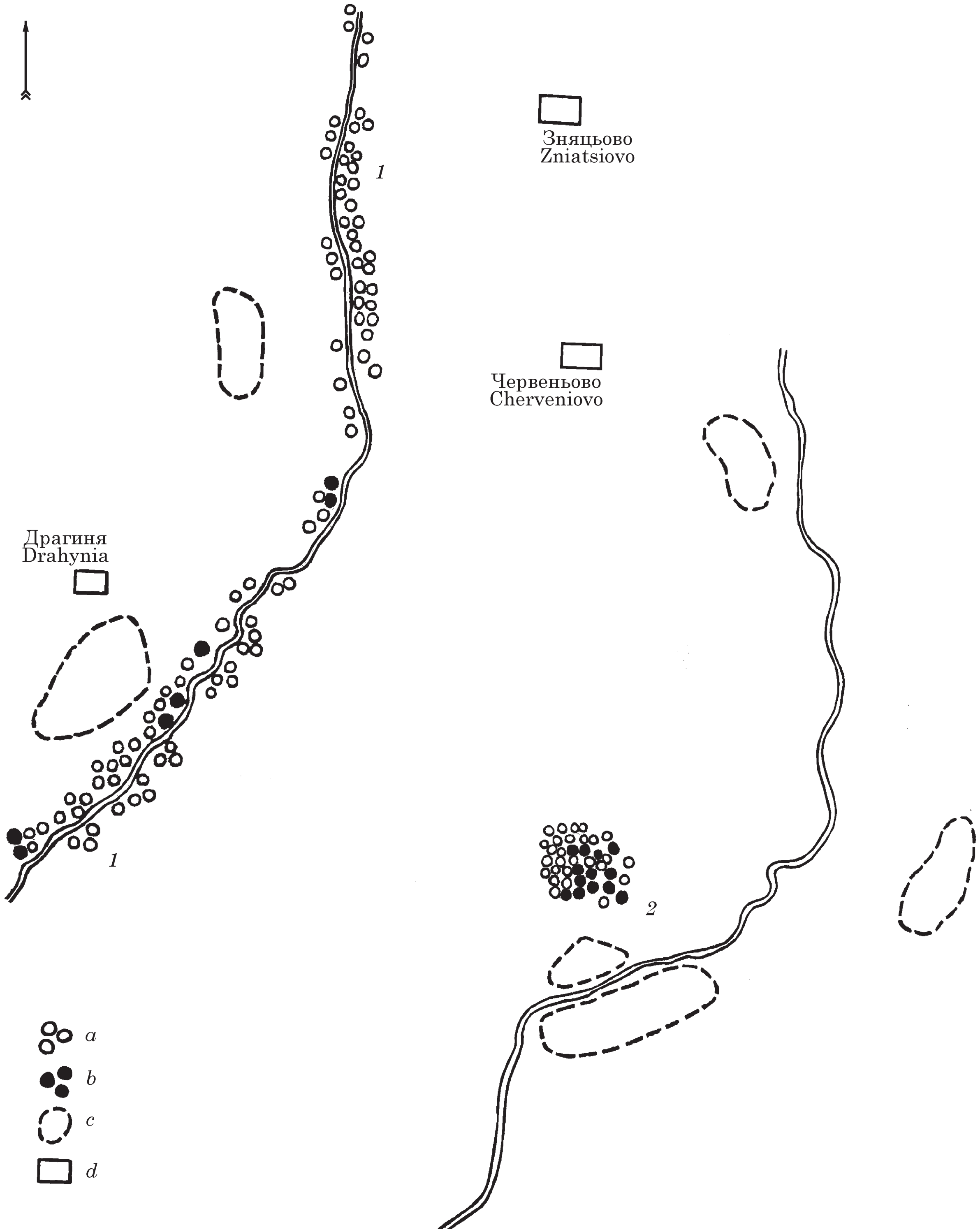

Рис. 27. Схема розташування закарпатських могильників: *1* — Червеньово; *2* — Зняцьово. *Умовні позначки*: *a* — кургани; *b* — розкопані кургани; *c* — ранньослов'янські поселення; *d* — сучасні села (за: Пеняк 1980)

Fig. 27. Location scheme of Zakarpattian cemeteries: *1* — Cherveniovo; *2* — Zniatsiovo. *Symbols*: *a* — mounds; *b* — excavated mounds; *c* — early Slavic settlements; *d* — modern villages (after: Peniak 1980)

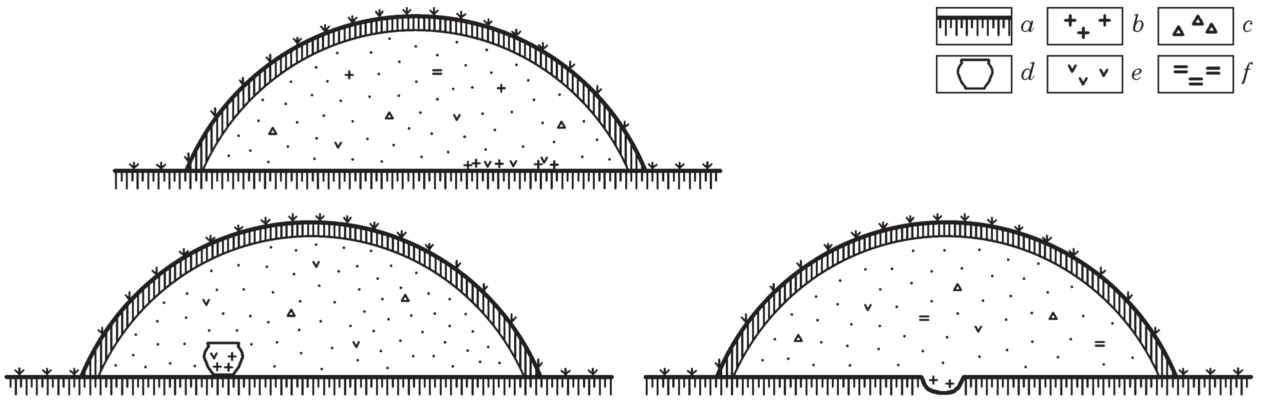

Рис. 28. Основні форми слов'янських курганних поховань Закарпаття. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — перепалені кістки; *c* — кераміка; *d* — поховальна урна; *e* — вугілля; *f* — обпалена глина

Fig. 28. Main types of the Slavic mound burials of Zakarpattia. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — burnt bones; *c* — ceramics; *d* — a funerary urn; *e* — charcoal; *f* — burnt clay

другому — описані дуже побіжно. Насипи обох могильників мали середні розміри: діаметр 5—13 м за висоти 0,2—0,85 м. Біля жодного з них не помічено слідів курганного рівчака (на теренах Словаччини рівчаки також фіксуються вкрай рідко; Hanuliak 2001, s. 281). Майже всі курганні насипи містили в своїй товщі окремі вуглики, їхні скупчення чи невеликі прошарки. Сталою рисою червенівських курганів була наявність у насипах фрагментів кераміки. У кургані 1/1959 уламки, розкидані в різних частинах насипу, належали одній ліпній посудині. Натомість у Зняцьові наявність кераміки відзначена лише під час перших розкопок 1896 р. Крім того, в деяких насипах, окремо від поховань, траплялись поодинокі фрагменти перепалених людських (?) кісток [123].

За способом поміщення кальцинованих кісток С. І. Пеняк (1980, с. 100) поділив підкурганні захоронення Закарпаття на три основні типи: 1) безурнові; 2) урнові; 3) ямні (рис. 28). Два комплекси [124] можна зарахувати до числа меморативних (кенотафів), оскільки жодних людських решток вони не містили.

Найбільш розповсюдженими були поховання на давньому горизонті без урн (рис. 29; 30). Вони зафіксовані щонайменше в 12 курганах, зокрема й в усіх зняцівських (крім кенотафів). Шари перепалених кісток часто містили вугілля, попіл і шматки обпа-

[123] Червеньово № 1—3/1961.
[124] Зняцьово № 1, 2.

necropolis, and in 1896 at the second — are described only briefly. The mounds of both cemeteries were of medium size: 5—13 m in diameter and 0.2—0.85 m high. No traces of a barrow ditch were found near any of them (ditches are also extremely rare in Slovakia; Hanuliak 2001, s. 281). Almost all mounds contained single coals, their clusters or small layers in their composition. A consistent feature of the Cherveniovo mounds was the presence of pottery fragments in the embankments. In the barrow no. 1/1959, the fragments scattered in different parts of the mound belonged to one handmade vessel. In Zniatsiovo, however, the presence of ceramics was noted only during the first excavations in 1896. In addition, in some mounds, separate from burials, there were single fragments of burnt human (?) bones [123].

According to the method of placement of calcined bones, S. I. Peniak (1980, s. 100) divided the mound burials of Zakarpattia into three main types: 1) without urns; 2) in urns; 3) in pits (fig. 28). Two complexes [124] can be classified as memorials (cenotaphs), as they did not contain any human remains.

The most common were burials on the ancient horizon without urns (figs. 29; 30). They were recorded in at least 12 mounds, including all of the Zniatsiovo mounds (except for the cenotaphs). The layers of burnt bones often

[123] Cherveniovo nos. 1—3/1961.
[124] Zniatsiovo nos. 1, 2.

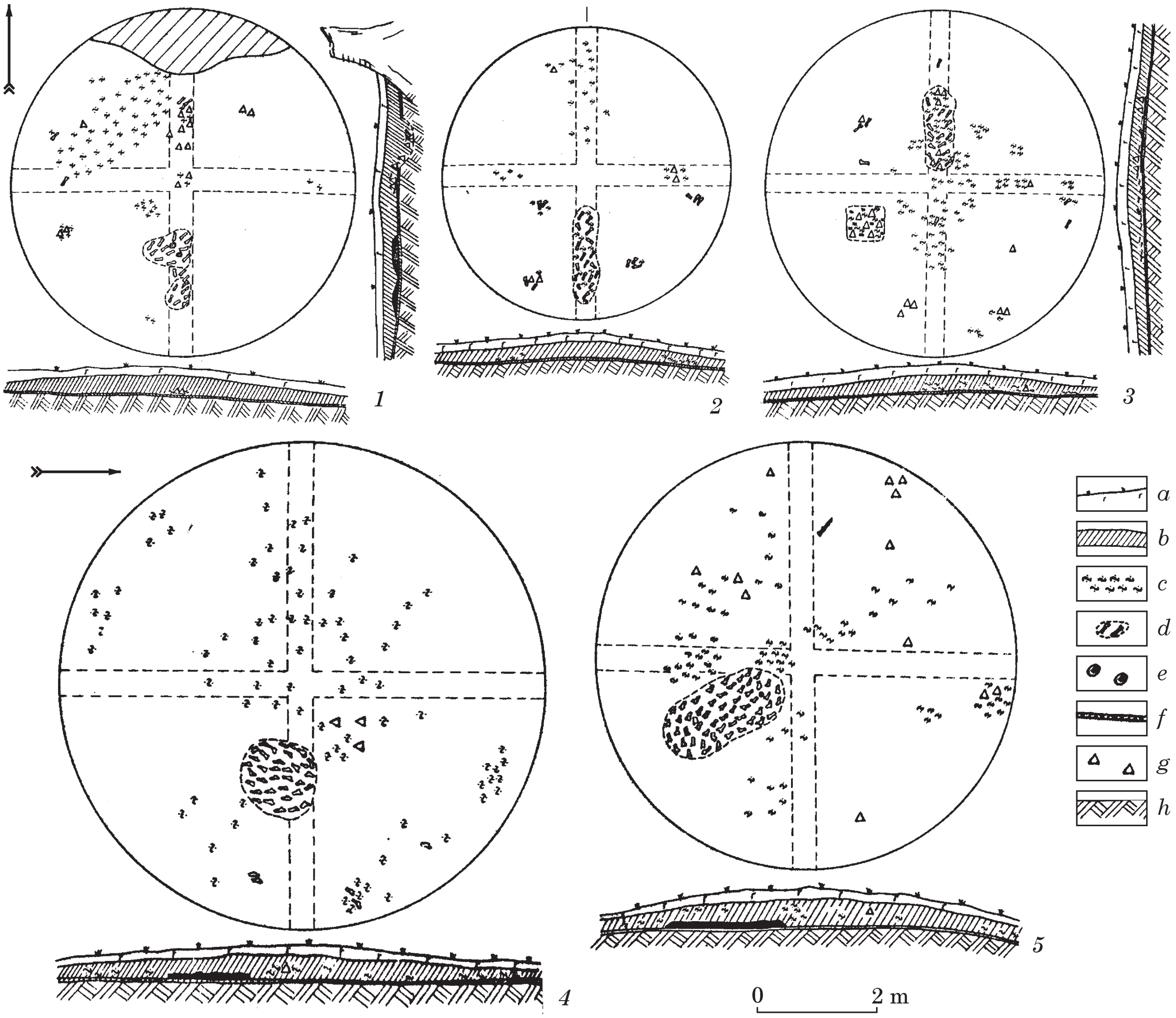

Рис. 29. Слов'янські кургани Закарпаття: *1* — Червеньово, курган 1/1961; *2* — Червеньово, курган 2/1961; *3* — Червеньово, курган 3/1961; *4* — Червеньово, курган 4/1966; *5* — Червеньово, курган 5/1966. *Умовні позначки*: *a* — гумус; *b* — насип; *c* — деревне вугілля; *d* — перепалені кістки; *e* — місце поховання; *f* — перехідний шар; *g* — кераміка; *h* — материк (за: Пеняк 1980)

Fig. 29. Slavic burials of Zakarpattia: *1* — Cherveniovo, mound no. 1/1961; *2* — Cherveniovo, mound no. 2/1961; *3* — Cherveniovo, mound no. 3/1961; *4* — Cherveniovo, mound no. 4/1966; *5* — Cherveniovo, mound no. 5/1966. *Symbols*: *a* — humus; *b* — embankment; *c* — wood coal; *d* — burnt bones; *e* — burying place; *f* — *a* transferring layer; *g* — ceramics; *h* — original ground level (after: Peniak 1980)

леної глини та, як правило, мали видовжену в плані форму. Їх могли висипати на поверхню підкурганного майданчика як у вигляді досить концентрованих скупчень (розмірами від 0,8 × 0,15 до 1,6 × 1,1 м, завтовшки 5—30 см), так і дисперсно (на площі від 2,2 × 0,65 до 3,2 × 1,3 м; товщина шару кісток становила 2—9 см). У двох курганах [125] перепа-

[125] Червеньово № 1/1961, 12/2010.

contained charcoal, ashes and pieces of burnt clay and were usually elongated in shape. They could be deposited on the surface of the mound area both in rather concentrated clusters (0.8 × 0.15 to 1.6 × 1.1 m in size, 5—30 cm thick) and dispersed (over an area of 2.2 × 0.65 to 3.2 × 1.3 m; the bone layer thickness was 2—9 cm). In two mounds [125], the burnt bones

[125] Cherveniovo nos. 1/1961, 12/2010.

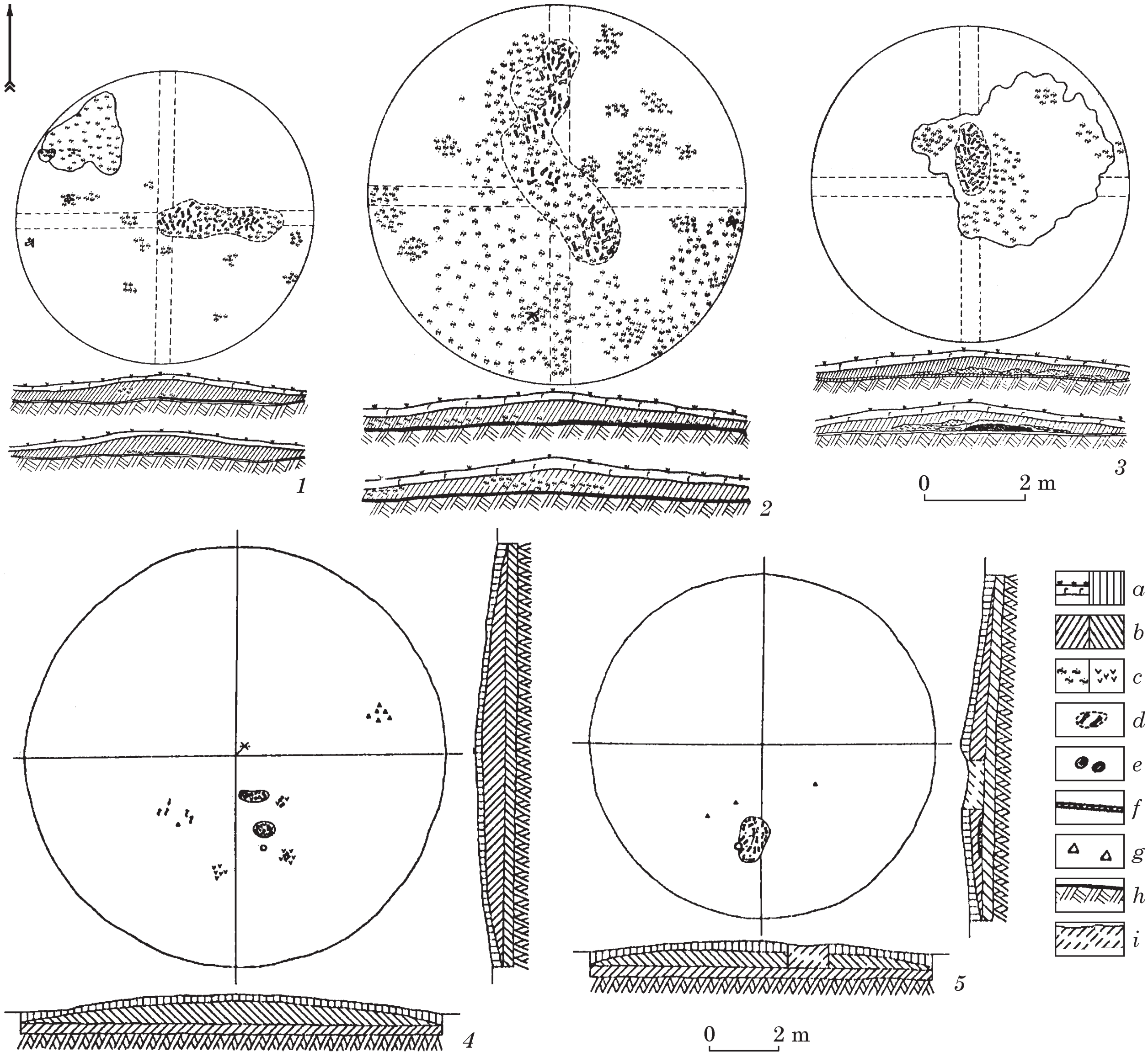

Рис. 30. Слов'янські кургани Закарпаття: *1* — Зняцьово, курган 3/1962; *2* — Зняцьово, курган 4/1962; *3* — Зняцьово, курган 5/1962; *4* — Червеньово, курган 12/2010; *5* — Червеньово, курган 13/2010. *Умовні позначки*: *a* — гумус; *b* — насип; *c* — деревне вугілля; *d* — перепалені кістки; *e* — місце поховання; *f* — перехідний шар; *g* — кераміка; *h* — материк; *i* — перекоп (за: *1—3* — Пеняк 1980; *4, 5* — Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010)

Fig. 30. Slavic burials of Zakarpattia: *1* — Zniatsiovo, mound no. 3/1962; *2* — Zniatsiovo, mound no. 4/1962; *3* — Zniatsiovo, mound no. 5/1962; *4* — Cherveniovo, mound no. 12/2010; *5* — Cherveniovo, mound no. 13/2010. *Symbols*: *a* — humus; *b* — embankment; *c* — wood coal; *d* — burnt bones; *e* — burying place; *f* — *a* transferring layer; *g* — ceramics; *h* — *an* original ground level; *i* — overdigged area (after: *1—3* — Peniak 1980; *4, 5* — Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010)

лені кістки утворювали по два окремих невеликих скупчення, розташованих на відстані 0,25—0,6 м одне від одного, що дало авторам розкопок підстави говорити про наявність двох окремих поховань (рис. 29: *1*; 30: *4*).

formed two separate small clusters located at a distance of 0.25—0.6 m from each other, which gave the excavation authors grounds to speak of the presence of two separate burials (figs. 29: *1*; 30: *4*).

Поховальні урни виявлені щонайменше в п'яти курганах [126]. Як правило, вони містилися на рівні давнього горизонту, на периферії підкурганного майданчика. В одному з розкопаних 1938 р. червенівських курганів урна розташовувалася на краю насипу (впускне поховання?), а в його центрі скупчення кісток (основне поховання) було ретельно прикрите уламками великого горщика. Іноді частину кісток поміщали до урни, а решту висипали на поверхню [127].

Поховання в невеликих ямках зафіксовані в деяких червенівських курганах із розкопок 1938 р. і в кургані 1 з розкопок 1959 р. В останньому випадку діаметр ямки становив усього 0,25 м, глибина — 0,15 м.

Достовірні залишки ритуальних вогнищ на рівні давньої поверхні зафіксовані в чотирьох закарпатських курганах [128] (рис. 29: *3*, *5*), хоча за словами Й. Янковича (Jankovich 1942, 299 old.), вони містилися в кожному з десяти червенівських насипів, розкопаних ним у 1938 р. Шари вугілля залягали на тонких прошарках обпаленої, іноді до червоного кольору, глини. Вогнища Червенівського могильника були невеликими (0,6 × 0,6 і 0,4 × 0,25 м), містили фрагменти керамічних посудин. В обох зняцівських курганах-кенотафах виявлено сліди вогнищ більшого розміру (6,5 × 5,14 і 1,8 × 1,2 м), а шари вугілля могли досягати 0,25 м завтовшки.

Порівняно з райковецькими похованнями, слов'янські кургани Закарпаття містили значно більшу кількість кальцинованих кісток: у кургані 12 із розкопок Червенівського могильника 2010 р. у двох скупченнях, атрибутованих як два окремі захоронення, знайдено, відповідно, 1,243 і 0,422 кг кісток, а в кургані 13 їхня вага склала 4,233 кг. Проте попередній аналіз остеологічного матеріалу обох поховань дозволив визначити його належність чоловікам, жінкам і дітям, отже вони були колективними. Крім того, серед перепалених кісток були присутні тваринні — залишки жертовної їжі (Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010, с. 27). Аналіз кісткових

[126] Червеньово № 1—3/1932, б. №№/1938.
[127] Червеньово № 3/1932.
[128] Черверньово № 3/1961, 5/1966; Зняцьово № 1, 2.

Funerary urns were found in at least five barrows [126]. As a rule, they were placed at the level of the ancient horizon, on the periphery of the mound area. In one of the Cherveniovo mounds excavated in 1938, the urn was located on the edge of the embankment (inlet burial?), and in its centre the accumulation of bones (main burial) was carefully covered with fragments of a large pot. Sometimes some of the bones were placed in an urn, and the rest were placed on the surface [127].

Burials in small pits were recorded in some Cherveniovo mounds from the 1938 excavations and in mound no. 1 from the 1959 excavations. In the latter case, the diameter of the pit was only 0.25 m and the depth was 0.15 m.

Reliable remains of ritual fires at the level of the ancient surface were recorded in four Transcarpathian mounds [128] (fig. 29: *3*, *5*), although according to J. Jankovich (1942, 299 old.), they were found in each of the ten Cherveniovo mounds excavated by him in 1938. The layers of charcoal laid on thin layers of burnt clay, sometimes reddish in colour. The hearths of Cherveniovo cemetery were not large (0.6 × 0.6 and 0.4 × 0.25 m) and contained fragments of ceramic vessels. Traces of larger hearths (6.5 × 5.14 and 1.8 × 1.2 m) were found in both Zniatsiovo cenotaph mounds, and coal layers could reach 0.25 m in thickness.

Compared to the Raiky culture burials, the Slavic mounds of Zakarpattia contained a much larger amount of calcined bones: in mound no. 12 from the 2010 excavations of the Cherveniovo cemetery, in two clusters attributed to two separate burials, 1.243 and 0.422 kg of bones were found, respectively, and in mound no. 13 their weight was 4.233 kg. However, a preliminary analysis of the osteological material from both burials revealed that it belonged to men, women and children, and thus they were collective burials. In addition, among the burnt bones there were animal ones — the remains of sacrificial food (Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010, s. 27). An analysis of bone remains from the Kráľovský

[126] Cherveniovo nos. 1—3/1932, w/o Nos./1938.
[127] Cherveniovo no. 3/1932.
[128] Cherveniovo nos. 3/1961, 5/1966; Zniatsiovo nos. 1, 2.

решток із могильника Кральовски-Хлмец, розташованого на відстані близько 40 км на захід від Червеньова й Зняцьова на території Словаччини, показав, що в 12 курганах було поховано одного індивіда, в семи — двох або трьох (Budinský-Krička 1980, s. 72).

Принаймні в чотирьох червенівських курганах [129] перепалені кістки, поміщені до урн або висипані на поверхню, були ретельно перебрані та очищені. Характерно, що в цих курганах залишки поховального кострища у вигляді скупчень вугілля (іноді разом із фрагментами кераміки та поодинокими перепаленими кістками) також зсипали на поверхню, проте окремо від людських решток. Захоронення з перебраними кістками характерні для території Закарпаття й на празькому етапі [130]. У більшості інших поховань людські рештки були змішані з вугіллям, попелом, а деколи — і фрагментами кераміки. Під деякими захороненнями могильника Зняцьово окремі ділянки поверхні були обпалені, що свідчить, на думку автора розкопок, про перенесення ще гарячих залишків кострища (Пеняк 1962, с. 8).

У матеріалах Червенівського некрополя представлена тільки ліпна кераміка [131], датована С. І. Пеняком (1968, с. 604) другою половиною VII—IX ст. Хронологічно близьким є й могильник Зняцьово: хоча самі поховальні комплекси керамічного матеріалу не містили, пов'язане з ним поселення автор розкопок датував VII—VIII ст. (Пеняк 1980, с. 22).

Усі три основні типи підкурганних поховань Закарпаття знаходять повні аналогії на некрополях Східної Словаччини [132]; зокрема, всі вони представлені на добре вивченому могильнику Кральовски-Хлмец (Budinský-Krička 1980, s. 72). На відміну від райковецького ареалу, на Закарпатті набули поширення підкурганні поховання в урнах, а також захоронення з перебраними кістками, характерні для Тисо-Дунайської низовини.

Chlmec cemetery, located about 40 km to the west of Cherveniovo and Zniatsiovo in Slovakia, showed that 12 mounds contained one individual each, and seven contained two or three (Budinský-Krička 1980, s. 72).

In at least four Cherveniovo barrows [129], the burnt bones placed in urns or thrown on the surface were carefully sorted and cleaned. It is noteworthy that in these mounds the remains of the funeral pyre in the form of charcoal accumulations (sometimes together with fragments of ceramics and single burnt bones) were also thrown on the surface, but separately from human remains. Burials with sorted bones are typical for the territory of Zakarpattia also in the Prague culture phase [130]. In most other burials, human remains were mixed with charcoal, ashes, and sometimes fragments of pottery. Under some burials of the Zniatsiovo cemetery, some parts of the surface were burnt, which, according to the author of the excavations, indicates the transfer of still-hot remains of a ritual fire (Peniak 1962, s. 8).

The materials of the Cherveniovo necropolis contain only handmade ceramics [131], dated by S. I. Peniak (1968, s. 604) to the second half of the 7th—9th centuries. The Zniatsiovo cemetery is chronologically related: although the burial complexes themselves did not contain ceramic material, the author of the excavations dated the settlement associated with it to the 7th—8th centuries (Peniak 1980, s. 22).

All three main types of Zakarpattian mound burials find complete analogues in the necropoleis of Eastern Slovakia [132]; in particular, they are all represented at the well-studied Kráľovský Chlmec cemetery (Budinský-Krička 1980, s. 72). In contrast to the Raiky culture area, in Zakarpattia, mound burials in urns and burials with sorted bones, typical for the Tysa-Dunai lowland, were widespread.

[129] Червеньово № 1/1932, 1/1961, 4/1966, 5/1966.

[130] Ужгород — ур. Галаго (Пеняк 1968, с. 596).

[131] Вказівка Й. Янковича (Jankovich 1942, 299 old.), буцімто в розкопаних ним курганах урнами слугували гончарні горщики, є помилковою.

[132] Конкретні аналогії наведено в працях С. І. Пеняка (1980, с. 100—102) і П. С. Пеняка (2018, с. 126—127), тому повторюватися немає сенсу.

[129] Cherveniovo, nos. 1/1932, 1/1961, 4/1966, 5/1966.

[130] Uzhhorod — Halaho tract (Peniak 1968, s. 596).

[131] The statement by J. Jankovich (1942, 299 old.) that the urns in the mounds he excavated were wheelmade pots is incorrect.

[132] Specific analogies are given in the works of S. I. Peniak (1980, s. 100—102) and P. S. Peniak (2018, s. 126—127), so there is no point in repeating them.

Таблиця 3. Основні обрядові елементи ранньослов'янських поховань Закарпаття | **Table 3.** The main ritual elements of early Slavic burials of Zakarpattia

Назва могильника, № кургану | Name of the cemetery, mound no.	Кількість поховань | Number of burials				Очищені кістки | Cleansed bones	Ритуальні вогнища | Ritual fires	Кераміка в насипі | Ceramics in the embankment	Вугілля в насипі | Coal in the embankment	Інвентар (кількість) | Inventory (amount)
	Загалом | Total	На горизонті | On the horizon	В урні | In the urn	В ямці | In the pit					
Червеньово № 1/1932 | Cherveniovo no. 1/1932	1	—	1	—	×	—	×	×	—
Червеньово № 2/1932 | Cherveniovo no. 2/1932	1	1	1	—	?	—	×	×	—
Червеньово № 3/1932 | Cherveniovo no. 3/1932	≥1	?	1	—	—	—	—	—	*n*
Червеньово № 4—13/1938 | Cherveniovo nos. 4—13/1938	≥10	≥2	≥2	≥2	?	≥2	≥2	?	*n*
Червеньово № 1/1959 | Cherveniovo no. 1/1959	1	—	—	1	—	—	×	×	—
Червеньово № 1/1961 | Cherveniovo no. 1/1961	2 (?)	2 (?)	—	—	×	—	×	×	3
Червеньово № 2/1961 | Cherveniovo no. 2/1961	1	1	—	—	—	—	×	×	—
Червеньово № 3/1961 | Cherveniovo no. 2/1961	1	1	—	—	—	×	×	×	—
Червеньово № 4/1966 | Cherveniovo no. 4/1966	1	1	—	—	×	—	×	×	—
Червеньово № 5/1966 | Cherveniovo no. 5/1966	1	1	—	—	×	×	×	×	2
Червеньово № 12 | Cherveniovo no. 12	2 (?)	2 (?)	—	—	—	—	×	×	2
Червеньово № 13 | Cherveniovo no. 13	1	1	—	—	—	—	×	—	3
Зняцьово № 1—4/1896 | Zniatsiovo nos. 1—4/1896	?	?	?	?	?	?	*n*	*n*	—
Зняцьово № 1 | Zniatsiovo no. 1	—	—	—	—	—	×	—	×	—
Зняцьово № 2 | Zniatsiovo no. 2	—	—	—	—	—	×	—	×	—
Зняцьово № 3 | Zniatsiovo no. 3	1	1	—	—	—	—	—	×	—
Зняцьово № 4 | Zniatsiovo no. 4	≥1	≥1	—	—	—	—	—	×	—
Зняцьово № 5 | Zniatsiovo no. 5	1	1	—	—	—	—	—	×	—

Примітка: *n* — декілька. | *Note*: *n* — several.

3.3.1. ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Усі поховання могильника Зняцьово виявилися безінвентарними. Натомість вісім поховань Червенівського некрополя (38 %) містили супутні предмети кількістю від одного до трьох. Більшість артефактів виявлено разом із кальцинованими людськими рештками, проте деякі з них знайдені окремо від кісток — на рівні горизонту чи в товщі курганного насипу [133]. Кількісно переважають ножі [134] (рис. 31: *2*) та пошкоджені вогнем невизначені залізні предмети [135]. Також

[133] Червеньово б. №/1938, № 5/1966, 12/2010.
[134] Червеньово б. №/1938, № 5/1966, 13/2010.
[135] Червеньово № 3/1932, 1/1961.

3.3.1. FUNERARY INVENTORY

All the burials in the Zniatsiovo cemetery appeared to be without inventory. In contrast, eight burials from the Cherveniovo necropolis (38 %) contained one to three accompanying objects. Most of the artefacts were found together with the calcified human remains, but some of them were found separately from the bones — at the horizon level or in the embankment thickness [133]. Knives [134] (fig. 31: *2*) and unidentified iron objects damaged by fire predominate [135]. There were also parts of a belt

[133] Cherveniovo, w/o No./1938, nos. 5/1966, 12/2010.
[134] Cherveniovo, w/o No./1938, nos. 5/1966, 13/2010.
[135] Cherveniovo, nos. 3/1932, 1/1961.

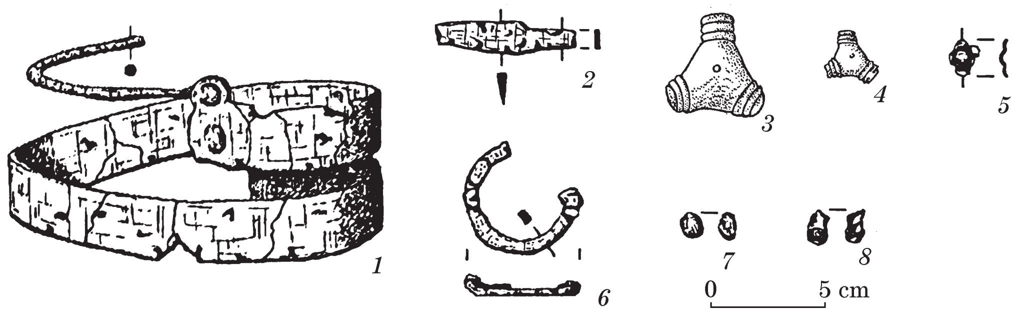

Рис. 31. Поховальний інвентар Червенівського могильника: *1*, *6* — курган 12; *2*, *5—7* — курган 13; *3*, *4* — кургани б. №№/1938. *1*, *2*, *6* — залізо; *3—5* — бронза; *7*, *8* — скло (за: *1*, *2*, *5—8* — Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010; *3*, *4* — Пеняк 1980)

Fig. 31. Funerary inventory of the Cherveniovo cemetery: *1*, *6* — mound no. 12; *2*, *5—7* — mound no. 13; *3*, *4* — mounds w/o Nos./1938. *1*, *2*, *6* — iron; *3—5* — bronze; *7*, *8* — glass (after: *1*, *2*, *5—8* — Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010; *3*, *4* — Peniak 1980)

траплялися деталі поясного набору — залізні пряжки [136] (рис. 31: *3*) та бронзові накладки [137], жіночі прикраси — скляні намистини (рис. 31: *7*, *8*) — й уламок орнаментованої бронзової пластинки [138] (рис. 31: *5*), залишки відра [139] (рис. 31: *1*). Суттєвої відмінності в деталях обряду та розмірах курганних насипів між гіпотетичними похованнями чоловіків і жінок не помічено.

set — iron buckles [136] (fig. 31: *3*) and bronze brackets [137], women's jewellery — glass beads (fig. 31: *7*, *8*) — and a fragment of an ornamented bronze plate [138] (fig. 31: *5*), and the remains of a bucket [139] (fig. 31: *1*). No significant differences in the details of the rite and the size of the mound embankments between the hypothetical burials of men and women were observed.

[136] Червеньово № 5/1966, 12/2010.
[137] Червеньово б. №/1938.
[138] Червеньово № 13/2010.
[139] Червеньово № 12/2010.

[136] Cherveniovo, nos. 5/1966, 12/2010.
[137] Cherveniovo, w/o No./1938.
[138] Cherveniovo, no. 13/2010.
[139] Cherveniovo, no. 12/2010.

РОЗДІЛ 4 CHAPTER

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

FUNERAL RITE OF THE ROMNY CULTURE

4.1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перші аматорські розкопки сіверянських курганів здійснив О. І. Дмітрюков (1854, с. 35) під м. Рильськ ще в 1849 р. Вже на той час багато могильників страждали внаслідок оранки та діяльності скарбошукачів. Д. Я. Самоквасов (1908, с. 14), котрий розкопав більшу частину відомих нам ранньосередньовічних курганних поховань Лівобережжя, здійснив і першу спробу їхньої систематизації, виділивши три типи: 1) кургани з кострищами; 2) кургани з поховальними посудинами; 3) кургани з кістяками, залишками похованих, неспалених, небіжчиків. Ним же були вперше зближені захоронення сіверян, радимичів і в'ятичів.

Важливим кроком стало виділення в межах цього масиву пам'яток окремих локальних груп, здійснене Г. Ф. Соловйовою (1956, с. 140—141, 146—147) на базі аналізу та картографування понад 5000 поховань. До першої групи ввійшли кургани Посейм'я, Середньої Десни та Верхнього Посулля, що містили в товщі насипу поховальні урни з рештками кремації на стороні. Можна зустріти твердження, буцімто саме Г. Ф. Соловйова першою пов'язала їх із літописними сіверянами (Григорьев 2000, с. 109; Енуков 2005, с. 101). Однак за три роки до виходу її праці Д. Т. Березовець (1953, с. 32) зіставив цей обряд із городищами роменської культури та відповідно оголосив його «*найдревнішим типом слов'янських поховань в курганах на території сіверян*».

Пізніше Д. Т. Березовець (1956, с. 185) уперше запропонував і схему еволюції поховальних пам'яток Дніпровського Лівобережжя. За його припущенням, на ранньому етапі роменські кургани містили урни на верхівці насипу, потім — на 1/4 його висоти від вершини, ще пізніше — на середині. Найпізніші сіверянські поховання, на його думку, представлені трупоспаленням на місці, котре своєю чергою замінилося трупопокладенням. У загальних рисах точку зору Д. Т. Березовця підтримав О. В. Сухобоков (1992, с. 42). Гіпотезу про послідовний розвиток поховальної обрядовості сіверян від кремації на стороні до трупоспалення на місці обстоював у своїх працях О. П. Моця (1987, с. 126; 1993, с. 41—43). Водночас

4.1. HISTORY OF RESEARCH

The first amateur excavations of the Siverians barrows were carried out by A. I. Dmitriukov (1854, s. 35) near Rylsk town in 1849. Already at that time many burial grounds had been damaged by ploughing and treasure hunting. D. Ya. Samokvasov (1908, s. 14), who excavated most of the known early medieval mound burials of the Dnipro Left-bank, made the first attempt to systematise them, identifying three types: 1) mounds with funeral pyres; 2) mounds with funerary vessels; 3) mounds with skeletons, remains of the deceased, unburnt, and buried. He also brought the burials of the Siverians, Radimichs, and Viatichi together for the first time.

An important step was the allocation of separate local groups within this array of monuments, carried out by G. F. Solovyova (Soloveva 1956, s. 140—141, 146—147) on the basis of analysis and mapping of more than 5000 burials. The first group included the mounds of the Seim River region, Middle Desna River, and Upper Sula River region, which contained burial urns with cremation remains on the side in the embankment composition. There are claims that it was G. F. Solovyova who was the first to connect them with the chronicle's Siverians (Grigorev 2000, s. 109; Enukov 2005, s. 101). However, three years before the publication of her work, D. T. Berezovets (1953, s. 32) compared this rite with the settlements of the Romny culture and accordingly declared it *«the most ancient type of the Slavic burials in mounds on the territory of the Siverians»*.

Later, D. T. Berezovets (1956, s. 185) for the first time proposed a scheme of burial monuments evolution of the Dnipro Left-bank. According to his assumption, at an early stage, Romny culture mounds contained urns at the top of the embankment, then at ¼ of its height from the top, and even later — on the middle. The latest Siverians burials, in his opinion, are represented by burning on the place, which in turn was replaced by an inhumation. In general terms, D. T. Berezovets's point of view was supported by O. V. Sukhobokov (1992, s. 42). The hypothesis about the consistent development of the funeral rites of the Siverians from cremation on the side to the on-place cremation was supported by O. P. Motsia in his works

низка вчених рішуче відхиляла можливість спадковості обох обрядів (Сухобоков 1975, с. 73; Григорьев 1990, с. 84, 86; 2000, с. 117; Приймак 1997, с. 17). Дедалі частіше науковці відмовляються від подібних «лінійних» схем еволюції роменських поховань, характеризуючи їх як трупоспалення на стороні з подальшими достатньо варіативними ритуалами (Приймак 1997, с. 17—18; Енуков 2005, с. 101—103).

Серед провідних новітніх дослідників поховальної обрядовості роменської культури слід назвати О. В. Григор'єва (1990; 2000, с. 109—121), В. В. Приймака (1997, с. 11—23) та В. В. Єнукова (2005, с. 100—104; 2011), які присвячували цій проблематиці узагальнювальні дослідження. Локальні особливості обряду аналізувались у працях О. В. Зоріна (2005), Р. А. Кравченка (2015), О. В. Комара (2016) та інших. Нині роменські поховальні пам'ятки порівняно з райковецькими вивчені набагато краще. Попри це, низка принципових питань залишається дискусійними, а багато цікавих аспектів — не висвітленими, що спонукає до нового ретельного аналізу наявних матеріалів.

4.2. ТОПОГРАФІЯ МОГИЛЬНИКІВ

Проблеми топографії роменських некрополів, як і райковецьких, досі практично не розглядалися науковцями. На жаль, далеко не всі пам'ятки, відомі з джерел XIX ст. — початку XX ст., вдається переконливо пов'язати з конкретною місцевістю, що, втім, не заважає зробити кілька загальних спостережень.

Абсолютна більшість курганних могильників займала підвищені корінні береги річок. Великі курганні групи тягнулися вздовж рік на довжину до 2 км. Лише зрідка кургани розташовувалися в заплаві [140] чи на надзаплавних терасах [141].

Науковці давно звернули увагу на значно меншу кількість курганних груп роменсь-

[140] Путивль, Мішково.
[141] Леб'яже.

(1987, s. 126; 1993, s. 41—43). At the same time, a number of scholars strongly rejected the possibility of the heredity of both rites (Sukhobokov 1975, s. 73; Grigorev 1990, s. 84, 86; 2000, s. 117; Pryimak 1997, s. 17). Increasingly, scholars are abandoning such «linear» schemes of the evolution of the Romny culture burials, characterising them as cremation on the side followed by rather variable rituals (Pryimak 1997, s. 17—18; Enukov 2005, s. 101—103).

Among the leading modern researchers of the funerary rites of the Romny culture are A. V. Grigoriev (Grigorev 1990; 2000, s. 109—121), V. V. Pryimak (1997, s. 11—23) and V. V. Yenukov (Enukov 2005, s. 100—104; 2011), who devoted generalised studies to this issue. The local features of the rite were analysed in the works of A. V. Zorin (2005), R. A. Kravchenko (2015), O. V. (Komar 2016) and others. At present, the Romny culture burial monuments are much better studied than the Raiky culture ones. Nevertheless, a number of fundamental issues remain debatable, and many interesting aspects are not covered, which prompts a new thorough analysis of the available materials.

4.2. TOPOGRAPHY OF THE CEMETERIES

The problems of topography of the Romny culture necropoleis, as well as the Raiky culture ones, have so far been virtually neglected by scholars. Unfortunately, not all monuments known from the sources from the 19th — early 20th centuries can be convincingly linked to a specific locality, which, however, does not prevent us from making some general observations.

The vast majority of mound cemeteries occupied elevated river banks. Large mound groups were stretched along the rivers for up to 2 km. Only rarely were the barrows located in the floodplain [140] or on floodplain terraces [141].

Scientists have long drawn attention to the much smaller number of mound groups of the

[140] Putyvl, Meshkovo.
[141] Lebiazhe.

кої культури в порівнянні з кількістю поселень, що характерно і для райковецьких могильників. Важливо відзначити часті випадки розташування некрополів неподалік (як правило, на відстані 0,5—1,5 км) від синхронних городищ, іноді відділених від них ярами, невеликими річками. Враховуючи характерну для ранніх слов'ян систему заселення «гніздами», можна припустити, що кожен курганний могильник був місцем поховання мешканців такого скупчення поселень. Роменські «гнізда» складалися з городища, розташованого поруч селища та 5—12 невеликих селищ і мали протяжність 6—8 км (Узянов 1991, с. 152; 1993, с. 89—91). Вважається, що за цими скупченнями пам'яток могли критися малі племена (Куза 1981, с. 33—38) чи родові общини (Сухобоков 1975, с. 130; Тимощук 1990, с. 5—8).

Фіксовані археологами розміри некрополів явно не відображають їх початкових масштабів. Курганні групи здебільшого складалися з одного—трьох десятків насипів; траплялися й одиничні кургани [142]. Більшу кількість роменських курганів могли налічувати частково досліджені групи біля Рильського Миколаївського монастиря, а також в ур. Дорошівське кладовище та ур. Городище біля с. Волокитине, котрі, очевидно, складали один могильник. Відомі й великі некрополі численністю до кількох сотень насипів [143], проте в їх складі переважали більш пізні давньоруські поховання.

Як за топографічними особливостями, так і за загальним характером обряду на тлі решти поховальних комплексів роменської культури виділяються ґрунтові поховання Новотроїцького та Донецького городищ. На Новотроїцькому п'ять захоронень були здійснені в ямах меридіональної орієнтації, розмірами 1,7—1,9 × 0,5—1,0 × 0,85—1,4 м. Простежено дерев'яні обкладки їх стінок і залишки кальцинованих кісток, які й дали змогу І. І. Ляпушкіну (1958, с. 110—112) інтерпретувати їх як поховання. Саме городище мало перехідний характер між волинцевськими і роменськими старожитностями.

[142] Жерновець, Переверзево.
[143] Седнів, Горналь, Городнє, Кам'яне.

Romny culture compared to the number of settlements, which is also typical for the Raiky culture cemeteries. It is important to note the frequent cases of necropoleis being located not far (usually at a distance of 0.5—1.5 km) from synchronous hillforts, sometimes separated from them by ravines or small rivers. Given the «nest-like» system of settlement typical for the early Slavs, it can be assumed that each mound cemetery was the burial place of the inhabitants of such a cluster of settlements. The Romny culture «nests» consisted of a hillfort, located next to the village, and 5—12 small villages, and were 6—8 km long (Uzianov 1991, s. 152; 1993, s. 89—91). It is believed that behind these clusters of monuments could exist small tribes (Kuza 1981, s. 33—38) or clan communities (Sukhobokov 1975, s. 130; Timoshchuk 1990, s. 5—8).

The dimensions of the necropoleis recorded by archaeologists clearly do not reflect their original size. The mound groups mostly consisted of one to three dozen barrows; single mounds were also found [142]. A greater number of the Romny culture mounds could be found in the partially investigated groups near Rylske Mykolaiv Monastery, as well as in the Doroshivka cemetery tract and the Horodyshche tract near Volokytyne village, which apparently constituted one cemetery. Large necropoleis with up to several hundred barrows are also known [143], but their composition was dominated by later Old Rus' burials.

Both in terms of topographical features and the general nature of the rite, the ground burials of Novotroitske and Donets hillforts stand out against the rest of the Romny culture burial complexes. At Novotroitske, five burials were made in pits of meridional orientation, measuring 1.7—1.9 × 0.5—1.0 × 0.85—1.4 m. The wooden lining of their walls and the remains of calcined bones were traced, which allowed I. I. Liapushkin (1958, s. 110—112) to interpret them as burials. The settlement itself had a transitional character between the Volyntsevo and Romny cultures antiquities. V. V. Pryimak (1998, s. 100) concluded

[142] Zhernovets, Pereverzevo.
[143] Sedniv, Gornal, Horodnie, Kamiane.

В. В. Приймак (1998, с. 100) зробив висновок про належність цих поховань уграм. Натомість О. В. Комар та О. В. Сухобоков (2004, с. 168—169) вважали, що такий обряд був викликаний екстраординарними обставинами, адже всі поховання було здійснено поряд із розгромленими житлами.

На посаді Донецького городища в роменському шарі було виявлено поховання в ямі без будь-яких зовнішніх ознак (Шрамко 1962, с. 314). Дехто з дослідників наводить цей комплекс як доказ існування у роменському середовищі безкурганного обряду, фіксація котрого викликає зрозумілі труднощі (Сухобоков 1975, с. 74; 1992, с. 42; Приймак 1997, с. 12, 19; Баран 1998, с. 102). Проте розташування безпосередньо в межах житлової зони також може вказувати на надзвичайні умови здійснення захоронення, наприклад під час воєнного конфлікту. Допоки ці випадки є одиничним, ямні поховання Новотроїцього та Донецького городищ слід розглядати окремо від основної вибірки роменських захоронень.

4.3. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Розміри насипів дуже варіювалися (0,35—3,5 м заввишки та 3,3—20 м у діаметрі), причому часто навіть у межах одного могильника. Та необхідно пам'ятати, що значна частина курганів на момент досліджень перебувала в розораному стані.

Хоча кургани, поза сумнівом, насипали з довколишнього ґрунту, традиційні рівчаки навколо них фіксуються лише зрідка, в басейні р. Тускар [144]. Якщо археологи-любителі дореволюційних років могли просто не звертати уваги на цей конструктивний елемент, то сучасні дослідники нерідко акцентували на відсутності рівчаків окрему увагу (Приймак 1991, с. 14; Енуков 2011; Сухобоков 2016, с. 116). Іноді насипи містили домішки вугілля та невеликі прошарки

[144] Мішково № 1; Переверзево б. №; Жерновець б. №.

that these burials belonged to the Ugrians. Whereas O. V. Komar and O. V. Sukhobokov (2004, s. 168—169) believed that this rite was caused by extraordinary circumstances, as all burials were carried out near destroyed dwellings.

At the posad of the Donets hillfort in the Romny culture layer, a burial in a pit without any external signs was discovered (Shramko 1962, s. 314). Some researchers consider this complex to be evidence of the existence of a barrowless rite in the Romny culture environment, the fixation of which causes understandable difficulties (Sukhobokov 1975, s. 74; 1992, s. 42; Pryimak 1997, s. 12, 19; Baran 1998, s. 102). However, a location directly within a residential area may also indicate extraordinary conditions of burying, for example during a military conflict. As long as these cases are single, the pit burials of Novotroitske and Donets hillforts should be considered separately from the main sample of the Romny culture burials.

4.3. BASIC ELEMENTS OF THE FUNERAL RITE

The size of the mounds varied greatly (0.35—3.5 m in height and 3.3—20 m in diameter), often even within the same cemetery. However, it should be remembered that a significant part of the mounds was in a ploughed condition at the time of the research.

Although the mounds were undoubtedly constructed using the surrounding soil, traditional ditches around them are recorded only occasionally in the Tuskar River basin [144]. While amateur archaeologists of the pre-revolutionary years could simply ignore this structural element, modern researchers have often focused on the absence of ditches (Pryimak 1991, s. 14; Enukov 2011; Sukhobokov 2016, s. 116). Sometimes the embankments contained charcoal admixtures and small layers of

[144] Meshkovo, no. 1; Pereverzevo, w/o No.; Zhernovets w/o No.

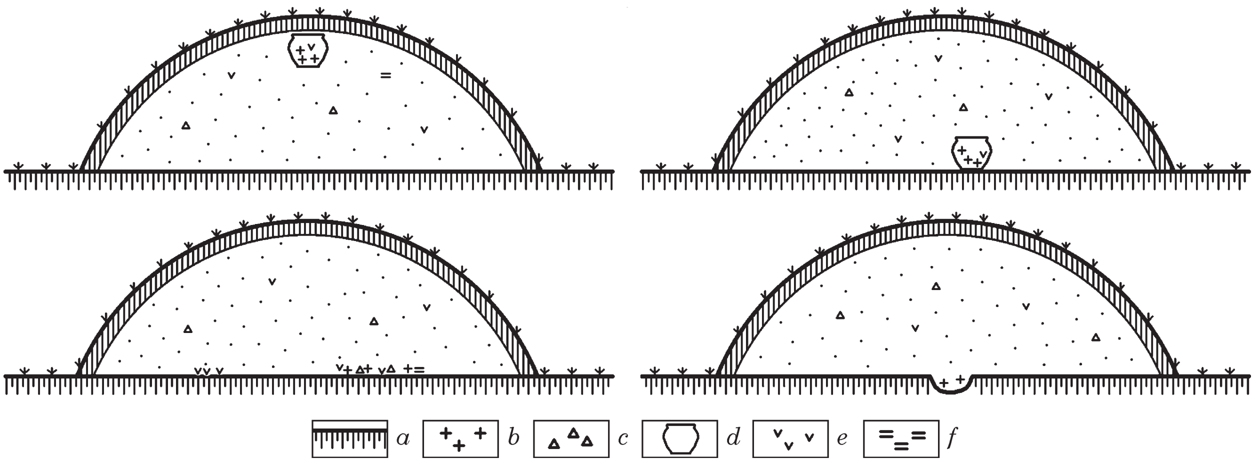

Рис. 32. Основні форми кремаційних поховань роменської культури. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — перепалені кістки; *c* — кераміка; *d* — поховальна урна; *e* — вугілля; *f* — обпалена глина

золи [145], фрагменти обмазки [146], котрі, можливо, спеціально приносили з місця спалення. Верхня частина кургану біля с. Жерновець була перекрита шаром материкового суглинку потужністю до 0,5 м. У кургані з розкопок 1998 р. в Шуклінці на рівні горизонту вдалося зафіксувати залишки невисокого валу, що розмикався з північного заходу. Після того, як завершили зведення первинного насипу, на його вершині спорудили ритуальну піч у вигляді ями з глиняними бортами та устям із північного боку.

Загалом за дві сотні років залишки кремації на стороні чи принаймні сліди цього обряду було виявлено в понад 148 роменських курганах (стосовно деяких аматорських розкопок XIX ст. невідомою є навіть кількість розкопаних насипів). При цьому в одних насипах було вміщено по кілька захоронень, в інших людські рештки не збереглися зовсім. Враховуючи вказані обставини, кількість окремих, достовірних, кремаційних поховань сягає понад 129 [147] (рис. 32). Розташовані вони на 29 могильниках (рис. 33).

[145] Леньків № 5, Щербинівка № 1, Рильськ № 1, Шуклінка № 1/1952, Леб'яже № 6.
[146] Дорошівка б. №/1986, Гніздилово б. №, Шуклінка б. №/1998.
[147] Там, де мова йде про «кілька» захоронень, але точна кількість не вказана, взяте мінімальне число — 2.

Fig. 32. Main types of cremation burials of the Romny culture. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — burnt bones; *c* — ceramics; *d* — a funerary urn; *e* — charcoal; *f* — burnt clay

ash [145], fragments of coating [146], which may have been brought from the burning place on purpose. The upper part of the mound near Zhernovets village was covered with a layer of the original ground level loam up to 0.5 m thick. In the mound of the 1998 excavations in Shuklinka, the remains of a low rampart, which had been opened from the north-west, were recorded at the horizon level. After the construction of the primary embankment was completed, a ritual furnace was built on top of it in the form of a pit with clay sides and a mouth on the northern side.

In total, over two hundred years, the remains of cremation on the side, or at least traces of this rite, have been discovered in more than 148 Romny culture mounds (in the case of some amateur excavations of the 19th century, even the number of excavated embankments is unknown). At the same time, some barrows contained several burials, while others had no human remains at all. Taking into account these circumstances, the number of single, reliable cremation burials reaches more than 129 [147] (fig. 32). They are located in 29 cemeteries (fig. 33).

[145] Lenkiv, no. 5, Shcherbynivka, no. 1; Rylsk, no. 1; Shuklinka, no. 1/1952; Lebiazhe, no. 6.
[146] Doroshivka, w/o No./1986; Gnezdilovo, w/o No.; Shuklinka, w/o No./1998.
[147] Where it refers to «several» burials, but the exact number is not specified, a minimum number of 2 is taken.

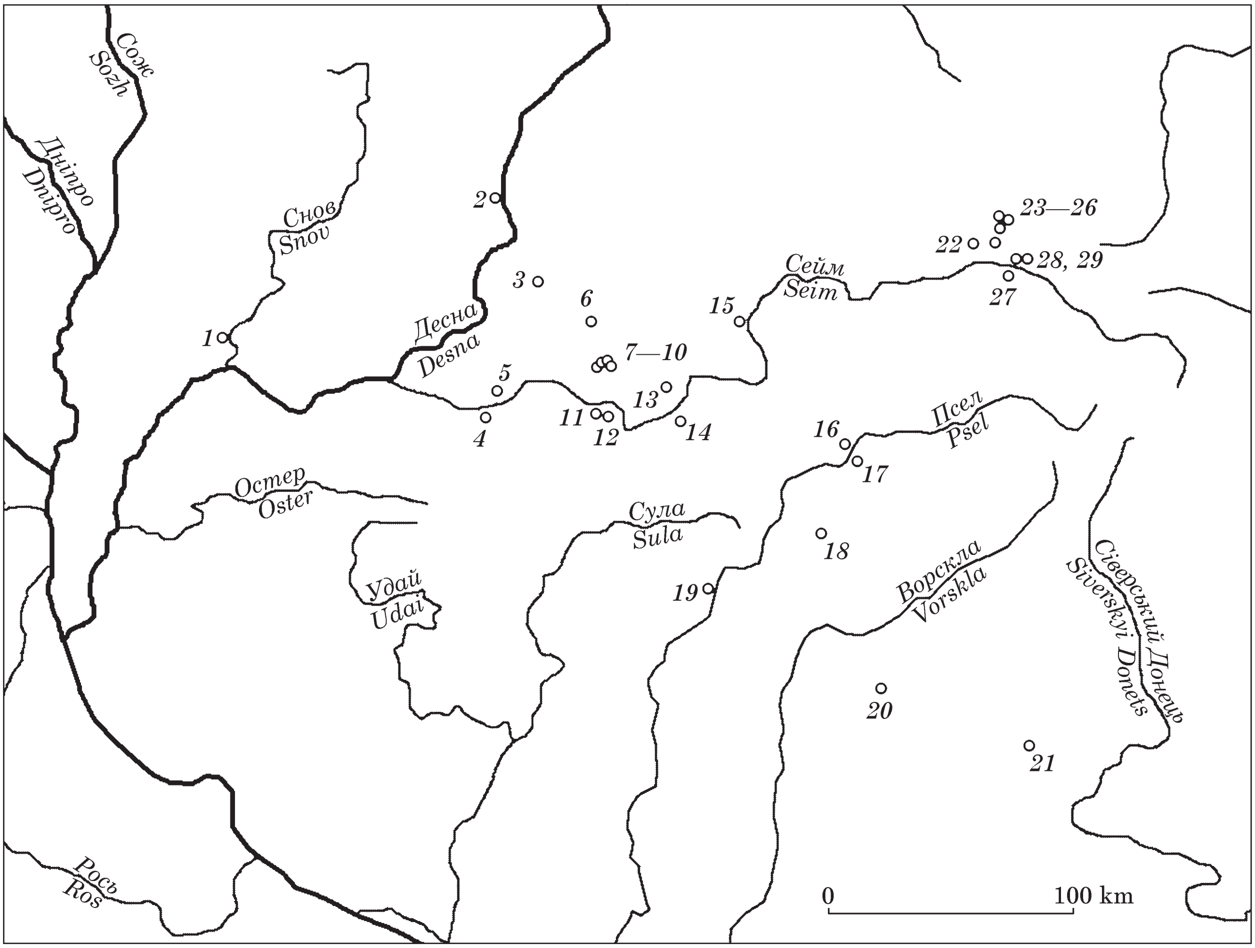

Рис. 33. Поширення кремаційних поховань роменської культури: *1* — Седнів; *2* — Леньків; *3* — Вороніж; *4* — Вирівка; *5* — Холодьонів (Любитове); *6* — Богданове (Полошки); *7* — Щербинівка; *8* — Дорошівка (Волокитине); *9* — Волокитине; *10* — Ротівка; *11* — Октябрське (Зарічне); *12* — Путивль; *13* — Мар'янівка (Бунякіне); *14* — Сетнів (Атинське); *15* — Рильськ; *16* — Горналь; *17* — Миропілля; *18* — Кам'яне; *19* — Новотроїцьке городище; *20* — Городне; *21* — Донецьке городище; *22* — Гніздилово; *23* — Шуклінка; *24* — Мішково; *25* — Переверзево; *26* — Жерновець; *27* — Леб'яже; *28* — Клюква; *29* — Олександрівка

Fig. 33. Distribution of the cremation burials of the Romny culture: *1* — Sedniv; *2* — Lenkiv; *3* — Voronezh; *4* — Vyrivka; *5* — Kholodioniv (Liubytovo); *6* — Bohdanove (Poloshky); *7* — Shcherbynivka; *8* — Doroshivka (Volokytyne); *9* — Volokytyne; *10* — Rotivka; *11* — Oktiabrske (Zarichne); *12* — Putyvl; *13* — Marianivka (Buniakine); *14* — Setniv (Atynske); *15* — Rylsk; *16* — Gornal; *17* — Myropillia; *18* — Kamiane; *19* — Novotroitske hillfort; *20* — Horodnie; *21* — Donets hillfort; *22* — Gnezdilovo; *23* — Shuklinka; *24* — Meshkovo; *25* — Pereverzevo; *26* — Zhernovets; *27* — Lebiazhe; *28* — Kliukva; *29* — Oleksandrovka

Урни у верхній, рідше середній, частині насипу, що вважаються ознакою «класичних» роменських поховань, достовірно зафіксовані в 73 курганах (рис. 34, 35). При цьому майже дві третини таких комплексів припадає на два некрополі — Седнівський і Горнальський. Понад 37 разів місцезнаходження урн не вказане, проте з контексту можна здогадатися, що воно було аналогічним.

Urns in the upper, rarely middle, part of the embankment, which are considered to be a sign of the «classical» Romny culture burials, have been reliably recorded in 73 mounds (figs. 34, 35). At the same time, almost two thirds of such complexes are located in two necropoleis — Sedniv and Gornal. In more than 37 cases, the location of the urns is not specified, but the context suggests that it was iden-

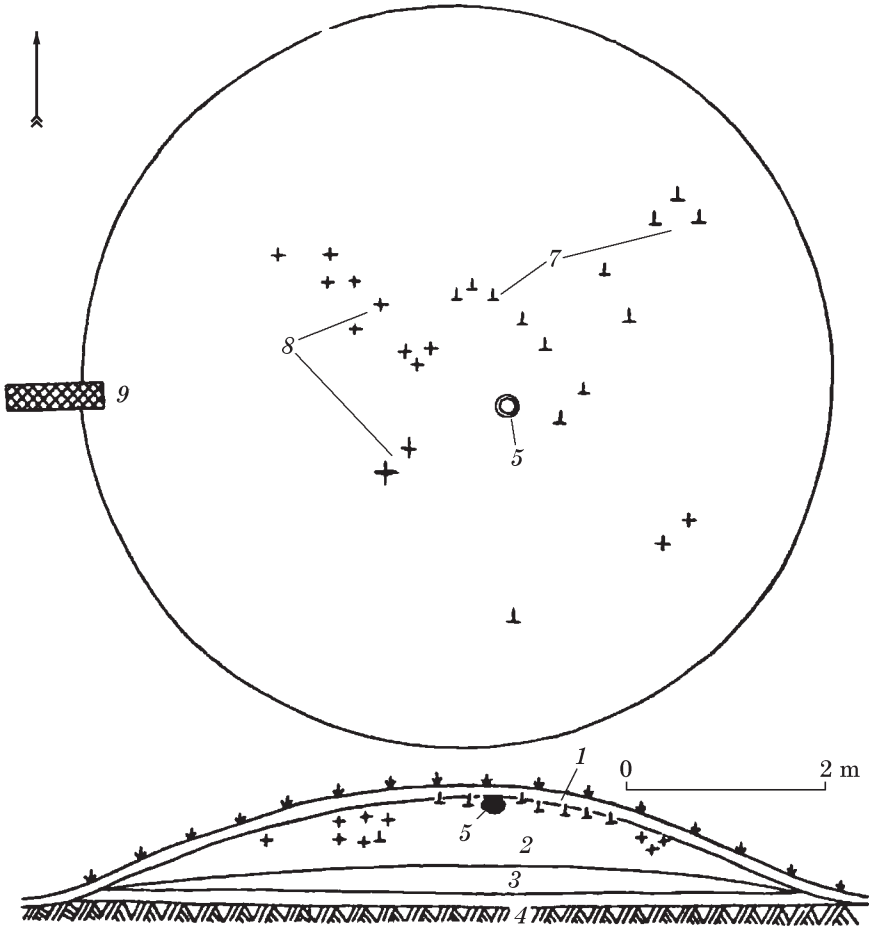

Рис. 34. Кам'яне, курган 10. План та розріз кургану: *1* — дерновий шар; *2* — темно-бура гумусована глина; *3* — бура глина вперемішку з чорноземом; *4* — похований ґрунт; *5* — поховальна урна; *6* — передматериковий суглинок; *7* — фрагменти ліпної кераміки; *8* — фрагменти гончарної кераміки; *9* — контрольна траншея (за: Сухобоков 2016)

Fig. 34. Kamiane, mound no. 10. Plan and section of the mound: *1* — a sod layer; *2* — dark brown humus clay; *3* — brown clay mixed with chernozem; *4* — buried soil; *5* — a funerary urn; *6* — pre-original layer loam; *7* — handmade ceramics fragments; *8* — wheel-made ceramics fragments; *9* — control trench (after: Sukhobokov 2016)

Крім того, дослідники припускали наявність посудин із рештками кремації в 16 курганах, пошкоджених оранкою [148]. Загалом урни в товщі насипу містили від 80 % (враховуючи лише докладно описані комплекси) до 87 % (разом із гіпотетичними) роменських кремаційних поховань. Однак навіть ці показники можуть бути суттєво заниженими. Зважаючи на невеликі розміри насипів і характер обряду, поховання масово знищувалися під час оранки, що відмічали вже дослід-

[148] Холодьонів, Щербинівка, Дорошівка, Олександрівка, Гніздилово.

tical. In addition, the researchers assumed the presence of vessels with cremation remains in 16 barrows damaged by ploughing [148]. In general, the urns in the mound composition contained from 80 % (taking into account only the described complexes in detail) to 87 % (including hypothetical ones) of the Romny culture cremation burials. However, even these indicators may be significantly underestimated. Given the small size of the embankments and the nature of the rite, burials were massively

[148] Kholodioniv, Shcherbynivka, Doroshivka, Aleksandrovka, Gnezdilovo.

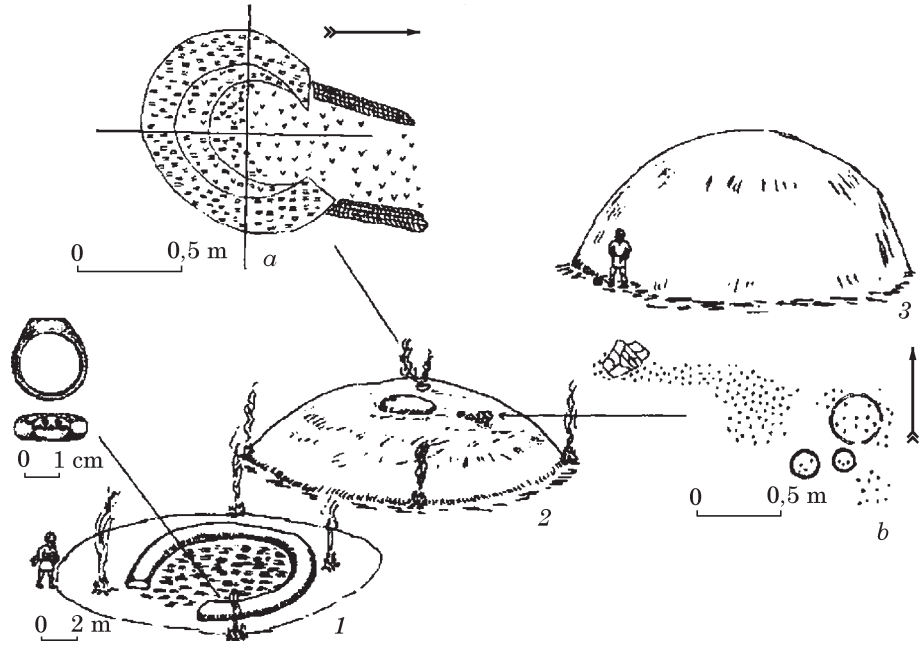

Рис. 35. Шуклінка, курган 1/1998. Реконструкція етапів спорудження кургану: *1—3* — етапи зведення кургану; *a* — план ритуальної печі; *b* — план поховання (за: Зорин 2005)

Fig. 35. Shuklinka, mound no. 1/1998. Reconstruction of the stages of mound construction: *1—3* — stages of mound construction; *a* — a plan of the ritual furnace; *b* — a burial plan (after: Zorin 2005)

ники XIX — початку XX ст. (Беляшевский 1900, с. 146; Абрамов 1907, с. 8—17; Самоквасов 1908, с. 212; 1916, с. 72, 73; Каншин 1911, с. 119). Із появою тракторної техніки цей процес лише інтенсифікувався (Енуков 2005, с. 100). Зрозуміло, що за таких умов у першу чергу «страждали» кургани з урнами у насипі. Так, у XX ст. вдалося відкрити лише три подібні поховання при тому, що кількість захоронень інших типів поступово зростала.

Випадки розміщення урн у нижній частині насипів або на рівні горизонту є поодинокими [149]. Подібні поховання поширені на синхронних пам'ятках Верхньої Оки та Дону (Винников 1995, с. 95; Григорьев 2012, с. 99). У шуклінському кургані на рівні похованої денної поверхні виявлено відразу чотири захоронення (зокрема три урнові), на думку О. В. Зоріна (2005, с. 81), здійснені одночасно. У Ленькові поховання біля східного краю курганного насипу виглядає як впускне

[149] Леньків № 5, Октябрське № 1, Шуклінка № 1/1952.

destroyed during ploughing, as noted by researchers of the 19th — early 20th centuries (Beliashevskii 1900, s. 146; Abramov 1907, s. 8—17; Samokvasov 1908, s. 212; 1916, s. 72, 73; Kanshin 1911, s. 119). With the appearance of the tractor machines, this process only intensified (Enukov 2005, s. 100). It is clear that under such conditions, the mounds with urns in the embankment were the first to «suffer». Thus, in the 20th century, only three such burials were discovered, while the number of burials of other types gradually increased.

Cases of urns being placed in the lower part of the embankments or at the horizon level are rare [149]. Such burials are common at synchronous sites of the Upper Oka and Don rivers (Vinnikov 1995, s. 95; Grigorev 2012, s. 99). In the Shuklinka mound, four burials (including three with urns) were found at the level of the buried paleosurface, according to A. V. Zorin (2005, s. 81), carried out simultaneously. In Lenkiv, the burial near the eastern edge of

[149] Lenkiv, no. 5, Oktiabrske, no. 1, Shuklinka no. 1/1952.

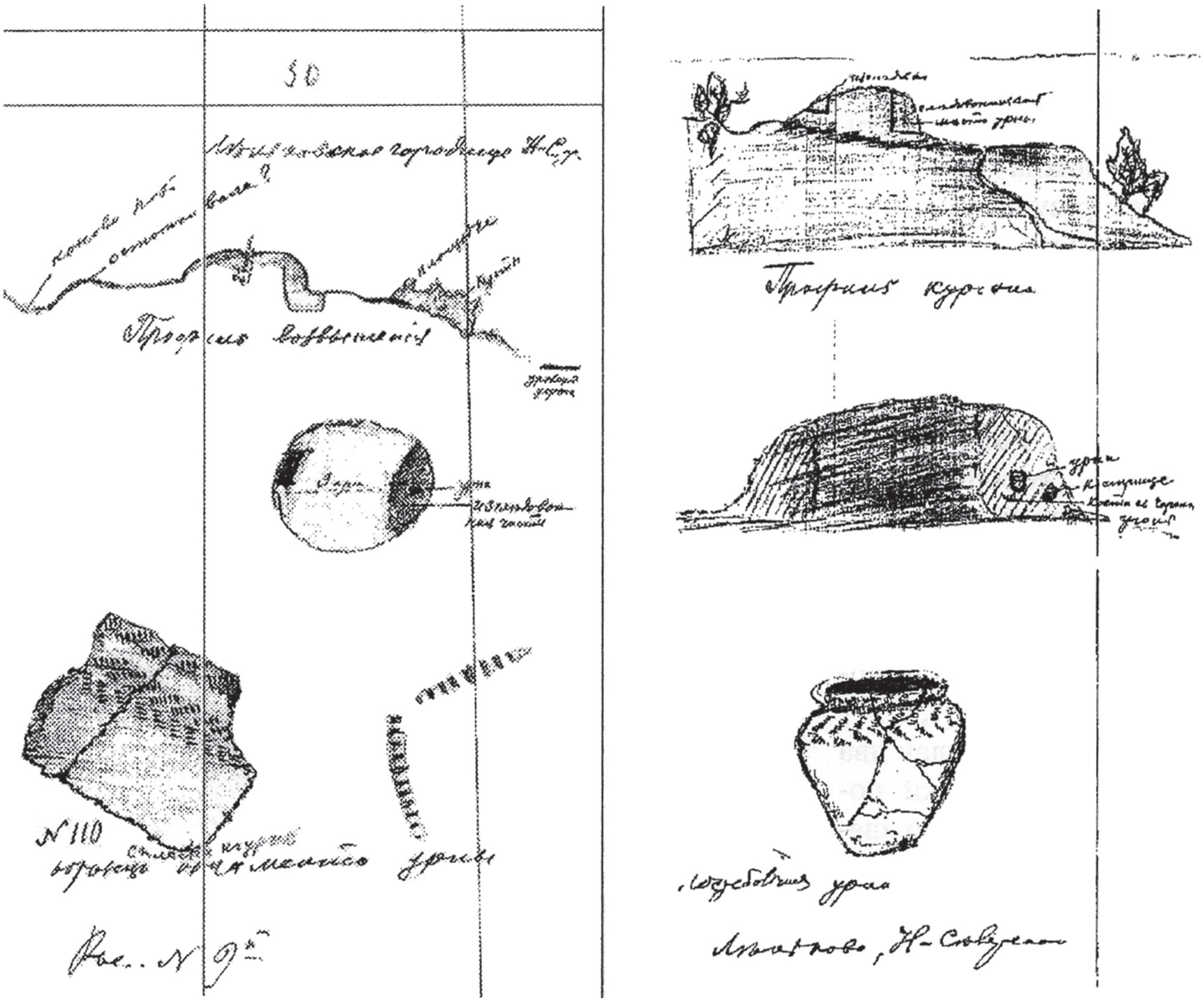

Рис. 36. Леньків, курган 5. Схематичні розрізи та план кургану, зарисовки поховальної урни зі щоденника С. А. Гатцука (за: Кравченко 2015)

(центральна частина кургану лишилася не розкопаною; рис. 36). Проте не слід забувати, що розміщення решток кремації у східній половині кургану є типовим для слов’ян Подоння (Винников 1995, с. 95).

У курганних насипах знаходять різну кількість поховальних урн: переважно одну, але в десяти похованнях зафіксовано по дві [150]. Один із курганів Мар’янівської групи містив у середніх шарах насипу три урни, а два шуклінських кургани — чотири і шість.

[150] Седнів, Дорошівка, Рильськ, Сетнів, Октябрське, Шуклінка.

Fig. 36. Lenkiv, mound no. 5. Schematic sections and plan of the mound, drawings of the funerary urn from the field diary by S. A. Hatsuk (after: Kravchenko 2015)

the mound embankment looks like an inlet (the central part of the barrow remained unexcavated; fig. 36). However, it should not be forgotten that the placement of cremation remains in the eastern half of the mound is typical for the Slavs of the Don River region (Vinnikov 1995, s. 95).

The number of burial urns found in the mounds varies: mostly one, but in ten burials two urns were recorded in each [150]. One of the mounds of the Marianivka group contained

[150] Sedniv, Doroshivka, Rylsk, Setniv, Oktiabrske, Shuklinka.

Оскільки антропологічні аналізи практично не проводилися, нині залишається тільки здогадуватись, чи всі подібні випадки пов'язані з індивідуальними захороненнями. На користь цього свідчать принаймні два приклади: в кургані 1 з Рильська до однієї з урн було поміщено переважно кістки черепа, а в шуклінському кургані 1/1952 дослідники виділили чотири окремі захоронення, в трьох із яких містилося по дві урни. Цілком можливо, що в іншому кургані з Шуклінки, розкопаному 1998 р., до чотирьох урн також було зсипано останки одного індивіда, змішані з тваринними. Такій можливості відповідає сумарна маса остеологічних і фауністичних решток — 2,4 кг. Іншою особливістю цього поховання, як і в кургані 6 з Леб'яжого, було ретельне очищення людських решток. В інших роменських захороненнях кістки ховали разом із вугіллям і золою. Вага чи бодай приблизна кількість кісток у більшості випадків не вказана. У Щербинівці їхня кількість була зовсім незначною, що, ймовірно, зумовлене численними спробами грабування кургану.

Дивним виглядає висновок В. В. Сєдова (1982, с. 139), що урнові трупоспалення становили лише третину поховань сіверян, а зазвичай спалені кістки поміщали в курган купкою. За нашими підрахунками, серед роменських кремацій упевнено говорити про відсутність урн можна лише у 14 випадках (11 %). Більшість безурнових поховань здійснені на рівні горизонту, рідше — на незначній підсипці заввишки 0,15—0,25 м [151] (рис. 37). Нерідко такий обряд практикувався в колективних захороненнях [152]. Серед безурнових можна згадати й захоронення в невеликих підкурганних ямках завглибшки 0,15—0,2 м від рівня горизонту [153] (рис. 38). У Жерновці основне поховання, що містилося на рівні горизонту, було пошкоджене численними ямами впускних кремаційних захоронень, розташованих двома концент-

[151] Городне № 79, Мішково № 1.
[152] Щербинівка № 1, поховання 1; Шуклінка № 1/1952, поховання 4; Леб'яже № 6, поховання 1, 2; Жерновець б. №, основне поховання.
[153] Путивль б. №; Щербинівка № 1, поховання 2; Жерновець б. №, впускні поховання.

three urns in the middle layers of the embankment, and two Shuklinka mounds contained four and six urns. Since there has been little or no anthropological analysis, we can only guess whether all such cases are associated with single burials. At least two examples are in favour of this: in mound no. 1 from Rylsk, one of the urns contained mainly skull bones, and in Shuklinka mound no. 1/1952, researchers identified four separate burials, three of which contained two urns each. It is quite possible that another Shuklinka barrow excavated in 1998 also contained the remains of one individual mixed with animal remains in four urns. The total weight of the osteological and faunal remains is consistent within this probability 2.4 kg. Another feature of this burial, as well as in barrow no. 6 from Lebiazhe, was the thorough cleaning of human remains. In other Romny culture burials, bones were buried together with coal and ash. In most cases, the weight or at least the approximate number of bones is not specified. In Shcherbynivka, the number of bones was quite small, which is probably due to numerous attempts of robbing the mound.

The conclusion of V. V. Sedov (1982, s. 139) that urn cremations accounted for only a third of the burials of the Siverians, and usually the burnt bones were placed in a pile in the mound, seems strange. According to our calculations, among the Romny culture cremations, we can confidently say that there were no urns in only 14 cases (11 %). Most of the non-urn burials were carried out at the horizon level, less often on a small bedding of 0.15—0.25 m high [151] (fig. 37). This rite was often practised in collective burials [152]. Among the non-urn, we can also mention burials in small mound pits of 0.15—0.2 m deep from the horizon [153] (fig. 38). In Zhernovets, the main burial, which was located at horizon level, was damaged by numerous pits of inlet cremation burials arranged in two concentric circles.

[151] Horodnie, no. 79; Meshkovo, no. 1.
[152] Shcherbynivka, no. 1, burial no.1; Shuklinka, no. 1/1952, burial no. 4; Lebiazhe, no. 6, burial nos. 1, 2; Zhernovets, w/o No., main burial.
[153] Putyvl, w/o No.; Shcherbynivka, no. 1, burial no. 2; Zhernovets, w/o No., inlet burials.

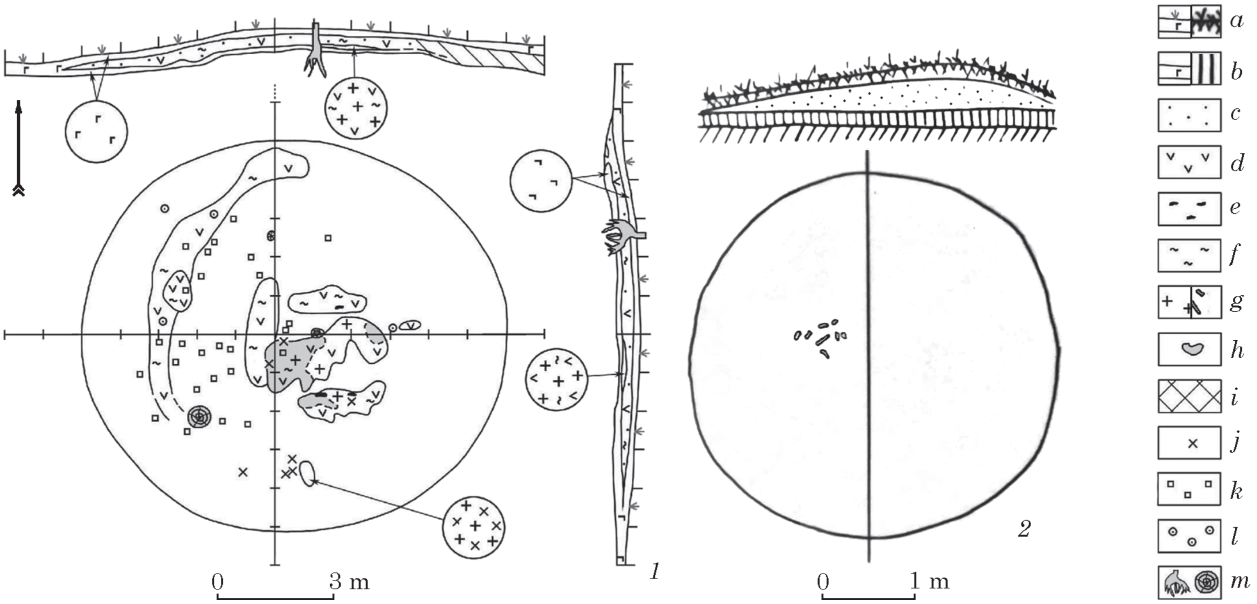

Рис. 37. Роменські кургани з похованнями без урн на рівні горизонту чи на підсипці: *1* — Леб'яже, курган 6; *2* — Городнє, курган 79. *Умовні позначки*: *a* — дерн; *b* — похований дерн; *c* — пісок; *d* — вуглики; *e* — горіле дерево; *f* — зола; *g* — перепалені кістки; *h* — ділянки з підвищеною концентрацією кісток; *i* — перекоп; *j* — індивідуальні знахідки; *k* — кераміка в насипі; *l* — кераміка під насипом; *m* — дерево (за: *1* — Енуков 2011; *2* — Моруженко 1976)

Fig. 37. The Romny culture mounds without urns on the horizon level or on the bedding: *1* — Lebiazhe, mound no. 6; *2* — Horodnie, mound no. 79. *Symbols*: *a* — a sod layer; *b* — a buried sod layer; *c* — sand; *d* — coals; *e* — burnt wood; *f* — ash; *g* — burnt bones; *h* — areas with high concentration of bones; *i* — overdigged area; *j* — individual finds; *k* — ceramics in the embankment; *l* — ceramics under the embankment; *m* — wood (after: *1* — Enukov 2011; *2* — Moruzhenko 1976)

ричними колами. Імовірно, курган виконував роль родової гробниці.

У басейні р. Тускар у Курському Посейм'ї три роменських безурнових поховання [154] містили кільцеві огорожі з дерев'яних стовпчиків або плах. Про розповсюдження цього обрядового елементу детально йшлося в § 2.3.2.1.2. Принаймні в двох перших випадках огорожі були підпалені й засипані землею до повного прогорання. У Шуклінці огорожа була запущена до рівчака завширшки 0,4 м.

У семи роменських курганах траплялися одне чи декілька ритуальних вогнищ [155]. Імовірно, цей обрядовий елемент був досить поширений, однак не фіксувався археологами-аматорами дореволюційних часів.

[154] Шуклінка № 1/1952, Мішково № 2, Переверзево б. №.

[155] Леньків № 5, Щербинівка № 1, Дорошівка № 2, Жерновець б. №, Мішково № 1, Шуклінка № 1/1998, Леб'яже № 6.

Presumably, the mound served as a family tomb.

In the Tuskar River basin in Kursk Seim River region, three Romny culture non-urn burials [154] contained circular fences made of wooden pillars or slabs. The distribution of this ritual element was discussed in detail in section 2.3.2.1.2. In at least the first two cases, the fences were set on fire and covered with soil until they burned down. At Shuklinka, the fence was let down to a ditch of 0.4 m wide.

One or more ritual fires were found in seven Romny culture mounds [155]. Presumably, this ritual element was quite common, but was not recorded by amateur archaeologists in pre-revolutionary times. There is no reason to associ-

[154] Shuklinka, no. 1/1952; Meshkovo, no. 2; Pereverzevo, w/o No.

[155] Lenkiv, no. 5; Shcherbynivka, no. 1; Doroshivka, no. 2; Zhernovets, w/o No.; Meshkovo, no. 1; Shuklinka, no. 1/1998; Lebiazhe, no. 6.

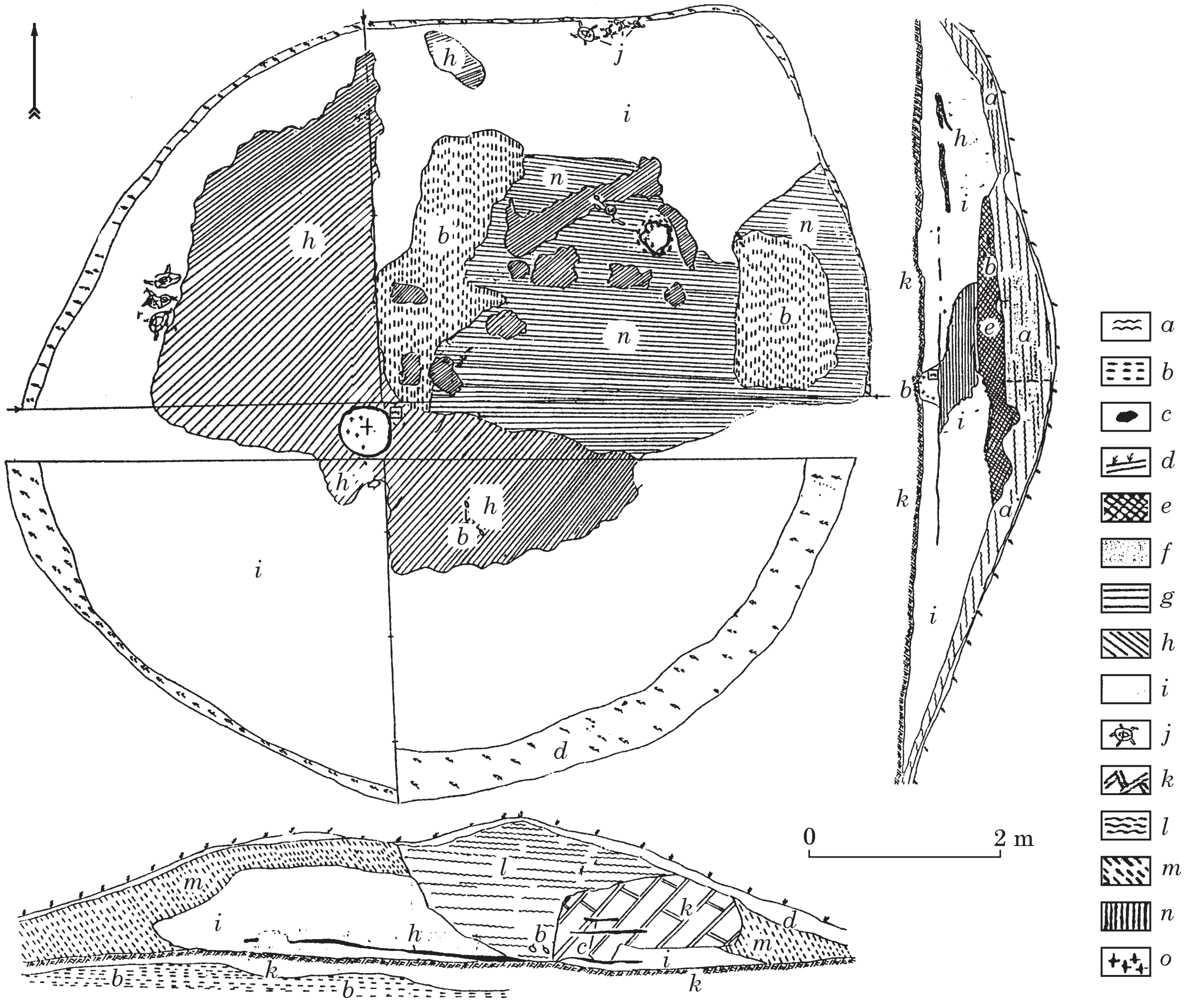

Рис. 38. Щербинівка, курган 1. План і розрізи кургану. *Умовні позначки*: *a* — чорнозем; *b* — червонувата глина; *c* — горіле дерево; *d* — дерн; *e* — сіро-жовтий ґрунт із червонуватою глиною; *f* — сірий шар, насичений червонуватою глиною; *g* — темний шар із включенням жовтої і червонуватої глини; *h* — темний горілий шар; *i* — суміш сіро-жовтої глини з чорноземом; *j* — дерево; *k* — жовта глина; *l* — грабіжницька яма (чорнозем); *m* — темно-сірий ґрунт із включеннями жовтої глини; *n* — суміш глини жовто-сірої з попелом; *o* — кальциновані кістки (за: Приймак 1997)

Fig. 38. Shcherbynivka, mound no. 1. Plan and sections of the mound. *Symbols*: *a* — chernozem; *b* — reddish clay; *c* — burnt wood; *d* — a sod layer; *e* — grey-yellow soil with reddish clay; *f* — grey layer, soaked with reddish clay; *g* — dark layer with admixture of yellow and reddish clay; *h* — dark burnt layer; *i* — admixture of grey-yellow clay with chernozem; *j* — wood; *k* — yellow clay; *l* — a robbery pit (chernozem); *m* — dark grey layer with admixture of yellow clay; *n* — admixture of grey-yellow clay with ash; *o* — calcined bones (after: Pryimak 1997)

Пов'язувати його появу з проникненням на територію сіверян їхніх північних сусідів — радимичів або дреговичів (Седов 1982, с. 139) — не має жодних підстав. У Шуклінці багаття розводили навколо чотирьох стовпчиків, укопаних вздовж периметра кургану за сторонами світу. У процесі зведення насипу вони були підпалені й засипані в палаючому стані.

ate its appearance with the penetration of the northern neighbours, the Radimichs or Dregovichi, into the territory of the Siverians (Sedov 1982, s. 139). In Shuklinka, fires were made around four pillars dug along the perimeter of the mound according to the cardinal points. In the process of constructing the barrow, they were set on fire and buried in the ground while still burning.

Іноді в насипу знаходять необпалені рештки тварин чи птахів, які слугували ритуальною їжею [156]. Видовий склад тварин різноманітний: по одному разу фіксувалися кістки корови чи коня, дрібної рогатої худоби, свині. У Жерновці перепалений скелет вівці чи косулі містився у верхній частині кургану в обкладеній деревом прямокутній ямі. Зрідка кістки жертовних тварин знаходили разом із людськими в поховальних урнах [157].

Більшість курганів, розкопаних у другій половині XX ст., містили в насипі окремі фрагменти ліпної або ранньогончарної кераміки [158]. Вони пов'язані з широко відомим звичаєм биття посуду, котрий, схоже, був сталою частиною поховального обряду. За припущенням В. В. Приймака (1991, с. 14), погано випалена ліпна кераміка з дослідженого ним кургану в Щербинівці спеціально виготовлялась для поховальної церемонії.

Поруч із посудинами, наповненими перепаленими кістками, нерідко знаходили пусті. Подібними знахідками відзначені щонайменше 13 поховань [159]. Очевидно, вони були стравницями, в яких містилася ритуальна їжа. В деяких стравницях із Седнева було знайдено пташині кістки.

4.3.1. ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Відносно невелика кількість речей із сіверянських трупоспалень породжувала серед науковців різноманітні гіпотези. О. В. Григор'єв (1990, с. 85; 2000, с. 115) вважав, що на початку IX ст. разом з повною уніфікацією поховального обряду зникають будь-які риси соціальної нерівності, які простежувалися раніше. Відкидаючи можливість соціального регресу суспільства, до-

[156] Дорошівка № 2; Гніздилово б. №; Мішково № 2; Жерновець б. №; Шуклінка № 1/1952, 1/1998.

[157] Леньків № 5, Дорошівка № 3, Шуклінка № 1/1998.

[158] Щербинівка № 1; Дорошівка № 3, б. №/1986; Кам'яне № 10; Городнє № 79; Шуклінка № 1/1952, 1/1998; Мєшково № 2; Переверзево б. №; Леб'яже № 6.

[159] Седнів, Богданово, Дорошівка, Сетнів, Миропілля, Горналь, Жерновець.

Sometimes unburnt remains of animals or birds are found in the mound, which served as ritual food [156]. The species composition of the animals is diverse: the bones of a cow or horse, small cattle, and a pig have been recorded once in each case. At Zhernovets, the burnt skeleton of a sheep or roe deer was kept in a rectangular pit lined with wood at the top of the mound. Occasionally, bones of sacrificial animals were found together with human ones in burial urns [157].

Most of the barrows excavated in the second half of the 20th century contained some fragments of handmade or early wheelmade ceramics in the embankment [158]. They are associated with the well known custom of breaking dishes, which seems to have been a regular part of the funerary rite. According to V. V. Pryimak (1991, s. 14), the poorly burnt handmade ceramics from the mound in Shcherbynivka he studied were specially made for a funerary ceremony.

Alongside vessels filled with burnt bones, empty vessels were often discovered. At least 13 burials were marked by such finds [159]. Obviously, they were dishes containing ritual food. Bird bones were found in some of the dishes from Sedniv.

4.3.1. FUNERARY INVENTORY

The relatively small number of items from Siverians cremations has given rise to various hypotheses among scholars. A. V. Grigoriev (Grigorev 1990, s. 85; 2000, s. 115) believed that in the early 9th century, along with the complete unification of the funeral rite, any features of social inequality that had been traced earlier disappeared. Rejecting the pos-

[156] Doroshivka, no. 2; Gnezdilovo, w/o No.; Meshkovo, no. 2; Zhernovets, w/o No.; Shuklinka, nos. 1/1952, 1/1998.

[157] Lenkiv, no. 5; Doroshivka, no. 3; Shuklinka, no. 1/1998.

[158] Sherbynivka, no. 1; Doroshivka, no. 3, w/o No./1986; Kamiane, no. 10; Horodnie, no. 79; Shuklinka, nos. 1/1952, 1/1998; Meshkovo, no. 2; Pereverzevo, w/o No.; Lebiazhe, no. 6.

[159] Sedniv, Bohdanovo, Doroshivka, Setniv, Myropillia, Gornal, Zhernovets.

Таблиця 4. Основні обрядові елементи кремаційних поховань роменської культури | **Table 4.** Main ritual elements of cremation burials of the Romny culture

Назва могильника | Name of the cemetery	Кількість досліджених курганів | Number of investigated mounds	Кількість кремаційних поховань | Number of cremation burials					Дві та більше урн | Two and more urns	Стравниці | Dishes	Кераміка в насипі | Ceramics in the embankment	Тваринні кістки в насипі | Animal bones in the embankment	Тваринні кістки в урні | Animal bones in the urn	Кільцеві огорожі | Circular fences	Ритуальні вогнища | Ritual fires	Вугілля в насипі | Coal in the embankment	Інвентарні поховання | Inventory burials	Безінвентарні поховання | Uninventoried burials
		Загалом | Total	З урнами в товщі насипу | With urns in the thickness of the embankment	Урни на рівні горизонту | Urns on the horizon level	Без урн на рівні горизонту | Non-urn on the horizon level	Без урн у ямці | Non-urn in the pit										
Седнів | Sedniv	26	≥26	≥26	—	—	—	2	5	?	?	?	—	?	?	*n*	*n*
Леньків | Lenkiv	1	≥1	?	1	—	—	—	—	?	—	1	—	1	1	—	1
Вороніж—Кручене болотце | Voronizh—Kruchene Bolottse	5	≥4	4 (?)	—	—	—	?	?	?	?	?	—	?	?	≥2	?
Вороніж—Чорні лози | Voronizh—Chorni lozy	11	≥3	2 (?)	?	1	—	?	?	≥1	?	?	—	?	?	?	?
Вороніж—Павленків хутір | Voronizh—Pavlenkiv Khutir	1	1 (?)	1 (?)	?	?	—	?	?	?	?	?	—	?	?	?	?
Вирівка | Vyrivka	*n*	*n*	*n* (?)	—	—	—	?	?	?	?	?	—	?	?	?	?
Холодьонів | Kholodioniv	9	4	4	—	—	—	?	?	?	?	?	—	?	?	—	4
Богданово | Bohdanovo	3	3	3 (?)	?	?	—	?	1	?	?	?	—	?	?	≥1	?
Щербинівка | Shcherbynivka	1	2	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	1	1	1	—
Дорошівка | Doroshivka	18	≥10	≥9	—	1	—	2	1	≥2	≥1	1	—	≥1	≥1	≥2	≥9
Волокитине—Городище | Volokytyne—Horodyshche	3	2	2	—	—	—	—	—	?	?	?	—	?	?	—	2
Ротівка | Rotivka	8	8	8	—	—	—	—	—	?	?	?	—	?	?	1	7
Октябрське | Oktiabrske	1	≥1	—	≥1	—	—	1	—	—	?	?	—	—	?	—	1
Путивль | Putyvl	1	1	—	—	—	1	—	—	?	?	?	—	—	?	1	—
Мар'янівка | Marianivka	7	≥7	≥7	—	—	—	1	—	?	?	?	—	?	?	2	5
Сетнів | Setniv	7	≥7	≥7	—	—	—	1	1	?	?	?	—	?	?	1	6
Рильськ | Rylsk	≥3	≥3	≥3	—	—	—	1	—	?	?	?	—	?	≥1	—	3 (?)
Горналь | Gornal	19	19	19	—	—	—	—	3	?	?	?	—	?	?	*n*	*n*
Миропілля | Myropillia	2	2	2 (?)	—	—	—	—	2	?	?	?	—	?	?	2	—
Кам'яне | Kamiane	1	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
Городнє | Horodnie	1	1	—	—	1	—	—	—	1	?	?	—	—	?	1	—
Гніздилово | Gnezdilovo	2	?	?	—	—	—	?	?	?	≥1	?	—	—	?	—	2 (?)
Шуклінка | Shuklinka	4	≥6	≥1	≥3	1	—	3	1 (?)	≥2	≥1	≥1	1	≥1	≥1	2	2 (?)
Мішково | Meshkovo	2	≥2	—	—	2	—	—	—	?	≥1	—	1	1	?	1	1
Перевєрзєво | Pereverzevo	1	?	?	—	—	—	—	—	1	?	?	1	—	?	—	1 (?)
Жерновєц | Zhernovets	1	*n*	—	—	1	*n*	—	1	—	1	?	—	1	?	1	—
Леб'яже | Lebiazhe	1	2	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	—
Клюква | Kliukva	5	5	5	—	—	—	—	—	?	?	?	—	?	?	*n*	*n*

Примітка: *n* — декілька. | *Note*: *n* — several.

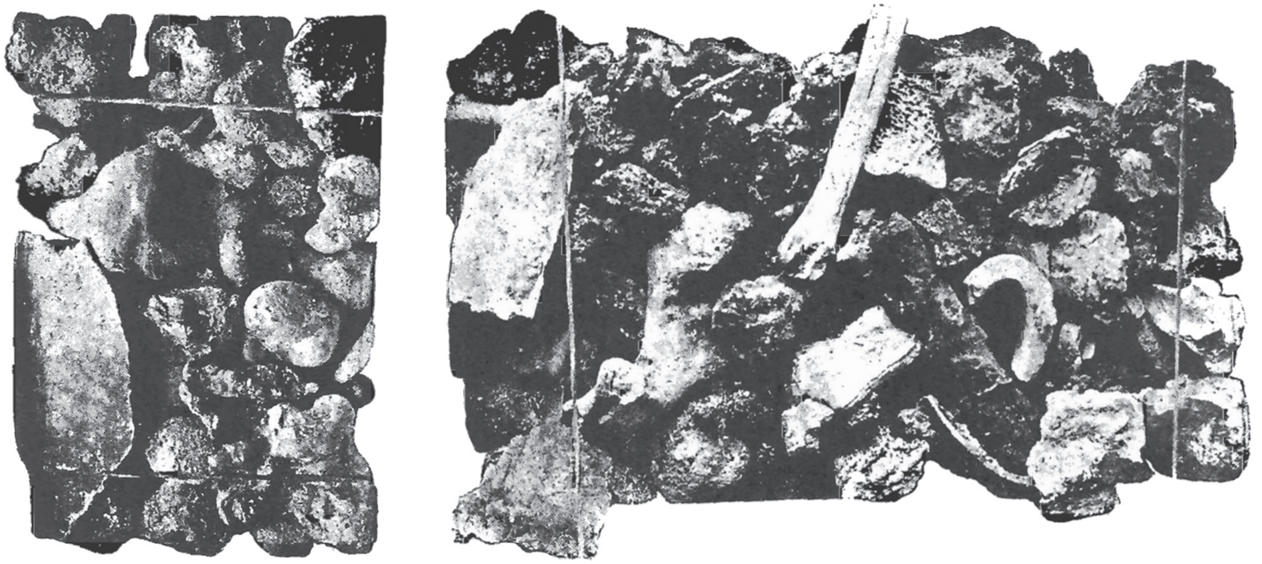

Рис. 39. Предмети інвентаря серед перепалених кісток із поховальних урн Седнівського могильника (за: Самоквасов 1916)

Fig. 39. Inventory items among burnt bones from the Sedniv cemetery funerary urns (after: Samokvasov 1916)

слідник зважився пояснити цей факт становленням певних ідеологічних уявлень, згідно з якими люди були рівні перед смертю, а відповідно — і перед богом. В. В. Сєдову (1982, с. 139) доводилося констатувати, що прикраси і речі, які супроводжували померлих сіверян, згорали під час поховальної церемонії.

Реальна картина виглядає не так песимістично. За нашими підрахунками, супутні предмети (крім кераміки) знаходили щонайменше в 19 курганних насипах. 45 курганів, якщо не рахувати розорані насипи, інвентарю не містили, або ж інформація про нього відсутня. Стосовно чотирьох курганних груп [160] (53 насипи) точна кількість інвентарних захоронень не повідомляється. Таким чином, інвентар містили до 30 % роменських курганів. Кількість предметів у похованнях варіюється від одного до восьми.

У переважній більшості випадків предмети інвентарю знаходили серед кальцинованих кісток (рис. 39). Більша частина з них несе на собі сліди перебування у вогні. Сіверяни спалювали небіжчиків разом із одягом, прикрасами та побутовими предметами. Єдиним достовірним винятком є курган 10

[160] Седнів, Богданово, Горналь, Клюква.

sibility of social regression of society, the scholar decided to explain this fact by the formation of certain ideological ideas, according to which people were equal before death, and, accordingly, before God. V. V. Sedov (1982, s. 139) had to state that the jewellery and things that accompanied the dead Siverians were burned during the funeral ceremony.

The real picture is not so pessimistic. According to our calculations, accompanying objects (except ceramics) were found in at least 19 mound embankments. 45 mounds, not counting ploughed ones, contained no inventory or no information about it. As for four mound groups [160] (53 embankments), the exact number of inventory burials is not reported. Thus, up to 30 % of the Romny culture mounds contained inventory. The number of items in the burials varies from one to eight.

In the vast majority of cases, the items were found among the calcified bones (fig. 39). Most of them bear traces of being in the fire. Siverians burned the dead together with clothes, jewellery and household items. The only reliable exception is barrow no. 10 of the cemetery near Kamiane village: the objects contained

[160] Sedniv, Bohdanovo, Gornal, Kliukva.

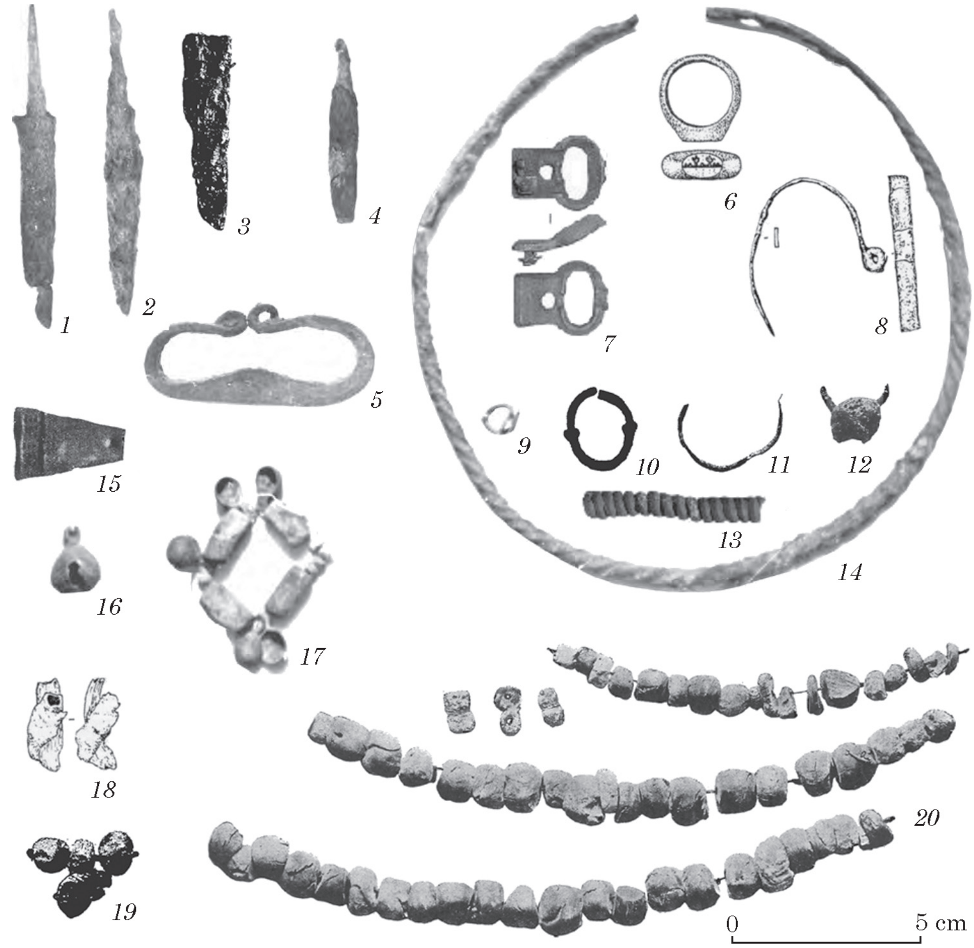

Рис. 40. Інвентар роменських поховань: *1*, *2*, *4*, *5*, *9*, *14*, *16*, *17* — Кам'яне, курган 10; *3* — Мар'янівка, курган II; *6*, *8*, *18* — Шуклінка, курган 1/1998; *7*, *13* — Леб'яже, курган 6; *10*, *19* — Ротівка, курган б. №; *11*, *12*, *15*, *20* — Мар'янівка, курган I. *1—5*, *8*, *14* — залізо; *6*, *9—11* — срібло; *7*, *13*, *15*, *16* — бронза; *12* — срібло, скло; *17* — сердолік, бронза, скло; *18*, *19* — скло; *20* — скло, мушлі (за: *1*, *2*, *4*, *5*, *9*, *14*, *16*, *17* — Сухобоков 2016; *3*, *10—12*, *15*, *19*, *20* — Самоквасов 1916; *6*, *8*, *18* — Зорин 2005; *7*, *13* — Енуков 2011)

Fig. 40. The Romny culture burials inventory: *1*, *2*, *4*, *5*, *9*, *14*, *16*, *17* — Kamiane, mound no. 10; *3* — Marianivka, mound no. 2; *6*, *8*, *18* — Shuklinka, mound no. 1/1998; *7*, *13* — Lebiazhe, mound no. 6; *10*, *19* — Rotivka, mound w/o No.; *11*, *12*, *15*, *20* — Marianivka, mound no. 1. *1—5*, *8*, *14* — iron; *6*, *9—11* — silver; *7*, *13*, *15*, *16* — bronze; *12* — silver, glass; *17* — cornelian, bronze, glass; *18*, *19* — glass; *20* — glass, shells (after: *1*, *2*, *4*, *5*, *9*, *14*, *16*, *17* — Sukhobokov 2016; *3*, *10—12*, *15*, *19*, *20* — Samokvasov 1916; *6*, *8*, *18* — Zorin 2005; *7*, *13* — Enukov 2011)

могильника біля с. Кам'яне: предмети, що містилися в поховальній урні, слідів вогню не мали. Лише тричі [161] окремі речі знаходили поодаль від решток кремації, проте й вони були оплавленими. Значна кількість металевих і скляних предметів збереглась у вигляді дрібних оплавків, котрі далеко не зав-

[161] Вороніж—Кручене болотце № 3; Мішково № 2, Шуклінка № 1/1998.

in the burial urn had no traces of fire. Only three times [161] were single items found away from the cremation remains, but they also were melted. A significant number of metal and glass objects were preserved in the form of small melts, which are not always attributable. Among the metal ingots, there were also

[161] Voronizh—Kruchene Bolottse, no. 3; Meshkovo, no. 2; Shuklinka, no. 1/1998.

жди піддаються атрибуції. Серед металевих злитків траплялися й золоті [162], що не зовсім корелюється з висновком О. В. Григор'єва про соціальну рівність похованих у роменських курганах.

Серед інвентарю кількісно переважають різноманітні елементи одягу та жіночі прикраси. На більшості могильників трапляються знахідки намистин — скляних і кам'яних (рис. 40: *17—20*). До складу намиста входили й пронизки: скляні [163] (рис. 40: *18*) та бронзова спіралеподібна [164] (рис. 40: *13*). Частими знахідками є бронзові, рідше — срібні, перснеподібні скроневі кільця (рис. 40: *10, 11*), дротові персні. Значно рідше трапляються такі предмети, як залізна кручена гривня [165] (рис. 40: *14*), залізний браслет (?) [166] (рис. 40: *8*), срібні сережки [167] (рис. 40: *9*), срібний перстень зі щитком [168] (рис. 40: *6*), бронзова сережка з напускною скляною намистиною [169] (рис. 40: *12*), бронзовий прорізний бубонець [170] (рис. 40: *16*), бронзові ґудзики-бубонці [171] (рис. 40: *17*), бронзова стрічка (очілля?) [172], бронзові трапецієподібні підвіски [173] (рис. 40: *15*), бронзові пряжки [174] (рис. 40: *7*), залізна пряжка [175]. Серед побутових речей та предметів озброєння можна назвати глиняне пряслице [176], оселки [177], залізний наконечник стріли [178], залізні ножі [179] (рис. 40: *1—3*), блешню з гачком [180] (рис. 40: *4*) і калачеподібне кресало [181] (рис. 40: *5*).

[162] Клюква.
[163] Путивль б. №; Шуклінка № 1/1998.
[164] Леб'яже № 6.
[165] Кам'яне № 10.
[166] Шуклінка № 1/1998.
[167] Седнів, Кам'яне № 10.
[168] Шуклінка № 1/1998.
[169] Мар'янівка № I.
[170] Кам'яне № 10.
[171] Кам'яне № 10.
[172] Шуклінка № 1/1952.
[173] Мар'янівка № II, Ротівка, Сетнів, Жерновець.
[174] Волокитине, Леб'яже № 6.
[175] Мар'янівка б. №.
[176] Богданово.
[177] Шуклінка № 1/1998; Вороніж—Кручене болотце № 3.
[178] Мішково № 2.
[179] Богданово, Мар'янівна № II, Кам'яне № 10.
[180] Кам'яне № 10.
[181] Кам'яне № 10.

golden ones [162], which does not quite correlate with A. V. Grigoriev's conclusion about the social equality of the buried in the Romny culture mounds.

The inventory is dominated by various elements of clothing and women's jewellery. Beads, both glass and stone (fig. 40: *17, 18—20*), have been found at most cemeteries. The beads also included long beads: glass [163] (fig. 40: *18*) and bronze spiral-shaped [164] (fig. 40: *13*). Bronze, and less often silver, ring-shaped temple rings (fig. 40: *10, 11*) and wire rings are common finds. Much less frequent are such items as an iron twisted torque [165] (fig. 40: *14*), an iron bracelet (?) [166] (fig. 40: *8*), silver earrings [167] (fig. 40: *9*), a silver ring with an upper part [168] (fig. 40: *6*), a bronze earring with an overlapping glass bead [169] (fig. 40: *12*), a bronze slotted bell [170] (fig. 40: *16*), bronze bell buttons [171] (fig. 40: *17*), a bronze ribbon (eyelet?) [172], bronze trapezoidal pendants [173] (fig. 40: *15*), bronze buckles [174] (fig. 40: *7*), and an iron buckle [175]. Among the household items and weapons there are a clay spindle whorl [176], a polishing stones [177], an iron arrowhead [178], iron knives [179] (fig. 40: *1—3*), a fishing lure with a hook [180] (fig. 40: *4*) and a kolach-shaped fire striker [181] (fig. 40: *5*).

[162] Kliukva.
[163] Putyvl, w/o No.; Shuklinka, no. 1/1998.
[164] Lebiazhe, no. 6.
[165] Kamiane, no. 10.
[166] Shuklinka, no. 1/1998.
[167] Sedniv, Kamiane, no. 10.
[168] Shuklinka, no. 1/1998.
[169] Marianivka, no. 1.
[170] Kamiane, no. 10.
[171] Kamiane, no. 10.
[172] Shuklinka, no. 1/1952.
[173] Marianivka, no. 2, Rotivka, Setniv, Zhernovets.
[174] Volokytyne, Lebiazhe, no. 6.
[175] Marianivka, w/o No.
[176] Bohdanovo.
[177] Shuklinka, no. 1/1998; Voronizh—Kruchene Bolottse, no. 3.
[178] Meshkovo, no. 2.
[179] Bogdanovo; Marianivna, no. 2; Kamiane, no. 10.
[180] Kamiane, no. 10.
[181] Kamiane, no. 10.

4.4. ЕВОЛЮЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Головною перепоною для встановлення вузької хронології поховань роменської культури є практично незмінний характер ліпної кераміки протягом усього періоду існування культури. Місцевий ранньогончарний посуд також з'являється вже в IX ст. (Григорьев 1993, с. 77; Енуков 2005, с. 141—144) й серед матеріалів поховальних пам'яток представлений дуже слабо. Важливим хронологічним маркером є наявність давньоруської гончарної кераміки, котру в роменському середовищі, всупереч точці зору О. В. Сухобокова (1975, с. 80—81; 1985, с. 131), слід вважати імпортом із території Середнього Подніпров'я (Григорьев 2000, с. 158—160; Сарачев 2000, с. 242). У першій половині X ст. вона починає проникати на пам'ятки Середнього Подесення, а в глибинних районах Дніпровського Лівобережжя (басейни Ворскли та Псла, верхні течії Сейму й Сули) з'являється лише в середині — другій половині цього століття, аж до самої загибелі роменської культури становлячи незначний відсоток її керамічного комплексу (Григорьев 1993, с. 80; Енуков 2005, с. 144). Фрагменти давньоруського посуду в поєднанні з ліпним роменським були виявлені щонайменше в п'яти захороненнях [182], які, таким чином, належать до пізнього етапу роменської культури — другої половини X — початку XI ст. На функціонування низки некрополів у X ст. (проте не обов'язково як нижньої хронологічної межі) опосередковано вказує наявність у їх складі не лише роменських кремацій, але й більш пізніх давньоруських захоронень за обрядом трупопокладення на рівні горизонту [183]. Зрідка такі захоронення в роменських курганах є впускними [184]. В окремих випадках одиничні роменські поховання [185] оточені кількома десятками давньоруських інгума-

[182] Шуклінка № 1/1952, 1/1998; Щербинівка № 1; Жерновець б. №; Кам'яне № 10.
[183] Вороніж—Чорні лози, Волокитине—Дорошівка, Сетнів, Горналь, Миропілля, Олександрівка.
[184] Дорошівка № 7, Мєшково № 1.
[185] Кам'яне № 10, Городнє № 79.

4.4. EVOLUTION OF THE FUNERAL RITE

The main obstacle to establishing a narrow chronology of the Romny culture burials is the virtually unchanged nature of handmade ceramics throughout the entire period of the culture's existence. Local early wheelmade ceramics also appears as early as the 9th century (Grigorev 1993, s. 77; Enukov 2005, s. 141—144) and is very poorly represented among the materials of the burial monuments. An important chronological marker is the presence of Old Rus' wheelmade items, which, contrary to the opinion of O. V. Sukhobokov (1975, s. 80—81; 1985, s. 131), should be considered as imported from the territory of the Middle Dnipro Ukraine (Grigorev 2000, s. 158—160; Sarachev 2000, s. 242). In the first half of the 10th century, it began to penetrate the monuments of the Middle Desna River region, and in the deeper areas of the Dnipro Left-bank (Vorskla and Psel rivers basins, upper reaches of the Seim and Sula rivers) it appeared only in the middle — second half of this century, until the destruction of the Romny culture making up a small percentage of its ceramic complex (Grigorev 1993, s. 80; Enukov 2005, s. 144). Fragments of Old Rus' ware in combination with handmade Romny culture vessels were found in at least five burials [182], which thus belong to the late stage of the Romny culture — the second half of the 10th — early 11th centuries. The functioning of a number of necropoleis in the 10th century (but not necessarily as a lower chronological boundary) is indirectly indicated by the presence in their composition not only the Romny culture cremations, but also later Old Rus' burials according to the rite of inhumation at the horizon level [183]. Occasionally, such burials in the Romny culture mounds are inlet ones [184]. In some cases, single Romny culture burials [185] are surrounded by several

[182] Shuklinka, nos. 1/1952, 1/1998; Shcherbynivka, no. 1; Zhernovets, w/o No.; Kamiane no. 10.
[183] Voronezh—Chorni Lozy, Volokytyne—Doroshivka, Setniv, Gornal, Myropillia, Aleksandrovka.
[184] Doroshivka, no. 7; Meshkovo, no. 1.
[185] Kamiane, no. 10; Horodnie, no. 79.

ційних, що дозволяє датувати їх кінцем X ст. Не раніше ніж наприкінці IX ст. роменське населення освоює басейн р. Тускар на Курщині (Узянов 1985, с. 81), де відомо кілька роменських могильників [186].

Однією з основних рис, що відрізняють роменські поховання від волинцевських, які їм передують, прийнято вважати наявність курганного насипу (Березовець 1955, с. 57). Хоча з часів П. М. Третьякова (1941, с. 23) та І. І. Ляпушкіна (1959a, с. 83; 1968, с. 61—62, 71, 77) здійснювалися численні спроби атрибутувати принаймні частину волинцевських поховань як підкурганні (Бессарабова 1973, с. 111; Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 111), деякі вчені розцінили їх як непереконливі (Седов 1982, с. 138; Баран 1998, с. 97; Комар 2012b, с. 152). Натомість роменське населення успадкувало від своїх попередників передусім саму ідею поховання в урнах, а також традицію поміщення до захоронень горщиків-стравниць.

Проявом спадковості поховальних практик роменської культури та більш ранніх археологічних культур Лівобережжя — колочинської та волинцевської — можна вважати захоронення в ямках (у роменському варіанті — підкурганних), досліджені на Середньому Сеймі, в районі впадіння в нього р. Клевень [187]. Якщо путивльський курган за знахідками намистин слід датувати ранньою фазою роменської культури, то поховання зі Щербинівки належать до пізньороменського етапу, що дає змогу говорити про певну локальну традицію. В цьому контексті В. В. Приймак (1993, с. 137; 1997, с. 18) відзначає наявність у пониззі р. Клевень скупчень колочинських і волинцевських пам’яток, а також роменських комплексів із колочинською та волинцевською керамікою (Приймак 1993, с. 137; 1997, с. 18).

Уже в першій половині IX ст. кургани з урнами у верхній частині насипу, за О. В. Григор’євим (1990, с. 85; 2000, с. 112—113), стають найпоширенішою формою поховання в основному ареалі роменської культури. Так, ранньороменським етапом

[186] Мєшково, Жерновець, Шуклінка, Переверзево.
[187] Путивль, Щербинівка.

dozen Old Rus’ inhumation burials, which allows dating them to the end of the 10th century. Not earlier than in the late 9th century the Romny culture population settled in the Tuskar River basin in Kursk region (Uzianov 1985, s. 81), where several Romny cemeteries are known [186].

One of the main features that distinguish the Romny culture burials from the Volyntsevo culture ones, which preceded them, is the presence of an embankment (Berezovets 1955, s. 57). Although since the times of P. M. Tretiakov (1941, s. 23) and I. I. Liapushkin (1959a, s. 83; 1968, s. 61—62, 71, 77) numerous attempts have been made to attribute at least some Volyntsevo culture burials as mound ones (Bessarabova 1973, s. 111; Grigorev 1990, s. 85; 2000, s. 111), some scholars regarded them as unconvincing (Sedov 1982, s. 138; Baran 1998, s. 97; Komar 2012b, s. 152). Instead, the Romny culture population inherited from their predecessors, first of all, the idea of burying in urns, as well as the tradition of placing pots-dishes into the burials.

A demonstration of the continuity of the funerary practices of the Romny culture and earlier archaeological cultures of the Left-bank Ukraine — Kolochyn and Volyntsevo cultures — can be considered burials in pits (in the Romny culture version — mound burials), investigated on the Middle Seim, in the area where the Kleven River flows into it [187]. If the Putyvl barrow should be dated to the early phase of the Romny culture based on the findings of beads, the burials from Shcherbynivka belong to the Late Romny culture phase, which allows speaking about a certain local tradition. In this context, V. V. Pryimak (1993, s. 137; 1997, s. 18) notes the presence of the Kolochyn and Volyntsevo cultures monuments in the lower reaches of the Kleven River, as well as the Romny culture complexes with Kolochyn and Volyntsevo cultures ceramics (Pryimak 1993, s. 137; 1997, s. 18).

According to A. V. Grigoriev (Grigorev 1990, s. 85; 2000, s. 112—113), mounds with urns in the upper part of the embankment become the

[186] Meshkovo, Zhernovets, Shuklinka, Pereverzevo.
[187] Putyvl, Shcherbynivka.

Рис. 41. Роменські поховальні урни: *1* — Ротівка, курган б. №; *2*, *3* — Дорошівка, кургани б. №№; *4* — Сетнів, курган б. №; *5* — Кам'яне, курган 10 (за: *1—4* — Самоквасов 1916; *5* — Сухобоков 2016)

Fig. 41. The Romny culture funerary urns: *1* — Rotivka, mound without number; *2*, *3* — Doroshivka, mounds w/o Nos.; *4* — Setniv, mound w/o No.; *5* — Kamiane, mound no. 10 (after: *1—4* — Samokvasov 1916; *5* — Sukhobokov 2016)

датується один із ротівських курганів («волинцоїдний» горщик, що має аналогії на Новотроїцькому городищі; рис. 41: *1*), кургани I (трапецієподібні підвіски, аналогічні знахідкам із Івахниківського скарбу; рис. 40: *15*) і II (гончарний горщик, близький волинцевським зразкам) Мар'янівського могильника [188] (Григорьев 2000, с. 112—113; Комар 2012b, с. 152). Єдність обряду спостерігається і в подальші часи, про що свідчать матеріали пізньороменських поховань. Таким є, наприклад, курган 10 могильника біля с. Кам'яне, котрий почав функціонувати в останній чверті X ст. (рис. 34). Особливо важливо, що

[188] Щоправда, на думку деяких науковців, окремі імітації волинцевської кераміки подекуди трапляються до X ст. включно, наприклад у шуклінському кургані з розкопок О. В. Зоріна, котрий датується кінцем цього століття (Григорьев 2000, с. 23; Енуков 2011).

most common form of burial in the main area of the Romny culture in the first half of the 9th century. For example, one of the Volokytyne mounds (a Volyntsevo-shaped pot, which has analogues at Novotroitske hillfort; fig. 41: *1*), mounds no. 1 (trapezoidal pendants, similar to the finds from Ivakhnyky treasure; fig. 40: *15*) and no. 2 (a wheelmade pot, similar to Volyntsevo culture samples) of the Marianiv cemetery are dated to the early Romny culture stage [188] (Grigorev 2000, s. 112—113; Komar 2012b, s. 152). The unity of the rite is also observed in later times, as evidenced by the materials of the late Romny culture burials. This is, for ex-

[188] However, according to some scholars, certain imitations of the Volyntsevo culture ceramics can be found in some places up to the 10th century inclusive, for example, in the Shuklinka mound excavated by A. V. Zorin, which is dated to the end of this century (Grigorev 2000, s. 23; Enukov 2011).

урну — корчагоподібний горщик роменського типу (рис. 41: *5*) — було знайдено на глибині 0,2 м, під дерновим шаром (Сухобоков 1992, с. 180), що дозволяє спростувати висновок Д. Т. Березовця про поступове «переміщення» поховальних урн у нижню частину кургану. Фрагментарність даних про більшість захоронень цього типу, їх однотипність та незначна кількість інвентарю роблять неможливим на сьогодні створення більш докладної типолого-хронологічної шкали.

Конкретна глибина розміщення урни в насипі, на нашу думку, не мала такого принципового значення, як це здавалося Д. Т. Березовцю, В. В. Приймаку та деяким іншим дослідникам. Цей фактор напряму залежав від висоти кургану: достовірні випадки поміщення урн у середній частині насипу, на глибині 0,7—1,05 м від вершини, є нечисленними та пов'язані передусім із найбільшими роменськими курганами заввишки 1,75—2,8 м [189]. Імовірно, така стратиграфічна ситуація викликана подальшою підсипкою насипів. Так, складна система послідовних підсипок і ритуальних вогнищ зафіксована в шуклінському кургані (рис. 35).

Близько половини безурнових поховань містили поряд із роменською керамікою давньоруський матеріал, що дозволяє датувати їх у межах другої половини X — початку XI ст. Лише курган 6 із Леб'яжого О. В. Комар (2012b, с. 152) вважає ранньороменським за знахідкою спіралеподібної пронизки, що має численні аналогії на пам'ятках цього етапу (рис. 40: *13*). Щоправда, загалом у Східній Європі ці предмети побутували в значно ширших хронологічних межах.

Наявність кільцевих огорож або декількох поховальних урн аж ніяк не можна слідом за О. В. Григор'євим (1990, с. 85; 2000, с. 114) вважати характерними рисами винятково ранніх роменських захоронень. Ці обрядові елементи, як переконливо довів В. В. Єнуков (2005, с. 103), якщо й варто розглядати як хронологічні маркери, то притаманні радше пізньороменським комплексам.

[189] Мар'янівка № I, Рильськ № 1, Шуклінка № 1/1998.

ample, the mound no. 10 of the cemetery near Kamiane village, which had begun to function in the last quarter of the 10th century (fig. 34). It is especially important that the urn — a korchaga-shaped pot of the Romny type (fig. 41: *5*) — was found at a depth of 0.2 m, under the sod layer (Sukhobokov 1992, s. 180), which allows refuting the conclusion of D. T. Berezovets about the gradual «transferring» of burial urns to the lower part of the mound. The fragmentary data on most burials of this type, their homogeneity and the small amount of inventory make it impossible to create a more detailed typological and chronological scale today.

The specific depth of the urn in the mound, in our opinion, was not as crucial as it seemed to D. T. Berezovets, V. V. Pryimak and some other scholars. This factor directly depended on the height of the mound: reliable cases of urns in the middle part of the barrow, at a depth of 0.7—1.05 m from the top, are few and far between and are associated primarily with the largest Romny culture mounds of 1.75—2.8 m high [189]. Presumably, this stratigraphic situation was caused by the subsequent soil pouring of the embankments. For example, a complex system of successive soil pouring and ritual fires was recorded in the Shuklinka mound (fig. 35).

About half of the urn burials contained Old Rus' material along with the Romny culture ceramics, which allows dating them to the second half of the 10th — early 11th centuries. O. V. Komar (2012b, s. 152) considers only barrow no. 6 from Lebiazhe to belong to the early Romny culture ones due to the discovery of a spiral-shaped long bead, which has numerous analogues at sites of this stage (fig. 40: *13*). However, in general, in Eastern Europe, these objects were used in a much wider chronological range.

Following A. V. Grigoriev (Grigorev 1990, s. 85; 2000, s. 114), the presence of circular fences or several burial urns cannot be considered as typical features for the exclusively early Romny culture burials. These ritual elements, as V. V. Yenukov (Enukov 2005, s. 103)

[189] Marianivka, no. 1; Rylsk, no. 1; Shuklinka, no. 1/1998.

Отже, наведені в § 4.3 статистичні дані свідчать про домінування на основній частині Дніпровського Лівобережжя в IX—X ст. обряду трупоспалення на стороні із розміщенням урни в товщі курганного насипу. Поховання на рівні горизонту та нижче нього варто розглядати лише як нечисленні відхилення від класичного роменського обряду. Для захоронень цих типів властиві такі специфічні елементи, як кільцеві дерев'яні огорожі та ритуальні вогнища, а більшість із них не містить поховальних урн. До числа «відхилень» можна зарахувати випадки колективних або впускних захоронень [190], хоча припускаємо, що їх відсутність під час розкопок XIX — початку XX ст. викликана рівнем методики ведення робіт. Значна частина девіантних роменських поховань припадає на територію Курського Посейм'я, що й не дивно, враховуючи її сусідство з в'ятичами та донськими слов'янами. Можна погодитися з дослідниками, які пояснюють відмінності в поховальному обряді Дніпровського Лівобережжя причинами як етнографічного, так і хронологічного характеру (Сухобоков 1975, с. 71—75; Енуков 2005, с. 103). Останні пов'язані спершу з пережитками традицій попередніх археологічних культур, а на пізньороменському етапі — з процесом входження сіверянських земель до складу Давньоруської держави та їх християнізації.

has convincingly proved, if they should be considered as chronological markers, are rather inherent in the late Romny culture complexes.

Thus, the statistical data presented in section 4.3 indicate the dominance of the rite of cremation on the side with the urn placed in the composition of the mound embankment in the main part of the Dnipro Left-bank in the 9th—10th centuries. Burials at and below the horizon level should be regarded as only a few deviations from the classical Romny culture rite. These types of burials are characterised by specific elements such as circular wooden fences and ritual fires, and most of them do not contain burial urns. The «deviations» include cases of collective or inlet burials [190], although we assume that their absence during excavations of the 19th — early 20th centuries was caused by the level of excavation techniques. A significant part of the deviant Romny culture burials are located in the Kursk Seim River region, which is not surprising, given its proximity to the Viatichi and the Don River Slavs. We can agree with researchers who explain the differences in the funerary rites of the Dnipro Left-bank by reasons of both ethnographic and chronological nature (Sukhobokov 1975, s. 71—75; Enukov 2005, s. 103). The latter are connected firstly with the remnants of the traditions of previous archaeological cultures, and at the late Romny culture stage — with the process of the Siverians' lands becoming part of the Old Rus' state and their Christianisation.

[190] Леньків № 5, Щербинівка № 1, Шуклінка № 1/1952, Жерновець б. №, Леб'яже № 6.

[190] Lenkiv, no. 5; Shcherbynivka, no. 1; Shuklinka, no. 1/1952; Zhernovets, w/o No.; Lebiazhe, no. 6.

РОЗДІЛ 5 CHAPTER

СЕМАНТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РАННЬО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

THE SEMANTIC MEANING OF THE EARLY SLAVIC FUNERAL RITE

Як уже зазначалося, реконструкція семантичного значення поховального обряду тих або інших дописемних суспільств давнини завжди перебуватиме певною мірою в гіпотетичній площині. Головна складність тут полягає навіть не в уривчастості фактичних даних, а в неможливості з точки зору сучасного науковця сповна осягнути закони міфологічного мислення стародавньої людини з притаманною їм ірраціональністю. Для цієї людини поховальний обряд був цілком реальним засобом взаємодії з потойбічним світом. Він виник, як і будь-який інший обряд (Bradley 2005, p. 30), на базі утилітарної діяльності, проте з часом ця діяльність набувала символічного змісту (чи починала здійснюватися ірраціональним, неприродним чином), а деякі ритуальні акції переосмислювалися, змінюючи свій первинний сенс (Ольховский 1993, с. 82—83; Мельник 1993, с. 94—95). Семантична цілісність обряду не передбачала наявності в ньому якихось необрядових ланок, адже вони могли поставити його ефективність під загрозу (Ольховский 1993, с. 84; Синиця 2001, с. 338).

В умовах патріархально-родового устрою індивід сприймав себе як невід’ємну частину общини. Чільну роль у світогляді общини відігравав культ предків, який вважають найдавнішою формою релігійних вірувань (Вундт 1913, с. 169). Пращури вважалися божественними покровителями роду, а їхні душі мали здатність безпосередньо впливати на живих. Як пам’ятаємо, райковецькі ґрунтові могильники часто складали зі святилищами єдиний культовий комплекс. Не дарма саме пережитки культу предків найповніше збереглися в традиційній українській культурі з-поміж інших рудиментів язичницького світогляду.

5.1. ЗАГАЛЬНА СЕМАНТИКА ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Уявлення найрізноманітніших традиційних суспільств про смерть, душу, предків і потойбічний світ демонструють вражаючу подібність. Загальна семантика поховального обряду відповідає специфіці «обрядів переходу» («*les rites de passage*»), пов’язаних зі зміною статусу індивіда. Ця концепція, запропонована А. ван Геннепом (van Gennep

As has already been noted, the reconstruction of the semantic meaning of the funerary rite of certain pre-written societies of the past will always be to some extent hypothetical. The main difficulty here lies not even in the fragmentary nature of the factual data, but in the impossibility, from the point of view of a modern scholar, to fully comprehend the laws of mythological thinking of ancient human beings with their inherent irrationality. For this person, the funeral rite was a very real means of interaction with the other world. It originated, like any other rite (Bradley 2005, p. 30), on the basis of utilitarian activity, but over time this activity acquired a symbolic meaning (or began to be performed in an irrational, unnatural way), and some ritual actions were reinterpreted, changing their original meaning (Olkhovskii 1993, s. 82—83; Melnik 1993, s. 94—95). The semantic consistency of the rite did not imply the presence of any non-ritual elements in it, as they could threaten its effectiveness (Olkhovskii 1993, s. 84; Synytsia 2001, s. 338).

Under the patriarchal-clan system, the individual perceived himself as an integral part of the community. A prominent role in the community’s worldview was played by the cult of ancestors, which is considered the oldest form of religious belief (Vundt 1913, s. 169). Ancestors were considered divine patrons of the clan, and their souls had the ability to directly influence the people alive. As we recall, the Raiky culture ground cemeteries often formed a single cult complex with sanctuaries. No wonder it is the remnants of ancestor cult that have been best preserved in traditional Ukrainian culture among other rudiments of the pagan worldview.

5.1. GENERAL SEMANTICS OF THE FUNERAL RITE

The concepts of death, the soul, ancestors and the afterlife in various traditional societies show a remarkable similarity. The general semantics of the funeral rite corresponds to the specifics of the «rites of passage» *(«les rites de passage»)* associated with a change in the status of an individual. This concept, proposed by A. van Gennep (1960, p. 146—166) in

1960, p. 146—166) на початку XX ст., досі не втрачає своєї актуальності (Смирнов 1997, с. 5; Антонова 1999, с. 22; Ольховский 1999, с. 120; Седакова 2004, с. 31; Kyle 2012). Схожих висновків дійшли й радянські вчені (Пропп 1986, с. 56; Кызласов 1993, с. 108), убачаючи головний і найдавніший сенс будь-якого поховального обряду в ідеї смерті як перевтілення, яка виразно простежується, приміром, у слов'янських казках (Топоров 1987, с. 21). Тіло померлого (чи його рештки) мало повернутися до сакрального центру, в якому перебувала життєва сила общини; душа ж його вважалася безсмертною. Дослідники часто відзначають тісний зв'язок архаїчних поховальних практик із культом родючості, що втілював ідею життєздатності, безперервності існування спільноти (Пропп 1986, с. 153; Фрейденберг 1997, с. 86; Bloch 1994, s. 222). Цей зв'язок яскраво проявляється й у слов'янській етнографії (Фрейденберг 1997, с. 86—87; Борисенко 2000, с. 172—173; Велецкая 1978, с. 11 і далі; Яковлєва 2005, с. 81), про що буде детальніше сказано нижче.

5.1.1. УЯВЛЕННЯ ПРО ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ І СПОСОБИ ПОТРАПЛЯННЯ ДО НЬОГО

Середньовічні писемні джерела жодних відомостей щодо уявлень ранніх слов'ян про потойбічний світ до нас не донесли. У казках і міфах землеробських суспільств, зокрема і слов'янських, потойбіччя, як правило, ототожнюється з «*царством сонця*», «*краєм достатку*» (Пропп 1986, с. 292—293; Антонова 1990, с. 103; Таланчук 1998, с. 55). У деяких східнослов'янських голосіннях XIX ст. присутній мотив відправлення душі до «*красного сонечка*» й «*світлого місяця*» (Брайловский 1885a, с. 83; 1885b, с. 248—249, 255—256, 259). Зображення місяця, зірок і небесного склепіння часто трапляються на середньовічних надгробних пам'ятниках південних слов'ян, що також пов'язують із мотивом посмертної мандрівки душі (Велецкая 1978, с. 21).

Н. М. Велецька (1978, с. 22) окремо відзначає надгробну плиту із зображенням кос-

the early 20th century, still remains relevant (Smirnov 1997, s. 5; Antonova 1999, s. 22; Olkhovskii 1999, s. 120; Sedakova 2004, s. 31; Kyle 2012). Similar conclusions were reached by Soviet scholars (Propp 1986, s. 56; Kyzlasov 1993, s. 108), who saw the main and most ancient meaning of any funeral rite in the idea of death as transformation, which can be clearly traced, for example, in Slavic fairy tales (Toporov 1987, s. 21). The body of the deceased (or its remains) was supposed to return to the sacred centre, where the life energy of the community resided; his / her soul was considered immortal. Researchers often note the close connection between archaic funerary practices and the fertility cult, which embodied the idea of vitality and continuity of the community's existence (Propp 1986, s. 153; Freidenberg 1997, s. 86; Bloch 1994, s. 222). This connection is also evident in Slavic ethnography (Freidenberg 1997, s. 86—87; Borysenko 2000, s. 172—173; Veletskaia 1978, s. 11 ff.; Yakovlieva 2005, s. 81), as will be discussed in more detail below.

5.1.1. CONCEPTS ABOUT THE OTHER WORLD AND WAYS OF GETTING TO IT

Medieval written sources do not provide any information about the ideas of the early Slavs about the afterlife. In fairy tales and myths of agricultural societies, including Slavic ones, the afterlife is usually identified with the «*kingdom of the sun*», the «*land of plenty*» (Propp 1986, s. 292—293; Antonova 1990, s. 103; Talanchuk 1998, s. 55). In some 19th-century Eastern Slavic keening songs, there is a motif of the soul's departure to the «*red sun*» and «*bright moon*» (Brailovskii 1885a, s. 83; 1885b, s. 248—249, 255—256, 259). Images of the moon, stars, and the heavenly vault often appear on medieval tombstones of the Southern Slavs, which are also associated with the motif of the soul's postmortem journey (Veletskaia 1978, s. 21).

N. M. Veletskaya (Veletskaia 1978, s. 22) separately notes a tombstone depicting cosmic symbols (the sky, the sun and the moon) and a

мічних символів (небосхил, сонце і місяць) і людини з птахом у руці, котра підноситься до неба. Різним індоєвропейським (як і багатьом іншим; Пропп 1986, с. 209) традиціям притаманні уявлення про птаха (найчастіше орла) як провідника душі до потойбічного світу [191]. За Д. К. Зеленіним (1991, с. 412), годування диких птахів зерном на могилах померлих було однією з форм язичницького поминання. У текстах українських голосінь XIX ст. птахи — єдині посередники між живими й мертвими (Малинка 1898, с. 100, 104; Данилов 1906, с. 611, 622—624; Таланчук 1998, с. 141; Яковлєва 2005, с. 81—82), та й самі душі померлих дуже часто ототожнювалися з птахами (Брайловский 1885a, с. 79—80; 1885b, с. 258; Малинка 1898, с. 98—100, 103—104; Данилов 1906, с. 612, 617—618, 620—622; Велецкая 1978, с. 37; Таланчук 1998, с. 59—60).

За справедливим висновком В. Вундта (1913, с. 108), таке ототожнення викликане уявленням про те, що під час трупоспалення душа переходить у дим поховального кострища, піднімаючись на небеса. Саме таким чином пояснювали потрапляння душі до потойбіччя ранньосередньовічні скандинави, що засвідчено «Запискою» Ібн Фадлана («*…а ми спалюємо його миттєво, так що він негайно і відразу входить до раю*»; Ковалевский 1956, с. 145) і «Заповітом Одіна» Сноррі Стурлусона («*Люди вірили тоді, що чим вище дим від похоронного вогнища піднімається у повітря, тим вище в небі буде*

[191] Наведемо лише деякі приклади таких уявлень. У римлян під час поховання імператора підпалювалася дерев'яна споруда з восковою фігурою померлого. Зі споруди вилітав орел, що за повір'ям відносив із собою душу імператора (Смирнов 1997, с. 65). Псевдо-Клісфен описував, як орел злетів до неба під час смерті Александра Македонського (Пропп 1986, с. 210). Однією з головних іпостасей ведичного бога вогню Агні був вогняний птах, який переносив померлих до «раю» (ред. Боголюбов 1987, с. 681).
У східнослов'янських казках герой вирощує орла чи сокола, який опісля відносить його до «*тридесятого царства*», або ж зашиває себе в шкуру тварини, яку підхоплює птах і підіймає на «*золоту гору*»; на думку В. Я. Проппа (1986, с. 167—169, 204), тут відображений язичницький мотив перенесення птахом небіжчика до потойбіччя. Із «*хатинки на курячих ніжках*» — символічної брами потойбічного світу — герой казки також нерідко вилітає на орлі чи перетворившись на орла (Пропп 1986, с. 59).

person with a bird in the hand, which is rising to the sky. Various Indo-European (as well as many other traditions; Propp 1986, s. 209) traditions are characterised by the idea of a bird (most often an eagle) as a guide of the soul to the other world [191]. According to D. K. Zelenin (1991, s. 412), feeding wild birds with grain at the graves of the dead was a form of pagan commemoration. In the texts of the 19th-century Ukrainian keening songs, birds are the only mediators between the living and the dead (Malinka 1898, s. 100, 104; Danilov 1906, s. 611, 622—624; Talanchuk 1998, s. 141; Yakovlieva 2005, s. 81—82), and the souls of the deceased themselves very often were identified with birds (Brailovskii 1885a, s. 79—80; 1885b, s. 258; Malinka 1898, s. 98—100, 103—104; Danilov 1906, s. 612, 617—618, 620—622; Veletskaia 1978, s. 37; Talanchuk 1998, s. 59—60).

According to V. Vundt (1913, s. 108) conclusion, this identification is caused by the idea that during the process of cremation the soul passes into the smoke of the funeral pyre, rising to heaven. This is how the early medieval Scandinavians explained the soul's entry into the afterlife, as evidenced by Ibn Fadlan's *Note* («*...and we burn him immediately, so that he instantly and directly enters paradise*»; Kovalevskii 1956, s. 145) and Snorri Sturluson's *The Testament of Odin* («*People believed then that the higher the smoke from the ritual fire rose into the air, the higher in the sky the one who would be burned would be*»; Snorri Sturluson

[191] Here are just a few examples of such beliefs. The Romans used to set fire to a wooden structure with a wax figurine of the deceased during the burial of the emperor. An eagle flew out of the structure, which was believed to carry the emperor's soul with it (Smirnov 1997, s. 65). Pseudo-Cleisthenes described how the eagle flew up to the sky at the time of Alexander the Great's death (Propp 1986, s. 210). One of the main hypostases of the Vedic god of fire Agni was a fiery bird that carried the dead to «paradise» (ред. Bogoliubov 1987, s. 681).
In Eastern Slavic fairy tales, the hero raises an eagle or falcon, which later takes him to the «*thirtieth kingdom*», or sews himself into the skin of an animal, which is picked up by a bird and taken to the «*golden mountain*»; according to V. Ya. Propp (1986, s. 167—169, 204), this reflects the pagan motif of the bird carrying the deceased to the afterlife. The hero of the tale also often flies out of the «*hut on chicken legs*» — the symbolic gate of the other world — on an eagle or transformed into an eagle (Propp 1986, s. 59).

той, хто спалюватиметься»; Снорри Стурлусон 1995, с. 15). Аналогічні вірування побутували, наприклад, у деяких меланезійських народів (Rivers 1914, p. 551), що свідчить про їх універсальність. У численних міфах Америки, Африки, Океанії та Сибіру зберігся мотив відправлення героя на небо за допомогою вогню (Пропп 1986, с. 176). Уявлення про вогонь як переносник жертв космічним богам чітко виражене в індоєвропейських пам'ятках, зокрема в гімнах Аґні з «Ріґведи» (Велецкая 1978, с. 98). Цілком можливо, що ідея неба як домівки душ і породила обряд кремації, як це припускав, наприклад, В. Ріверс (Rivers 1914, p. 549—551).

Вірування про потрапляння душі на той світ разом із димом поховального кострища, ймовірно, були властиві й раннім слов'янам, як вважають сучасні українські вчені різних спеціальностей (Артеменко, Моця 1989, с. 139; Козлов 2000, с. 63; Таланчук 1998, с. 32; 2002, с. 132). У східнослов'янській етнографії пережитки цих вірувань збереглись у формі звичаю «гріти небіжчиків»: дим від підпаленої соломи, в яку іноді додавали зерно і ладан, мав зігрівати померлих родичів на небі (Зеленин 1909, с. 1—3).

Іншою, не менш важливою властивістю вогню традиційно вважають його очисну, перетворюючу, силу. Віра в цю силу, як і сама традиція кремації, була конвергентним явищем, яке фіксують у найрізноманітніших народів на всіх етапах існування самої поховальної обрядовості (Добровольская 2010, с. 85). Одним із найяскравіших її проявів є образ птаха Фенікса, що перероджувався з попелу (Велецкая 1978, с. 166). Виразні паралелі можна простежити на індоєвропейських матеріалах. Термін «*крада*», яким літописи позначають поховальне кострище, за М. Фасмером (1986, с. 363—364), не лише є спільнослов'янським (наприклад, тотожне словенське та давньочеське «*krada*»), але й знаходить семантичні зіставлення в германських, балтійських і іранських мовах. Припускаємо, що прямим когнатом слов'янського «*крада*» є санскритське «Крав'яд» (क्रव्याद्, *kravyād*) — вогонь поховального кострища, одна з іпостасей бога вогню Аґні, яка переороджувала тіло й душу (Caland 1896, p. 113; Feller 2004, p. 91).

1995, s. 15). Similar beliefs existed, for example, among some Melanesian peoples (Rivers 1914, p. 551), which indicates their universality. Numerous myths of America, Africa, Oceania and Siberia retain the motif of a hero being sent to heaven with the help of fire (Propp 1986, s. 176). The idea of fire as a carrier of sacrifices to the cosmic gods is clearly expressed in Indo-European monuments, in particular in the hymns to Agni from the *Rigveda* (Veletskaia 1978, s. 98). It is quite possible that the idea of heaven as the home of souls gave rise to the cremation rite, as suggested, for example, by W. Rivers (1914, p. 549—551).

Beliefs about the soul going to the other world with the smoke of the funeral pyre were probably also inherent among the early Slavs, according to modern Ukrainian scholars of various specialities (Artemenko, Motsia 1989, s. 139; Kozlov 2000, s. 63; Talanchuk 1998, s. 32; 2002, s. 132). In Eastern Slavic ethnography, the remnants of these beliefs have been preserved in the form of the custom of «warming the dead»: the smoke from burning straw, to which grain and frankincense were sometimes added, was supposed to warm the deceased relatives in heaven (Zelenin 1909, s. 1—3).

Another equally important feature of fire is traditionally considered to be its purifying, transformative power. The belief in this power, like the cremation tradition itself, was a convergent phenomenon that was recorded among a wide variety of peoples at all stages of the existence of the funeral rite itself (Dobrovolskaia 2010, s. 85). One of its most striking representations is the image of the Phoenix bird reborn from the ashes (Veletskaia 1978, s. 166). Clear parallels can be traced in Indo-European materials. According to M. Fasmer (1986, s. 363—364), the term «krada» («*крада*»), which the chronicles use to refer to a funeral pyre, is not only a common Slavic term (for example, the identical Slovenian and Old Czech *«krada»*), but also finds semantic comparisons in Germanic, Baltic and Iranian languages. We assume that the direct cognate of the Slavic *«krada»* is the Sanskrit *«kravyād»* (क्रव्याद्) — the fire of the funeral pyre, one of the hypostases of the fire god Agni, who reborn the body and soul (Caland 1896, p. 113; Feller 2004, p. 91).

5.1.2. ФІНАЛЬНЕ ЗАХОРОНЕННЯ

Твердження, буцімто центральною обрядовою дією на поховальній церемонії був сам процес трупоспалення, а не подальше поховання людських решток (Кызласов 1993, с. 101), є не зовсім правильним. Р. Герц (Hertz 1960, p. 41—43, 56—57, 74) на значному етнографічному матеріалі показав, що лише після фінального захоронення перепалених кісток душа померлого, за уявленнями учасників поховальної церемонії, діставалася до потойбічного світу та возз'єднувалася з душами предків. Рудименти таких поглядів можна простежити й у слов'янській етнографії (Котляревский 1868, с. 224). Р. Герц зближав кремацію з широко розповсюдженими у різних народів звичаями тимчасового (попереднього) поховання, наприклад, звичаєм залишати тіло на відкритому повітрі. В обох випадках сенс дії полягав у позбавленні його м'яких тканин. У багатьох традиційних суспільств від Індонезії до Південної Америки побутувало уявлення, що душа живе в кістках, а очищення кісток було ледь не найважливішим актом поховальної практики, який означав надання померлому нового тіла (Hertz 1960, p. 55, 72; Бакшеев, Смирнов 2010, с. 72).

Ідеї Р. Герца вилилися в концепцію двостадійної поховальної обрядності, надзвичайно поширеної серед давніх і сучасних суспільств (Смирнов 1997, с. 24—25; Schroeder 2001; Бакшеев, Смирнов 2010). Згідно з Ібн Русте, слов'яни здійснювали фінальне захоронення на наступний день після спалення тіла. Індуїсти найчастіше проводять його лише на третій день (Caland 1896, p. 99, 116, 130), оскільки Крав'яд — вогонь поховального кострища — вважався нижчою формою вогню, якого боялися і давали охолонути після поховальної церемонії (Топоров 1987, с. 30; Feller 2004, p. 91). Жодними утилітарними причинами ця перерва не була викликана: експериментально-археологічні досліди свідчать про те, що кістки можна було вилучити з кострища вже через кілька хвилин після його затухання (Jonuks, Konsa 2007, p. 104; Свиркина, Володин 2019, с. 119). На археологічному матеріалі Ю. О. Смірнов (1997, с. 14—16, 24—25, 61) також розглядав

5.1.2. THE FINAL BURIAL

The statement that the central ritual action at the funeral ceremony was the process of cremation, and not the subsequent burial of human remains (Kyzlasov 1993, s. 101), is not entirely correct. R. Hertz (1960, p. 41—43, 56—57, 74), using extensive ethnographic material, showed that only after the final burial of the burnt bones did the soul of the deceased, according to the participants of the funeral ceremony, reach the afterlife and reunite with the souls of their ancestors. Rudiments of such views can be traced in Slavic ethnography (Kotliarevskii 1868, s. 224). R. Hertz brought cremation closer to the customs of temporary (preliminary) burial widespread among different peoples, for example, the custom of leaving the body in the open air. In both cases, the point of the action was to deprive the body of its soft tissues. Many traditional societies from Indonesia to South America believed that the soul lived in the bones, and the cleansing of the bones was perhaps the most important act of funerary practice, which meant giving the deceased a new body (Hertz 1960, p. 55, 72; Baksheev, Smirnov 2010, s. 72).

R. Hertz's ideas resulted in the concept of a two-stage funeral rite, which is extremely common among ancient and modern societies (Smirnov 1997, s. 24—25; Schroeder 2001; Baksheev, Smirnov 2010). According to Ibn Rustah, the Slavs performed the final burial the day after the body was burned. Hindus most often performed it only on the third day (Caland 1896, p. 99, 116, 130), as the Kravyad, the fire of the funeral pyre, was considered a lower form of fire, which was feared and allowed to cool down after the funeral ceremony (Toporov 1987, s. 30; Feller 2004, p. 91). This break was not caused by any utilitarian reasons: experimental archaeological research shows that bones could be removed from the funeral pyre within a few minutes after it had ceased to burn (Jonuks, Konsa 2007, p. 104; Svirkina, Volodin 2019, s. 119). On the basis of archaeological material, Yu. O. Smirnov (1997, s. 14—16, 24—25, 61) also considered the process of cremation only as a preliminary act, while the final burying of the ashes in

процес трупоспалення лише як попередній акт, у той час як фінальне поховання праху в землю формально вважав інгумацією. В. Я. Петрухін (1995, с. 201—202, 204) зближує семантичне значення кремації та інгумації у ранніх слов'ян, як аргумент наводячи звичаї викладення перепалених кісток у анатомічному порядку чи викопування для них ями завдовжки в людський зріст, поширені починаючи від зарубинецького часу до третьої чверті І тис. н. е. У такому випадку основна відмінність між обома основними способами поводження з тілом небіжчика полягає у винятковій важливості ідеї очисної сили вогню та ідеї диму як переносника душі до світу предків.

Дослідники відзначають певну дуальність у ставленні до небіжчика, яка виражалася в намаганні, з одного боку, якомога швидше вилучити померлого з середовища живих, а з іншого — якомога довше залишати його в цьому середовищі (Токарев 1990, с. 167; Смирнов 1997, с. 14; Король 2015, с. 74). За доби Раннього Середньовіччя цей парадокс є добре помітним, зокрема, на прикладі вірувань скандинавів. Смерть бога родючості Фрейра три роки приховували від свеїв, тримаючи його тіло в кургані, влаштованому як житло. Коли ж стало зрозуміло, що Фрейр помер, а благополуччя та злагода зберігаються, було вирішено, всупереч традиції, не спалювати тіло, аби воно й надалі «підживлювало» шведські землі (Снорри Стурлусон 1995, с. 16). На могилах померлих родичів скандинави могли напряму звертатися до них по допомогу, подібно до Свіпдага у «Старшій Едді» (Эдда… 1917, с. 361). Загалом же вони уявляли, що душа померлого одночасно перебуває і на тому світі, й у кургані (Петрухин 1995, с. 207). Подібні переконання фіксуються ще в середовищі давніх землеробів Близького Сходу (Антонова 1990, с. 103, 110), простежуються вони й у ведичних гімнах (Котляревский 1868, с. 178—179).

Дуальність посмертного буття можна помітити й у слов'янських віруваннях. Так, у XIII ст. Кирило Туровський (1978, с. 200) у притчі «Про людську душу та тіло» засуджував повір'я, згідно з яким душа померлого перебувала поруч із його похованим тілом.

the ground was formally considered inhumation. V. Ya. Petrukhin (1995, s. 201—202, 204) brings the semantic meaning of cremation and inhumation closer to that of the early Slavs, citing as an argument the customs of laying out burnt bones in anatomical order or digging a human-sized pit for them, which were widespread from the Zarubyntsi culture period to the third quarter of the 1st millennium AD. In this case, the main difference between the two main ways of treating the body of the deceased is the exceptional importance of the idea of the purifying power of fire and the idea of smoke as a carrier of the soul to the world of ancestors.

Researchers have noted a certain duality in the attitude towards the dead, which was expressed in the attempt, on the one hand, to remove the deceased from the environment of the alive as soon as possible, and, on the other hand, to leave him or her in this environment for as long as possible (Tokarev 1990, s. 167; Smirnov 1997, s. 14; Korol 2015, s. 74). In the Early Middle Ages, this paradox is clearly visible, in particular, in the beliefs of the Scandinavians. The death of the fertility god Freyr had been hidden from the Swedes for three years, keeping his body in a mound arranged as a dwelling. When it became clear that Freyr was dead and that prosperity and harmony were preserved, it was decided, contrary to tradition, not to burn the body so that it could continue to «fertilize» the Swedish lands (Snorri Sturluson 1995, s. 16). At the graves of deceased relatives, the Scandinavians could directly ask for help, like Svipdagr in the *Elder Edda* (Edda… 1917, s. 361). In general, they imagined that the soul of the deceased was simultaneously in the afterlife and in the burial mound (Petrukhin 1995, s. 207). Similar beliefs are recorded among the ancient farmers of the Middle East (Antonova 1990, s. 103, 110), and can be traced in Vedic hymns (Kotliarevskii 1868, s. 178—179).

The duality of the postmortem existence can also be seen in Slavic beliefs. For example, in the 13th century, Kirill of Turov (Kirill Turovskii 1978, s. 200) in his parable *On the Human Soul, and on the Body* condemned the belief that the soul of the deceased remained next to his buried body. The kingdom of the

Царство мертвих (тридесяте царство) у казках розташоване як на небі чи на високій горі, так і під землею (Велецкая 1978, с. 20; Пропп 1986, с. 281—284; Таланчук 1998, с. 55). У голосіннях різних східнослов'янських регіонів (Барсов 1872, с. XIV; 100, 214; Брайловский 1885a, с. 80; 1885b, с. 253—254; Малинка 1898, с. 102, 105—107) добре помітно, що труна ототожнюється з житлом небіжчика («*Та яку ж ти, дядьку, собі хату вибрав — смутну, невеселу, та яку ж тісну, непросторну*»). Деякі вчені пов'язують цей парадокс із гаданою колоподібною світобудовою в індоєвропейських міфах, що передбачала вільне пересування мерців між трьома її основними рівнями — верхнім, нижнім і середнім (Артеменко, Моця 1989, с. 139). Інші наголошують на ідеї двох душ, яка дозволяла померлому одночасно перебувати у світі предків і жити в могилі (Король 2015, с. 62, 71—72). В. Я. Пропп (1986, с. 287—288) дійшов висновку про розмаїття уявлень про потойбічний світ у будь-якого народу, що спричинене накладанням світоглядних концепцій одна на одну залежно від змін умов життя суспільства.

Принцип улаштування райковецьких некрополів безпосередньо при селищах переконує у намаганні забезпечити зв'язок предків-покровителів із общиною. З ідеєю перерodження, безперервності розвитку общини пов'язаний поширений у багатьох давніх народів звичай залишати тіло в житлі померлого (Кызласов 1993, с. 107) або ховати в культурному шарі щойно покинутих поселень (Gramsch 1995, p. 73—76, 78). На нашу думку, з подібною метою було здійснено одиничні захоронення в спорудах ранньослов'янських городищ Біла та Ревне ІБ, а можливо, й на території городищ Бабка, Пліснеськ (ур. Високе городисько), Донецьке, та Новотроїцьке. Імовірно, це було певним привілеєм, якого удостоювалися видатні члени общини: за етнографічними даними, саме таких мерців найперше намагались «утримати» поруч із собою (Hertz 1960, p. 57). Скандинави вважали, що тіло удачливого правителя мало приносити вдачу й достаток. По смерті Хальвдана Чорного, роки правління якого видалися врожайними, тіло конунга було розчленова-

dead (the thirtieth kingdom) in fairy tales is located both in heaven or on a high mountain and under the earth (Veletskaia 1978, s. 20; Propp 1986, s. 281—284; Talanchuk 1998, s. 55). In the keening songs of various Eastern Slavic regions (Barsov 1872, s. XIV; 100, 214; Brailovskii 1885a, s. 80; 1885b, s. 253—254; Malinka 1898, s. 102, 105—107), it is clearly seen that the coffin is identified with the deceased's dwelling (*«What a house you have chosen for yourself, man — sad, cheerless, and what a cramped, small one»*). Some scholars attribute this paradox to the supposedly circular universe in Indo-European myths, which implied the free movement of the dead between its three main levels — upper, lower and middle (Artemenko, Motsia 1989, s. 139). Others emphasise the idea of two souls, which allowed the deceased to simultaneously stay in the world of ancestors and live in the grave (Korol 2015, s. 62, 71—72). V. Ya. Propp (1986, s. 287—288) concluded that any people have a variety of ideas about the afterlife, which is caused by the superimposition of worldview concepts on each other depending on changes in the conditions of society.

The principle of arranging the Raiky culture necropoleis directly in the villages convinces us of the attempt to ensure the connection of the ancestral patrons with the community. The idea of rebirth, the continuity of community development, is linked to the custom of many ancient peoples to leave the body in the dwelling of the deceased (Kyzlasov 1993, s. 107) or to bury it in the cultural layer of newly abandoned settlements (Gramsch 1995, p. 73—76, 78). In our opinion, single burials were carried out for a similar purpose in the structures of the early Slavic hillforts of Bila and Revne 1B, and possibly on the territory of Babka, Plisnesk (Vysoke Horodysko tract), Donets, and Novotroitske hillforts. This was probably a privilege awarded to prominent members of the community: according to ethnographic data, such deceased were the first to be «kept» nearby (Hertz 1960, p. 57). The Scandinavians believed that the body of a successful ruler was supposed to bring good luck and prosperity. After the death of Halfdan the Black, whose years of rule were prosperous, the body of the king was

но на чотири частини, які поховали в різних районах Норвегії, оскільки всі хотіли, щоб він був похований на їхніх землях (Снорри Стурлусон 1995, с. 42). Часті знахідки одиничних поховань біля укріплень можна пояснити й їхньою «захисною» функцією.

Одним із найважливіших етапів будь-яких «обрядів переходу» є символічне відділення душі від тіла. Згідно з етнографічними матеріалами, у процесі цього відділення учасники поховальної церемонії (насамперед кровні родичі померлого) самі перебували в перехідному, оскверненому, стані (Hertz 1960, p. 37—39). Позбутися цього стану можна було завдяки суворому дотриманню пересторог і правил. Під час винесення тіла з хати вікна та двері, за етнографічними даними, неодмінно зачиняли (Борисенко 2000, с. 173). Зафіксований літописом звичай виносити померлого не через двері, а через спеціально зроблений отвір у стіні, зберігся у германців (Simrock 1864, s. 597), фіно-угорських та самодійських народів Північно-Західного Сибіру (Косарев 2010, с. 39), а у вигляді пережитків — практично в усіх слов'ян (Niederle 1911, s. 244; Зеленин 1991, с. 348—349). Він викликаний острахом, аби небіжчик не повернувся. Добре відомий із етнографії й згаданий у літописі звичай везти померлого на санях, навіть улітку (Зеленин 1991, с. 350).

Ми не раз акцентували увагу на недостатній кількості людських останків, яку зазвичай містять ранньослов'янські захоронення. Хоча на їхню збереженість могло впливати безліч факторів, у більшості випадків маса остеологічних решток становила лише 20—450 г, тоді як середня маса перепалених кісток дорослого чоловіка складає 2 кг, дорослої жінки — 1,5 кг (Piontek 2007, s. 64). Тільки окремі кургани [192] містили «достатню» кількість останків, проте належали вони кільком індивідам, а також уміщали тваринні рештки. Намагаючись пояснити аналогічну особливість кремаційних поховань різних стародавніх суспільств, учені припускають, що обряд міг передбачати розподіл частини останків між родичами померлого чи їхнє поховання в інший спосіб (Wahl 1982, s. 25; Добровольская 2010, с. 93; Прайс 2021, с. 228). У багатьох традиційних культу-

[192] Червеньово № 13; Шуклінка № 1/1998.

dismembered into four parts, which were buried in different parts of Norway, as everyone wanted him to be buried on their lands (Snorri Sturluson 1995, s. 42). The frequent discovery of single burials near fortifications can also be explained by their «protective» function.

One of the most important stages of any «rites of passage» is the symbolic separation of the soul from the body. According to ethnographic materials, in the process of this separation, the participants of the funeral ceremony (primarily blood relatives of the deceased) were themselves in a transitional, desecrated state (Hertz 1960, p. 37—39). It was possible to get rid of this state through strict observance of precautions and rules. Ethnographic data indicate that windows and doors were always closed when taking the body out of the house (Borysenko 2000, s. 173). The custom of taking the deceased out not through the door but through a specially made hole in the wall, recorded in chronicles, has been preserved among the Germans (Simrock 1864, s. 597), Finno-Ugric and Samoyedic peoples of North-Western Siberia (Kosarev 2010, p. 39), and in the form of remnants — almost all the Slavs (Niederle 1911, s. 244; Zelenin 1991, s. 348—349). It is caused by the fear that the deceased will not come back. Another custom mentioned in the chronicle is well known from ethnography: carrying the deceased on a sledge, even in summer (Zelenin 1991, s. 350).

We have repeatedly emphasised the insufficient number of human remains that early Slavic burials usually contain. Although their preservation could have been influenced by many factors, in most cases, the weight of osteological remains was only 20—450 g, while the average weight of burnt bones of an adult male is 2 kg and an adult female is 1.5 kg (Piontek 2007, s. 64). Only a few mounds [192] contained a «sufficient» number of remains, but they belonged to several individuals and also contained animal remains. In an attempt to explain a similar feature of cremation burials in various ancient societies, scholars suggest that the rite could involve the distribution of some of the remains among the deceased's relatives or their burial in another way (Wahl 1982,

[192] Cherveniovo no. 13; Shuklinka no. 1/1998.

рах фінальні обряди проводяться не над усіма очищеними кістками, а лише над частиною з них (Hertz 1960, p. 66), що відповідає універсальній язичницькій ідеї заміни цілого його частиною. Те саме ми бачимо на прикладі ранньослов'янських захоронень: очевидно, учасники поховальної церемонії частіше за все не мали на меті зібрати всі залишки трупоспалення з поховального кострища.

При цьому відбір кісток відбувався за певними правилами, продиктованими ритуальними потребами. У досліджуваних похованнях практично ніколи не знаходять зуби, що ми спостерігаємо й за західнослов'янськими матеріалами (Zoll-Adamikowa 1972, s. 519). В інших культурах для захоронення часто відбирали фрагменти черепа, а також намагалися презентувати різні частини скелета (Wahl 1982, s. 25). Ретельний аналіз кремаційних поховань Польського Побужжя лише частково підтвердив ці спостереження: серед решток 127 виділених індивідів, лише в чотирьох випадках були присутні всі частини скелета (кістки черепа, тулуба, рук і ніг), проте черепні кістки клали до поховань найчастіше (Kalaga 2006, s. 132; Каляга 2009, с. 77). Особлива увага до фрагментів черепа притаманна й ранньосередньовічним кремаційним похованням балтів, зокрема галіндів (Wróblewski 2000, s. 272—276). «Культ голови», що полягав у наділенні черепів предків магічно-охоронними властивостями, був характерний для багатьох індоєвропейських народів від кельтів до бактрійців (Литвинский 1982, с. 38).

5.2. СЕМАНТИКА ОСНОВНИХ ОБРЯДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ

5.2.1. ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ ТА ДОДАТКОВІ ВМІСТИЛИЩА

5.2.1.1. Кургани, поховальні ями та урни

Незалежно один від одного дослідники доходять висновків, що у різних індоєвропейських народів курган був мініатюрною моделлю Всесвіту, котра відповідала їхнім

s. 25; Dobrovolskaia 2010, s. 93; Prais 2021, s. 228). In many traditional cultures, the final rites are not performed over all the cleansed bones, but only over a part of them (Hertz 1960, p. 66), which corresponds to the universal pagan idea of replacing the whole with its part. We see the same thing in early Slavic burials: obviously, the participants of the funeral ceremony most often did not aim to collect all the remains of the cremation from the funeral pyre.

At the same time, the selection of bones took place according to certain rules dictated by ritual needs. Teeth are almost never found in the burials studied, which is also observed in Western Slavic materials (Zoll-Adamikowa 1972, s. 519). In other cultures, skull fragments were often selected for burying, and various parts of the skeleton were also presented (Wahl 1982, s. 25). A careful analysis of the cremation burials of the Polish Buh River region only partially confirmed these observations: among the remains of 127 selected individuals, only four cases contained all parts of the skeleton (a skull, body bones, arms and legs), but cranial bones were placed in burials most often (Kalaga 2006, s. 132; Kaliaga 2009, s. 77). Particular attention to skull fragments is also inherent in the early medieval cremation burials of the Balts, in particular the Galindians (Wróblewski 2000, s. 272—276). The «cult of the head», which implied the endowment of ancestral skulls with magical and protective properties, was typical for many Indo-European peoples from the Celts to the Bactrians (Litvinskii 1982, s. 38).

5.2. SEMANTICS OF THE MAIN RITUAL ELEMENTS

5.2.1. FUNERARY STRUCTURES AND ADDITIONAL CONTAINERS

5.2.1.1. Barrows, burial pits and urns

Independently of each other, scholars have come to the conclusion that for various Indo-European peoples the mound was a miniature model of the universe that corresponded to

космологічним уявленням (Кузьмина 1977, с. 98; Петрухин 1978; Попович 1985, с. 54; Раевский 1985, с. 4; Конецкий 1993, с. 12; Чмихов 1993, с.14; Ольховский 1999, с. 119, 128; Косарев 2010, с. 34). Саму ідею курганного насипу часто розглядають чи то як модель світової гори, образ якої наявний у міфах багатьох народів світу (Фролов 1994, с. 43; Ольховский 1999, с. 119), чи то як імітацію кругозору, який видно у відкритому полі (Рыбаков 1987, с. 102), чи то як символ круглого неба, де живуть боги та духи (Дашковский 1996, с. 36). Усі перелічені варіації є семантично близькими. Ярусність новгородських сопок іноді пов'язують із ярусністю всесвіту в уявленнях індоєвропейців (Конецкий 1993, с. 12). Цей висновок можна екстраполювати й на кургани роменської та райковецької культур, про що піде мова в § 5.2.1.4.

М. В. Попович (1985, с. 53—54) дійшов висновку щодо тотожності символіки курганного насипу та ямки з прахом. Як аргумент на користь такої еквівалентності (крім округлої форми) він наводить тезу про поступове зникання ямних захоронень після появи курганного обряду. Проте ця теза є цілком хибною: підкурганні поховання в ямах (тобто поєднання обох указаних елементів) трапляються по обидва боки Дніпра протягом усієї другої половини I тис. н. е.

На нашу думку, семантика поховальної ямки радше могла бути пов'язаною з аграрною магією — через символіку ями для зерна. Цей мотив знаходить паралелі в низці українських переказів, пов'язаних із пережитками архаїчного звичаю «саджати на лубок»: під час голоду цар видає наказ страчувати старих, проте сини переховують батька в зерновій ямі, погребі, в коморі чи під нею (Велецкая 1978, с. 53). У деяких російських голосіннях могила ототожнюється з погребом (Брайловский 1885b, с. 257). На Близькому Сході поховання в зерносховищах трапляються ще з неолітичної доби (Бочваров 2010, с. 129). Поміщення людських решток у неглибоку ямку могло нести ідею проростання як символ переродження.

З ідеєю переродження та аграрно-магічними уявленнями про предків-покровителів урожаю пов'язана й семантика поховальної

their cosmological ideas (Kuzmina 1977, s. 98; Petrukhin 1978; Popovich 1985, s. 54; Raevskii 1985, s. 4; Konetskii 1993, s. 12; Chmykhov 1993, s. 14; Olkhovskii 1999, s. 119, 128; Kosarev 2010, s. 34). The very idea of a mound embankment is often seen either as a model of a world mountain, the image of which is present in the myths of many peoples of the world (Frolov 1994, s. 43; Olkhovskii 1999, s. 119), or as an imitation of the worldview visible in an open field (Rybakov 1987, s. 102), or as a symbol of a circular sky where gods and spirits live (Dashkovskii 1996, s. 36). All these variations are semantically close. The layered nature of the Novgorod sopkas is sometimes associated with the layered nature of the universe in the Indo-European concepts (Konetskii 1993, s. 12). This conclusion can be extrapolated to the mounds of the Romny and Raiky cultures, as will be discussed in section 5.2.1.4.

M. V. Popovych (Popovich 1985, s. 53—54) concluded that the symbolism of the barrow embankment and the pit with ashes is identical. As an argument in favour of such equivalence (except for the rounded shape), he cites the thesis of the gradual disappearance of pit burials after the appearance of the mound rite. However, this thesis is completely false: mound burials in pits (i.e. a combination of both of the above elements) occur on both sides of the Dnipro River throughout the second half of the 1st millennium AD.

In our opinion, the semantics of the burial pit could rather be related to agricultural magic — through the symbolism of the grain pit. This motif finds parallels in a number of Ukrainian legends related to the remnants of the archaic custom of «putting on a bark» (geronticide): during a famine, the king orders the execution of the old, but the sons hide their father in a grain pit, cellar, barn, or under it (Veletskaia 1978, s. 53). In some Russian keening songs, the grave is identified with the cellar (Brailovskii 1885b, s. 257). In the Middle East, burials in granaries have been found since the Neolithic period (Bochvarov 2010, s. 129). The placement of human remains in a shallow pit could carry the idea of sprouting as a symbol of rebirth.

The semantics of the funerary urn is also connected with the idea of rebirth and agrar-

урни (Рыбаков 1987, с. 80—84; Кызласов 1993, с. 107). У багатьох стародавніх культурах керамічні посудини асоціювалися з материнським черевом (Антонова 1990, с. 108; Бочваров 2010, с. 117), що добре ілюструється, наприклад, дитячими похованнями в амфорах античної доби. Такі самі асоціації збереглися в аборигенів Сибіру (Косарев 2010, с. 37). Починаючи з доби ранньої бронзи з'являються урни у формі людського обличчя, пізніше відомі у культурах полів поховальних урн, поморській культурі, кельтів, іберів, іллірійців (Король 2015, с. 160—161). Варто згадати й антропоморфні посудини-канопи, в які давні єгиптяни поміщали внутрішні органи під час муміфікації, а етруски — рештки кремації. За матеріалами балтійських могильників ранньозалізної доби М. Г. Гусаков (2010, с. 243) доходить висновку, що урни тимчасово заміняли тіло померлої людини перед перевтіленням у нову оболонку. За доби вікінгів у Скандинавії (а також, наприклад, на Гньоздівському могильнику у верхів'ях Дніпра) отримали поширення поховальні урни з надітими на плічка залізними гривнями. Вважається, що урна символізувала відроджене з попелу нове тіло небіжчика, а гривня ніби поверталася на те місце, де він носив її за життя (Davidson 1967, p. 135, 138; Петрухин 1975, с. 8; Новикова 1991, с. 181).

Про аналогічні вірування у слов'ян свідчить, зокрема, низка зарубинецьких, черняхівських і давньоруських урнових поховань, де уламки кісток черепа містилися у верхній частині посудин (Петрухин 1995, с. 199). Слово «*череп*» у слов'янських та інших індоєвропейських мовах етимологічно пов'язане з позначенням глиняної посудини (наприклад, «*черепок*») (Петрухин 2014, с. 300). У цьому ж контексті дослідники наводять описаний у «Атхарваведі» ритуал культового відродження царя, під час якого той сідав у золоту посудину і виходив з неї, та один із обрядів стародавніх іранців, що вимагав від людини, яка довго була відсутньою в общині і вважалася померлою, здійснити ритуал відродження в золотій чи глиняній посудині (Литвинский 1982, с. 42; Кызласов 1993, с. 107).

ian-magical ideas about ancestors-patrons of the harvest (Rybakov 1987, s. 80—84; Kyzlasov 1993, s. 107). In many ancient cultures, ceramic vessels were associated with the mother's womb (Antonova 1990, s. 108; Bochvarov 2010, s. 117), which is well illustrated, for example, by children's burials in amphorae of the ancient period. The same associations have been preserved among the aborigines of Siberia (Kosarev 2010, s. 37). Starting from the Early Bronze Age, urns in the shape of a human face appeared, later known in the Urnfield cultures, Pomeranian culture, cultures of the Celts, Iberians, and Illyrians (Korol 2015, s. 160—161). It is also worth mentioning the anthropomorphic canopic jars in which the ancient Egyptians placed internal organs during mummification, and the Etruscans — the remains of cremation. Based on the materials of the Baltic burial grounds of the Early Iron Age, M. G. Gusakov (2010, s. 243) concludes that urns temporarily replaced the body of a deceased person before reincarnation in a new body. During the Viking era, burial urns with iron torques attached to the shoulders were widespread in Scandinavia (as well as, for example, at the Gnezdovo cemetery in the upper reaches of the Dnipro River). It is believed that the urn symbolised the new body of the deceased reborn from the ashes, and the torque seemed to return to the place where he had worn it during his life (Davidson 1967, p. 135, 138; Petrukhin 1975, s. 8; Novikova 1991, s. 181).

Similar beliefs among the Slavs are evidenced, in particular, by a number of Zarubyntsi, Cherniakhiv, and Old Rus' urn burials, where fragments of skull bones were placed in the upper part of the vessels (Petrukhin 1995, s. 199). The word «*череп*» («skull») in Slavic and other Indo-European languages is etymologically related to the designation of a clay vessel (for example, «*черепок*» — «crock») (Petrukhin 2014, s. 300). In the same context, researchers cite the ritual of the cultic rebirth of the king described in the *Atharvaveda*, during which he sat down in and out of a golden vessel, and one of the rites of the ancient Iranians, which required a person who had been absent from the community for a long time and was considered dead to perform a rebirth ritual in a golden or clay vessel (Litvinskii 1982, s. 42; Kyzlasov 1993, s. 107).

5.2.1.2. Огорожі

Зі страхом перед потойбічним світом, імовірно, пов'язане спорудження кільцевих огорож, які спорадично фіксуються в етнічно різних груп середньовічного населення: слов'ян, балтів, фіно-угрів, германців тощо (Русанова 1967, с. 47; 1973, с. 29; Седов 1973, с. 15—16). Попри суттєві відмінності в конструкції, вони, поза сумнівом, виражали спільну ідею. Схоже семантичне значення мали так звані *вогняні кільця* у вигляді вугільних «валів» навколо інгумаційних поховань радимичів (Соловьева 1966, с. 154; 1967, с. 192—194; Богомольников 2004, с. 39). На думку Г. Ф. Соловйової (1967, с. 198), вони є залишками кільцевих огорож на кшталт боршевських. Слід згадати й глиняний «вал» уздовж периметра одного з курганів роменського могильника Шуклінка. Більш віддаленими аналогіями є кам'яні кільця в підошвах новгородських сопок і псковських довгих курганів, які прийнято зближувати з дерев'яними огорожами півдня Русі за ритуальним значенням (Рыбаков 1949, с. 29; Русанова 1967, с. 47). Деякі зі згаданих в'ятицьких курганів біля с. Добре замість традиційних стовпових огорож також містили навколо поховань кільця з невеликого каміння (Изюмова 1970, с. 193, 196, рис. 4). «Взаємозамінність», еквівалентність дерев'яних і кам'яних кільцеподібних конструкцій спостерігається й на окремих могильниках культури карпатських курганів [193] (Смішко 1960, с. 28, 40; Вакуленко 2010, с. 76—77).

Кільцеві конструкції з каменю відомі в багатьох культурах, котрі прийнято пов'язувати з індоєвропейцями, починаючи з пізнього енеоліту (ямна культура). У курганах скіфського кола широкого розповсюдження набули кам'яні кільця та крепіди, в спорудженні яких убачають і сакральний сенс — передачу солярної символіки чи відділення світу живих від світу мертвих. Доведено, що скіфські кургани чудово зберігають свою форму незалежно від наявності каміння, а самі «крепіди» в більшості випадків не могли виконувати призначення, передбаченого під цим терміном (Мозолевский, По-

[193] Мишин, Перерісль.

5.2.1.2. Fences

The construction of circular fences, which are sporadically recorded among ethnically different groups of the medieval population: Slavs, Balts, Finno-Ugrians, Germans, etc., is probably connected with the fear of the afterlife (Rusanova 1967, s. 47; 1973, s. 29; Sedov 1973, s. 15, 16). Despite significant differences in construction, they undoubtedly expressed a common idea. The so-called *fire rings* in the form of coal «ramparts» around the inhumation burials of the Radimichis had a similar semantic meaning (Soloveva 1966, s. 154; 1967, s. 192—194; Bogomolnikov 2004, s. 39). According to G. F. Solovyova (Soloveva 1967, s. 198), they are the remains of circular fences like in the Borshchevo culture. A clay «rampart» along the perimeter of one of the mounds of the Romny culture cemetery Shuklinka is also worth mentioning. More distant analogies are the stone rings in the bottoms of Novgorod sopkas and Pskov long mounds, which are usually compared to the wooden fences of Southern Rus' in terms of their ritual significance (Rybakov 1949, s. 29; Rusanova 1967, s. 47). Some of the mentioned Viatichi's barrows near Dobroie village, instead of traditional pillar fences, also contained rings of small stones around the burials (Iziumova 1970, s. 193, 196, fig. 4). The «interchangeability» and equivalence of wooden and stone ring-shaped structures is also observed at some cemeteries of the Carpathian barrows culture [193] (Smishko 1960, s. 28, 40; Vakulenko 2010, s. 76—77).

Circular structures made of stone are known in many cultures, which are usually associated with Indo-Europeans, starting from the Late Eneolithic (Yamnaya culture). Stone rings and crepidomas are widespread in the mounds of the Scythian circle, and their construction is also seen as having a sacred meaning — the transmission of solar symbolism or the separation of the world of the living from the world of the dead. It has been proved that Scythian burial mounds retain their shape perfectly regardless of the presence of stones, and the «crepidomas» themselves could not fulfil the purpose intended by this term in most cases (Mozolevskii, Polin 2005, s. 278—287). Direct

[193] Myshyn, Pererisl.

лин 2005, с. 278—287). Прямі вказівки на «захисну» функцію кам'яних кільцевих огорож в індоєвропейській традиції містяться в «Рігведі» (Литвинский 1972, с. 135—136). За пізньоримської та середньовічної доби кільцеві поховальні споруди з каменю отримали неабияке поширення у різних народів Центральної, Північної та Східної Європи, зокрема у східних балтів (Седов 1987, с. 359, 367, 371, 392, 405). Звернувши на це увагу, О. І. Горюнова (1961, с. 210) дійшла висновку, що дерев'яні чи кам'яні огорожі навряд чи можна розглядати як обрядову рису, притаманну будь-якій певній етнічній групі.

Кам'яні обкладки навколо новгородських сопок, як вважають, позначали символічні межі сакральної зони, де проводився обряд (Конецкий 1989, с. 143). Такий самий сенс у будівництві кам'яних і дерев'яних огорож чи викопуванні рівчаків представниками різних доісторичних культур убачають і західні дослідники (Midgley 1985, p. 85—113; Gramsch 1995, p. 76—77). Певно, під час поховальної церемонії люди намагалися відгородити себе від світу мертвих. Значний етнографічний матеріал показує, що захист від зовнішньої, ворожої, стихії у слов'ян осмислювався за допомогою символа кола, яким обводили себе чи житло. Окреслений таким чином простір стає іншим середовищем, ніж те, що поза колом (Попович 1985, с. 51—52). У парсів Індії після поміщення тіла померлого до поховальної споруди-дахми навколо нього пальцем або цвяхом проводили коло, до якого ніхто не міг увійти (Modi 1922, p. 97). У спорудженні дерев'яних огорож навколо слов'янських курганів дослідники так само вбачають прояв ідеї кола, кромлеха (Рыбаков 1949, с. 29; Моця 1993, с. 21—22). Як можна помітити зі знаменитої оповіді Ібн Фадлана про захоронення знатного руса, під час поховальної церемонії зона, в якій проводився поховальний обряд, уособлювала потойбіччя й відмежовувалася певними дерев'яними конструкціями. Мова йде про якісь дерев'яні «ворота» на місці майбутнього кургану, заглядаючи через які дівчина бачила померлих родичів і самого небіжчика, тіло якого було підготовлене до спалення (Ковалевский 1956, с. 144—145). Ототожнен-

references to the «protective» function of stone circular fences in the Indo-European tradition are found in the *Rigveda* (Litvinskii 1972, s. 135—136). In the late Roman and medieval periods, circular stone burial structures were widespread among various peoples of Central, Northern, and Eastern Europe, in particular among the Eastern Balts (Sedov 1987, s. 359, 367, 371, 392, 405). Drawing attention to this, O. I. Goryunova (Goriunova 1961, s. 210) concluded that wooden or stone fences can hardly be considered a ritual feature inherent in any particular ethnic group.

The stone lining around the Novgorod sopkas is believed to have marked the symbolic boundaries of the sacred zone where the rite was performed (Konetskii 1989, s. 143). Western researchers also see the same meaning in the construction of stone and wooden fences or the digging of ditches by representatives of various prehistoric cultures (Midgley 1985, p. 85—113; Gramsch 1995, p. 76—77). Probably, during the funeral ceremony, people tried to protect themselves from the world of the dead. Considerable ethnographic material shows that the Slavs understood protection from the external, hostile elements with the help of the symbol of a circle, which was used to surround themselves or their homes. The space outlined in this way becomes a different environment than that outside the circle (Popovich 1985, s. 51—52). Among the Parsis of India, after placing the body of the deceased in a dakhma structures, a circle was drawn around the body with a finger or nail, which no one could enter (Modi 1922, p. 97). In the construction of wooden fences around the Slavic burial mounds, researchers also see a reflection of the idea of a circle, a cromlech (Rybakov 1949, s. 29; Motsia 1993, s. 21—22). As can be seen from Ibn Fadlan's famous story about the burial of a noble Rus, during the funeral ceremony the area in which the funeral rite was performed represented the afterlife and was demarcated by certain wooden structures. This refers to some kind of wooden «gate» at the place of the future mound, through which the girl could see her deceased relatives and the deceased himself, whose body was prepared for burning (Kovalevskii 1956, s. 144—145). The

ня сакральної зони, в якій проводилася поховальна церемонія, зі своєрідним порталом на той світ властиве й представникам інших давніх культур (Чмихов 1993, с. 27—28; Каменецкий 2005, с. 11). Заслуговує на увагу припущення А. А. Фролова (1994, с. 46), котрий розглядає палаючі огорожі курганів як символ широко відомої зі слов'янської етнографії та фольклору «*вогняної ріки*», що розділяла два світи (див.: Пропп 1986, с. 219, 267, 350). У кургані 6 роменського могильника Леб'яже одне з ритуальних вогнищ мало форму підкови, що тягнулася вздовж західної поли насипу (Енуков 2011, рис. 2: *А*).

Страх перед світом мертвих, а отже й бажання убезпечити себе від цього ворожого середовища, характерні для багатьох народів. Ці універсальні для індоєвропейців уявлення в різних регіонах відобразилися в типологічно близьких обрядових формах і поховальних спорудах. Якщо так, то виникає логічне запитання, чому лише незначний відсоток слов'янських курганів містив дерев'яні огорожі? На думку деяких археологів, аналогічну «захисну» функцію виконували курганні рівчаки, котрі, крім практичного значення (як місця, звідки брали землю для насипання кургану), могли мати й символічне — як межі, що відділяла поховання від світу живих (Ольховский 1986, с. 68; Kalaga 2006, s. 115; Metlička, Menšík 2020, s. 132). У рівчаках часто розводили ритуальні вогнища, про що свідчать знахідки вугілля та попелу (Авдусин 1969; Моця 1990, с. 21—22). Вздовж насипу кургану 1/1998 із Шуклінки з «захисною» метою спорудили невисокий вал, за межами якого за сторонами світу також розвели вогнища.

5.2.1.3. Чотирикутні споруди

Поховальні споруди з дерева, спалені перед зведенням курганного насипу, трапляються ще з часів неоліту, а пов'язують їх із ідеєю відродження, очищення (Gramsch 1995, p. 79). Смислове значення чотирикутних конструкцій у західних слов'ян (де вони вивчені значно краще, ніж на території Ук-

identification of the sacred zone where the funeral ceremony was held with a kind of portal to the other world is also typical for representatives of other ancient cultures (Chmykhov 1993, s. 27—28; Kamenetskii 2005, s. 11). The suggestion of A. A. Frolov (1994, s. 46), who considers the burning fences of the mounds as a symbol of the «*fiery river*», widely known from Slavic ethnography and folklore, which separated the two worlds, is worth noting (see: Propp 1986, s. 219, 267, 350). In mound no. 6 of the Romny culture cemetery Lebiazhe, one of the ritual fires had the shape of a horseshoe stretching along the western side of the embankment (Enukov 2011, fig. 2: A).

The fear of the world of the dead, and thus the desire to protect oneself from this hostile environment, is typical for many peoples. These universal ideas of Indo-Europeans were reflected in typologically similar ritual forms and burial structures in different regions. If so, a logical question arises as to why only a small percentage of the Slavic burial mounds contained wooden fences. According to some archaeologists, a similar «protective» function was performed by mound ditches, which, in addition to their practical significance (as places from which the soil for the mound was taken), could also have a symbolic one — as a boundary separating the burial from the world of the living (Olkhovskii 1986, s. 68; Kalaga 2006, s. 115; Metlička, Menšík 2020, s. 132). Ritual fires were often made in the ditches, as evidenced by the findings of charcoal and ashes (Avdusin 1969; Motsia 1990, s. 21—22). A low rampart was constructed along the embankment of the mound no. 1/1998 from Shuklinka for «protective» purposes, and fires were also made outside it in the cardinal directions.

5.2.1.3. Quadrangular structures

Burial structures made of wood, burned before the construction of a mound, have been found since the Neolithic period, and they are associated with the idea of rebirth and purification (Gramsch 1995, p. 79). The semantic significance of quadrangular structures among the Western Slavs (where they are studied

раїни) зазвичай пояснюють роллю будинків, у яких «оселялися» небіжчики в потойбічному житті. Розмір споруди мав відображати соціальний або майновий статус померлого. До цієї версії спершу схилялась і Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 151). Вона зближувала чотирикутні конструкції ранньослов'янських курганів із поховальними камерами Середнього Подніпров'я та навіть допускала можливість їхнього виникнення під північногерманським упливом. Згодом дослідниця визнала ймовірнішим бачення подібних споруд як одного з різновидів огорожі — символічного бар'єра, що відмежовував світ живих від світу мертвих (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 98). Схожі версії висловлювалися й раніше (Götze 1929, s. 534; Kostrzewski 1960, s. 13). Водночас Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 99) наголошувала, що остаточне розв'язання проблем семантичного значення дерев'яних конструкцій неможливе без кількісного накопичення археологічних джерел.

На прикладі некрополя Гаро видно, як змінювалося бачення дослідниками чотирикутних підкурганних конструкцій. Якщо раніше автор розкопок уявляв їх як своєрідні огорожі, що утримували всередині себе курганний насип (Wetzel 1979, abb. 13, 24), то на останніх реконструкціях можна побачити повноцінні зруби, споруджені на пласких курганах (Wetzel 2011, p. 230). Нині трактування чотирикутних споруд як «будинків мертвих» стало практично безальтернативним (Szymański 2004, s. 306; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 371; Florek 2011, s. 66; Lutovský 2013, s. 68; Dzik 2014, s 97; Metlička, Menšík 2020, s. 136; Miechowicz 2021b, s. 268). На аналогічну функцію таких споруд у східних слов'ян другої половини I тис. н. е. вказував Ю. М. Лесман (1985, с. 54—55). Проти їх «розмежувальної» функції, на думку М. Лутовського (Lutovský 2006, s. 71), виступають матеріальні свідчення ритуальних дій, які фіксують як усередині конструкцій, так і поза ними. Красномовним є факт наявності в куті однієї з таких споруд [194] багаття, обкладеного камінням. Су-

[194] Ліпсько № 45.

much better than in Ukraine) is usually explained by the role of houses in which the dead «settled» in the afterlife. The size of the building was supposed to reflect the social or property status of the deceased. H. Zoll-Adamikowa (1968b, s. 151) was also initially in favour of this version. She brought the quadrangular structures of early Slavic burial mounds closer to the burial chambers of the Middle Dnipro River region and even suggested the possibility of their origin under North Germanic influence. Subsequently, the scholar considered it more likely that such structures were a type of fence, a symbolic barrier that separated the world of the living from the world of the dead (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 98). Similar versions have been expressed before (Götze 1929, s. 534; Kostrzewski 1960, s. 13). At the same time, H. Zoll-Adamikowa (1979b, s. 99) emphasised that the final solution to the problems of the semantic meaning of wooden structures is impossible without a quantitative accumulation of archaeological sources.

The example of the Gahro necropolis shows how the researchers' vision of quadrangular mound structures had changed. If earlier the author of the excavations imagined them as a kind of fence that kept the mound's embankment inside (Wetzel 1979, abb. 13, 24), then in recent reconstructions it is possible to see complete log cabins built on flat mounds (Wetzel 2011, p. 230). Nowadays, the interpretation of quadrangular structures as the «houses of the dead» has become almost unchallenged (Szymański 2004, s. 306; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 371; Florek 2011, s. 66; Lutovský 2013, s. 68; Dzik 2014, s. 97; Metlička, Menšík 2020, s. 136; Miechowicz 2021b, s. 268). A similar function of such structures among the Eastern Slavs of the second half of the 1st millennium AD was pointed out by Ya. M. Lesman (1985, s. 54—55). According to M. Lutovský (2006, s. 71), their «delimiting» function is opposed by material evidence of ritual actions recorded both inside and outside the structures. An eloquent example is the presence of a stone-lined fireplace [194] in the corner of one of these structures. Modern archae-

[194] Lipsko, no. 45.

часні археологи розглядають цю знахідку як імітацію домашнього вогнища, типового для ранньослов'янських жител (Szymański 2004, s. 306; Miechowicz 2021b, s. 268). Глиняна модель печі, як уже згадувалося, була виявлена в кургані 1/1998 на роменському могильнику Шуклінка.

На важливу роль ідеї «будинку померлих» у поховальній обрядовості середньовічних слов'ян указують кремаційні поховання типу Альт-Кебеліх, у IX—XII ст. поширені на території Померанії та Польщі, разом із польсько-руським порубіжжям (Florek 2009, s. 61—62; Dzieńkowski 2020, s. 48—49). Ці заглиблені об'єкти, за формою та розмірами подібні до напівземлянок, служили родовими усипальницями. Іноді поруч споруджували невеликі печі (Schmidt 1981; Łosiński 1993, s. 17—20; Szmoniewski 2007, s. 336—339; Miechowicz i in. 2022, s. 166—167). Аналогічну функцію символічного житла деякі дослідники приписують прямокутним кам'яним вимосткам, що характерні насамперед для курганів Північної та Східної Мазовії (див.: Dzik 2014, s. 96—98). Також допускають, що роль «будинку померлих» міг виконувати й сам курганний насип (Русанова 1973, с. 30; Szymański 2004, s. 307; Sikora 2011, s. 468), у зв'язку з чим варто згадати кургани чотирикутної в плані форми, котрі подекуди трапляються в західнослов'янському середовищі. Доповнюють картину дані писемних джерел, зокрема згадка у «Чеській хроніці» язичницьких «*scenes*», що найімовірніше перекладати як «будки» — «будинки померлих». Схоже лексичне значення, вочевидь, мало слово «*бдын*», яке не раз згадувалося в давньоруській літературі (Житіє Константина Муромського, Слово Іоана Златоуста та літописна стаття про смерть княгині Ольги; Котляревський 1968, с. 121; Niederle 1911, s. 325—326). Вище вже говорилося про тотожність труни та житла померлого в східнослов'янських голосіннях. Численні пережитки образа «будинку померлих» є широко відомими в етнографії (Велецкая 1978, с. 32—33).

ologists consider this find to be an imitation of a hearth typical for early Slavic dwellings (Szymański 2004, s. 306; Miechowicz 2021b, s. 268). As previously has been mentioned, a clay model of the furnace was discovered in the mound no. 1/1998 at the Romny culture cemetery in Shuklinka.

The important role of the idea of the «house of the dead» in the funerary rituals of the medieval Slavs is indicated by the Alt-Köbelich type of cremation burials, which were widespread in Pomerania and Poland, including the Polish-Rus' borderland, in the 9th—12th centuries (Florek 2009, s. 61—62; Dzieńkowski 2020, s. 48—49). These buried objects, similar in shape and size to half-dugouts, served as family tombs. Sometimes small furnaces were constructed nearby (Schmidt 1981; Łosiński 1993, s. 17—20; Szmoniewski 2007, s. 336—339; Miechowicz та ін. 2022, s. 166—167). Some scholars ascribe a similar function of symbolic dwellings to rectangular stone pavements, which are typical primarily for the mounds of Northern and Eastern Masovia (see: Dzik 2014, s. 96—98). It has also been suggested that the mound itself could have played the role of the «house of the dead» (Rusanova 1973, s. 30; Szymański 2004, s. 307; Sikora 2011, s. 468), and in this regard it is worth mentioning the quadrangular barrows that are sometimes found in the Western Slavic environment. The picture is complemented by data from written sources, in particular, the mention in the *Czech Chronicle* of pagan «*scenes*», which are most likely to be translated as «booths» — «houses of the dead». A similar lexical meaning was probably given to the word «*bdyn*», which was mentioned more than once in Old Rus' literature (*The Life of Constantine of Murom, The Word of John Chrysostom* and a chronicle article about the death of Princess Olga; Kotliarevskii 1968, s. 121; Niederle 1911, s. 325—326). The identity of the coffin and the dwelling of the deceased in Eastern Slavic keening songs has already been mentioned above. Numerous remnants of the image of the «house of the dead» are widely known in ethnography (Veletskaia 1978, s. 32—33).

5.2.1.4. Стовпові конструкції та накурганні поховання

Ідею стовпа в насипі сучасні російські археологи співвідносять з образом «світового дерева» (Конецкий 1989, с. 144; Буров 1993, с. 35; Фролов 1994, с. 45; Петрухин 1995, с. 215; 2014, с. 312) — ще однією міфологемою, відомою в багатьох індоєвропейських народів. Чеські дослідники пропонують схоже тлумачення, згідно з яким стовп у центрі кургану символізував вісь світу, котра зв'язує між собою земне і надприродне (Štajnochr 2001, s. 339; Lutovský 2006, s. 70).

У слов'янському фольклорі світове дерево, з'єднуючи всі три рівні світобудови, часто виступає як посередник, що сполучає світ живих і світ померлих (Велецкая 1978, с. 37—40; Таланчук 1998, с. 12; 2002, с. 134). Відомий зі слов'янських казок мотив дерева, по якому потрапляють на небо (Пропп 1986, с. 212; Велецкая 1978, с. 39, 149; Таланчук 2002, с. 134—135), трапляється також у Сибіру, в Америці тощо (Штернберг 1936, с. 123—124). У «Житії Константина Муромського» серед елементів язичницького поховального обряду згадуються «*ременная плетенія древолазная, съ ними въ землю покоповающеи*», тобто якісь мотузкові драбини для лазіння по деревах (Котляревский 1868, с. 129). У традиціях різних народів Євразії відзначають тісний зв'язок між ідеєю світового дерева та культом орла (Штернберг 1936, с. 117—118, 122—125), котрий, як ми пам'ятаємо, часто слугував провідником до потойбіччя. Образ дерева на могилі отримав широке розповсюдження в усно-поетичній традиції, а також у символіці архаїчних слов'янських надгробків (Велецкая 1978, с. 39—40, 149—150).

Часто мотив світового дерева замінений семантично тотожнім мотивом стовпа. Палац у тридесятому царстві стоїть на срібному стовпі; на стовпах, згідно з давньогрецькою міфологією, стояв і палац бога сонця Геліоса (Пропп 1986, с. 282, 297). Нерідко стовп використовували в масляничній обрядовості, тісно пов'язаній із семантикою похорону (Велецкая 1978, с. 116). Стовпчики на могилах старообрядців Н. М. Велецька (1978, с. 121)

5.2.1.4. Pillar structures and on-barrow burials

Modern Russian archaeologists correlate the idea of the pillar in the embankment with the image of the «world tree» (Konetskii 1989, s. 144; Burov 1993, s. 35; Frolov 1994, s. 45; Petrukhin 1995, s. 215; 2014, s. 312), another mythologeme known to many Indo-European peoples. Czech scholars offer a similar interpretation, according to which the pillar in the centre of the mound symbolised the axis of the world, which connects the earthly and the supernatural (Štajnochr 2001, s. 339; Lutovský 2006, s. 70).

In Slavic folklore, the world tree, connecting all three levels of the universe, often acts as a mediator connecting the world of the living and the world of the dead (Veletskaia 1978, s. 37—40; Talanchuk 1998, s. 12; 2002, s. 134). The motif of the tree, known from the Slavic fairy tales, which is used to get to heaven (Propp 1986, s. 212; Veletskaia 1978, s. 39, 149; Talanchuk 2002, s. 134—135), is also found in Siberia, America, etc. (Shternberg 1936, s. 123—124). In the *Life of Constantine of Murom*, among the elements of the pagan funeral rite, there is a mention of *«belted tree climbing ladders, with which they dig into the ground»*, i.e. some kind of rope ladders for climbing trees (Kotliarevskii 1868, s. 129). In the traditions of various Eurasian peoples, there is a close connection between the idea of the world tree and the cult of the eagle (Shternberg 1936, s. 117—118, 122—125), which, as we remember, often served as a guide to the afterlife. The image of a tree on a grave is widespread in the verbal-poetic tradition, as well as in the symbolism of archaic Slavic tombstones (Veletskaia 1978, s. 39—40, 149—150).

Often the world tree motif is replaced by the semantically identical pillar motif. The palace in the thirtieth kingdom stands on a silver pillar; according to Greek mythology, the palace of the sun god Helios also stood on pillars (Propp 1986, s. 282, 297). Often the pillar was used in Maslenitsa rituals, closely related to the semantics of the funeral (Veletskaia 1978, s. 116). N. M. Veletskaya (Veletskaia 1978,

вважає пережитком слов'янського звичаю споруджувати стовпи на курганах. Насамкінець варто зазначити, що традиція зводити поховальні споруди у вигляді будиночків на стовпах трапляється у найрізноманітніших архаїчних суспільствах (наприклад, у даяків або якутів) і походить, як вважають, від звичаю залишати померлих на гілках дерев (Hertz 1960, p. 30; Кызласов 1993, с. 101). Досить поширеними були обряди символічного підняття трупа на дерева (Durkheim 1912, p. 566).

Якщо основа стовпа («коріння дерева») була заглиблена в материк («нижній ярус Всесвіту»), то його верхівка разом із поховальною урною спрямовувалась у «верхній ярус» (Фролов 1994, с. 45), символізуючи перенесення померлого до потойбіччя. Подібних висновків, спираючись на етнографічні та релігієзнавчі матеріали, дійшла О. Ю. Кузьміна (1977, с. 97—98), пояснюючи значення стовпів у курганах індоіранців-саків. На нашу думку, аналогічне семантичне значення мали й інші ранньослов'янські накурганні захоронення, котрі стовпів не містили (разом із найчисленнішими — роменськими). Враховуючи, що сам курган уособлював Усесвіт, поміщення праху померлого на вершину первинного насипу, за логікою, мало символізувати перенесення небіжчика з середнього, земного, ярусу на небо. Аналогічним чином рештки кремації (щоправда, здійсненої на місці поховання) розміщені у знаменитих великих курганах Чернігова. Ця деталь, не характерна для скандинавської традиції, імовірно, є наслідуванням сіверянського поховального обряду (Бібіков 2009, с. 20; Комар 2012c, с. 345).

5.2.2. СУПУТНІ РИТУАЛЬНІ ДІЇ

Поховальні церемонії ранніх слов'ян супроводжувалися різноманітними додатковими ритуальними акціями, про частину з яких відомо лише завдяки писемним джерелам. До них належить ритуальне каліцтво (наприклад, різання жінками обличчя і рук, описане Ібн Русте), широко роз-

s. 121) considers the pillars on the graves of Old Believers to be a relic of the Slavic custom of erecting pillars on mounds. Finally, it is worth noting that the tradition of building burial structures in the form of houses on pillars is found in a variety of archaic societies (for example, among the Dayak people or Yakuts) and is believed to have originated from the custom of leaving the dead on tree branches (Hertz 1960, p. 30; Kyzlasov 1993, s. 101). Rites of symbolic lifting of the deceased into trees were quite common (Durkheim 1912, p. 566).

If the base of the pillar («the roots of the tree») was buried in the original ground level («the lower level of the Universe»), its top, together with the burial urn, was sent to the «upper level» (Frolov 1994, s. 45), symbolising the transfer of the deceased to the afterlife. Similar conclusions, based on ethnographic and religious materials, were reached by O. Ya. Kuzmina (1977, s. 97—98), explaining the significance of pillars in the mounds of the Indo-Iranian Saka peoples. In our opinion, other early Slavic on-barrow burials that did not contain pillars (including the most numerous Romny culture burials) had a similar semantic meaning. Given that the mound itself represented the Universe, placing the ashes of the deceased on top of the primary embankment was logically meant to symbolise the transfer of the deceased from the middle, earthly, level to heaven. Similarly, the remains of cremation (though carried out at the burial place) are located in the famous large mounds of Chernihiv. This detail, which is not typical for the Scandinavian tradition, is probably an imitation of the Siverians funerary rite (Bibikov 2009, s. 20; Komar 2012c, s. 345).

5.2.2. ACCOMPANYING RITUAL ACTIONS

The funeral ceremonies of the early Slavs were accompanied by a variety of additional ritual actions, some of which are known only from written sources. These include ritual mutilation (for example, the cutting of women's faces and hands described by Ibn Rustah), which is widespread in ethnographic funer-

повсюджене в етнографічних поховальних практиках світу (Hertz 1960, p. 78). Найбільше шокувало середньовічних християнських і мусульманських авторів (Псевдо-Маврикій, Боніфацій, Лев VI, Ібн Русте, Тітмар Мерзебурзький) добровільне самогубство дружини на похороні чоловіка та спільне спалення їхніх тіл. Повторюваність цих свідчень не залишає найменших підстав сумніватися у їхній достовірності, хоча археологічних підтверджень на українських матеріалах цей звичай досі не отримав, що пов'язано з відсутністю антропологічних аналізів перепалених решток. Ал-Масуді (щоправда, говорячи про слов'ян і русів сукупно) залишив цінне пояснення, що таким чином жінка прагнула потрапити разом із чоловіком до «Раю» (Гаркави 1870, с. 129). З багатьох, хоча й опосередкованих, джерел можна припускати, що нерідко на поховальних церемоніях відбувалися змагання на честь померлого, театралізовані сценки та інші акції, про зміст яких наразі можна лише здогадуватися. Під час накурганного поховання своєрідною сценою, на якій розгорталися ритуальні дії, виступав сам попередньо споруджений насип, що уособлював Усесвіт. Сліди особливо складного обряду з багатьма послідовними акціями вдалося зафіксувати під час розкопок такого захоронення 1998 р. у Шуклінці.

Характеризуючи наявність у похованнях вугілля, слідів вогнищ тощо, дослідники зазвичай констатують наявність культу вогню, не вдаючись до конкретики. Сталим елементом райковецьких і роменських курганів були ритуальні багаття на рівні горизонту. Їхнє трактування як символу домашнього вогнища, пов'язаного з семантикою житла (Лесман 1985, с. 55), є малоймовірним, адже нерідко багаття займали більшу частину підкурганного простору. Призначене для поховання огороджене середовище часто вважали нечистим; намагання «очистити» цей простір за допомогою вогню фіксується ще з часів неоліту (Gramsch 1995, p. 81). Саме таку функцію, ймовірно, виконували ритуальні вогнища й у ранньослов'янський час.

Починаючи з неоліту розповсюдження отримав і обряд биття посуду (Гузій 2006, с. 577). Згідно з припущенням В. В. Іванова

ary practices around the world (Hertz 1960, p. 78). Medieval Christian and Muslim authors (Pseudo-Mauritius, Saint Boniface, Leo VI the Wise, Ibn Rustah, Thietmar of Merseburg) were most shocked by the assisted suicide of a wife at her husband's funeral and the joint burning of their bodies. The repetitiveness of these testimonies leaves no reason to doubt their authenticity, although this custom has not yet received archaeological confirmation on Ukrainian materials, due to the lack of anthropological analyses of the burnt remains. Al-Masudi (though speaking about the Slavs and Rus' people in general) left a valuable explanation that in this way a woman wanted to get to «Paradise» with her husband (Garkavi 1870, s. 129). Many, albeit indirect, sources suggest that funeral ceremonies often included competitions in honour of the deceased, theatrical performances, and other events whose content can only be guessed at. During the on-barrow burying, the pre-constructed mound itself, which personified the Universe, was a kind of stage on which ritual actions took place. Traces of a particularly complex rite with many successive actions were recorded during the excavations of such a burial in 1998 in Shuklinka.

When describing the presence of coals, traces of fires, etc. in burials, scholars usually state the presence of a fire cult without going into specifics. Ritual fires at the horizon level were a regular element of the Raiky and Romny cultures burial mounds. Their interpretation as a symbol of the home hearth associated with the semantics of dwelling (Lesman 1985, s. 55) is unlikely, since fires often occupied most of the mound space. The bounded environment intended for burying was often considered unclean; attempts to «purify» this space with fire have been recorded since the Neolithic period (Gramsch 1995, p. 81). Namely this function was probably fulfilled by ritual fires in the early Slavic period.

Starting from the Neolithic, the rite of breaking dishes also became widespread (Huzii 2006, s. 577). According to V. V. Ivanov (1985, s. 40), it may have originally been of sanitary importance (as well as the cremation rite in general) in the context of the spread of

(1985, с. 40), спочатку він міг мати санітарне значення (як і загалом обряд кремації) в умовах поширення заразних захворювань на кшталт чуми. Віддалені, проте цікаві паралелі можна помітити в практиках багатьох народів Малайського архіпелагу. Перед остаточним захороненням продукти гниття трупа збирали до глиняного горщика, який розбивали під час поховальної церемонії, а уламки ховали разом із кістками (Hertz 1960, p. 32—33). У східнослов'янській етнографії посуд, із якого омивали небіжчика, виносили в поле чи за околицю й розбивали; також горщик розбивали на місці, де лежав померлий (Зеленин 1991, с. 346, 349). Семантика обряду биття посуду лишається дискусійною: його пов'язують із символікою родючості й оновлення життя; ідеєю «смерті» домашнього начиння разом із господарем; відлякуванням злих духів від душі мерця; убезпечуванням живих від самого померлого чи від смерті; позначенням зміни стану небіжчика чи намаганням полегшити його перехід до нового середовища; розриванням зв'язків між живими й померлим (Котляревский 1868, с. 221—222; Кузеля 1914, с. 194; Грушевська 1924, с. 103; Зеленин 1991, с. 349; Петрухин 2014, с. 300). Впевнено можна говорити лише про безпосередній зв'язок цього обряду з іншими «*les rites de passage*», оскільки він застосовувався не лише в поховальній практиці, але й під час весілля, народження дитини, посухи тощо.

Звичай класти до могили побутові предмети, на думку С. О. Токарева (1990, с. 175), також початково сформувався з принципу недоторканості речей померлого, а вже потім виникли уявлення про тотожність земних і посмертних потреб людини. Так, шийна гривня з роменського кургану 10 біля с. Кам'яне, як припускав автор розкопок, могла бути спеціально розламана на чотири фрагменти (Сухобоков 2016, с. 237). Бідність поховального інвентарю та пов'язані з ним обставини, озвучені в § 1.3, не дозволяють об'єктивно визначити, які саме предмети, за ранньослов'янськими уявленнями останньої чверті I тис. н. е., були потрібні померлому на «тому» світі. Але в будь-якому випадку, це були не певні артефакти, необхідні для подо-

contagious diseases such as the plague. Distant but interesting parallels can be seen in the practices of many peoples of the Malay Archipelago. Before the final burial, the rotting remains of the deceased were gathered into a clay pot, which was broken during the funeral ceremony, and the fragments were buried with the bones (Hertz 1960, p. 32—33). In Eastern Slavic ethnography, the vessel used to wash the deceased was taken out into the field or beyond the suburbs and broken; the pot was also broken at the place where the deceased was lying (Zelenin 1991, s. 346, 349). The semantics of the ritual of breaking dishes remains controversial: it is associated with the symbolism of fertility and renewal of life; the idea of the «death» of household utensils together with the owner; scaring away evil spirits from the soul of the dead; protecting the living from the dead or from death; indicating a change in the state of the deceased or an attempt to facilitate his transition to a new environment; breaking the ties between the living and the dead (Kotliarevskii 1868, s. 221—222; Kuzelia 1914, s. 194; Hrushevska 1924, s. 103; Zelenin 1991, s. 349; Petrukhin 2014, s. 300). We may confidently speak only about the direct connection of this rite with other *«les rites de passage»*, since it was used not only in funerary practice but also during weddings, childbirth, droughts, etc.

According to S. O. Tokarev (1990, s. 175), the custom of putting household items in the grave was also initially formed from the principle of inviolability of the deceased's belongings, and only later did ideas about the identity of earthly and postmortem human needs emerge. For example, the neck torque from the Romny culture barrow no. 10 near Kamiane village, as the author of the excavations suggested, could have been deliberately broken into four fragments (Sukhobokov 2016, s. 237). The poverty of the funerary inventory and the circumstances related to it, discussed in section 1.3, do not allow us to objectively determine what items, according to early Slavic beliefs of the last quarter of the 1st millennium AD, were necessary for the deceased in the «other world». However, in any case, these were not certain artefacts necessary for travelling to the afterlife, but or-

рожі у потойбіччя, а звичайні побутові предмети, якими люди користувалися щодня.

Кургани багатьох культур містили давніший культурний матеріал, що пов'язують із культом предків, ідеєю зв'язку поколінь (Gramsch 1995, p. 80). Цілком можливо, що до попередніх археологічних епох належать крем'яні вироби, фіксовані в деяких захороненнях останньої чверті I тис. н. е. [195] Більш достовірні приклади таких знахідок походять із польської частини басейну Західного Бугу (Kalaga 2006, s. 92, 146—147), з колочинських могильників Гомельського Подніпров'я (Поболь 1974, с. 169) та Курського Посейм'я (Липкинг 1974, с. 139, 147). Знаряддя кам'яної доби, трактовані як амулети, часто знаходять у давньоруських похованнях: лише на території Південної Русі вони виявлені майже у 80 курганах (Моця 1993, с. 31). Кераміка ранньосередньовічного часу часто трапляється в курганах XI—XIII ст. з території Українського Полісся, Білорусі, Польщі (Свешников 1958, с. 12—16; Кухаренко 1961, с. 8, 20—21; Kokowska, Kokowski 1997, s. 285; Kalaga 2006, s. 144—146; Калягa 2009, с. 79—80).

Спалення разом із померлим жертовних домашніх тварин, особливо коней, знайшло відображення в усіх індоєвропейських традиціях (Иванов 1985, с. 40; Петрухин 1995, с. 198). Припущення, що деяких тварин (передусім коня й собаку) мали вважати провідниками до потойбічного світу (Петрухин 1995, с. 198; Ольховский 1999, с. 134; Король 2015, с. 155), на ранньослов'янському матеріалі наразі не знаходить достатніх підтверджень.

Фольклорні джерела свідчать про те, що жертвоприношення були покликані утамувати голод померлого, тим самим його умилостививши (Штернберг 1936, с. 330; Пропп 1986, с. 147—148; Токарев 1990, с. 169; Борисенко 2000, с. 175). Такі переконання є широко відомими як із міфології найдавніших землеробських суспільств (Антонова 1990, с. 111—113), так і з української етнографії (Ящуржинский 1898, с. 93—94). Також у міфах і повір'ях багатьох народів збереглося

[195] Дорошівка № 2; Біла № 1.

dinary household items that people used every day.

The burial mounds of many cultures contained more ancient cultural material associated with the cult of ancestors and the idea of intergenerational communication (Gramsch 1995, p. 80). It is quite possible that the flint items recorded in some burials of the last quarter of the 1st millennium AD belong to earlier archaeological epochs [195]. More reliable examples of such finds come from the Polish part of the Western Buh River basin (Kalaga 2006, s. 92, 146—147), from the Kolochyn culture cemeteries of the Homiel Dnipro River (Pobol 1974, s. 169) and Kursk Seim River regions (Lipking 1974, s. 139, 147). Stone Age tools interpreted as amulets are often found in Old Rus' burials: in the territory of Southern Rus' only, they have been discovered in almost 80 mounds (Motsia 1993, s. 31). Ceramics of the early medieval period are often found in barrows from the 11th—13th centuries from the territory of Ukrainian Polissia, Belarus, and Poland (Sveshnikov 1958, s. 12—16; Kukharenko 1961, s. 8, 20—21; Kokowska, Kokowski 1997, s. 285; Kalaga 2006, s. 144—146; Kaliaga 2009, s. 79—80).

The burning of sacrificial domestic animals, especially horses, together with the deceased is reflected in all Indo-European traditions (Ivanov 1985, s. 40; Petrukhin 1995, s. 198). The assumption that some animals (primarily horses and dogs) were supposed to be guides to the afterlife (Petrukhin 1995, s. 198; Olkhovskii 1999, s. 134; Korol 2015, s. 155) has not yet found sufficient evidence in early Slavic material.

Folklore sources indicate that sacrifices were intended to satisfy the hunger of the deceased, thereby pleasing him (Shternberg 1936, s. 330; Propp 1986, s. 147—148; Tokarev 1990, s. 169; Borysenko 2000, s. 175). Such beliefs are widely known both from the mythology of ancient agricultural societies (Antonova 1990, s. 111—113) and from Ukrainian ethnography (Iashchurzhinskii 1898, s. 93—94). Also, the myths and beliefs of many peoples preserve the idea of magic food that helped the

[195] Doroshivka, no. 2; Bila, no. 1.

уявлення про чарівну їжу, що сприяла потраплянню померлого до потойбіччя; релікти цих уявлень В. Я. Пропп (1986, с. 66—69) простежив і у східнослов'янських казках. Щоправда, в багатьох випадках важко визначити, кому саме призначалася жертовна їжа — самому похованому чи богам та іншим мешканцям світу померлих (Postgate 1980, p. 77). У найдавніших писемних суспільствах, наприклад у Месопотамії, жертвоприношення, адресовані померлим і богам, за складом були близькими (Антонова 1990, с. 101).

Із жертвоприношеннями були тісно пов'язані поминальні бенкети [196]. За українськими етнографічними даними XIX ст., такі бенкети повсюдно влаштовували, аби померлому «*весело жилося на тому світі*» (Ящуржинский 1898, с. 95). Поминальні церемонії, пов'язані з культом предків, могли тривати дуже тривалий час. Так, у верхній частині заповнення рівчака роменського кургану в Жерновці, котрий наприкінці X — у першій чверті XI ст. виконував роль родової усипальниці, виявлено необпалені тваринні кістки та фрагменти посуду XII—XIII ст. Кераміку цього часу містив і пошкоджений грабіжниками курган біля с. Переверзево. Згідно з Ібн Русте, під час спалення небіжчика слов'яни піддавалися гучним веселощам, а за рік після похорону поминальний бенкет повторювався (Гаркави 1870, с. 264—265). У традиційних культурах після поминальної церемонії живі позбавлялися обов'язку тужити (Hertz 1960, p. 75).

deceased to get to the afterlife; V. Ya. Propp (1986, s. 66—69) traced the relics of these ideas in Eastern Slavic fairy tales. In many cases, however, it is difficult to determine whether the sacrificial food was intended for the deceased or for the gods and other inhabitants of the world of the dead (Postgate 1980, p. 77). In the earliest written societies, for example, in Mesopotamia, sacrifices addressed to the dead and the gods were similar in their composition (Antonova 1990, s. 101).

Memorial feasts were closely connected with sacrifices [196]. According to the 19th-century Ukrainian ethnographic data, such feasts were held everywhere to ensure that the deceased «*had a happy life in the afterlife*» (Iashchurzhinskii 1898, s. 95). Memorial ceremonies associated with the cult of ancestors could last for a very long time. For example, in the upper part of the ditch filling of the Romny culture mound in Zhernovets, which served as a family tomb in the late 10th and first quarter of the 11th centuries, unburnt animal bones and fragments of pottery from the 12th—13th centuries were discovered. The mound near the Pereverzevo village, damaged by robbers, also contained ceramics of this period. According to Ibn Rustah, during the burning of the deceased, the Slavs engaged in loud festivities, and a year after the funeral, the memorial feast was repeated (Garkavi 1870, s. 264—265). In traditional cultures, after the memorial ceremony, the living were relieved of the obligation to mourn (Hertz 1960, p. 75).

[196] На думку С. О. Токарева (1990, с. 178), «*спочатку майно померлого, зокрема і їстівні припаси, просто знищувались, а потім поступово, мабуть, виникла ідея, що ці припаси їсть сам померлий, більшу ж частину їх стали з'їдати його родичі, учасники поховального ритуалу*».

[196] According to S. O. Tokarev (1990, s. 178), «*at first, the property of the deceased, including food supplies, was simply destructed, and then gradually, apparently, the idea arose that the deceased himself ate these supplies, and most of them were eaten by his relatives, participants of the funeral ritual*».

РОЗДІЛ **6** CHAPTER

ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАННІХ СЛОВ'ЯН ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

PROBLEMS OF ETHNO-CULTURAL AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EARLY SLAVS ACCORDING TO THE DATA OF FUNERARY MONUMENTS

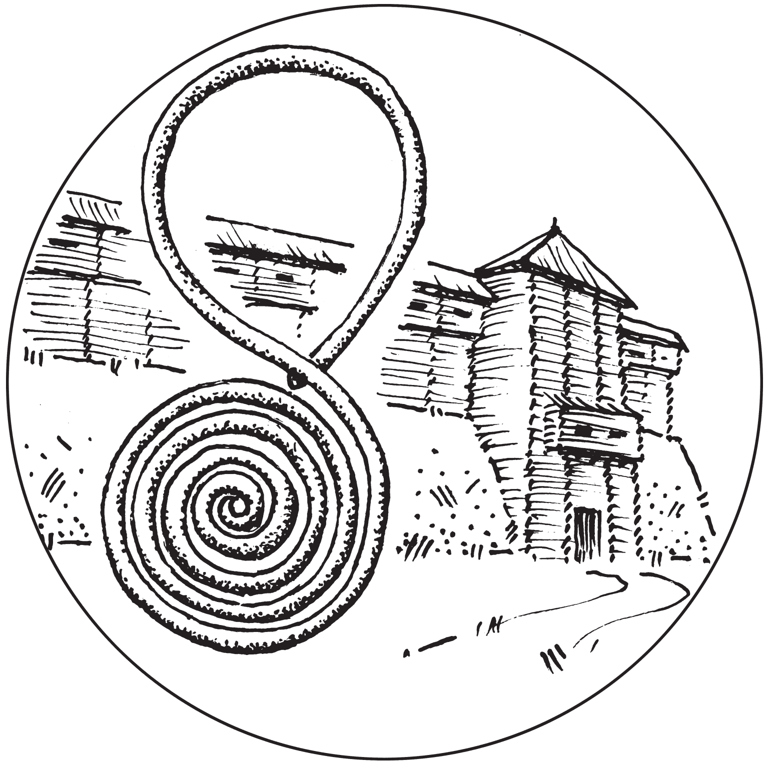

Одразу після здійснення перших планомірних розкопок ранньосередньовічних курганів Дніпровського Лівобережжя розпочалися спроби використання цих матеріалів у етнічних реконструкціях (Самоквасов 1878). Нині роль поховального обряду як однієї з першорядних етновизначальних рис є загальновизнаною. Якщо окремі обрядові елементи можуть мати широке розповсюдження, то весь комплекс ознак, їхня стійка система, притаманні тільки певній етнокультурній спільноті (Белавин 2009, с. 7). Утім, існує й більш поміркована точка зору, згідно з якою за єдністю поховального обряду стоїть не етнічна спорідненість, а єдність релігійних переконань, область поширення яких може суттєво виходити за межі розселення етносу (Каменецкий 1999, с. 137).

Довгий час археологи пояснювали різницю в поховальному обряді майже винятково етнічними чи релігійними відмінностями, що, звісна річ, є недопустимим (див.: Кореняко 1976, с. 53; 1977, с. 5). Протягом другої половини XX ст. в радянській археології ці позиції почали поступово переосмислювати, що зрештою призвело до більшого акцентування на соціальних факторах формування поховальної обрядовості та втілилося в низці теоретичних робіт із цієї тематики (Массон 1976; Лебедев 1977; Добролюбский 1982; Бунятян 1985; Алекшин 1986; Генинг и др. 1990). Подібні тенденції можна спостерігати й у західній історіографії, чому посприяли праці Л. Бінфорда (Binford 1971) та послідовників його «нової археології» (ed. Brown 1971), хоча «соціологічний» підхід у вивченні поховального обряду простежувався, наприклад, ще в роботах Е. Бендан (Bendann 1930, p. 268—270). У середині 1990-х рр. деякі російські науковці почали справедливо наголошувати на дотриманні певних меж дослідницької компетентності в реконструкції соціальних явищ за даними поховальних пам'яток (Ольховский 1995; Кызласов 1995, с. 101; Гуляев, Ольховский 1999, с. 14).

Immediately after the first systematic excavations of early medieval burial mounds on the Dnipro Left-bank, there were attempts to use these materials in ethnic reconstructions (Samokvasov 1878). Today, the role of the funeral rite as one of the primary ethnodetermining features is generally recognised. While individual ritual elements can be widespread, the whole complex of features, their stable system, is inherent only in a certain ethno-cultural community (Belavin 2009, s. 7). However, there is also a more moderate point of view, according to which the unity of the funerary rite is not based on ethnicity, but on the unity of religious beliefs, the area of distribution of which can significantly exceed the boundaries of the ethnic group's residence (Kamenetskii 1999, s. 137).

For a long time, archaeologists have explained differences in funerary rites almost exclusively by ethnic or religious differences, which, of course, is unacceptable (see: Koreniako 1976, s. 53; 1977, s. 5). During the second half of the 20th century, Soviet archaeology has gradually rethought these positions, which eventually led to a greater emphasis on social factors in the formation of funerary rites and was embodied in a number of theoretical works on this topic (Masson 1976; Lebedev 1977; Dobroliubskii 1982; Buniatian 1985; Alekshin 1986; Gening et al. 1990). Similar tendencies can be observed in western historiography, which was facilitated by the works of L. Binford (1971) and the followers of his «new archaeology» (ed. Brown 1971), although the «sociological» approach to the study of the funerary rite was traced, for example, in the works of E. Bendann (1930, p. 268—270). In the mid-1990s, some Russian scholars began to rightly emphasise the observance of certain limits of research competence in the reconstruction of social phenomena based on the data of funerary monuments (Olkhovskii 1995; Kyzlasov 1995, s. 101; Guliaev, Olkhovskii 1999, s. 14).

6.1. ПРОБЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ ҐРУНТОВИХ І КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Одним із найдискусійніших аспектів поховального обряду райковецької культури є паралельне практикування ґрунтових і курганних захоронень. Найбільш запеклі суперечки розгорнулися навколо двох добре відомих могильників, розташованих усього за пару десятків кілометрів один від одного, — ґрунтового Ревнянського та курганного Чорнівського. За припущенням Б. О. Тимощука (1990, с. 73—75), ґрунтові поховання Верхнього Попруття здійснювалися племенами тиверців, курганні — білими хорватами. Належністю різним племінним угрупуванням пояснював розмаїття обрядових форм і Л. П. Михайлина (2008, с. 286). Ще раніше дослідник припускав, що курганні могильники Попруття могли бути пов'язаними з сільськими — неукріпленими — поселеннями, а ґрунтові — з городищами [197] (Михайлина 1997, с. 75). Проте обидві гіпотези не пояснюють співіснування двох форм обряду в інших регіонах Дніпровського Правобережжя.

Б. П. Томенчук (2000, с. 236—237) розглядав виникнення Чорнівського могильника в контексті гіпотетичної спроби «одержавлення» племінної території білих хорватів Олегом наприкінці IX — на початку X ст. Розвиваючи цю ідею, деякі інші сучасні науковці ладні пов'язати всі підкурганні захоронення Прикарпаття з неслов'янським населенням — представниками поліетнічної дружини київських князів (Филипчук 2016, с. 934, 937). Молдовський дослідник І. Тентюк (2020, с. 218) навіть висловив припущення щодо належності низки курганних могильників Карпато-Дністровських земель (Чорнівка, Алчедар, Рудь) вікінгам, котрі

[197] Точка зору Л. П. Михайлини не позбавлена логіки. Хоча сам дослідник пояснював її явищами соціального характеру, можна поміркувати й над військово-тактичним фактором, адже наявність навіть невеликих насипів поруч із укріпленнями заважала б у разі їх оборони (див.: Козюба 2004, с. 149).

6.1. THE PROBLEM OF COEXISTENCE OF GROUND AND MOUND BURIALS OF THE RAIKY CULTURE

One of the most controversial aspects of the funerary rite of the Raiky culture is the simultaneous practice of ground and mound burials. The fiercest debate has been over two well known cemeteries located just a couple of dozen kilometres apart — the Revne ground cemetery and the Chornivka mound cemetery. According to B. O. Tymoshchuk (Timoshchuk 1990, s. 73—75), the ground burials of the Upper Prut River region were made by the Tivertsi tribes, and the barrow burials by the White Croats. L. P. Mykhailyna (2008, s. 286) explained the diversity of ritual forms by belonging to different tribal groups. Even earlier, the scholar suggested that the Prut River region mound cemeteries could be associated with rural — unfortified — settlements, and the ground cemeteries — with hillforts [197] (Mykhailyna 1997, s. 75). However, both hypotheses do not explain the coexistence of the two forms of the rite in other regions of the Dnipro Right-bank.

B. P. Tomenchuk (2000, s. 236—237) considered the emergence of the Chornivka cemetery in the context of a hypothetical attempt to «etatisation» of the tribal territory of the White Croats by Oleg in the late 9th — early 10th centuries. Developing this idea, some other modern scholars are ready to link all the mound burials of Prykarpattia with the non-Slavic population — representatives of the multiethnic drużyna of Kyivan princes (Fylypchuk 2016, s. 934, 937). The Moldovan researcher I. Tentiuk (2020, s. 218) even suggested that a number of mound cemeteries in the Carpathian-Dnister lands (Chornivka, Alchedar, Rud) belonged to the Vikings who penetrated the region in the 9th—10th centuries. Of course,

[197] The point of view of L. P. Mykhailyna is not without logic. Although the scholar himself explained it as a social phenomenon, it is possible to reflect on the military and tactical factor, since the presence of even small mounds next to fortifications would have interfered with their defence (see: Koziuba 2004, s. 149).

проникали в регіон у IX—X ст. Звісно, всі подібні гіпотези не мають під собою ні найменших підстав з огляду на зафіксований у Чорнівці характер обряду та матеріал. Самі ж учасники розкопок відзначали, що за основними обрядовими рисами могильник є близьким як до Ревнянського некрополя [198] (крім, власне, наявності курганних насипів), так і до ранньослов'янських могильників Волині, наприклад Миропільського (Михайлина, Тимощук 1983, с. 218; Михайлина 1984, с. 14—15).

Більше того, співіснування ґрунтових поховань і курганів характерне і для попередньої, празької, культури. Празькі курганні могильники відомі лише на Волині та у Подністров'ї (Баран 1998, с. 41) — тобто там само, де вони отримали поширення й на райковецькому етапі. Один із них — некрополь VII ст. біля с. Чепоноси — розташований усього за 35 км від Чорнівки, а по сусідству, на хут. Корнешті, досліджено синхронне ґрунтове поховання (Приходнюк 1975, с. 41—42, 109).

Власне, з розселенням носіїв празької культури і пов'язують виникнення у слов'ян курганного обряду. Деякі науковці вважали, що насипи почали споруджувати на місцях поховань у намаганні вберегти останки родичів від небезпеки (Рыбаков 1987, с. 110) чи як своєрідні територіальні знаки, завдяки яким оголошувалося право общини на землі предків (Тимощук 2015, с. 58). На зв'язок слов'янської курганної традиції із земельною власністю свого часу вказував ще О. О. Котляревський (1868, с. 227); подібних висновків, аналізуючи традиційні суспільства, доходять етнологи (Saxe 1970; Goldstein 1976). Проте й ці гіпотези не здатні пояснити наявності на мікрорегіональному рівні поховань двох різних типів. Якщо нечисленні кургани східноєвропейських культур римського часу — липицької, черняхівської чи вельбарської — досить переконливо трактують як захоронення племінної еліти

[198] Серед таких рис були названі захоронення решток кремації в неглибоких ямках, наявність зольно-вугільної підсипки, бідність або повна відсутність інвентарю, наявність уламків ритуально розбитого посуду (Михайлина, Тимощук 1983, с. 218).

all such hypotheses have no basis in fact, given the nature of the rite and the material recorded in Chornivka. The excavation participants themselves noted that the main ritual features of the cemetery are similar to the Revne necropolis [198] (except for the presence of mound embankments) and to the early Slavic cemeteries of Volyn, such as Myropil (Mikhailina, Timoshchuk 1983, s. 218; Mikhailina 1984, s. 14—15).

Moreover, the coexistence of ground burials and mounds is also typical for the previous, Prague culture. The Prague culture mound cemeteries are known only in Volyn and Podnistrovia (Baran 1998, s. 41), i.e. at the same places where they were widespread in the Raiky culture period. One of them, the 7th-century necropolis near the Cheponosy village, is located only 35 km from Chornivka, and in the neighbourhood, at khutir Corneşti, a synchronous ground burial was investigated (Prykhodniuk 1975, s. 41—42, 109).

Actually, the emergence of the Slavic burial rite is associated with the settlement of the Prague culture carriers. Some scholars believed that embankments began to be built at burial places in an attempt to protect the remains of relatives from danger (Rybakov 1987, s. 110) or as a kind of territorial markers that declared the community's right to the ancestral lands (Timoshchuk 2015, s. 58). The connection between the Slavic barrow tradition and land ownership was pointed out by O. O. Kotliarevskyi (Kotliarevskii 1868, s. 227); ethnologists have come to similar conclusions when analysing traditional societies (Saxe 1970; Goldstein 1976). However, even these hypotheses cannot explain the presence of two different types of burials at the micro-regional level. While a few burial mounds of Eastern European cultures of the Roman period, such as Lipitsa, Cherniakhiv or Wielbark, are quite convincingly interpreted as burials of the tribal elite (Smilenko 1979, s. 22—23; Vakulenko 2010, s. 202, 203), the Prague culture burial mound tradition

[198] Among these features were mentioned the burying of cremation remains in shallow pits, the presence of ash and coal bedding, the scarcity or complete absence of inventory, and the presence of fragments of ritually broken pottery (Mikhailina, Timoshchuk 1983, s. 218).

(Смиленко 1979, с. 22—23; Вакуленко 2010, с. 202, 203), то празька курганна традиція явно не пов'язана з соціальною чи майновою диференціацією суспільства (Синиця 2003, с. 152—153). В. В. Сєдов (1995, с.16—18) припускав, що ця традиція виникла під впливом культури карпатських курганів. З цією точкою зору не погоджується Є. В. Синиця (2003, с. 148), вказуючи на синхронність перших контактів празького населення з носіями цієї культури та появи перших курганів на Волині. Наявність як у черняхівських [199], так і в найбільш ранніх празьких [200] курганах дерев'яних конструкцій, аналогічних карпатським (див.: § 2.3.2.1.1), на нашу думку, вимагає в майбутньому ретельніше переглянути питання генези слов'янських курганів.

У другій половині VII ст. курганний обряд поширюється на території Польщі. На відміну від райковецького ареалу, поховання різних типів трапляються навіть у межах одного могильника. Так, у південній групі біля с. Сьвелюбе (IX ст.) були представлені кремаційні захоронення в курганах і ґрунтових ямах, інгумаційні поховання обох типів і ймовірні наземні (пошарові) поховання (Zoll-Adamikowa 1975, s. 226—235). У Ходлику (ур. Бартосьова Гурка, VIII—X ст.) вдалося виявити підкурганні, ґрунтові та пошарові захоронення, а також поховання типу Альт-Кебеліх (Miechowicz 2020, s. 30—33). Причини такого співіснування обрядових форм залишаються для польських дослідників нез'ясованими (Miechowicz i in. 2022, s. 175).

Протягом останніх десятиліть було встановлено, що на території Богемії, Моравії та Словаччини, всупереч раніше розповсюдженій думці (Turek 1958, s. 7), перші кургани з'являються у VIII ст. (Hanuliak 2001, s. 281; Hejhal 2005, s. 90; Lutovský 2006, s. 69—70; Metlička, Menšík 2020, s. 132). На празькому етапі вони невідомі. Іноді появу курганної традиції в цьому регіоні пов'язують з притоком нового слов'янського населення з півночі (Bialeková 1993, s. 44, Abb. 2), проте більшість дослідників вважає її результатом природнього розвитку місцевого поховаль-

[199] Військове, Башмачка.
[200] Миропіль—Вільха.

is clearly not connected with social or property differentiation of society (Synytsia 2003, s. 152—153). V. V. Sedov (1995, s. 16—18) suggested that this tradition arose under the influence of the Carpathian barrows culture. Ye. V. Synytsia (2003, s. 148) disagrees with this point of view, emphasising the synchronicity of the first contacts of the Prague culture population with the carriers of this culture and the appearance of the first burial mounds in Volyn. The presence of wooden structures similar to those of the Carpathian ones (see: section 2.3.2.1.1) in both Cherniakhiv [199] and the earliest Prague culture barrows [200], in our opinion, requires a more thorough reconsideration of the genesis of Slavic mounds in the future.

In the second half of the 7th century, the mound rite spread throughout Poland. In contrast to the Raiky culture area, burials of different types occur even within the same cemetery. Thus, in the southern group near Świelubie village (9th century), cremation burials in mounds and ground pits, inhumation burials of both types, and probable on-ground (layered) burials were presented (Zoll-Adamikowa 1975, s. 226—235). In Chodlik (Bartosiowa Górka tract, 7th—9th centuries), it was possible to identify mound, ground and layered burials, as well as Alt-Köbelich type of burials (Miechowicz 2020, s. 30—33). The reasons for this coexistence of ritual forms remain unclear to Polish scholars (Miechowicz i in. 2022, s. 175).

In recent decades, it has been established that in Bohemia, Moravia, and Slovakia, contrary to the previously widespread opinion (Turek 1958, s. 7), the first burial mounds appear in the 8th century (Hanuliak 2001, s. 281; Hejhal 2005, s. 90; Lutovský 2006, s. 69—70; Metlička, Menšík 2020, s. 132). They are unknown at the Prague culture stage. Sometimes the emergence of the mound tradition in this region is associated with the arrival of new Slavic population from the north (Bialeková 1993, s. 44, Abb. 2), but most investigators consider it to be the result of the natural de-

[199] Viiskove, Bashmachka.
[200] Myropil—Vilkha.

ного обряду (Lutovský 2006, s. 70). Кургани розташовані переважно в горбистих, укритих лісами, місцевостях, тоді як загалом превалювали ґрунтові поховання за обрядом інгумації, рідше — кремації (Dostál 1966, s. 17; Каванова 1993, с. 52; Hanuliak 2001, s. 282). Тому виникла думка щодо їх притаманності населенню, в господарстві якого більша роль належала скотарству (Niederle 1953, s. 230; Budinský-Krička 1958, s. 175; Chropovský 1970, s. 137). М. Гануляк (Hanuliak 2001, s. 295) розглядає кургани як показник соціального статусу, хоч і визнає, що в різних регіонах причини їх виникнення могли відрізнятись. Також висувалася гіпотеза про взаємозв'язок курганних могильників з районами залягання залізних руд (див.: Каванова 1993, с. 55).

Отже, протягом другої половини I тис. н. е. курганна традиція поступово поширилась на більшості земель, заселених східними та західними слов'янами. Якщо на Дніпровському Лівобережжі кургани повністю замінюють собою ґрунтові поховання, то між Дніпром і Ельбою ці дві обрядові форми довгий час співіснують, а в низці регіонів (зокрема на Дніпровському лісостеповому Правобережжі) курганні поховання наразі не відомі. Поховальний обряд поліетнічних культур псковських і смоленсько-полоцьких довгих курганів, імовірно, формувався під балтським впливом (Михайлова 2015, с. 29; Еремеев 2023, с. 425—426).

Дослідники давно звернули увагу на співіснування різних за формою поховальних обрядів у індоєвропейців і слов'ян зокрема (Котляревский 1868, с. 170, 187). Варіативність окремих елементів обряду (передусім у його практичній сфері) в межах певної спільноти є звичним явищем у етнографії (Массон 1976, с. 152). Різні обрядові форми могли відтворювати єдину ціль (Кызласов 1993, с. 104). Попри широкий спектр наведених у цьому параграфі думок, науковці досі не можуть переконливо пояснити детермінанти співіснування райковецьких ґрунтових і курганних захоронень. Видається найперспективнішим шукати ключ до їх розуміння в економіко-географічному положенні пам'яток. Навряд чи є звичайним збі-

velopment of the local funerary rite (Lutovský 2006, s. 70). The barrows are located mainly in hilly, forested areas, while in general, ground burials with the rite of inhumation prevailed, and less often — cremations (Dostál 1966, s. 17; Kavanova 1993, s. 52; Hanuliak 2001, s. 282). Therefore, the idea arose that they were typical for the population, in whose economy a greater role belonged to cattle breeding (Niederle 1953, s. 230; Budinský-Krička 1958, s. 175; Chropovský 1970, s. 137). M. Hanuliak (2001, s. 295) considers mounds as an indicator of social status, although he admits that the reasons for their appearance could differ in various regions. It has also been hypothesised that mound cemeteries are interconnected with areas of iron ore deposits (see: Kavanova 1993, s. 55).

Thus, during the second half of the 1st millennium AD, the mound tradition gradually spread to most of the lands inhabited by the Eastern and Western Slavs. While on the Dnipro Left-bank, burial mounds completely replace ground burials, between the Dnipro and the Elbe rivers these two ritual forms have long coexisted, and in a number of regions (including the Dnipro Right-bank forest-steppe) mound cemeteries are currently unknown. The funerary rites of the multiethnic cultures of the Pskov and Smolensk-Polotsk long barrows were probably formed under Baltic influence (Mikhailova 2015, s. 29; Eremeev 2023, s. 425—426).

Researchers have long drawn attention to the coexistence of funerary rites of different forms among Indo-Europeans and Slavs in general (Kotliarevskii 1868, s. 170, 187). Variability of individual elements of the rite (especially in its practical sphere) within a certain community is a common phenomenon in ethnography (Masson 1976, s. 152). Different ritual forms could reproduce a single goal (Kyzlasov 1993, s. 104). Despite the wide range of opinions presented in this paragraph, scholars still cannot convincingly explain the determinants of the coexistence of the Raiky culture ground and mound burials. It seems most promising to look for the key to their understanding in the economic and geographical location of the monuments. It is hardly an ordinary coinci-

гом, що протягом усієї другої половини І тис. н. е. кургани споруджували винятково в двох найбільш залісненних регіонах Дніпровського Правобережжя — Волині та Передкарпатті. Їх відсутність у родючій лісостеповій зоні, де панувало перелогове землеробство, можна пояснити як більшою роллю аграрних культів (які знайшли вираження в домінуванні ґрунтового обряду поховання), так і банальною економією сільськогосподарських угідь.

6.2. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Аналізуючи великий масив етнографічних даних, Дж. Тейнтер (Tainter 1978, p. 126—128) наводить такі показники соціального статусу похованого, як спосіб поводження з тілом, складність поховальної споруди, місце розташування захоронення, масштаб і тривалість поховальної церемонії, матеріальні затрати на неї, наявність жертвоприношень (особливо людських). Маловиразність самого обряду та інвентарного набору вкупі з надзвичайною уніфікованістю обряду в межах одного могильника дуже применшують інформативні можливості поховань, які ми розглядаємо, для різноманітних соціологічних реконструкцій. Захоронення з дерев'яними конструкціями також не пов'язані з якоюсь привілейованістю похованих, адже на кожному з окремо взятих некрополів, де вони виявлені, їхня частка становить не менше половини. Подібна ситуація характерна і для боршевських курганів, де супутні предмети, за винятком керамічного посуду, взагалі відсутні (Винников 2012, с. 15). Не демонструють принципових обрядових відмінностей і ті нечисленні ранньослов'янські поховання, котрі вдається визначити як жіночі та дитячі. Таку саму картину бачимо, приміром, за словацькими (Hanuliak 2001, s. 281), польськими (Kalaga 2006, s. 121—130) матеріалами.

Згідно з класичними твердженнями, форма і структура поховальних практик у будь-якому суспільстві зумовлені формою та складністю організації самого суспільства (Binford 1971, p. 23; Tainter 1978, p. 110),

dence that throughout the second half of the 1st millennium AD mounds were built exclusively in the two most forested regions of the Dnipro Right-bank — Volyn and Eastern Carpathian Foothills. Their absence in the fruitful forest-steppe zone, where fallow farming prevailed, can be explained by both the greater role of agricultural cults (which were expressed in the dominance of the ground burial rite) and the trivial economy of agricultural lands.

6.2. SOCIAL STRATIFICATION

Analysing a large array of ethnographic data, J. Tainter (1978, p. 126—128) provides such indicators of the social status of the buried as the way the body was treated, the complexity of the burial structure, the location of the burial, the scale and duration of the funeral ceremony, the financial expenses for it, and the presence of sacrifices (especially human ones). The low expressiveness of the rite itself and the inventory set, together with the extreme unification of the rite within one cemetery, greatly diminish the informative potential of the burials we are considering for various sociological reconstructions. Burials with wooden structures are also not associated with any privilege of the buried, because in each of the individual necropoleis where they were found, their share is at least half. A similar situation is typical for the Borshchevo culture mounds, where related objects, with the exception of ceramic vessels, are absent at all (Vinnikov 2012, s. 15). The few early Slavic burials that can be identified as women's and children's do not show any fundamental ritual differences either. The same picture can be seen, for example, in Slovak (Hanuliak 2001, s. 281) and Polish (Kalaga 2006, s. 121—130) materials.

According to classical statements, the form and structure of funerary practices in any society are determined by the form and complexity of the organisation of the society itself (Binford 1971, p. 23; Tainter 1978, p. 110), and the greater the homogeneity of the basic elements of the rite, the more egalitarian the social organisation was (Saxe 1970, p. 75). Does this

а що більшою є однорідність основних елементів обряду, то більш егалітарною була соціальна організація (Saxe 1970, p. 75). Чи означає це, що уніфікованість поховальних пам'яток указує на певну егалітарність ранньослов'янської общини? Безумовно, ні, адже соціальне розшарування у слов'ян засвідчене багатьма писемними джерелами (див.: Свердлов 1983, с. 18—23).

Тож за наявних умов насамперед варто звертати увагу на працезатрати, необхідні для спорудження поховального комплексу (Tainter 1978, p. 125—128; Добролюбский 1982, с. 61). Імовірним показником суспільної стратифікації населення є об'єм курганних насипів. За цим показником ранньослов'янські кургани в межах одного могильника можуть відрізнятися в кілька разів. Відзначають, що бідність інвентарю новгородських сопок не заперечує їхнього зв'язку з соціальною верхівкою, про який свідчать колосальні затрати праці під час спорудження цих пам'яток на тлі рядових ґрунтових захоронень, відкритих за межами насипів (Конецкий 1993, с. 11). Іще одним індикатором особливо шанобливого ставлення до померлих у слов'ян є рештки тваринних жертвоприношень (Петрухин 1995, с. 197; 2014, с. 298). Що ж стосується ґрунтових поховань, то на привілейований стан небіжчиків указує, очевидно, їх розташування на території громадських будівель [201] (Тимощук 2015, с. 58).

Відсутність у ранніх слов'ян поховального інвентарю іноді пояснюють, на тлі загального зубожіння матеріальної культури порівняно з римською епохою, особливостями слов'янського менталітету (Щукин 2005, с. 158). Проте ціла низка сучасних науковців різних спеціальностей схильна пояснювати «бідність» слов'янських поховань культовими потребами. У § 4.3.1 уже наводилася думка О. В. Григор'ева, згідно з якою у поховальному обряді роменської культури ніби навмисно відкидалися риси соціального розшарування, підкреслюючи рівність людей перед смертю і богами. Схожих висновків щодо слов'янських захоронень доходить В. Я. Петрухін (1995, с. 196—197; 2014, с. 298).

[201] Біла, Ревне 1Б.

mean that the uniformity of funerary monuments indicates a certain egalitarianism of the early Slavic community? Certainly not, because social stratification among the Slavs is evidenced by many written sources (see: Sverdlov 1983, s. 18—23).

Therefore, in the present circumstances, we should, first of all, pay attention to the labour costs required for the construction of a burial complex (Tainter 1978, p. 125—128; Dobroliubskii 1982, s. 61). A probable indicator of the social stratification of the population is the capacity of the mound embankments. According to this indicator, early Slavic mounds within one cemetery can differ by several times. It is noted that the scarcity of the inventory of the Novgorod sopkas does not deny their connection with the social elite, as evidenced by the enormous labour costs during the construction of these monuments against the background of ordinary ground burials opened outside the embankments (Konetskii 1993, s. 11). The remains of animal sacrifices are another indicator of the Slavs' particularly respectful attitude towards the dead (Petrukhin 1995, s. 197; 2014, s. 298). As for the ground burials, the privileged status of the dead is evidently indicated by their location on the territory of public buildings [201] (Timoshchuk 2015, s. 58).

The absence of funerary inventory among the early Slavs is sometimes explained, against the background of the general impoverishment of material culture compared to the Roman era, by the peculiarities of the Slavic mentality (Shchukin 2005, s. 158). However, a number of modern scholars of various specialities tend to explain the «scarcity» of Slavic burials by cultic needs. In section 4.3.1 we have already mentioned the opinion of A. V. Grigoriev, according to which the funerary rite of the Romny culture seems to have deliberately rejected the features of social stratification, emphasising the equality of people before the death and the gods. V. Y. Petrukhin (1995, s. 196—197; 2014, s. 298) comes to similar conclusions about Slavic burials. O. O. Sedakova (1990, s. 57; 2004, s. 43), using Eastern and Southern Slavic linguistic and ethnographic data, recon-

[201] Bila, Revne 1B.

О. О. Седакова (1990, с. 57; 2004, с. 43) за східно- й південнослов'янськими лінгвістичними та етнографічними даними реконструює уявлення про померлого в слов'янській архаїчній традиції як про знедоленого, убогого, що пов'язане з семантикою смерті як суду. Семантичне зіставлення мертвих із «убогими» простежується і за польськими матеріалами [202]. Ще у Стародавньому Римі побутувало символічне уподібнення смерті та рабства (Фрейденберг 1997, с. 85), яке, щоправда, не знайшло відображення в римському поховальному обряді. Серед сучасних українських дослідників можна зустріти переконання, що сталість поховальної традиції слов'ян у VI—IX ст. пов'язана з «*уявленням про загальну рівність небіжчиків у потойбічному світі*» (Козлов 2000, с. 70).

У X ст. відсоток інвентарних поховань поступово зростає. Лише наприкінці цього століття з'являються роменські захоронення, котрі можна беззастережно пов'язати з місцевою елітою. Вони характеризуються значним об'ємом курганних насипів, досить різноманітним інвентарним набором, складністю обряду та наявністю решток жертовних тварин. У більш ранніх похованнях ці обрядові риси трапляються нечасто й між собою ніколи не корелюються. Найяскравішим прикладом роменського елітарного захоронення є курган 1/1998 у Шуклінці. Кінцем X ст. датується і курган 10 біля с. Кам'яне, який виділяється найбільшим різноманіттям поховального інвентарю (не менше восьми предметів). Цілком аналогічна ситуація спостерігається на території Польщі: наприкінці X — у першій половині XI ст. інвентарними стають більше половини кремаційних захоронень; починає простежуватись їхня чітка диференціація за кількістю та складом супутніх предметів (Zoll-Adamikowa 1972, s. 532—534). Виділення у слов'ян наприкінці X ст. елітарних поховань ми схильні пояснювати суспільними та світоглядними змінами в умовах формування держави та переходу до сусідської общини (див.: Тимощук 1990, с. 142—143).

[202] У польській анонімній проповіді XV ст. поряд із душами померлих згадуються «убоже» («*ubożе*»), яким на свята зоставляли залишки їжі (Łowmiański 1979, s. 226—227).

structs the idea of the deceased in the Slavic archaic tradition as a miserable, impoverished person, which is connected with the semantics of the death as a trial. The semantic comparison of the dead with the «impoverished ones» can be traced in Polish materials as well. Even in ancient Rome [202] there was a symbolic association of both the death and slavery (Freidenberg 1997, s. 85), which, however, was not reflected in the Roman funeral rite. Among modern Ukrainian scholars, there is a belief that the stability of the Slavic funerary tradition in the 6th—9th centuries is associated with *«the idea of the general equality of the deceased in the afterlife»* (Kozlov 2000, s. 70).

In the 10th century the percentage of inventory burials gradually increased. It was only at the end of this century that the Romny culture burials appeared, which can be unconditionally associated with the local elite. They are characterised by a significant size of mound embankments, a rather diverse inventory, the complexity of the ritual, and the presence of animal remains. In earlier burials, these ritual features are rare and never correlate with each other. The most striking example of the Romny culture elite burial is the mound no. 1/1998 in Shuklinka. Mound no. 10 near Kamiane village is also dated to the end of the 10th century and stands out for the greatest variety of funerary inventory (no less than eight items). A completely similar situation is observed on the territory of Poland: in the late 10th — first half of the 11th centuries more than half of cremation burials are recorded with inventory; their clear differentiation by the number and composition of accompanying objects can be observed (Zoll-Adamikowa 1972, s. 532—534). We tend to explain the allocation of elite burials among the Slavs in the late 10th century by social and ideological changes in the context of the formation of the state and the transition to a neighbouring community (see: Timoshchuk 1990, s. 142—143).

[202] In a 15th-century Polish anonymous sermon, along with the souls of the dead, the «impoverished ones» («*ubożе*») are mentioned, who were given leftovers on holidays (Łowmiański 1979, s. 226—227).

6.3. ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ І тис. н. е.

Розпочати цей параграф хочеться важливою тезою М. Парчевського (Parczewski 1991, s. 58) про те, що до IX ст. включно культурні відмінності між великими територіальними угрупованнями слов'ян залежали передусім від географічної віддаленості та наявності природних перешкод між ними, а також від зовнішніх факторів.

На сторінках цієї книги ми не раз наголошували на подібності поховального обряду райковецької культури зі слов'янськими пам'ятками території Польщі, Чехії, Західної Словаччини та Східної Німеччини [203]. Особливо яскраво подібність простежується за деякими типами дерев'яних поховальних споруд (див. §§ 2.3.2.1.1 і 2.3.2.1.3). У монографії, присвяченій проблемам формування польсько-руського порубіжжя, М. Парчевський (Parczewski 1991, s. 33—35, 74) дійшов висновку, що до середини X ст. простір між Віслою та Середнім Подніпров'ям був слабо диференційованим етнокультурним і діалектним континуумом. Цю ідею повністю підтримав В. Врублевський (Wróblewski 1995, s. 277), відзначивши, що матеріальна культура сходу Малопольщі була подібнішою до Волині, ніж до Сілезії чи Великопольщі.

Ще раніше гіпотеза про тривале існування праслов'янської мовної спільноти (всупереч досі панівній точці зору) була висловлена низкою польських лінгвістів та істориків (див.: Popowska-Taborska 1991, s. 90—91). На їхню думку, існуючий діалектний поділ слов'янського мовного простору почав мінятись у IX ст. після експансій у Східну й Центральну Європу угрів, німців, скандинавів (Stieber 1970, s. 311; Dowiat 1985, s. 193). А остаточний розподіл слов'янства на західну та

[203] Свого часу для окресленого культурного масиву було запропоновано назву «*культурна спільнота Рюссен—Ходлик*» (Leciejewicz 1989), яка, втім, не дуже прижилась у науковій літературі.

6.3. ETHNO-CULTURAL SITUATION ON THE TERRITORY OF NORTHERN UKRAINE IN THE LAST QUARTER OF THE 1st millennium AD

We would like to begin this paragraph with an important thesis by M. Parczewski (1991, s. 58) that until the 9th century in particular, cultural differences between large territorial groups of the Slavs depended primarily on geographical distance and the presence of natural barriers between them, as well as on external factors.

On the pages of this book, we have repeatedly emphasised the similarity of the funerary rites of the Raiky culture to Slavic monuments on the territory of Poland, the Czech Republic, Western Slovakia, and Eastern Germany [203]. The similarity is especially evident in some types of wooden burial structures (see: sections 2.3.2.1.1 and 2.3.2.1.3). In his monograph on the formation of the Polish-Rus' borderland, M. Parczewski (1991, s. 33—35, 74) concluded that by the mid-10th century the space between the Vistula and the Middle Dnipro River region was a poorly differentiated ethno-cultural and dialectal continuum. This idea was fully supported by W. Wróblewski (1995, s. 277), who noted that the material culture of the east of Lesser Poland was more similar to Volyn than to Silesia or Great Poland.

Even earlier, a number of Polish linguists and historians expressed the hypothesis of the long existence of a Proto-Slavic language community (contrary to the still prevailing view) (see: Popowska-Taborska 1991, s. 90—91). According to them, the existing dialectal division of the Slavic language space began to change in the 9th century after the expansion of Ugrians, Germans, and Scandinavians into Eastern and Central Europe (Stieber 1970, s. 311; Dowiat 1985, s. 193). The final division of the Slavs into western and eastern branches occurred in the

[203] The term «*cultural community of Rüssen—Chodlick*» was once proposed for the outlined cultural massif (Leciejewicz 1989), which, however, did not really survive in the scientific literature.

східну гілки стався у другій половині X ст. чи на рубежі X—XI ст. — внаслідок утвердження антагоністичних держав Рюриковичів і Пястів та їхнього входження до різних релігійно-конфесійних орбіт (Stieber 1970, s. 311—312; Erhart 1985, s. 338, 340; Zientara 1985, s. 340—341; Parczewski 1991, s. 56—57, 74).

Концепція слов'янського етнокультурного континууму між Ельбою та Середнім Дніпром виглядає переконливо і з точки зору розгалуженості соціально-політичної структури слов'янських племен (родина > община > плем'я > племінний союз). Очевидно, він сформувався на зміну міжплемінному об'єднанню склавинів (V—VII ст.), археологічним еквівалентом якого є празька культура. З одного боку, це населення розвивалось у схожих умовах і мало «*по суті, однакові поховальні звичаї*» (за висловом М. Лутовського; Lutovský 2006, s. 70). З іншого боку, спостерігаються локальні особливості, що поступово посилюються в широтному напрямку — із заходу на схід.

Не була монолітною й сама райковецька культура, що помітно передовсім за відмінностями в керамічному комплексі, меншою мірою — в домобудівництві та спорудженні печей. Подеколи після першого знайомства з цими матеріалами у дослідника складається враження, що за спільним найменуванням криються різні культурні явища, штучно об'єднані під впливом сучасних політичних кордонів (Wróblewski 1995, s. 277). На території Правобережної України літописи «розміщують» принаймні шість племінних угруповань переддержавного періоду: полян, деревлян, волинян (дулібів, бужан), хорватів, уличів і тиверців. Л. П. Михайлина (1984, с. 160) ставив питання щодо виділення локальних варіантів райковецької культури, що виступали б еквівалентами літописних племен, проте зіштовхнувся з нерівномірним станом дослідженості регіону. Свого часу О. М. Приходнюк (1980, с. 123) висловлював тверде переконання, що «*згодом, з нагромадженням археологічних матеріалів, з цього обширного ареалу будуть виділені локальні варіанти, а можливо, й самостійні культури останньої чверті I тисячоліття н. е.*». Проте цілісного бачен-

second half of the 10th century or at the turn of the 11th century as a result of the establishment of the antagonistic Ruriks' and Piasts' states and their entry into different religious and confessional orbits (Stieber 1970, s. 311—312; Erhart 1985, s. 338, 340; Zientara 1985, s. 340—341; Parczewski 1991, s. 56—57, 74).

The concept of the Slavic ethno-cultural continuum between the Elbe and the Middle Dnipro rivers also looks convincing from the point of view of the branching socio-political structure of the Slavic tribes (family > community > tribe > tribal union). Obviously, it was formed to replace the intertribal association of the Sclaveni (5th to 6th centuries), the archaeological equivalent of which is the Prague culture. On the one hand, this population developed in similar conditions and had «*essentially the same funerary practices*» (in the words of M. Lutovský; 2006, s. 70). On the other hand, there are local peculiarities that gradually increase in the latitudinal direction — from west to east.

The Raiky culture itself was not monolithic either, which is evident primarily in the differences in the ceramic complex, and to a lesser extent in dwelling construction and furnace making. Sometimes, after the first acquaintance with these materials, the researcher gets the impression that behind the common name there are different cultural phenomena artificially united under the influence of modern political borders (Wróblewski 1995, s. 277). At least six tribal groups of the pre-state period are «located» in the territory of Right-bank Ukraine: Polians, Drevlians, Volhynians (Dulebes, Buzhans), Croats, Uliches, and Tivertsi. L. P. Mykhaylyna (Mikhailina 1984, s. 160) raised the question of identifying local variants of the Raiky culture, which would be equivalent to the chronicle tribes, but faced an uneven level of research in the region. At one time, O. M. Prykhodniuk (1980, c. 123) expressed a firm belief that «*later, with the accumulation of archaeological materials, local variants, and possibly independent cultures of the last quarter of the 1st millennium AD, will be identified from this extensive area*». However, a holistic vision of the regional division of the Raiky culture area has not been proposed yet.

ня регіонального поділу райковецького ареалу досі запропоновано не було.

Поховальні пам'ятки дещо доповнюють цю невтішну картину, проте впевнено говорити про особливості поховальних практик окремих літописних племен не дозволяє низький ступінь дослідженості. До того ж основні форми обряду та окремі його елементи отримали поширення на значних просторах Центрально-Східної Європи; водночас різні обрядові форми часто співіснували на обмеженій території (див. § 6.1). За таких умов характеристику регіональних відмінностей райковецьких поховальних практик буде коректним обмежити лише деякими загальними спостереженнями. Так, курганні захоронення Волині (волиняни, деревляни) часто відзначаються наявністю чотирикутних поховальних споруд, іноді кільцевих огорож із дерева. У Північному Прикарпатті та Верхньому Попрутті (хорвати?) отримали поширенння захоронення в підкурганних ямках і на стовпових конструкціях, поки не відомі на некрополях інших правобережних племен. Крім того, кургани Верхнього Попруття вирізняються незначними розмірами й наявністю кільцевих рівчаків. Для уличів і, можливо, тиверців характерна відсутність курганних могильників і деякі пережитки поховальної обрядовості пеньківської культури.

Радянські науковці часто намагалися використати як індикатор племінної належності деякі обрядові особливості пізніших давньоруських поховань. Як видається, всі ці спроби заводили дослідників у глухий кут. Так, І. П. Русанова (1966, с. 6 і далі) пов'язувала з полянами досить універсальний звичай інгумації в підкурганних ямах, зарахувавши до їх списку й камерні гробниці. Обряд часткової кремації прийнято приписувати радимичам (Риер 2010, с. 32), хоча, приміром, на південноруських землях він був не менш розповсюдженим. Обидві форми обряду, за нашим переконанням, не несуть жодного етнічного забарвлення, а натомість відображають різні стадії християнізації Київської держави. Ще більшого поширення на давньоруських теренах набув обряд інгумації на рівні горизонту, котрий нерідко асоціювали з деревлянами (Русанова 1960, с. 65; Тимофеев 1961, с. 67).

Funerary monuments somewhat complement this disappointing picture, but the low degree of research does not allow us to speak confidently about the specifics of the funerary practices of certain chronicle tribes. In addition, the main forms of the rite and its separate elements were widespread over large areas of Central and Eastern Europe; at the same time, different ritual forms often coexisted on a limited territory (see section 6.1). Under such circumstances, it would be correct to limit the description of regional differences of the Raiky culture funerary practices to some general observations. For example, the mound burials of Volyn (Volhynians, Drevlians) are often characterised by the presence of quadrangular burial structures, sometimes circular fences made of wood. In Northern Prykarpattia and Upper Prut River region (Croats?), burials in mound pits and on pillar structures are widespread, but are not yet known in the necropoleis of other right-bank tribes. In addition, the mounds of the Upper Prut River area are distinguished by their small size and the presence of circular ditches. The Uliches and possibly the Tivertsi are characterised by the absence of burial mounds and some remnants of the funerary rites of the Penkivka culture.

Soviet scholars often tried to use some ritual features of later Old Rus' burials as an indicator of tribal affiliation. It seems that all these attempts led researchers to a dead end. For example, I. P. Rusanova (1966, s. 6 ff.) associated with the Polians a rather universal custom of inhumation in mound pits, including chamber tombs. The rite of partial cremation is usually attributed to the Radimichs (Rier 2010, s. 32), although, for example, it was equally widespread in the Southern Rus' lands. Both forms of the rite, in our opinion, do not carry any ethnic colouring, but instead reflect different stages of the Christianisation of the Kyivan state. Even more widespread in the Old Rus' territories was the rite of inhumation at the level of the horizon, which was often associated with the Drevlians (Rusanova 1960, s. 65; Timofeev 1961, s. 67).

Instead, according to chronicle data, only one Slavic tribe, the Siverians, lived on the enormous territories of the Dnipro Left-bank.

Натомість на величезних обширах Дніпровського Лівобережжя, згідно з літописними даними, мешкало лише одне слов'янське плем'я — сіверяни. Попри деяку регіональну специфіку, достатніх підстав для виділення локальних варіантів роменської культури (як і волинцевської, котра їй передувала) наразі немає (Приймак 1999). Виняток становить Курське Посейм'я — мікрорегіон, певним чином відособлений від основного роменського ареалу (див.: Енуков 2007, с. 12—15). Про неоднорідність етнокультурного складу Курського Посейм'я свідчать дані домобудівництва (Приймак 1999, с. 13) та поховального обряду (див. §§ 4.3 і 4.5). Зокрема, могильники басейну р. Тускар можуть слугувати чудовим прикладом того, як близьке співіснування двох етнополітичних груп призводить до взаємозбагачення поховальних практик.

Самобутність роменського поховального обряду, на наш погляд, була зумовлена певною ізоляцією між право- і лівобережними племенами після початку функціонування Дніпровського шляху та подальшого осідання скандинавів-русів у околицях Києва та Чернігова. Так, пам'ятки ранніх етапів райковецької культури доходили до Дніпра, а волинцевські поселення навіть переходили на протилежний, правий, берег ріки. Близьке сусідство не могло не призвести до культурних контактів між обома групами слов'ян, які маркуються, зокрема, спробами наслідування райковецьким населенням волинцевського й салтівського гончарного посуду, впливом волинцевської традиції спорудження печей тощо (Дяченко 2021, с. 160—163). На жаль, поховальні пам'ятки, які б іще краще ілюстрували взаємини між цими групами на Середньому Дніпрі, відомі лише на південному маргінесі регіону — в Потясминні [204]. На початку (Сухобоков 1977, с. 64; Петрашенко 1989, с. 42—43), а радше в межах першої третини IX ст. (Комар 2012а, с. 303) правобережні волинцевські поселення гинуть у пожежі. Тоді ж зникають райковецькі пам'ятки Потясминня (Березовець 1969, с. 69; Дяченко 2021, с. 157—158); на

[204] Велика Андрусівка І.

Despite some regional specificity, there are currently no sufficient grounds to distinguish local variants of the Romny culture (as well as the Volyntsevo culture that preceded it) (Pryimak 1999). The exception is the Kursk Seim River region, a micro-region that is in some way separated from the main Romny culture area (see: Enukov 2007, s. 12—15). The heterogeneity of the ethno-cultural composition of the Kursk Seim River region is evidenced by the data on residential building (Pryimak 1999, s. 13) and funerary rites (see sections 4.3 and 4.5). In particular, the Tuskar River basin cemeteries can serve as an excellent example of how the close coexistence of two ethno-political groups leads to mutual enrichment of funerary practices.

The originality of the Romny culture funerary rite, in our opinion, was due to a certain isolation between the right- and left-bank tribes after the Dnipro Road began functioning and the subsequent settlement of Scandinavian Rus' peoples in the vicinity of Kyiv and Chernihiv. Thus, the monuments of the early stages of the Raiky culture reached the Dnipro River, and Volyntsevo culture settlements even moved to the opposite, right bank of the river. The close neighbourhood could not but lead to cultural contacts between both groups of the Slavs, which are marked, in particular, by attempts by the Raiky culture population to imitate Volyntsevo and Saltiv cultures wheel-made ceramics, the influence of the Volyntsevo culture tradition of building furnaces, etc. (Diachenko 2021, s. 160—163). Unfortunately, burial monuments that would better illustrate the relationship between these groups on the Middle Dnipro River are known only on the southern margin of the region, in the Tiasmyn River area [204]. At the beginning (Sukhobokov 1977, s. 64; Petrashenko 1989, s. 42—43), but rather within the first third of the 9th century (Komar 2012a, s. 303), the right-bank Volyntsevo culture settlements were destroyed by fire. At the same time, the Raiky culture monuments of the Tiasmyn River area disappear (Berezovets 1969, s. 69; Diachenko 2021, s. 157—158); life at the landmark monuments of the Kaniv re-

[204] Velyka Andrusivka 1.

певний час припиняється життя на еталонних пам'ятках Канівщини, таких як городище Монастирок і Канівське поселення (Дяченко 2021, с. 163). Винуватцями цих катастрофічних подій слід уважати русів, перша поява котрих у Константинополі (а до того, відповідно, на Дніпровському шляху), за Бертинськими анналами, надійно датується 838 р. Схожої точки зору дотримується О. В. Комар (2005, с. 136; 2017, с. 41), який пов'язує загибель волинцевських селищ із протистоянням русі з Хозарським каганатом. Та найбільш характерно, що населення роменської культури, котра сформувалася на базі волинцевської після послаблення впливу на сіверян з боку Хозарії, вже ніколи не оселяється до Дніпра ближче, ніж на кілька десятків кілометрів. Чого саме остерігалися сіверяни, красномовно описує Ібн Русте: «*Вони* (руси — Д. Б.) *нападають на слов'ян, під'їжджають до них на кораблях, висаджуються, забирають їх у полон, везуть у Хозарію та Булгарію й там продають. Вони не мають ріллі, а харчуються лише тим, що привозять із землі слов'ян*» (Гаркави 1870, с. 267).

Наступний пік експансіоністської діяльності русі припав на кінець IX — початок X ст. (після облаштування опорного пункту в Києві), коли остаточно гинуть городище Монастирок і Канівське поселення та розпочинається активне освоєння межиріччя Дніпра та Нижньої Десни. Єдиний роменський могильник у цьому мікрорегіоні, розташований біля с. Седнів у пониззі р. Снов, припиняє функціонувати, а пов'язане з ним городище Орішня та синхронне селище зазнають військового погрому. Натомість поруч з'являється «дружинний» могильник і давньоруська фортеця — майбутній літописний Сновськ (Коваленко 2011, с. 158—159). Населення Дніпро-Деснянського межиріччя стає етнічно строкатим, що підтверджують як антропологічні матеріали, так і писемні джерела (Веремейчик 1994, с. 9). Утім, у сільській місцевості продовжує домінувати місцевий сіверянський компонент, про що свідчать пережитки роменського поховального обряду. До таких відносимо поміщення залишків кремації у верхній частині курган-

gion, such as the Monastyrok hillfort and the Kaniv settlement, stops for a while (Diachenko 2021, s. 163). The perpetrators of these catastrophic events should be considered Rus' people, whose first appearance in Constantinople (and before that, respectively, on the Dnipro Road), according to the Annals of Saint Bertin, is reliably dated to 838. A similar view is held by O. V. Komar (2005, s. 136; 2017, s. 41), who links the death of the Volyntsevo culture villages to the confrontation between the Rus' people and the Khazar Khaganate. However, it is most noteworthy that the population of the Romny culture, which was formed on the basis of the Volyntsevo culture after the weakening of Khazaria's influence on the Siverians, never settled closer to the Dnipro River than a few tens of kilometres. Ibn Rustah eloquently describes what the Siverians were afraid of: *«They* (Rus' people — D. B.) *attack the Slavs, approach them on ships, disembark, capture them, and take them to Khazaria and Bulgaria and sell them there. They have no cultivated land and eat only what they bring from the land of the Slavs»* (Garkavi 1870, s. 267).

The next peak of the expansionist activity of the Rus' people occurred in the late 9th — early 10th centuries (after the establishment of a stronghold in Kyiv), when the Monastyrok hillfort and Kaniv settlement completely collapsed and active development of the Dnipro and Lower Desna riverside had begun. The only Romny culture cemetery in this micro-region, located near Sedniv village in the lower reaches of the Snov River, ceases to function, and the associated Orishnia hillfort and synchronous settlement are subjected to military attacks. Instead, a «drużyna» cemetery and an ancient Rus' fortress, the future chronicle Snovsk, appear nearby (Kovalenko 2011, s. 158—159). The population of the Dnipro-Desna interfluve became ethnically diverse, which is confirmed by both anthropological materials and written sources (Veremeichyk 1994, s. 9). However, the local Siverians component continues to dominate in rural areas, as evidenced by the remnants of the Romny culture funerary rite. These include the placement of cremation remains in the upper part of the mound in burials with the cremation

ного насипу в захороненнях за обрядом кремації на стороні [205], урну попід самою верхівкою кургану в похованні з кремацією на місці [206].

Надалі протягом X ст. вплив Києва на сіверянські землі дедалі зростав. Більш ранні прояви давньоруської колонізації фіксуються у Нижньому Посуллі та Середньому Подесенні; зокрема, тут відомі кургани з рештками кремації на місці та давньоруським посудом [207]. Константин Багрянородний (1989, с. 51) у середині X ст. зараховував сіверян до числа племен, охоплених руським полюддям. Проте основна частина Дніпровського Лівобережжя остаточно ввійшла до складу Давньоруської держави лише за князювання Володимира Святославича — не раніше 980-х рр. [208] (Сухобоков 1992, с. 197; Григорьев 2000, с. 213—214; Фетисов, Щавелев 2004, с. 282; Енуков 2007, с. 30). До цього часу в різних частинах регіону продовжують з'являтися роменські кремаційні поховання [209]. Значні відмінності між роменською та давньоруською матеріальною культурою не допускають можливості говорити про пряму трансформацію однієї в іншу.

На території Правобережної України протягом X ст. відбувалися за великим рахунком аналогічні процеси. Окрім прибережної зони Київського Подніпров'я, ранні сліди перебування русів фіксуються в околицях літописного Іскоростеня в середній течії р. Уж, що добре корелюється зі знаменитою літописною оповіддю про спалення цього міста деревлян княгинею Ольгою в 945 р. Інформацію про деревлянську данину київським князям підтверджує і Константин Багряно-

[205] Довжик № 1, 3 (Ширинский 1962, с. 11—12).

[206] Пересаж № 10 (Ширинский 1964, с. 4).

[207] Наприклад, Ушивка № I (Коваленко, Куза, Моця 1980, с. 5—7).

[208] На цю дату як найбільш імовірну вказує час загибелі Великого Горнальського городища (Енуков 2007, с. 29) — одного з провідних економічних і адміністративних центрів сіверян — та низки інших роменських пам'яток, а також засвідчені літописами походи Володимира в ці роки на в'ятичів і волзьких булгар. Проте життя на більшості поселень швидко відновлюється, а в XI ст. «сіверянський» етнічний компонент виразно простежується серед маси нового, прийшлого, населення (Приймак 1993, с. 140).

[209] Кам'яне № 10, Городнє № 79, Жерновець б. №.

rite on the side [205], an urn at the very top of the mound in burials with cremations on the place [206].

Later, during the 10th century, Kyiv's influence on the Siverians' lands grew. Earlier signs of Old Rus' colonisation are recorded in the Lower Sula River region and Middle Desna River area; in particular, mounds with cremations on the place remains and Old Rus' pottery are known here [207]. In the middle of the 10th century, Constantine Porphyrogenitus (Konstantin Bagrianorodnyi 1989, s. 51) included the Siverians in the number of tribes covered by the Rus' tribute. However, the main part of the Dnipro Left-bank finally became part of the Old Rus' state only during the reign of Volodymyr Sviatoslavych, not earlier than the 980s [208] (Sukhobokov 1992, s. 197; Grigorev 2000, s. 213—214; Fetisov, Shchavelev 2004, s. 282; Enukov 2007, s. 30). So far, the Romny culture cremation burials continue to appear in different parts of the region [209]. Significant differences between the Romny and Old Rus' material culture do not allow us to speak of a direct transformation of one into the other.

On the territory of Right-bank Ukraine during the 10th century, similar processes took place. In addition to the coastal zone of the Kyivan Dnipro region, early traces of the Rus' presence are recorded in the vicinity of the chronicle's Iskorosten in the middle reaches of the Uzh River, which correlates well with the famous chronicle's story about the burning of this town by Princess Olha in 945. Mound burials with the remains of cremation on the place, Old Rus' ceramics, and Arabic coins were re-

[205] Dovzhyk, nos. 1, 3 (Shirinskii 1962, s. 11—12).

[206] Peresazh, no. 10 (Shirinskii 1964, s. 4).

[207] For example, Ushyvka, no. 1 (Kovalenko, Kuza, Motsia 1980, s. 5—7).

[208] This date is most likely indicated by the time of the destruction of the Great Gornal hillfort (Enukov 2007, s. 29), one of the leading economic and administrative centres of the Siverians, and a number of other Romny culture monuments, as well as Volodymyr's campaigns against the Viatichi and Volga River Bulgars in those years, as attested by chronicles. Nevertheless, life in most settlements quickly resumed, and in the 11th century the «Siverians» ethnic component was clearly visible among the mass of the new, arrived population (Pryimak 1993, s. 140).

[209] Kamiane, no. 10, Horodnie, no. 79, Zhernovets, w/o No.

родний (1989, с. 51). Тут не раз траплялися підкурганні поховання з рештками трупоспалення на місці, давньоруською керамікою, арабськими монетами (Виєзжев 1954, с. 148; Самойловський 1970, с. 199). Населені волинянами й хорватами території Західної Волині та Прикарпаття, як прийнято вважати, потрапили під владу Києва внаслідок походів Володимира Святославича, датованих літописами 981 і 993 рр.

Довгий час райковецька культура вважалася основним компонентом формування загальноруської матеріальної культури. Її пам'ятки буцімто припинили існування наприкінці IX ст., трансформувавшись у давньоруські, а райковецьку кераміку на пам'ятках X ст. разглядали як «*складовий елемент давньоруської культури*» (Смиленко 1985, с. 113). Нині дедалі більше науковців доходять висновків, що до занепаду райковецької культури призвело встановлення над слов'янськими племенами влади київських князів, яке в археологічному плані ознаменувалося докорінними змінами матеріальної, а згодом і духовної культури. Цей процес розтягнувся на понад сотню років, дійшовши свого апогею наприкінці X ст., і весь цей час райковецька та давньоруська культури існували на Правобережжі Дніпра синхронно. Ці висновки знаходять повне підтвердження за даними поховального обряду. Лише подальші бурхливі урбанізаційні та міграційні процеси, що розпочалися в кінці X ст., поступово знівелювали різницю в матеріальній культурі середньовічного населення Середнього Подніпров'я та глибинних районів Правобережної й Лівобережної України.

Крім двох основних слов'янських культурно-історичних регіонів VIII—X ст., котрі традиційно виділяють на території України, можна впевнено говорити і про третій. На цих сторінках уже наголошувалося на суттєвій різниці в матеріальній культурі слов'янського населення Закарпаття та носіїв райковецької культури, що особливо помітна в традиції спорудження жител і опалювальних пристроїв, керамічному комплексі (див.: § 1.2.2). Зараз цей перелік можна доповнити відмінностями в поховальному обряді (див.: § 3.3). Значно більше аналогій закарпатські

peatedly found here (Vyiezzhev 1954, s. 148; Samoilovskyi 1970, s. 199). The territories of Western Volyn and Prykarpattia, inhabited by Volhynians and Croats, are generally believed to have come under the rule of Kyiv as a result of Volodymyr Sviatoslavych's campaigns, dated by the chronicles to 981 and 993.

For a long time, the Raiky culture was considered the main component of the formation of the pan-Rus' material culture. Its monuments allegedly ceased to exist at the end of the 9th century, transforming into Old Rus', and Raiky culture ceramics on the 10th-century monuments were considered «*an integral element of Old Rus' culture*» (Smilenko 1985, s. 113). Today, more and more scholars are coming to the conclusion that the decline of the Raiky culture was caused by the establishment of the rule of Kyivan princes over the Slavic tribes, which, in archaeological terms, was marked by radical changes in material and later spiritual culture. This process lasted for more than a hundred years, reaching its peak in the late 10th century, and all this time the Raiky culture and Old Rus' cultures existed simultaneously on the Dnipro Right-bank. These conclusions are fully confirmed by the funerary rites. Only the subsequent rapid urbanisation and migration processes that began in the late 10th century gradually levelled the difference in the material culture of the medieval population of the Middle Dnipro region and the hinterland of the Right-bank and Left-bank of Ukraine.

In addition to the two main Slavic cultural and historical regions of the 8th—10th centuries that are traditionally distinguished on the territory of Ukraine, we can confidently speak of a third one. On these pages, we have already noted a significant difference in the material culture of the Slavic population of Zakarpattia and the carriers of the Raiky culture, which is especially noticeable in the tradition of building dwellings and heating devices, and the ceramic complex (see: section 1.2.2). This list can now be supplemented by differences in funerary rites (see: section 3.3). Many more analogies of Zakarpattian antiquities are found in the Tysa-Dunai rivers lowland (primarily in Eastern Slovakia), isolated from the Raiky cul-

старожитності знаходять на території Тисо-Дунайської низовини (передусім у Східній Словаччині), ізольованій від райковецького ареалу природним бар'єром у вигляді Карпатських гір. Більшість словацьких і деякі українські вчені розглядали ранньослов'янські пам'ятки Східної Словаччини та Закарпаття як єдиний масив (Budinský-Krička 1980, s. 72; Котигорошко 1991). Звісно ж, Закарпатська низовина не могло вже на межі IX—X ст. належати «*до складу Київської Русі*», як вважав С. І. Пеняк (1980, с. 149), а радше входила до сфери впливу Великої Моравії (Котигорошко 1991, с. 196).

6.4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ

Вищеописані поховальні практики були поширені серед слов'янських племен території України аж до остаточного їх входження до складу Київської держави в останній чверті X ст. На фінальному етапі існування ранньослов'янських культур спостерігається поява цілої низки обрядових форм, причини якої досі лишаються предметом дискусій.

У другій половині X ст. в ареалі райковецької та роменської культур з'являються захоронення за обрядом кремації на місці поховання. Візуально вони фіксуються завдяки обрисам і потужності попільно-вугільних прошарків, ступеню пропеченості ґрунту, видимим слідам кострищ і розміщенню кісток у анатомічному порядку (Zoll-Adamikova 1979b, s. 50; Войтехович 2019, с. 18). Нерідко дослідники помилково сприймали відносно незначні попільно-вугільні прошарки — залишки ритуальних вогнищ — за поховальні кострища, на яких безпосередньо спалювали небіжчиків. Так, О. П. Моця (1990, с. 119, табл. 1, № 89) виділяв на Чорнівському могильнику райковецької культури чотири кургани з кремацією на місці. Пізніше ця точка зору була підтримана Б. П. Томенчуком (2000, с. 237). Проте на її очевидну помилковість указують

ture area by a natural barrier in the form of the Carpathian Mountains. Most Slovak and some Ukrainian scholars have considered the early Slavic sites of Eastern Slovakia and Zakarpattia as a common massif (Budinský-Krička 1980, s. 72; Kotigoroshko 1991). Of course, the Zakarpattian lowland could not have «*belonged to Kyivan Rus'*» at the turn of the 9th—10th centuries, as S. I. Peniak (1980, s. 149) believed, but rather was part of the sphere of influence of Great Moravia (Kotigoroshko 1991, s. 196).

6.4. TRANSFORMATION OF THE FUNERAL RITE IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE OLD RUS' STATE AND ITS CHRISTIANISATION

The above-described funerary practices were widespread among the Slavic tribes of the territory of Ukraine until their final incorporation into the Kyivan state in the last quarter of the 10th century. At the final stage of the existence of early Slavic cultures, a number of ritual forms emerged, the reasons for which are still a matter of debate.

In the second half of the 10th century, in the area of the Raiky and Romny cultures, burials with the rite of cremation on the place appeared. They are visually recorded due to the outlines and thickness of the ashy and charcoal layers, the degree of burnt soil, visible traces of funeral pyres, and the placement of bones in anatomical order (Zoll-Adamikova 1979b, s. 50; Voitekhovich 2019, s. 18). Often, researchers mistook relatively small ashy and charcoal layers — the remains of ritual fires — for funeral pyres, where the deceased were directly burnt. Thus, O. P. Motsia (1990, s. 119, table 1, no. 89) identified four mounds with cremation on the place at the Chornivtsi cemetery of the Raiky culture. Later this point of view was supported by B. P. Tomenchuk (2000, s. 237). However, its obvious wrongness is indicated by both the small diameters of the

як незначні діаметри вогнищ (0,5—1,2 м), так і відсутність під ними слідів пропеченості ґрунту, на якій наголошували учасники розкопок (Михайлина, Тимощук 1983, с. 217).

Імовірні приклади класичних поховань за обрядом трупоспалення на місці на території Прикарпаття й Волині відомі у басейні верхньої течії Західного Бугу [210] та Серету [211]. Куди частіше трапляється часткова (неповна) кремація [212]. У деяких випадках [213] спосіб, за яким здійснювалося трупоспалення, важко визначити з огляду на стан наявної документації (Штейнгель 1904, с. 147; Janusz 1918, s. 247; Rauhut 1960, s. 249). Значна частина могильників, де практикували кремацію на місці, розпочала своє функціонування наприкінці X ст. Всі вони тяжіють до ранніх князівських форпостів і літописних міст. На цих некрополях цілковито переважають інгумаційні поховання, а захоронення з райковецькою керамікою не виявлені взагалі, хоча іноді вони розташовані зовсім неподалік [214]. Самі ж кургани з кремацією на місці містять переважно давньоруський матеріал, за складом якого (золотоскляні та деякі сердолікові намистини, S-подібні скроневі кільця, лопатеві намистини) їх можна широко датувати в межах кінця X — початку XII ст.

Цілком аналогічна ситуація спостерігається на Дніпровському Лівобережжі. Окрім межиріччя Дніпра і Десни, де роменська культура припинила своє існування наприкінці IX ст., випадки побутування кремації на місці не є численними. Приклади таких поховань відомі в Зеленому Гаї [215] та Городньому [216]. На думку О. І. Дмітрюкова (1854, с. 31—32; 1863, с. 512—513), залишки кремації на місці зафіксовані в чотирьох розкопаних ним курганах

[210] Новосілки, Підгірці—Поруби, Кам'янопіль (Janusz 1913, s. 62; 1918, s. 166—167; Пастернак 1937, с. 264; 1961, с. 525; Старчук 1955, с. 34).
[211] Семенів (Janusz 1918, s. 248).
[212] Лище 1 № 2; Старожуків 2 № 5; Білів № 11, 14; Пересопниця № 17, 22; Збуж № 4; Підгірці—Поруби б. №/1946; Горішні Шерівці II № 2 (Мельник 1901, с. 520, 526, 527, 538, 539, 558; Старчук 1948, с. 51; 1952, с. 394; Свешников 1958, с. 12—14; Тимощук 1982, с. 63—64).
[213] Білів, Острожець, Підгайчики.
[214] Підгірці, Горішні Шерівці.
[215] Зелений Гай № 10 (Сухобоков, Моця 1983, с. 17).
[216] Городне № 80 (Моруженко 1976, с. 27).

pits (0.5—1.2 m) and the absence of traces of burnt soil under them, which was emphasised by the excavation participants (Mikhailina, Timoshchuk 1983, s. 217).

Probable examples of classical cremation burials on the place in Prykarpattia and Volyn are known in the basin of the upper reaches of the Western Buh [210] and Seret [211] rivers. Partial (incomplete) cremation is more common [212]. In some cases [213], the method of cremation is difficult to determine due to the state of the available documentation (Shteingel 1904, s. 147; Janusz 1918, s. 247; Rauhut 1960, s. 249). A significant part of the cemeteries where cremation on the place was practised began their functioning in the late 10th century. These necropoleis are completely dominated by inhumation burials, and no burials with the Raiky culture ceramics have been found at all, although sometimes they are located quite nearby [214]. The mounds with cremations on the place contain mainly Old Rus' material, the composition of which (gold-glass and some carnelian beads, S-shaped temple rings, paddle beads) can be broadly dated to the late 10th — early 12th centuries.

The situation is quite similar on the Dnipro Left-bank. Except for the Dnipro-Desna rivers interfluve, where the Romny culture ceased to exist at the end of the 9th century, there are few cases of cremations on the place. Examples of such burials are known in Zelenyi Hai [215] and Horodnie [216]. According to A. I. Dmitriukov (1854, s. 31—32; 1863, s. 512—513), the remains of cremations on the place were recorded in four mounds excavated by him between Rozhdestveskoe (now Guevo) and Gornal villages. Urns with the remains of

[210] Novosilky, Pidhirtsi—Poruby, Kamianopil (Janusz 1913, s. 62; 1918, s. 166—167; Pasternak 1937, s. 264; 1961, s. 525; Starchuk 1955, s. 34).
[211] Semeniv (Janusz 1918, s. 248).
[212] Lyshche 1, no. 2; Starozhukiv 2, no. 5; Biliv, nos. 11, 14; Peresopnytsia, nos. 17, 22; Zbuzh, no. 4; Pidhirtsi—Poruby, w/o No./1946; Horishni Sherivtsi 2, no. 2 (Melnik 1901, s. 520, 526, 527, 538, 539, 558; Starchuk 1948, s. 51; 1952, s. 394; Sveshnikov 1958, s. 12—14; Tymoshchuk 1982, s. 63—64).
[213] Biliv, Ostrozhets, Pidhaichyky.
[214] Pidhirtsi, Horishni Sherivtsi.
[215] Zelenyi Hai, no. 10 (Sukhobokov, Motsia 1983, s. 17).
[216] Horodnie, no. 80 (Moruzhenko 1976, s. 27).

між сс. Рождественське (нині — Гуєво) та Горналь. На рівні горизонту знайдено урни із залишками вугілля та золи. На Гочевському могильнику було розкопано відразу 19 курганів із залишками часткового трупоспалення [217], подібне захоронення досліджено в Глинську на р. Сула [218]. У жодному комплексі з кремацією на місці немає достовірних знахідок роменської кераміки чи прикрас: всі вони містили переважно давньоруські матеріали. Початок функціонування принаймні трьох із п'яти вказаних могильників [219] можна впевнено віднести до кінця X ст. Як правило, на цих некрополях абсолютно домінує обряд інгумації на рівні горизонту, а трупоспалення на стороні представлене лише у вигляді поодиноких винятків [220]. Біля с. Рождественське кургани з кремацією на місці становили невелику окрему групу з шести насипів (розкопано чотири з них).

Повна відсутність ранньослов'янського матеріалу, датування та топографія перерахованих комплексів не залишають сумнівів у алохтонному характері обряду трупоспалення на місці як на території Волині та Прикарпаття, так і в глибинних районах Дніпровського Лівобережжя. Імовірно, цей обряд був принесений переселенцями з Середнього Подніпров'я (де кремація на місці впродовж X ст. переважала) разом із встановленням влади київських князів. У такому разі подібні поховання виступають важливим індикатором входження низки літописних племен до складу Давньоруської держави в останній чверті X ст.

Місцеве населення певний час продовжувало практикувати традиційний обряд кремації на стороні. Поховання низки курганних некрополів Волині та Поділля за всіма обрядовими елементами є тотожними райковецьким, вирізняючись з-поміж них лише наявністю давньоруської гончарної кераміки та прикрас другої половини X—XI ст. [221]. Прямим продовженням поховальної традиції райковецької

[217] Гочево № CCLX—CCLXXVIII (Самоквасов 1915, с. 36—39).
[218] Глинськ № II (Самоквасов 1908, с. 219).
[219] Зелений Гай, Гочево, Городнє.
[220] Зелений Гай № 19, Городнє № 79.
[221] Майдан-Липненський, Шепель, Сажки (Артамонов 1949, с. 258; Березовець 1952, с. 207, 214; Кучинко, Матиюк 1976, с. 350).

coal and ash were found at the horizon level. At the Hochevo cemetery, 19 mounds with the remains of partial cremation were excavated simultaneously [217], and a similar burial was investigated in Hlynsk on the Sula River [218]. None of the cremation complexes on the place have reliable finds of the Romny culture ceramics or jewellery: all of them contained mainly Old Rus' materials. The beginning of the functioning of at least three of the five mentioned cemeteries [219] can be confidently attributed to the end of the 10th century. As a rule, these necropoleis are absolutely dominated by the rite of inhumation at the horizon level, and the cremation on the side is presented only as a few exceptions [220]. Near Rozhdestvenskoe village, the mounds with cremations on the place constituted a small separate group of six mounds (four of them were excavated).

The complete absence of early Slavic material, the dating and topography of these complexes leave no doubt about the allochthonous nature of the cremation rite on the place both in Volyn and Prykarpattia and in the hinterland of the Dnipro Left-bank. Presumably, this rite was brought by immigrants from the Middle Dnipro region (where cremations on the place prevailed during the 10th century) together with the establishment of the power of the Kyivan princes. In this case, such burials are an important indicator of the entry of a number of chronicle tribes into the Old Rus' state in the last quarter of the 10th century.

For some time, the local population continued to practice the traditional rite of cremation on the side. The burials of a number of mound necropoleis in Volyn and Podillia are identical to the Raiky culture in all ritual elements, differing only in the presence of Old Rus' wheelmade ceramics and jewellery from the second half of the 10th—11th centuries [221]. A direct continuation of the funerary tradition of

[217] Hochevo, nos. CCLX—CCLXXVIII (Samokvasov 1915, s. 36—39).
[218] Hlynsk, no. 2 (Samokvasov 1908, s. 219).
[219] Zelenyi Hai, Hochevo, Horodnie.
[220] Zelenyi Hai, no. 19, Horodnie, no. 79.
[221] Maidan-Lypnenskyi, Shepel, Sazhky (Artamonov 1949, s. 258; Berezovets 1952, s. 207, 214; Kuchinko, Matiiuk 1976, s. 350).

культури є й нечисленні давньоруські крематійні захоронення у ґрунтових ямках [222]. Особливий інтерес викликають матеріали некрополя біля с. Майдан-Липненський (Грибович 1975, с. 14—16; Петегирич 1976, с. 1—9; Грибович, Петегирич, Павлив 1978, с. 316—317), де обряд трупоспалення продовжували практикувати (очевидно потай) у другій половині XI ст., а можливо — і на початку XII ст. Подібні випадки є досить характерними для віддалених районів Давньоруської держави, що іноді пояснюють короткочасною реанімацією старої традиції, пов'язаною з гострою боротьбою язичництва і християнства (Лапшин 1989, с. 31—34).

Та на більшості південноруських земель панівним обрядом на зламі тисячоліть стає трупопокладення в різних його формах. Процес трансформації поховальних практик чудово простежується на прикладі пізньороменських інгумаційних захоронень. Так, на Горнальському могильнику, крім 19 класичних роменських трупоспалень, 66 розкопаних Д. Я. Самоквасовим курганів містили інгумаційні поховання на рівні денної поверхні. Найхарактернішою категорією поховального інвентарю були «сіверянські» спіральні скроневі кільця, а в кургані VIII знайдено монету Бернольда, єпископа міста Ґронінґен (1027—1054 рр.) (Самоквасов 1878, с. 203—204; 1908, с. 213—216; Исторические заметки… 1894, с. 5). Схожі результати отримано внаслідок робіт на могильнику в 1829—1830 і 1970-х рр. (Дмитрюков 1954, с. 32; 1863, с. 512—513; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972, с. 96). Синхронні трупопокладення на горизонті відкрито в Городньому, причому принаймні в шести таких комплексах траплялася роменська ліпна кераміка (Моруженко 1975). Цей різновид обряду в поєднанні з класичними роменськими кремаційними захороненнями зафіксовано й на низці інших могильників [223]. Нерідко роменську ліпну кераміку, поряд із давньоруською, містили й

[222] Богіт № 1, 2; Бренешть № 79, 81.

[223] Вороніж, Дорошівка, Волокитине, Мар'янівка, Сетнів, Олександрівка, Миропілля, Кам'яне (Самоквасов 1916, с. 68—76; Абрамов 1927, с. 462—463; Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99; Сухобоков 2016).

the Raiky culture are the few Old Rus' cremation burials in ground pits [222]. Of particular interest are the materials of the necropolis near Maidan-Lypnenskyi village (Hrybovych 1975, s. 14—16; Petehyrych 1976, s. 1—9; Gribovich, Petegirich, Pavliv 1978, s. 316—317), where the rite of cremation continued to be practiced (apparently in secret) in the second half of the 11th century, and possibly in the early 12th century. Such cases are quite typical for remote areas of the Old Rus' state, which is sometimes explained by the short-term revival of the old tradition associated with the fierce struggle between paganism and Christianity (Lapshin 1989, s. 31—34).

However, in most of the Southern Rus' lands, the dominant rite at the turn of the millennia was inhumation in its various forms. The process of transformation of funerary practices can be clearly seen in the example of the late Romny culture inhumation burials. For example, at the Gornal cemetery, in addition to 19 classical Romny culture cremations, 66 mounds excavated by D. Ya. Samokvasov contained inhumation burials at the level of the paleosurface. The most typical category of funerary inventory was the «Siverians» spiral temple rings, and in mound no. 7 a coin of Bernold, bishop of Groningen (1027—1054), was found (Samokvasov 1878, s. 203—204; 1908, s. 213—216; Istoricheskie zametki… 1894, s. 5). Similar conclusions were obtained as a result of work at the cemetery in 1829—1830 and the 1970s (Dmitriukov 1954, s. 32; 1863, s. 512—513; Voznesenskaia, Kuza, Soloveva 1972, s. 96). Synchronous inhumations on the horizon level were discovered in Horodnie, and at least six of these complexes contained the Romny culture handmade ceramics (Moruzhenko 1975). This type of rite, combined with classical Romny culture cremation burials, has been recorded at a number of other cemeteries [223]. Often, the Romny handmade ceramics, along with Old Rus' ceram-

[222] Bohit, nos. 1, 2; Brăneşti, nos. 79, 81.

[223] Voronezh, Doroshivka, Volokitino, Marianivka, Setniv, Aleksandrovka, Myropillia, Kamiane (Samokvasov 1916, s. 68—76; Abramov 1927, s. 462—463; Uzianov, Smirnov, Vereshchinskii 1979, s. 98—99; Sukhobokov 2016).

деякі інгумаційні поховання у підкурганних ямах [224]. Загалом ця обрядова форма була на Дніпровському Лівобережжі хронологічно пізнішою, хоча поховання 70 з Липино упевнено датують початком XI ст. за знахідкою срібника Володимира Святославича I типу (Григорьев 1990, с. 86—87).

Щодо часу і причин поширення інгумаційних поховань досі ведуться дискусії. Їхню появу на сіверянських землях іноді датують другою половиною X ст. (Комар 2012b, с. 157; Григорьев 2012, с. 119), а на Волині, на думку О. П. Моці (1990, с. 100; 1993, с. 87), такі захоронення в X ст. переважали. Низка науковців схильна пояснювати зміну обряду соціально-економічними зрушеннями в суспільстві (Моця 1990, с. 28; Сухобоков 2016, с. 235—236; Комар 2016, с. 354—355). Проте переконливих підстав для такого раннього датування інгумаційних поховань у райковецькому та роменському ареалах наразі нема. Масовий і повсюдний перехід до інгумації, котрий відбувався синхронно по обидва боки Дніпра, можна пов'язати лише з тотальною християнізацією новоздобутих територій. Для порівняння, в польській частині басейну Західного Бугу обряд кремації практикувався до кінця XIII ст. (Kalaga 2006, s. 178; Каляга 2009, с. 82). Імовірно, невдовзі після Володимирового хрещення 988 р. з боку церкви та князівської адміністрації було організовано низку масштабних акцій щодо заборони трупоспалення, слабо висвітлених писемними джерелами.

Про наявність подібних заборон, за нашим переконанням, свідчить і значна кількість вищезгаданих випадків часткового трупоспалення, котре також отримує поширення наприкінці X ст. У таких похованнях знаходять кістяки, обвуглені (іноді розколоті) під дією високих температур, проте анатомічно цілі. Спалення, очевидно, зазнавали тільки м'які тканини. Певні обрядові елементи переконують у тому, що люди, котрі практикували обряд часткової кремації, вважали себе християнами: так, у більшості випадків тіла померлих

[224] Кам'яне, Липино, Радичів (Григорьев 1990, с. 86—87; Казаков, Черненко 2013, с. 173; Сухобоков 2016, с. 238).

ics, were found in some inhumation burials in mound pits [224]. In general, this ritual form was chronologically later on the Dnipro Left-bank, although burial no. 70 from Lypyno is confidently dated to the early 11th century by the discovery of a type 1 silver coin of Volodymyr Sviatoslavych (Grigorev 1990, s. 86—87).

The time and reasons for the spread of inhumation burials are still under discussion. Their appearance in the Siverians' lands is sometimes dated to the second half of the 10th century (Komar 2012b, s. 157; Grigorev 2012, s. 119), and in Volyn, according to O. P. Motsia (1990, s. 100; 1993, s. 87), such burials prevailed in the 10th century. A number of scholars tend to explain the change in the rite by socio-economic changes in society (Motsia 1990, s. 28; Sukhobokov 2016, s. 235—236; Komar 2016, s. 354—355). However, there are currently no convincing grounds for such an early dating of inhumation burials in the Raiky and Romny cultures areas. The massive and widespread transition to inhumation, which took place simultaneously on both sides of the Dnipro River, can only be attributed to the total Christianisation of the newly acquired territories. For comparison, in the Polish part of the Western Buh River basin, the cremation rite was practised until the end of the 13th century (Kalaga 2006, s. 178; Kaliaga 2009, s. 82). Presumably, shortly after Volodymyr's Christianisation in 988, the church and the princely administration organised a series of large-scale campaigns to ban cremations, which are poorly covered by written sources.

The existence of such prohibitions, in our opinion, is also evidenced by the significant number of the aforementioned cases of partial cremations, which also became widespread in the late 10th century. In such burials, skeletons are found burnt (sometimes splintered) under the influence of high temperatures, but anatomically complete. Only soft tissues were apparently burned. Certain ritual elements convince us that the people who practised the rite of partial cremation considered themselves

[224] Kamiane, Lypyno, Radychiv (Grigorev 1990, s. 86—87; Kazakov, Chernenko 2013, s. 173; Sukhobokov 2016, s. 238).

уміщали до гробовищ, а одну чи обидві руки нерідко клали кистю в район грудей чи живота. Цей обряд належить до числа «перехідних»: вочевидь, його виникнення спричинене народними забобонами, пов'язаними зі страхом перед неспаленими мерцями. Географія поховань із частковою кремацією певною мірою відображає першу хвилю християнізації південноруських земель. Морфологічно подібним різновидом обряду є трупопокладення в гробовищах, які під час поховальної церемонії підпалювалися ззовні чи зсередини. Такі поховання (безсумнівно, християнські за своєю суттю) подекуди трапляються не лише на курганних могильниках [225], але й на міських ґрунтових цвинтарях [226]. Іноді прилеглі до обвуглених дощок кістки також частково кальцинувалися (Bibikov 2024).

Як правило, основні трансформації поховального обряду збігаються зі змінами археологічних епох і їхніх окремих частин, глобальними змінами систем світогляду (Чмихов 1993, с. 33). Що стосується ранньослов'янських археологічних культур території України, такі докорінні трансформації збігаються в часі з їхнім занепадом і поширенням загальноруської матеріальної культури.

Christians: in most cases, the bodies of the deceased were placed in coffins, and one or both hands were often placed in the chest or abdominal area. This rite is one of the «transitional» ones: it was apparently caused by folk prejudices related to the fear of the unburnt dead. The geography of burials with partial cremation to some extent reflects the first wave of Christianisation of the Southern Rus' lands. A morphologically similar type of rite is the inhumation in coffins that were set on fire from the outside or inside during the funeral ceremony. Such burials (undoubtedly Christian by their nature) are sometimes found not only in mound cemeteries [225], but also in urban ground cemeteries [226]. Sometimes the bones adjacent to the burnt plates were also partially calcified (Bibikov 2024).

As a rule, the main transformations of the funerary rite coincide with changes in archaeological epochs and their individual parts, global changes in worldview systems (Chmykhov 1993, s. 33). As for the early Slavic archaeological cultures of the territory of Ukraine, such fundamental transformations coincide in time with their decline and the spread of the pan-Rus' material culture.

[225] Житомир, Радчиці, Кветунь, Дем'янки тощо (Гамченко 1888, с. 86; Яроцкий 1902, с. 103; Соловьева 1967, с. 287—288; Шинаков 1995, с. 138—139).
[226] Чернігів (Сытый 2011, с. 106).

[225] Zhytomyr, Radchytsi, Kvetun, Demianky, etc. (Gamchenko 1888, s. 86; Iarotskii 1902, s. 103; Soloveva 1967, s. 287—288; Shinakov 1995, s. 138—139).
[226] Chernihiv (Sytyi 2011, s. 106).

ВИСНОВКИ | CONCLUSIONS

До проблем специфіки поховального обряду ранніх слов'ян і динаміки його розвитку напередодні появи Давньоруської держави зверталися дослідники різних поколінь. Ці проблеми мають важливе значення не лише для вивчення світоглядних уявлень слов'янського населення, але й для розуміння державотворчих, етнокультурних і соціальних процесів ранньосередньовічної доби на території Центрально-Східної Європи.

У дослідженнях, присвячених слов'янським поховальним пам'яткам, своєрідним штампом стало цитування недатованої частини «Повісті временних літ», згідно з якою після спалення небіжчика представники племені сіверян збирали кістки до урни, яку ставили «*на стовпі на шляхах*». Сенс цього повідомлення є доволі дискусійним, проте подібна інформація міститься і в «Чеській хроніці» Козьми Празького стосовно чехів-язичників. Ці дані доповнюються свідченнями арабського письменника Ібн Русте, за якими після кремації слов'яни відправлялися на місце, де вона відбувалась, і збирали попіл до урни, яку після цього ставили на «*пагорб*». Слов'янські поховальні традиції більш раннього часу описані переважно візантійськими авторами.

Більшість ґрунтових могильників райковецької культури прилягали до синхронних селищ. Іноді вдається простежити цілі комплекси пов'язаних між собою культових об'єктів, до яких, окрім поховань, входили святилища та ями-крематорії (Ревне 1А, Підгірці, Шумськ). Одиничні захоронення нерідко розташовувалися прямо на території поселень. Деякі з них (Біла, Ревне 1Б) розміщувалися всередині великих громадських будівель («довгих будинків»), що пов'язують із високим соціальним положенням похованих. Людські останки поміщали до невеликих ямок: на ранніх етапах — переважно в поховальних урнах (52 комплекси), пізніше — здебільшого без них (58 комплексів). Число урн у похованні могло

The problems of the specifics of the funeral rites of the early Slavs and the dynamics of their development on the eve of the emergence of the Old Rus' state have been addressed by researchers of different generations. These issues are important not only for studying the worldview of the Slavic population, but also for understanding the state-establishing, ethnocultural, and social processes of the early medieval period in Central and Eastern Europe.

In studies on Slavic burial monuments, a peculiar pattern has become the citation of an undated part of the *Tale of Bygone Years*, according to which, after the burning of the deceased, representatives of the Siverians gathered the bones into an urn, which was placed «*on a pillar on the roads*». The meaning of this message is quite debatable, but similar information is also contained in the *Czech Chronicle* by Cosmas of Prague regarding the pagan Czechs. These data are supplemented by the testimony of the Arab writer Ibn Rustah, according to whom, after cremation, the Slavs went to the location where it took place and gathered the ashes into an urn, which was then placed on a «*hill*». Slavic burial traditions of earlier times are described mainly by Byzantine authors.

Most of the ground cemeteries of the Raiky culture were adjacent to synchronous settlements. Sometimes it is possible to trace entire complexes of connected cult objects, which, in addition to burials, included sanctuaries and crematorium pits (Revne 1A, Pidhirtsi, Shumsk). Single burials were often located directly on the territory of settlements. Some of them (Bila, Revne 1B) were located inside large public buildings («long houses»), which is associated with the high social status of the buried. Human remains were placed in small pits: in the early stages — mostly in burial urns (52 complexes), later — mostly without them (58 complexes). The number of urns in

сягати чотирьох: такі захоронення, ймовірно, є колективними. Інвентар у вигляді оплавлених побутових предметів і прикрас містили тільки 9—10 % поховань обох типів. Для наземного позначення захоронень або з декоративною метою нерідко використовували каміння.

Курганні могильники могли налічувати від чотирьох насипів і до сотні. Нині досліджено лише 25 достовірно райковецьких курганів, розташованих на восьми могильниках. За топографією та розмірами насипів, як і за деякими обрядовими елементами, можна виділити локальні особливості. Найчастіше людські рештки розпорошували на рівні денної поверхні, зрідка — на підсипці. У Верхньому Попрутті отримали поширення захоронення у підкурганних ямках. Принаймні на двох райковецьких могильниках (Чорнівка, Добростани) траплялися поховання, інтерпретовані нами як накурганні. Як і в ґрунтових захороненнях, кістки здебільшого ховали неперебраними, разом із вугіллям і золою. Ділянку на місці майбутнього кургану, як правило, «очищали» за допомогою вогню; іноді ритуальні вогнища запалювали й під час поховальної церемонії. У п'яти захороненнях виявлено по одному предмету інвентарю — побутовому виробу чи елементу одягу.

Найяскравішим елементом райковецьких курганів є дерев'яні конструкції різних типів. Найбільшого поширення отримали обпалені прямокутні споруди з горизонтальних колод, що нагадують зруби з одного вінця (Межирічка, Велика Горбаша, Радасць). Вони мають прямі та численні аналогії на території Польщі, Чехії, Словаччини та Східної Німеччини (такі комплекси іноді називають «*курганами типу Ліпсько*»). Іншим типом дерев'яних конструкцій були кільцеві огорожі (Головне, Миляновичі). На могильниках Чорнівка та Добростани більшість курганів містили стовпові ямки. Цей елемент, який дослідники завжди лишали поза увагою, також широко відомий на західнослов'янських землях: сучасні чеські археологи навіть вважають поховання цього типу на території Богемії домінантними. Вважається, що на стовпах розміщували поховальні урни, оскільки навколо них (як і в Добростанах) на поверхні курганів часто фіксують скупчення перепалених кісток і фрагментів кераміки. Таким чином, слова давньоруського літописця, який описував похо-

a burial can reach four: such burials are probably collective. Only 9—10 % of burials of both types contained inventory in the form of melted household items and jewellery. Stones were often used to mark burials on the ground or for decorative purposes.

Mound cemeteries could consist of four embankments and up to a hundred. To date, only 25 authentic Raiky culture mounds have been studied, located in eight cemeteries. The topography and size of the mounds, as well as some ritual elements, can be distinguished by local peculiarities. Most often, human remains were scattered at the level of the ground surface, occasionally on the bedding. In the Upper Prut River, burials in mound pits were widespread. At least two Raiky cemeteries (Chornivka and Dobrostany) contained burials that we interpreted as on-barrow burials. As in the ground burials, the bones were mostly buried unsorted, along with coal and ash. The area on the site of the future mound was usually «*purified*» by fire; sometimes ritual fires were lit during the funeral ceremony. In five burials, one piece of inventory was found in each of them — a household item or a piece of clothing.

The most striking element of the Raiky culture mounds is wooden structures of various types. The most widespread are burnt rectangular structures made of horizontal beams, resembling single-course» log cabins (Mezhyrichka, Velyka Horbasha, Radasć). They have direct and numerous analogues in Poland, the Czech Republic, Slovakia, and Eastern Germany (such complexes are sometimes called «*Lipsko-type mounds*»). Another type of wooden construction was circular fences (Holovne, Mylianovychi). At the Chornivka and Dobrostany cemeteries, most of the mounds contained pillar pits. This element, which has always been overlooked by researchers, is also widely known in the Western Slavic lands: modern Czech archaeologists even consider burials of this type to be dominant in Bohemia. It is believed that burial urns were placed on the pillars, as clusters of burnt bones and fragments of pottery are often found around them (as in Dobrostany) on the surface of the mounds. Thus, the words of the Old Rus' chronicler who described the burials of pagan Slavs «*on a pil-*

вання слов'ян-язичників «*на стовпі при шляхах*», слід розуміти цілком буквально. Фіксація подібних поховань під час археологічних розкопок викликає зрозумілі труднощі. Можемо припустити, що значна частина райковецьких захоронень містилася в археологічно «невловимих» наземних спорудах (як на курганах, так і поза ними), на користь чого свідчать і писемні дані. Це дозволило б пояснити мізерну кількість некрополів райковецької культури порівняно з поселенськими пам'ятками. У будь-якому випадку, однотипність споруд свідчить про спільні світоглядні уявлення, поширені в VIII—X ст. серед слов'ян від Ельби до Дніпра.

Ранньослов'янські пам'ятки Закарпаття, котрі зазвичай зараховують до райковецької культури, насправді знаходять куди більше аналогій на території Тисо-Дунайської низовини, передусім Східної Словаччини. Наявність великого природного бар'єру — Карпатських гір — зумовили ізольованість і самобутність регіону. Ці тенденції повною мірою відобразились і в поховальному обряді. На двох курганних могильниках Українського Закарпаття досліджено 30 курганів останньої чверті I тис. н. е. Хоча переважаючими також були безурнові захоронення на рівні горизонту, нерідко рештки кремації поміщали до урн або підкурганних ямок. Іноді кістки ретельно перебирали та очищали. Більше третини курганів Червенівського могильника містили поховальний інвентар, серед якого кількісно переважали побутові предмети й деталі поясного набору.

Поховання роменської культури виявлені в 148 курганах на 29 могильниках Дніпровського Лівобережжя. Всі вони також здійснені за обрядом кремації на стороні. У порівнянні з райковецьким, роменський поховальний обряд є куди більш уніфікованим. Абсолютна більшість захоронень (80—87 %) містила поховальні урни у верхній частині курганних насипів. Кількість урн в одному кургані могла сягати шести, а поряд із ними нерідко знаходять порожні горщики-стравниці. Значно рідше перепалені кістки поміщали на рівні горизонту чи до невеликих ямок, як правило, без урн. Ще рідше трапляються колективні та впускні поховання. Значна частина девіантних захоронень припадає на басейн р. Тускар у Курському Посейм'ї. У цьому ж регіоні

lar by the roads» should be understood quite literally. The recording of such burials during archaeological excavations causes understandable difficulties. We can assume that a significant part of the Raiky culture burials were located in archaeologically «elusive» above-ground structures (both on and outside the mounds), which is also supported by written data. This would explain the scarce number of necropoleis of the Raiky culture compared to settlement monuments. In any case, the homogeneity of the structures testifies to the common worldview that was widespread in the 8th—10th centuries among the Slavs from the Elbe to the Dnipro rivers.

The early Slavic monuments of Zakarpattia, which are usually attributed to the Raiky culture, actually find more analogues in the Tysa-Dunai lowlands, especially in Eastern Slovakia. The presence of a large natural barrier — the Carpathian Mountains — has led to the region's isolation and identity. These tendencies were fully reflected in the funeral rites. At two mound cemeteries in Ukrainian Zakarpattia, 30 burial mounds of the last quarter of the 1st millennium AD were studied. Although non-urn burials at a horizon level were also prevalent, cremation remains were often placed in urns or mound pits. Sometimes the bones were carefully sorted and cleansed. More than a third of the mounds of the Cherveniovo cemetery contained funerary inventory, among which household items and parts of a belt set predominated.

The burials of the Romny culture were discovered in 148 mounds at 29 cemeteries on the Dnipro Left-bank. All of them were also carried out according to the rite of cremation on the side. Compared to the Raiky culture, the Romny funerary rite is significantly more unified. The vast majority of burials (80—87 %) contained burial urns at the top of the mounds. The number of urns in one mound could reach six, and empty pots-dishes are often found next to them. Much less frequently, burnt bones were placed at a horizon level or in small pits, usually without urns. Collective and inlet burials are even less common. A significant number of deviant burials are found in the Tuskar River basin in the Kursk region. In the same

відомі поховання з кільцевими огорожами з дерев'яних плах (Шуклінка, Мішково, Перверзево), які свідчать про контакти між сусідніми групами сіверян і в'ятичів. Близько 30 % роменських поховань містили різноманітний інвентар у кількості від одного до восьми. Переважають різноманітні елементи одягу та жіночі прикраси; майже завжди речі знаходять сильно оплавленими.

Комплексний аналіз археологічних, писемних, етнографічних і лінгвістичних джерел дозволяє реконструювати (хоча і з певною долею гіпотетичності) семантичне значення ранньослов'янського поховального обряду й окремих його елементів. Як і в багатьох інших традиційних суспільствах, поховальні практики були тісно пов'язані з аграрними культами та культом предків, підкреслюючи ідею безперервності життя общини. Про намагання забезпечити зв'язок общини з предками-покровителями, які мали здатність безпосередньо впливати на живих, свідчить сам принцип влаштування райковецьких некрополів біля поселень. Із ідеєю переродження померлих і аграрно-магічними віруваннями, очевидно, пов'язана семантика поховальної ямки (через символіку проростання) та поховальної урни (яка уособлювала відроджене з попелу нове тіло небіжчика).

Потойбічний світ, згідно зі слов'янськими віруваннями, був розташований на небесах. Вважалося, що в процесі кремації душа померлого піднімається до потойбіччя разом із димом поховального кострища, де возз'єднується з душами предків. Важливе значення надавалося й очисній, перетворюючій силі вогню. Разом із тим виразно простежується уявлення, що душа покійного, потрапивши на небеса, одночасно продовжує жити у його могилі. Важлива роль у ранньослов'янських поховальних практиках належала ідеї «будинку померлих», що втілилася, зокрема, у зведенні чотирикутних конструкцій типу Ліпсько.

Фінальні обряди, ймовірно, проводилися не над усіма перепаленими кістками, а тільки над частиною з них. Незначна кількість остеологічного матеріалу, котрий зазвичай фіксується у кремаційних похованнях ранніх слов'ян і їхніх сучасників, дозволяє припус-

region, there are burials with circular fences made of wooden slabs (Shuklinka, Meshkovo, Pereverzevo), which indicate contacts between neighbouring groups of Siverians and Viatichi. About 30 % of the Romny culture burials contained a variety of inventory in the number from one to eight. Various items of clothing and women's jewellery predominate; almost always, items are found heavily melted.

A comprehensive analysis of archaeological, written, ethnographic, and linguistic sources allows us to reconstruct (although with a certain degree of hypotheticality) the semantic meaning of the early Slavic funeral rite and its individual elements. As in many other traditional societies, funerary practices were closely linked to agricultural and ancestral cults, emphasising the idea of the continuity of community life. The very principle of establishing the Raiky culture necropoleis near settlements is evidenced by the attempts to ensure a connection of the community with ancestors-patrons connection of the community with patron ancestors who had the ability to directly influence the alive. The semantics of the burial pit (through the symbolism of sprouting) and the burial urn (which represented the new body of the deceased reborn from the ashes) are obviously connected with the idea of the rebirth of the deceased and agricultural and magical beliefs.

According to Slavic beliefs, the afterlife was located in heaven. It was believed that during the cremation process, the soul of the deceased ascends to the afterlife along with the smoke of the funeral pyre, where it is reunited with the souls of his ancestors. The purifying, transformative power of fire was also of great importance. At the same time, the idea that the soul of the deceased, having gone to heaven, continues to live in his grave is clearly traced. An important role in early Slavic funerary practices belonged to the idea of the «house of the dead», which was reflected, in particular, in the construction of quadrangular structures such as the Lipsko type ones.

The final rites were probably not performed on all the burnt bones, but only on some of them. The small amount of osteological material usually found in cremation burials of the early Slavs and their contemporaries suggests

тити, що частину останків могли розподіляти між родичами чи ховати в інший спосіб.

Під час поховальної церемонії її учасники самі перебували в перехідному, оскверненому стані. Позбутися цього стану, а також уникнути повернення мерця до світу живих, можна було тільки завдяки суворому дотриманню правил і перестерог, якими регламентувалися всі обрядові акції. Страх перед світом мертвих і намагання уберегти себе за допомогою традиційної для слов'ян символіки захисного кола, знайшли втілення у зведенні навколо поховань кільцевих огорож різних типів. Аналогічну «захисну» функцію могли мати й курганні рівчаки, в яких нерідко розводили ритуальні вогнища.

Курганний насип у слов'ян, як і в інших індоєвропейських народів, уособлював модель Всесвіту. У накурганних похованнях, до яких належить низка райковецьких (Чорнівка, Добростани) та більшість роменських, попередньо насипаний курган виступав своєрідною сценою, на якій розгорталися ритуальні дії. Поміщення праху померлого на вершину первинного насипу, за логікою, мало символізувати перенесення небіжчика з середнього, земного, ярусу на небо. Різні яруси «Всесвіту» в слов'янських курганах нерідко зв'язувалися між собою за допомогою стовпових конструкцій, які втілювали ідею «світового дерева».

Проведений аналіз поховальних пам'яток дозволяє переглянути низку проблем етнокультурного та соціального розвитку ранніх слов'ян. Одним із найдискусійніших аспектів поховального обряду райковецької (як і попередньої, празької) культури є паралельне практикування ґрунтових і курганних захоронень. Здебільшого дослідники намагалися пояснити таке співіснування різницею в етнічному складі населення. Важливо враховувати, що протягом усієї другої половини I тис. н. е. кургани споруджували винятково в двох найбільш залісненених регіонах Дніпровського Правобережжя — Волині та Передкарпатті. Їх відсутність у родючій лісостеповій зоні, де панувало перелогове землеробство, можна пояснити як більшою роллю аграрних культів (які знайшли вираження в ґрунтовому обряді поховання), так і банальною економією сільськогосподарських угідь.

that some of the remains could have been divided among relatives or buried in another way.

During the funeral ceremony, its participants were themselves in a transitional, desecrated state. To get rid of this state, as well as to avoid the return of the deceased to the world of the living, was possible only through strict adherence to the rules and precautions that regulated all ritual actions. The fear of the world of the dead and the attempt to protect oneself with the help of the traditional symbolism of the protective circle were embodied in the construction of various types of circular fences around burials. A similar «protective» function could have been performed by mound ditches, in which ritual fires were often made.

The Slavs, as well as other Indo-European peoples, used the mound embankment as a model of the Universe. In on-barrow burials, which include a number of the Raiky culture burials (Chornivka, Dobrostany) and most Romny culure burials, the previously poured mound served as a kind of stage on which ritual actions took place. Placing the ashes of the deceased on top of the original mound was supposed to symbolise the transfer of the deceased from the middle, earthly, level to heaven. Different levels of the «Universe» in the Slavs' mounds were often interconnected with the help of pillar constructions, which symbolised the idea of the «World Tree».

The analysis of funerary monuments allows us to reconsider a number of problems of ethno-cultural and social development of the early Slavs. One of the most controversial aspects of the funerary rites of the Raiky culture (as well as the previous, Prague culture) is the parallel practice of ground and burial mounds burying. For the most part, researchers have tried to explain this coexistence by the difference in the ethnic composition of the population. It is important to bear in mind that throughout the second half of the 1st millennium AD, burial mounds were built exclusively in the two most forested regions of the Dnipro Right-bank — Volyn and Eastern Carpathian Foothills. Their absence in the fruitful forest-steppe zone, where fallow farming prevailed, can be explained both by the greater role of agricul-

«Скромність» інвентарного набору ранньослов'янських поховань, а також їхню уніфікованість у межах одного могильника низка сучасних археологів, істориків, етнографів і лінгвістів пояснюють уявленнями про рівність небіжчиків у потойбічному світі. Основним показником соціальної стратифікації населення можуть виступати працезатрати, задіяні для спорудження поховального комплексу, зокрема об'єм курганних насипів. Поява слов'янських елітарних поховань відбувається лише ближче до кінця X ст., що варто пояснювати соціальними та світоглядними змінами, спричиненими формуванням Давньоруської держави та переходом до сусідської общини.

Поховальний обряд райковецької культури розвивався в єдиних тенденціях зі слов'янськими пам'ятками території Польщі, Чехії, Західної Словаччини та Східної Німеччини. За висновками низки сучасних польських лінгвістів і істориків, остаточний розподіл слов'янства на західну та східну гілки стався лише на межі X—XI ст., після утворення держав Рюриковичів і Пястів. До цього часу простір між Віслою та Середнім Подніпров'ям, за висновком М. Парчевського, був слабо диференційованим етнокультурним і діалектним континуумом.

В ареалі райковецької культури проживали представники принаймні шести літописних племен. Матеріалів для повноцінної характеристики поховального обряду кожного з них наразі замало; можна відзначити лише окремі особливості. Так, кургани волинян і деревлян часто містили чотирикутні поховальні споруди типу Ліпсько, серед хорватів були поширені захоронення в підкурганних ямках і на стовпових конструкціях, а уличі й тиверці практикували виняткoво ґрунтові поховання. Водночас на самобутність поховального обряду літописних сіверян (роменська культура) вплинула їхня ізольованість від племен Дніпровського Правобережжя після появи в Середньому Подніпров'ї скандинавів-русів та початку функціонування Дніпровського шляху в першій половині IX ст.

Протягом X ст. поступово посилюється експансія русів із околиць Києва та Чернігова

tural cults (which found their reflection in the ground burial rite) and by the simple economy of agricultural land.

A number of modern archaeologists, historians, ethnographers, and linguists explain the «modesty» of the inventory of early Slavic burials, as well as their unification within one cemetery, by the notion of equality of the dead in the afterlife. The main indicator of the social stratification of the population can be the labour costs involved in the construction of a burial complex, in particular the volume of the mounds. The emergence of Slavic elite burials occured only closer to the end of the 10th century, which should be explained by social and ideological changes caused by the formation of the Old Rus' state and the transition to a neighbourhood community.

The funerary rites of the Raiky culture developed in common trends with the Slavic monuments of Poland, the Czech Republic, Western Slovakia, and Eastern Germany. According to the conclusions of a number of contemporary Polish linguists and historians, the final division of Slavs into western and eastern branches occurred only at the turn of the 10th and 11th centuries, after the formation of the Ruriks' and Piasts' states. Until then, the space between the Vistula and the Middle Dnipro rivers, according to M. Parchevskyi, was a weakly differentiated ethno-cultural and dialectal continuum.

Representatives of at least six chronicle tribes lived in the area of the Raiky culture. There is currently not enough material to fully characterise the funerary rites of each of them; only certain features can be noted. For example, the mounds of Volhynians and Drevlians often contained quadrangular burial structures of the Lipsko type, burials in mound pits and on pillar structures were common among Croats, and Uliches and Tivertsi practised exclusively ground burials. At the same time, the originality of the funerary rites of the chronicled Siverians (the Romny culture) was influenced by their isolation from the tribes of the Dnipro Right-bank after the appearance of the Scandinavian Rus' people in the Middle Dnipro region and the beginning of the functioning of the Dnipro Road in the first half of the 9th century.

вглиб слов'янських територій на захід і схід. Однак більша частина райковецького та роменського ареалів увійшла до складу Давньоруської держави лише в 980—990-х рр. внаслідок походів Володимира Святославича. Довгий час вважалося, що райковецька культура послужила основою формування давньоруської матеріальної культури, трансформувавшись у неї, проте протягом понад ста років ці культури побутували на Правобережжі Дніпра паралельно.

Докорінними були й відмінності між ранньослов'янським і давньоруським поховальним обрядом. Практично всі поховання за обрядом кремації на місці в межах досліджуваного регіону містять лише давньоруський матеріал. Цей обряд не мав на слов'янських землях місцевого підґрунтя і був принесений сюди з півночі разом із варягами-руссю. Його поява є цінним маркером «одержавлення» того чи іншого регіону.

Наприкінці X ст. відбувається повсюдна зміна обряду кремації інгумацією (в найрізноманітніших формах), хоча поодинокі приклади тілопальних поховань у периферійних частинах досліджуваного регіону трапляються до кінця XI ст. Цю зміну слід пов'язувати з тотальним процесом християнізації та наявністю князівських і церковних заборон, а не з соціальними зрушеннями, як було прийнято вважати в радянській літературі. Докорінні зміни в поховальному обряді райковецької та роменської культур хронологічно співпадають із їхнім занепадом і поширенням загальноруської матеріальної культури.

Подальше вивчення ранньослов'янського поховального обряду потребує кількісного збільшення джерельної бази. Дослідження поховальних комплексів необхідно проводити із застосуванням усього сучасного методичного арсеналу, включно з абсолютим датуванням і остеологічним аналізом. Курганні насипи мають досліджуватися суцільною площею, разом із навколокурганним простором: важливість такого підходу демонструють результати розкопок Добростанівського могильника. Сподіваємося, вихід цієї книги якоюсь мірою підживить інтерес українських археологів до ранньослов'янських поховальних пам'яток.

During the 10th century, the expansion of Rus' people from the suburbs of Kyiv and Chernihiv gradually increased into the Slavic territories to the west and east. However, most of the Raiky and Romny cultures areas became part of the Old Rus' state only in the 980s and 990s as a result of Volodymyr Sviatoslavych's campaigns. For a long time, it was believed that the Raiky culture served as the basis for the formation of the Old Rus' material culture, transforming into it, but for more than a hundred years these cultures existed in parallel on the Dnipro Right-bank.

The differences between the early Slavic and Old Rus' funeral rites were also fundamental. Virtually all burials according to the cremation rite on the place within the studied region contain only Old Rus' material. This rite had no local basis on the Slavic lands and was brought here from the north with the Varangians-Rus'. Its appearance is a valuable marker of the «etatisation» of the region.

At the end of the 10th century, the cremation rite was replaced by inhumation (in various forms), although some examples of cremations in the peripheral parts of the region under study are found until the end of the 11th century. This change should be associated with the total process of Christianisation and the existence of princely and church prohibitions, and not with social changes, as was commonly believed in Soviet literature. The radical changes in the funerary rites of the Raiky and Romny cultures chronologically coincide with their decline and the spread of the pan-Rus' material culture.

Further study of the early Slavic funerary rite requires a quantitative increase of the source base. The study of burial complexes should be carried out using the entire modern methodological arsenal, including absolute dating and osteological analysis. Barrow mounds should be studied in a whole area, together with the space around the mound: the importance of this approach is demonstrated by the results of the excavations at the Dobrostaniv cemetery. We hope that the publication of this book will, to some extent, stimulate the interest of Ukrainian archaeologists in early Slavic burial monuments.

ДОДАТКИ | APPENDIXES

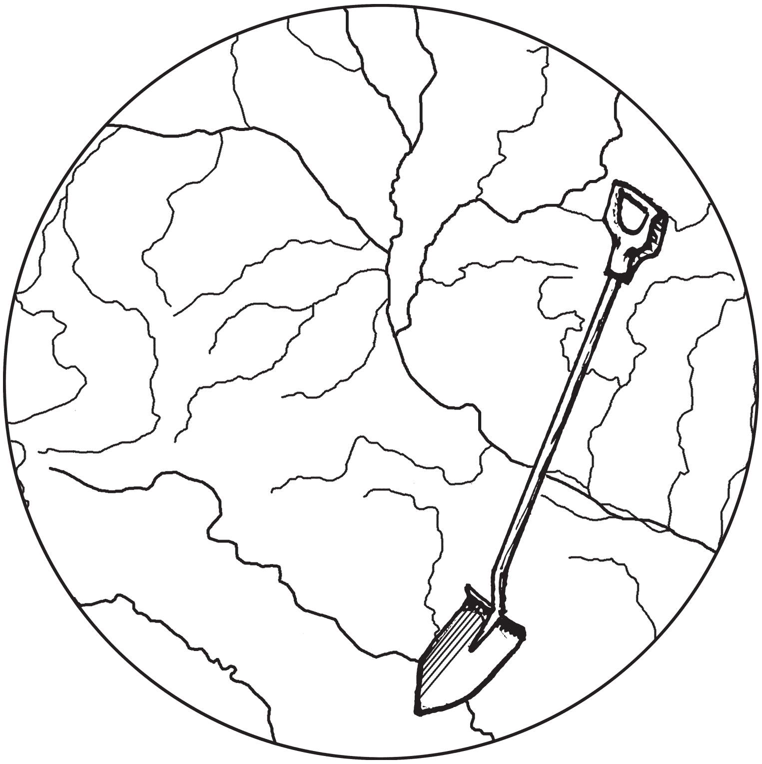

Додаток I | Appendix I

КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I.I. ҐРУНТОВІ ПОХОВАННЯ

I.I.I. Бабка (Вараський р-н, Рівненська обл., Україна). На р. Стир, на східному краю невеликого піщаного підвищення, розташоване городище, біля південного валу котрого в товщі культурного шару було виявлено поховання (Кухаренко 1961, с. 8, 35).

1. Бабка, поховання б. №. Біля валу городища на глибині 0,2 м виявлено фрагменти нижньої частини ліпної посудини, а серед них — близько 20 дрібних уламків перепалених людських кісток. Посудина аналогічна знайденим у культурному шарі городища (Кухаренко 1958, с. 2; 1961, с. 35).

I.I.II. Шумськ (Житомирський р-н, Житомирська обл., Україна). На високому правому березі р. Гнилоп'ять, на відрозі, відділеному з півночі від синхронного селища невеликим яром, І. П. Русанова 1964 р. дослідила культовий комплекс. Могильник був розташований за 2 м на північ від споруди, інтерпретованої як святилище. На площі 8 × 4 м у материку простежено 20 невеликих і неглибоких ямок, в 11-ти з них виявлено залишки поховань (Русанова 1964, с. 3—6; 1973, с. 37).

Шумськ, «святилище». Об'єкт мав вигляд великого заглиблення з вуглистим заповненням. У плані він мав складну форму хреста з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу. Загальні розміри заглиблення становили 14,2 × 11 м, довгою віссю воно було орієнтоване з півночі на південь. Стінки об'єкта — майже вертикальні, дно — горизонтальне. На дні простежено ямки від вертикальних стовпів, за версію авторки розкопок, — ідолів. Найбільша з них (діаметром 1 м, завглибшки 0,6 м) була розташована біля східного виступу, мала вертикальні стінки та була заповнена камінням, котре, ймовірно, підтримувало великий стовп. Симетрично відносно неї, в північному та південному виступах розташовувалися дві менші ями (діаметрами 0,35 і 0,2 м), кожна з яких була оточена півколом іще менших ямок і рядом каміння. Окремі скупчення дрібних стовпових ямок зафіксовані й у інших місцях. Уся центральна частина об'єкта була зайнята вогнищем завтовшки до 0,5 м, котре складалося з прошарків сильно перепаленої землі та чистого вугілля. Один із таких прошарків у центральній частині вогнища був перекритий шаром дрібного сильно обпаленого каміння. Подібні кам'яні кладки та окремі великі камені було розчищено і в інших місцях. По одному великому каменю лежали біля північного та південного виступів. Біля обох виявлено скупчення перепалених кісток птахів і тварин. У центрі східного виступу зафіксовано ще одне вогнище — правильної круглої форми. У заповненні об'єкта знайдено кілька біконічних глиняних пряслиць, за-

CATALOGUE OF BURIALS AND CEMETERIES OF THE RAIKY CULTURE

I.I. GROUND BURIALS

I.I.I. Babka (Varash district, Rivne Oblast, Ukraine). On the Styr River, on the eastern edge of a small sandy upland, there is a hillfort near the southern rampart of which a burial was discovered in the strata of the cultural layer (Kukharenko 1961, s. 8, 35).

1. Babka, burial w/o No. Fragments of the lower part of a handmade vessel were found near the rampart of the hillfort at a depth of 0.2 m, and among them were about 20 small fragments of burnt human bones. The vessel is similar to those found in the cultural layer of the hillfort (Kukharenko 1958, s. 2; 1961, s. 35).

I.I.II. Shumsk (Zhytomyr district, Zhytomyr Oblast, Ukraine). On the high right bank of the Hnylopiat River, on a spur separated from the synchronous village by a small ravine, I. P. Rusanova investigated a cult complex in 1964. The cemetery was located 2 m north of the structure, interpreted as a sanctuary. On an area of 8 × 4 m, 20 small and shallow pits were traced in the original ground level, 11 of which contained the remains of burials (Rusanova 1964, s. 3—6; 1973, s. 37).

Shumsk, «sanctuary». The object looked like a large depression with charcoal filling. It had a complex cross shape with four projections orientated to the cardinal points. The total dimensions of the depression were 14.2 × 11 m, with its long axis oriented from north to south. The walls of the object are almost vertical, the bottom is horizontal. On the bottom, there are pits from vertical pillars, which, according to the author of the excavations, are idols. The largest of the pits (1 m in diameter and 0.6 m deep) was located near the eastern projection, had vertical walls, and was filled with stones that probably supported a large pillar. Symmetrically to it, two smaller pits (0.35 and 0.2 m in diameter) were located in the northern and southern projections, each surrounded by a semicircle of smaller pits and a row of stones. Separate clusters of small pillar pits were also recorded in other places. The entire central part of the site was occupied by a hearth up to 0.5 m thick, consisting of layers of heavily burnt soil and clean charcoal. One of these layers in the central part of the hearth was covered with a layer of small, heavily burnt stones. Similar stonework and some large stones were found in other places. One large stone each was found near the northern and southern projections. A cluster of burnt bird and animal bones was found near both. In the centre of the eastern projection, another hearth of regular circular shape was recorded. Several biconical clay spindle whorls, iron knives, fragments of handmade and several wheelmade vessels were found in the object's filling.

лізні ножі, фрагменти ліпних і декількох гончарних посудин. За керамічним матеріалом об'єкт був датований IX ст. (Русанова 1964, с. 4—5; 1973, с. 37).

2—12. Шумськ, поховання 1—11. Поховання були дуже пошкоджені оранкою та військовою технікою. Їх було здійснено в ямках, більшість із яких мала діаметр 0,3—0,4 м і глибину близько 0,1 м. Поховання містили фрагменти ліпних посудин і дрібні перепалені кістки людини. За висновками авторки розкопок, усі захоронення містилися в урнах, поміщених до неглибоких ямок таким чином, що лише їхні нижні частини вкопували в материк, а верхні просто прикривали дерном. За керамічним матеріалом дослідниця датувала захоронення IX ст. (Русанова 1964, с. 5; 1973, с. 37).

I.I.III. Підгірці — ур. Замчисько (Золочівський р-н, Львівська обл., Україна). У південно-західній частині дитинця Плíснеського городища в ур. Замчисько було виявлено яму-крематорій. Знайдені навколо кальциновані кістки, на думку авторів робіт, належали могильнику кінця IX — X ст., зруйнованому давньоруськими інгумаційними похованнями та іншими об'єктами пізнішого часу. Далі на південний схід, в ур. Оленин Парк, розміщувалося святилище VII—X ст. (Филипчук 2004, с. 333; Филипчук, Соловій 2014, с. 39).

Підгірці — Замчисько, яма-крематорій (споруда 2/2001). Споруда прямокутної форми з дещо заокругленими кутами була орієнтована за віссю північ—південь. Розміри крематорію 1,8 × 0,8 м, глибина від рівня виявлення 0,25—0,3 м. У чорному гумусованому заповненні траплялися шматки глиняної обмазки, вугілля, зола та фрагменти гончарних горщиків X ст. Стінки і дно були випалені до червонувато-чорного кольору. На поверхні простежувалися сліди своєрідного підлощення, ймовірно жиру. На дні, як і на рівні довколишньої денної поверхні, містилися дрібні кальциновані кістки, котрих налічувалося кілька десятків (Филипчук 2001, с. 11—12; 2004, с. 331; Филипчук, Соловій 2014, с. 39).

I.I.IV. Підгірці — ур. Високе городиско (Золочівський р-н, Львівська обл., Україна). За кілька метрів на південь від четвертої лінії оборони (вал № 5), біля в'їзду на городище, М. А. Филипчук виявив нижні частини двох ямних поховань. За стратиграфічними даними та знайденим поруч фрагментом кружальної кераміки вони датовані автором розкопок кінцем IX — початком X ст. На його думку, зафіксовано північний край кремаційного могильника (Филипчук 2007, с. 17, 21—22, 30; 2009а, с. 142; Филипчук, Соловій 2014, с. 41—42).

13. Підгірці — Високе городиско, поховальна яма 1 (об. 5/2007). Зафіксовано нижню частину ями діаметром 0,2 м, завглибшки 9 см (0,8 м від сучасної денної поверхні). У заповненні виявлено кальциновані кістки (деякі дрібні мали чорний колір), грудки перепаленого ґрунту та вугілля. У верхній частині ями, з південно-західного боку, лежав камінь-пісковик середніх розмірів, а поруч — фрагмент кру-

Based on the ceramic material, the site was dated to the 9th century (Rusanova 1964, s. 4—5; 1973, s. 37).

2—12. Shumsk, burials nos. 1—11. The burials were heavily damaged by ploughing and military machinery. They were made in pits, most of which were 0.3—0.4 m in diameter and about 0.1 m deep. The burials contained fragments of handmade vessels and small burnt human bones. According to the author of the excavations, all the burials were contained in urns placed in shallow pits in such a way that only their lower parts were dug into the original ground level, while the upper parts were simply covered with the sod layer. The scholar dated the burials to the 9th century based on ceramic material (Rusanova 1964, s. 5; 1973, s. 37).

I.I.III. Pidhirtsi — Zamchysko tract (Zolochiv district, Lviv Oblast, Ukraine). A crematorium pit was discovered in the south-western part of the Plisnesk hillfort's dytynets in Zamchysko tract. The calcified bones found around it, according to the authors, belonged to a cemetery from the late 9th — 10th centuries, destroyed by Old Rus' inhumation burials and other objects of a later period. Further to the south—east, in Olenyn Park tract, there was a sanctuary from the 7th—10th centuries (Fylypchuk 2004, s. 333; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 39).

Pidhirtsi — Zamchysko, a crematorium pit (structure no. 2/2001). The rectangular structure with slightly rounded corners was orientated along the north—south axis. The dimensions of the crematorium are 1.8 × 0.8 m, the depth from the level of discovery is 0.25—0.3 m. The black humus filling contained pieces of clay coating, charcoal, ash, and fragments of 10th-century whellmade pots. The walls and the bottom were burned to a reddish-black colour. At the bottom, as well as at the level of the surrounding buried surface, there were small calcined bones, which numbered several dozen (Fylypchuk 2001, s. 11—12; 2004, s. 331; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 39).

I.I.IV. Pidhirtsi — Vysoke Horodysko tract (Zolochiv district, Lviv Oblast, Ukraine). A few metres to the south of the fourth line of defence (rampart no. 5), at the entrance to the hillfort, M. A. Fylypchuk discovered the lower parts of two pit burials. According to the stratigraphic data and a fragment of wheelmade ceramics found nearby, the author of the excavations dated them to the end of the 9th — beginning of the 10th centuries. In his opinion, the northern edge of the cremation cemetery was recorded (Fylypchuk 2007, s. 17, 21—22, 30; 2009a, s. 142; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 41—42).

13. Pidhirtsi — Vysoke Horodysko, burial pit no. 1 (obj. no. 5/2007). The lower part of the pit was recorded, 0.2 m in diameter and 9 cm deep (0.8 m from the modern buried surface). The filling contained calcified bones (some small ones were black in colour), lumps of burnt soil and charcoal. In the upper part of the pit, on the south-western side, there was a medium-sized sandstone, and next to it was a fragment of wheelmade

жальної кераміки, датований автором розкопок кінцем IX — початком X ст. (Филипчук 2007, с. 22; 2009а, с. 142; Филипчук, Соловій 2014, с. 41).

14. Підгірці — Високе городиско, поховальна яма 2 (об. 6/2007). Зафіксовано нижню частину ями діаметром 0,42 м, завглибшки 9 см (0,9 м від сучасної денної поверхні). У заповненні виявлено перепалені кістки (завдовжки до 5 см, завтовшки 1 см; зокрема, знайдено залишки черепа), грудки перепаленого ґрунту та вугілля. Уздовж периметра ямки, над похованням, траплялося дрібне каміння без слідів дії вогню (Филипчук 2007, с. 22; 2009а, с. 142; Филипчук, Соловій 2014, с. 41).

I.I.V. Старий Збараж (Тернопільський р-н, Тернопільська обл., Україна). Могильник розміщувався на північно-східній околиці села, на лівому березі р. Гнізни — притоки Серету, та займав північний схил Замкової гори. На самій горі було розташоване давньоруське городище, проте тут знаходили й райковецький матеріал. Більша частина території некрополя була знищена каменоломнями. У 1989 р. в стінці старого кар'єру М. О. Ягодинська дослідила периферійну частину могильника (Ягодинська 1990, с. 12; 1994, с. 137; 2010, с. 93).

15—21. Старий Збараж, поховання б. №№. На розкопі площею 32 м^2 було зафіксовано сім скупчень фрагментів кераміки, а під ними та поруч — перепалені кістки та вуглики. Із розвалів реконструйовано 15 ліпних і чотири гончарні горщики, датовані кінцем IX — першою половиною X ст. Ям від урн простежено не було. Два скупчення в південно-західній частині розкопу були плямами перепаленої землі з великими шматками згорілого дерева, кальцинованими кістками та вугіллям. Дрібні вуглики та більші фракції вугілля були розсипані майже на всій дослідженій площі. В північній частині розкопу на різних рівнях — два відкриті вогнища розмірами 1 × 0,8 і 1 × 0,7 м. Між скупченнями в ранньослов'янському горизонті лежали великі валуни вапняку (Ягодинська 1990, с. 12—16; 1994, с. 137—138, 141).

I.I.VI. Звиняч (Чортківський р-н, Тернопільська обл., Україна). В ур. Підмонастир, на лівому березі безіменного струмка, що впадає в р. Серет, у 1958 р. під час земляних робіт було виявлено два ліпні горщики з перепаленими людськими кістками. Під час обстеження місця знахідки в 1964 р. траплялися окремі фрагменти ранньослов'янської кераміки, датовані автором досліджень третьою чвертю I тис. н. е. (Баран 1972, с. 166).

22. Звиняч, поховання б. №. Два ліпні горщики з перепаленими кістками людини було випадково знайдено під час земляних робіт. Обидві посудини товстостінні, мають відхилені назовні вінця з навскіс зрізаним краєм, прикрашеним пальцевими вдавленнями (Баран 1972, с. 166—167).

I.I.VII. Ревне IA (Чернівецький р-н, Чернівецька обл., Україна). Могильник був розташований на

ceramics, dated by the author of the excavations to the late 9th — early 10th centuries (Fylypchuk 2007, s. 22; 2009a, s. 142; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 41).

14. Pidhirtsi — Vysoke Horodysko, burial pit no. 2 (obj. no. 6/2007). The lower part of the pit was recorded, 0.42 m in diameter and 9 cm deep (0.9 m from the modern buried surface). The filling contained burnt bones (up to 5 cm long, 1 cm thick; in particular, the remains of a skull were found), lumps of burnt soil and charcoal. Along the perimeter of the pit, above the burial, small stones without traces of fire were found (Fylypchuk 2007, s. 22; 2009a, s. 142; Fylypchuk, Solovii 2014, s. 41).

I.I.V. Staryi Zbarazh (Ternopil district, Ternopil Oblast, Ukraine). The cemetery was located on the north-eastern suburbs of the village, on the left bank of the Hnizna River, a tributary of the Seret River, and covered the northern slope of the Zamkova Hill. An ancient Rus' hillfort was located on the hill itself, but the Raiky culture material was also found here. Most of the territory of the necropolis was destroyed by stone quarries. In 1989, M. O. Yahodynska investigated the peripheral part of the cemetery in the wall of the old quarry (Yahodynska 1990, s. 12; 1994, s. 137; 2010, s. 93).

15—21. Staryi Zbarazh, burial w/o Nos. The 32 m^2 excavation site revealed seven clusters of pottery fragments, with burnt bones and coals under and next to them. Fifteen handmade pots and four wheelmade pots dated to the late 9th — first half of the 10th centuries were reconstructed from the fragments. There weren't recorded any pits from urns. Two clusters in the south-western part of the excavation were spots of burnt soil with large pieces of burnt wood, calcined bones and charcoal. Small coals and larger fractions of charcoal were scattered over almost the entire area. In the northern part of the excavation, two opened hearths measuring 1 × 0.8 and 1 × 0.7 m were found at different levels. Between the clusters in the early Slavic horizon there were large limestone boulders (Yahodynska 1990, s. 12—16; 1994, s. 137—138, 141).

I.I.VI. Zvyniach (Chortkiv district, Ternopil Oblast, Ukraine). In 1958, during excavation works in Pidmonastyr tract, on the left bank of an unnamed stream flowing into the Seret River, two handmade pots with burnt human bones were discovered. During the survey of the site in 1964, some fragments of early Slavic ceramics were found, dated by the author of the research to the third quarter of the 1st millennium AD (Baran 1972, s. 166).

22. Zvyniach, burial w/o No. Two handmade pots with burnt human bones were accidentally found during excavation work. Both vessels are thick-walled, have outwardly turned rims with obliquely cut edges decorated with finger impressions (Baran 1972, s. 166—167).

I.I.VII. Revne 1A (Chernivtsi district, Chernivtsi Oblast, Ukraine). The cemetery was located on a high

високому мисі правого берега р. Прут в ур. Городище і з заходу прилягав до синхронного городища Ревне IA. Частина могильника зруйнована під час будівництва дороги; розкопано лише його північну частину. В західній частині могильника відкрито об'єкт, інтерпретований дослідниками як яма-крематорій. За 1 м на схід від нього починалися поховання, котрих Л. П. Михайлина та Б. О. Тимощук у 1979 р. виявили 37, у 1980 р. — ще 16 (усього — 53). За керамічним матеріалом датовані Б. О. Тимощуком IX ст. Приблизно в центрі досліджених поховань розміщувалося «культове місце», а на схід від них — велика наземна будівля без слідів стаціонарного заселення (Михайлина, Тимощук 1979, с. 1, 3—4, 10; 1980, с. 5—6; 1983, с. 217—218; Михайлина, Русанова 1980, с. 305—306; Тимощук 1981, с. 314; 1982, с. 183; Михайлина 2000, с. 81).

Ревне IA, яма-крематорій. Об'єкт мав вигляд прямокутної з заокругленими кутами ями розмірами 2,65 × 1,1 м, глибиною 0,35 м. Яма була видовжена за віссю захід—схід, дещо розширювалася в західній частині. Пласке дно та стінки ями були дуже обпалені. На дні ями містилося багато вугілля та кальцинованих кісток людини. Кістки траплялися на всій площі, але більшість із них була зосереджена в західній частині ями. Також на дні знайдено фрагменти сильно перепаленої ліпної та гончарної кераміки. На кістках лежали перепалені камені, більшість із яких концентрувалася в центральній частині об'єкта. Їхнє призначення встановлене не було, але каміння, ймовірно, потрапило до ями під час спалення чи після нього. Каміння знайдено разом із обпаленою глиною, котра потрапила до заповнення споруди внаслідок її руйнації. Шар вугілля та каміння мав потужність 0,2 м і був перекритий шаром жовтої глини з вугликами завтовшки 0,15 м. Поверхня навколо ями була спланована в давнину. Тут знайдено окремі кальциновані кістки, вуглики, фрагменти кераміки та шматки глиняної обмазки з відбитками тину (Михайлина, Тимощук 1979, с. 3—4; Михайлина, Русанова 1980, с. 306; Тимощук 1982, с. 183—184; Михайлина 2000, с. 88—89).

Ревне IA, культове місце. Об'єкт мав вигляд овального заглиблення діаметром приблизно 5 м, завглибшки до 0,5 м. У його центрі було розчищено квадратну стовпову яму розмірами 0,2 × 0,2 м, глибиною 0,25 м. Північніше цієї центральної ями — ще три ямки діаметром 0,1 м, розташовані півколом. Весь об'єкт був заповнений шаром чорної вуглистої землі потужністю 0,2—0,3 м. У цьому шарі знайдено багато фрагментів кераміки X ст. (переважно гончарної, що концентрувалися біля центральної стовпової ями), кальциновані кістки, необпалені кістки тварин (зокрема ціла щелепа свині), обпалене каміння та шматки обпаленої глини з відбитками дерева. Також тут виявлено шматочки оплавленого скла. На дні ями в декількох місцях земля була обпаленою, що свідчить про посипання її розпеченим вугіллям (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10—11; Михайлина, Русанова 1980, с. 305; Тимощук 1982, с. 183; Михайлина 2000, с. 89).

cape of the right bank of the Prut River in Horodyshche tract and adjoined the synchronous Revne 1A hillfort from the west. Part of the cemetery was destroyed during the road construction; only its northern part was excavated. An object interpreted by researchers as a crematorium pit was discovered in the western part of the cemetery. 1 m to the east of it, burials were located, 37 of which were discovered by L. p. Mykhailyna and B. O. Tymoshchuk in 1979, and 16 more in 1980 (53 in total). Based on ceramic material, B. O. Tymoshchuk dated the burials to the 9th century. Approximately in the centre of the studied burials was a «cult place», and to the east of them — a large on-ground building without traces of permanent settlement (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 1, 3—4, 10; 1980, s. 5—6; 1983, s. 217—218; Mikhailina, Rusanova 1980, s. 305—306; Timoshchuk 1981, s. 314; Tymoshchuk 1982, s. 183; Mykhailyna 2000, s. 81).

Revne 1A, a crematorium pit. The object looked like a rectangular pit with rounded corners measuring 2.65 × 1.1 m and 0.35 m deep. The pit was elongated along the west—east axis, slightly widening in the western part. The flat bottom and walls of the pit were heavily burnt. The bottom of the pit contained a lot of charcoal and calcined human bones. The bones were found throughout the area, but most of them were concentrated in the western part of the pit. Fragments of heavily burnt handmade and wheelmade ceramics were also discovered at the bottom. Burnt stones were lying on top of the bones, most of which were concentrated in the central part of the object. Their purpose has not been established, but the stones probably fell into the pit during or after the burning. The stones were found together with burnt clay, which was included in the filling of the structure as a result of its destruction. The layer of charcoal and stones was 0.2 m thick and was overlaid by a 0.15 m thick layer of yellow clay with charcoal. The surface around the pit was planned in ancient times. Some calcined bones, charcoal, fragments of ceramics, and pieces of clay coating with imprints of wattle were found here (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 3—4; Mikhailina, Rusanova 1980, s. 306; Tymoshchuk 1982, s. 183—184; Mykhailyna 2000, s. 88—89).

Revne 1A, a cult place. The object looked like an oval deepening approximately 5 m in diameter and up to 0.5 m deep. In its centre, a square pillar pit measuring 0.2 × 0.2 m and 0.25 m deep was excavated. To the north of this central pit there were three more 0.1 m diameter pits arranged in a semicircle. The entire object was filled with a layer of black charcoal soil 0.2—0.3 m thick. This layer contained many fragments of 10th-century pottery (mostly wheelmade, concentrated near the central pillar pit), calcined bones, unburned animal bones (including a whole pig jaw), burnt stones, and pieces of burnt clay with wood imprints. There were also pieces of melted glass. At the bottom of the pit, the soil was burnt in several places, indicating that it had been poured with hot coals (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10—11; Mikhailina, Rusanova 1980, s. 305; Tymoshchuk 1982, s. 183; Mykhailyna 2000, s. 89).

23. Ревне ІА, поховання 1. На дні ями діаметром 0,3 м, завглибшки 0,35 м лежали кальциновані кістки, котрі разом із вугликами становили шар завтовшки 0,1 м. Над шаром кісток знайдено дрібні шматки обпаленої глини, п'ять фрагментів гончарних горщиків і уламок ліпного (Михайлина, Тимощук 1979, с. 4—5; Михайлина 2000, с. 81).

24. Ревне ІА, поховання 2. Яма діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м звужувалася донизу та мала заокруглене дно. На дні лежали дрібні кальциновані кістки та вугілля. Також тут знайдено фрагменти двох гончарних горщиків, один із яких має манжетоподібне вінце, інший — відігнуте, потовщене та горизонтально зрізане. В заповненні ями траплялися окремі вуглики та дрібні шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5; Михайлина 2000, с. 81).

25. Ревне ІА, поховання 3. На дні ями діаметром 0,35 м, завглибшки 0,4 м містилися дрібні кальциновані кістки, перемішані з вугликами. Також тут знайдено дрібні фрагменти вторинно-обпалених гончарних посудин і дрібне каміння (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5; Михайлина 2000, с. 83).

26. Ревне ІА, поховання 4. В ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,4 м знайдено кілька дрібних перепалених кісток, вуглики та дрібні фрагменти кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5; Михайлина 2000, с. 83).

27. Ревне ІА, поховання 5. Яма мала діаметр 0,45 м, глибину 0,3 м та звужувалася донизу. В ямі знайдено дрібні перепалені кістки та вуглики. *Інвентар*: серед кісток — шматок оплавленого скла (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5; Михайлина 2000, с. 83).

28. Ревне ІА, поховання 6. На дні круглої ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,45 м залягав шар дрібних кальцинованих кісток, перемішаних із вугіллям. Також тут знайдено уламок гончарного горщика. В заповненні траплялися дрібні шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5; Михайлина 2000, с. 83).

29. Ревне ІА, поховання 7. Овальна яма діаметром 1 м, завглибшки 0,7 м була заповнена темно-сірою глиною, на всю товщу котрої траплялися кальциновані кістки, вугілля та дрібні шматки обпаленої землі. Найбільша кількість цих знахідок містилася на дні ями. Воно було посипане гарячим вугіллям, внаслідок чого в деяких місцях обпалене. Разом із вугликами на дні опинилися фрагменти ліпних і гончарних горщиків, перепалені камені. Каміння знайдено й у заповненні ями. *Інвентар*: у заповненні ями — шматки оплавленого скла та спеченого заліза (Михайлина, Тимощук 1979, с. 5—6; Михайлина 2000, с. 83).

30. Ревне ІА, поховання 8. Овальна яма, що мала діаметр 0,4 м і глибину 0,3 м, звужувалася донизу. На її дні знайдено незначну кількість дрібних перепалених кісток, вуглики та дрібні фрагменти кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 6; Михайлина 2000, с. 83).

31. Ревне ІА, поховання 9. В ямі діаметром 0,55 м, завглибшки 0,35 м виявлено дрібні кальциновані кістки, шматки глиняної обмазки, вуглики та дрібні фрагменти кераміки зі слідами вторинного обпалу

23. Revne 1A, burial no. 1. At the bottom of the pit, 0.3 m in diameter and 0.35 m deep, there were calcined bones, which together with charcoal made up a 0.1 m thick layer. Above the layer of bones, small pieces of burnt clay, five fragments of wheelmade pots and a fragment of a handmade vessel were found (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 4—5; Mykhailyna 2000, s. 81).

24. Revne 1A, burial no. 2. The pit was 0.4 m in diameter and 0.3 m deep, narrowing downwards and having a rounded bottom. At the bottom were small calcined bones and charcoal. Fragments of two wheelmade pots were also discovered here, one of which has a cuff-shaped rim, the other is bent outwards, thickened and horizontally cut. The pit's filling contained some coals and small pieces of burnt clay (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5; Mykhailyna 2000, s. 81).

25. Revne 1A, burial no. 3. The bottom of the pit, 0.35 m in diameter and 0.4 m deep, contained small calcined bones mixed with charcoal. Small fragments of secondary fired wheelmade vessels and small stones were also recovered here (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5; Mykhailyna 2000, s. 83).

26. Revne 1A, burial no. 4. In a pit 0.4 m in diameter and 0.4 m deep, several small burnt bones, coals and small fragments of pottery were found (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5; Mykhailyna 2000, s. 83).

27. Revne 1A, burial no. 5. The pit had a diameter of 0.45 m, a depth of 0.3 m and it narrowed downwards. Small burnt bones and coals were discovered in the pit. *Inventory*: among the bones there was a piece of melted glass (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5; Mykhailyna 2000, s. 83).

28. Revne 1A, burial no. 6. At the bottom of a round pit 0.4 m in diameter and 0.45 m deep was a layer of small calcined bones mixed with charcoal. A fragment of a wheelmade pot was also found here. The filling contained small pieces of burnt clay (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5; Mykhailyna 2000, s. 83).

29. Revne 1A, burial no. 7. The oval pit, 1 m in diameter and 0.7 m deep, was filled with dark grey clay, with calcined bones, charcoal and small pieces of burnt soil found throughout the pit's depth. The largest number of these finds was at the bottom of the pit. It was poured over with hot coals, and as a result, in some places it was burnt. Fragments of handmade and wheelmade pots and burnt stones were discovered at the bottom, along with the coals. Stones were also found in the pit's filling. *Inventory*: pieces of melted glass and burned iron in the pit filling (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 5—6; Mykhailyna 2000, s. 83).

30. Revne 1A, burial no. 8. The oval pit had a diameter of 0.4 m and a depth of 0.3 m, and narrowed downwards. A small number of small burnt bones, charcoal and small fragments of pottery were found at its bottom (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 83).

31. Revne 1A, burial no. 9. The pit of 0.55 m in diameter and 0.35 m deep contained small calcined bones, pieces of clay coating, charcoal and small fragments of pottery with traces of secondary firing

(Михайлина, Тимощук 1979, с. 6; Михайлина 2000, с. 83).

32. Ревне IA, поховання 10. У заповненні ями, що мала діаметр 0,3 м та глибину 0,35 м, містилися кілька дрібних кальцинованих кісток, вуглики, чотири фрагменти гончарних горщиків і шматки глиняної обмазки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 6; Михайлина 2000, с. 83).

33. Ревне IA, поховання 11. У заповненні ями діаметром 0,3 м, завглибшки 0,3 м знайдено попіл від перепалених кісток, вуглики та шматки перепаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 6; Михайлина 2000, с. 83).

34. Ревне IA, поховання 12. В ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м містилися дрібні кальциновані кістки, вуглики, шматки глиняної обмазки та фрагменти гончарного горщика з хвилястим орнаментом. Дно ями посипане вугіллям і обпалене. *Інвентар*: у заповненні ями — шматок заліза (Михайлина, Тимощук 1979, с. 6—7; Михайлина 2000, с. 84).

35. Ревне IA, поховання 13. Кальциновані кістки, вуглики, фрагменти слов'янської кераміки та шматки обпаленої глини знайдені в ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м. *Інвентар*: у заповненні ями — шматок оплавленого скла (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84).

36. Ревне IA, поховання 14. В ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,35 м знайдено невелику кількість кальцинованих кісток і шматків обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84).

37. Ревне IA, поховання 15. Поховання було дуже пошкоджене кореневою системою дерева. В заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м знайдено кілька дрібних шматків кальцинованих кісток і обпаленої землі (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84).

38. Ревне IA, поховання 16. В ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,4 м знайдено три маленькі кальциновані кістки, кілька шматків обпаленої глини, один фрагмент гончарного горщика та вуглики (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84).

39. Ревне IA, поховання 17. У заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,4 м знайдено дрібні перепалені кістки, шматки обпаленої землі, вуглики та чотири фрагменти слов'янської кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84).

40. Ревне IA, поховання 18. У заповненні ями діаметром 0,6 м, завглибшки 0,5 м знайдено дрібні фрагменти вторинно-обпаленої кераміки, вуглики та шматки обпаленої землі. Кальцинованих кісток виявлено не було, хоча траплявся кістковий попіл (Михайлина, Тимощук 1979, с. 7; Михайлина 2000, с. 84—58).

41. Ревне IA, поховання 19. Кальциновані кістки, вуглики та один фрагмент гончарного горщика було знайдено в ямі діаметром 0,35 м, завглибшки 0,35 м (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

42. Ревне IA, поховання 20. Поховання пошкоджене кореневою системою дерев. В ямі діаметром 0,45 м, завглибшки 0,4 м знайдено кальциновані кістки, шматки обпаленої землі, вуглики та шість

(Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 83).

32. Revne 1A, burial no. 10. The filling of the pit, which had a diameter of 0.3 m and a depth of 0.35 m, contained several small calcined bones, charcoal, four fragments of wheelmade pots and pieces of clay coating (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 83).

33. Revne 1A, burial no. 11. In the filling of the pit, 0.3 m in diameter and 0.3 m deep, ashes from burnt bones, coals and pieces of burnt clay were discovered (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 83).

34. Revne 1A, burial no. 12. The pit was 0.4 m in diameter and 0.3 m deep and contained small calcined bones, charcoal, pieces of clay coating and fragments of a wheelmade pot with wavy ornamentation. The bottom of the pit is covered with charcoal and burnt. *Inventory*: a piece of iron in the pit filling (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 6—7; Mykhailyna 2000, s. 84).

35. Revne 1A, burial no. 13. Calcined bones, charcoal, fragments of Slavic pottery and pieces of burnt clay were found in a pit of 0.4 m in diameter and 0.3 m deep. *Inventory*: a piece of melted glass in the pit filling (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84).

36. Revne 1A, burial no. 14. A small number of calcined bones and pieces of burnt clay were found in a pit of 0.4 m in diameter and 0.35 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84).

37. Revne 1A, burial no. 15. The burial was heavily damaged by the root system of the tree. Several small pieces of calcined bones and burnt soil were found in the filling of the pit of 0.4 m diameter and 0.3 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84).

38. Revne 1A, burial no. 16. Three small calcined bones, several pieces of burnt clay, one fragment of a wheelmade pot and coals were discovered in a pit of 0.4 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84).

39. Revne 1A, burial no. 17. Small burnt bones, pieces of burnt soil, charcoal and four fragments of Slavic pottery were found in the filling of a pit of 0.4 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84).

40. Revne 1A, burial no. 18. Small fragments of secondary fired pottery, charcoal and pieces of burnt soil were identified in the filling of a pit of 0.6 m in diameter and 0.5 m deep. No calcined bones were found, although bone ash was observed (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 84—58).

41. Revne 1A, burial no. 19. Calcined bones, charcoal and one fragment of a wheelmade pot were found in a pit of 0.35 m in diameter and 0.35 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

42. Revne 1A, burial no. 20. The burial was damaged by the root system of trees. In the pit of 0.45 m in diameter and 0.4 m deep, calcined bones, pieces of burnt soil, coals and six fragments of Slavic pot-

уламків слов'янської кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

43. Ревне IA, поховання 21. Пласке дно ями діаметром 0,7 м, завглибшки 0,3 м було посипане вугіллям, внаслідок чого земля дещо обпеклася. На дні лежав камінь. У заповненні ями знайдено кальциновані кістки, вуглики, шматки обпаленої глини, дев'ять уламків гончарної кераміки та три уламки ліпної (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

44. Ревне IA, поховання 22. У заповненні овальної ями розмірами 0,6 × 0,4 м, завглибшки 0,4 м знайдено кальциновані кістки, обпалений камінь, вуглики, дрібні шматки кераміки та перепаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

45. Ревне IA, поховання 23. В ямі діаметром 0,45 м, завглибшки 0,4 м знайдено дрібні кальциновані кістки, вуглики, перепалений камінь і два фрагменти гончарної кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

46. Ревне IA, поховання 24. В ямі діаметром 0,45 м, завглибшки 0,4 м виявлено дрібні кальциновані кістки, вуглики, шматки перепаленої землі, обпалений камінь, три фрагменти гончарної кераміки та два фрагменти ліпної (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8; Михайлина 2000, с. 85).

47. Ревне IA, поховання 25. У заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,35 м знайдено кальциновані кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та невиразні фрагменти кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 8—9; Михайлина 2000, с. 85).

48. Ревне IA, поховання 26. Яма діаметром 0,5 м, завглибшки 0,4 м містила в заповненні кальциновані кістки, вуглики, дрібне каміння та уламки кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 85).

49. Ревне IA, поховання 27. У заповненні овальної ями розміром 0,6 × 0,4 м, завглибшки 0,35 м знайдено дрібні кальциновані кістки, вуглики та перепалений камінь (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 85).

50. Ревне IA, поховання 28. У заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м знайдено попіл від спалених кісток, три перепалені камені та п'ять фрагментів слов'янської кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 85).

51. Ревне IA, поховання 29. Яма діаметром 0,4 м, завглибшки 0,35 м містила дрібні кальциновані кістки, вуглики, один фрагмент гончарного горщика та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 85—86).

52. Ревне IA, поховання 30. Пласке дно овальної ями розмірами 0,8 × 0,45 м, завглибшки 0,4 м, у давнину було посипане гарячим вугіллям, внаслідок чого земля обпалена. В заповненні ями знайдено кальциновані кістки, вуглики, гальку, шматки обпаленої землі та чотири фрагменти гончарної кераміки з хвилястим орнаментом (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 86).

53. Ревне IA, поховання 31. У заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м знайдено дрібні перепалені кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та чотири фрагменти гончарної кераміки (Михай-

tery were found (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

43. Revne 1A, burial no. 21. The flat bottom of the pit, 0.7 m in diameter and 0.3 m deep, was poured with charcoal, which caused the soil to be slightly burnt. There was a stone at the bottom. The pit's filling contained calcined bones, charcoal, pieces of burnt clay, nine fragments of wheelmade ceramics and three fragments of handmade ceramics (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

44. Revne 1A, burial no. 22. Calcined bones, a burnt stone, charcoal, small pieces of pottery and burnt clay were found in the filling of an oval pit measuring 0.6 × 0.4 m and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

45. Revne 1A, burial no. 23. 0.45 m in diameter and 0.4 m deep pit contained small calcined bones, charcoal, burnt stone and two fragments of wheelmade ceramics (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

46. Revne 1A, burial no. 24. Small calcined bones, charcoal, pieces of burnt soil, a burnt stone, three fragments of wheelmade and two fragments of handmade ceramics were found in a pit of 0.45 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 85).

47. Revne 1A, burial no. 25. In the filling of the pit, 0.4 m in diameter and 0.35 m deep, calcined bones, charcoal, pieces of burnt clay and inexpressive fragments of pottery were discovered (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 8—9; Mykhailyna 2000, s. 85).

48. Revne 1A, burial no. 26. Pit of 0.5 m in diameter and 0.4 m deep contained calcined bones, charcoal, small stones and fragments of pottery (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 85).

49. Revne 1A, burial no. 27. Small calcined bones, charcoal and a burnt stone were found in the filling of an oval pit measuring 0.6 × 0.4 m and 0.35 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 85).

50. Revne 1A, burial no. 28. In the filling of the pit, 0.4 m in diameter and 0.3 m deep, ashes from burnt bones, three burnt stones and five fragments of Slavic pottery were uncovered (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 85).

51. Revne 1A, burial no. 29. Pit of 0.4 m in diameter and 0.35 m deep contained small calcined bones, coals, one fragment of a wheelmade pot and pieces of burnt clay (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 85—86).

52. Revne 1A, burial no. 30. The flat bottom of the oval pit measuring 0.8 × 0.45 m and 0.4 m deep, was poured with hot coals in ancient times, causing the soil to be burnt. Calcified bones, charcoal, pebbles, pieces of burnt soil, and four fragments of wheelmade ceramics with wavy ornamentation were found in the pit's filling (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 86).

53. Revne 1A, burial no. 31. Small burnt bones, charcoal, pieces of burnt clay and four fragments of wheelmade ceramics were discovered in the filling of

лина, Тимощук 1979, с. 9; Михайлина 2000, с. 86).

54. Ревне IA, поховання 32. У заповненні ями, що мала діаметр 0,4 м і глибину 0,3 м, виявлено дрібні кальциновані кістки, вуглики, три фрагменти гончарної кераміки та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 9—10; Михайлина 2000, с. 86).

55. Ревне IA, поховання 33. У заповненні ями діаметром 0,4 м, завглибшки 0,35 м знайдено вуглики, попіл від перепалених кісток і три фрагменти гончарної кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10; Михайлина 2000, с. 86).

56. Ревне IA, поховання 34. Яма діаметром 0,5 м, завглибшки 0,4 м містила в заповненні кілька кальцинованих кісток, вуглики та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10; Михайлина 2000, с. 86).

57. Ревне IA, поховання 35. В овальній ямі діаметром 0,55 м, завглибшки 0,35 м знайдено дрібні перепалені кістки, вуглики та два фрагменти гончарної кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10; Михайлина 2000, с. 86).

58. Ревне IA, поховання 36. В ямі діаметром 0,5 м, завглибшки 0,4 м знайдено дрібні перепалені кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та три фрагменти гончарної кераміки (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10; Михайлина 2000, с. 86).

59. Ревне IA, поховання 37. У нижній частині ями (розміри 1,1 × 0,85 м, глибина 0,5 м), в темно-сірому шарі товщиною 0,2 м, виявлено кальциновані кістки, шматки обпаленої глини, 16 фрагментів ліпної та гончарної кераміки, перепалене каміння (Михайлина, Тимощук 1979, с. 10; Михайлина 2000, с. 86).

60. Ревне IA, поховання 38. На дні овальної ями розмірами 0,6 × 0,4 м, завглибшки 0,4 м залягав шар кальцинованих кісток, змішаних із вугіллям, золою та шматками перепаленої землі. Потужність шару — 0,2 м (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 86).

61. Ревне IA, поховання 39. В ямі, що мала діаметр 0,55 м і глибину 0,35 м, знайдено вісім уламків перепалених кісток, вуглики та шматки перепаленої глини. Дно ями посипане вугіллям (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 86).

62. Ревне IA, поховання 40. Кілька уламків перепалених кісток, шматки обпаленої глини та вуглики виявлені в ямі діаметром 0,6 м, завглибшки 0,4 м (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 86).

63. Ревне IA, поховання 41. Кальциновані кістки та уламки гончарної кераміки було знайдено в ямі діаметром 0,7 м, завглибшки 0,5 м. Дно ями посипане вугликами (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 87).

64. Ревне IA, поховання 42. В ямі, що мала діаметр 0,65 м і глибину 0,4 м, виявлено кальциновані кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та обпалений камінь (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 87).

65. Ревне IA, поховання 43. В ямі діаметром 0,6 м, завглибшки 0,45 м виявлено кальциновані кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та керамічний шлак (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 87).

the pit of 0.4 m in diameter and 0.3 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9; Mykhailyna 2000, s. 86).

54. Revne 1A, burial no. 32. Small calcined bones, charcoal, three fragments of pottery and pieces of burnt clay were found in the fill filling of the pit, which had a diameter of 0.4 m and a depth of 0.3 m (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 9—10; Mykhailyna 2000, s. 86).

55. Revne 1A, burial no. 33. In the filling of the pit, 0.4 m in diameter and 0.35 m deep, charcoal, ashes from burnt bones and three fragments of wheelmade pottery were revealed (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10; Mykhailyna 2000, s. 86).

56. Revne 1A, burial no. 34. The pit was 0.5 m in diameter and 0.4 m deep and contained several calcined bones, charcoal and pieces of burnt clay (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10; Mykhailyna 2000, s. 86).

57. Revne 1A, burial no. 35. Small burnt bones, charcoal and two fragments of wheelmade ceramics were found in an oval pit of 0.55 m in diameter and 0.35 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10; Mykhailyna 2000, s. 86).

58. Revne 1A, burial no. 36. Small burnt bones, charcoal, pieces of burnt clay and three fragments of wheelmade ceramics were found in the pit of 0.5 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10; Mykhailyna 2000, s. 86).

59. Revne 1A, burial no. 37. In the lower part of the pit (dimensions 1.1 × 0.85 m, depth 0.5 m), in a dark grey layer of 0.2 m thick, calcined bones, pieces of burnt clay, 16 fragments of handmade and wheelmade ceramics, and burnt stones were identified (Mikhailina, Timoshchuk 1979, s. 10; Mykhailyna 2000, s. 86).

60. Revne 1A, burial no. 38. At the bottom of an oval pit measuring 0.6 × 0.4 m and 0.4 m deep, there was a layer of calcined bones mixed with charcoal, ash and pieces of burnt soil. The layer was 0.2 m thick (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 86).

61. Revne 1A, burial no. 39. In the pit, which had a diameter of 0.55 m and a depth of 0.35 m, eight fragments of burnt bones, coals and pieces of burnt clay were discovered. The bottom of the pit was poured with charcoal (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 86).

62. Revne 1A, burial no. 40. Several fragments of burnt bones, pieces of burnt clay and coals were found in a pit of 0.6 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 86).

63. Revne 1A, burial no. 41. Calcined bones and wheelmade ceramic fragments were found in the pit of 0.7 m in diameter and 0.5 m deep. The bottom of the pit was poured with charcoal (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 87).

64. Revne 1A, burial no. 42. The pit, which had a diameter of 0.65 m and a depth of 0.4 m, contained calcined bones, charcoal, pieces of burnt clay and a burnt stone (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 87).

65. Revne 1A, burial no. 43. The pit was 0.6 m in diameter and 0.45 m deep and contained calcified

66. Ревне IA, поховання 44. В ямі діаметром 0,6 м, завглибшки 0,45 м знайдено кальциновані кістки, вуглики та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 87).

67. Ревне IA, поховання 45. Перепалені кістки, вуглики та шматки обпаленої глини знайдено в ямі діаметром 0,5 м, завглибшки 0,4 м (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6; Михайлина 2000, с. 87).

68. Ревне IA, поховання 46. В ямі діаметром 0,55 м, завглибшки 0,4 м знайдено шість перепалених кісток, вуглики, шматки обпаленої глини та фрагменти кераміки, котрі, ймовірно, повторно побували у вогні (Михайлина, Тимощук 1980, с. 6—7; Михайлина 2000, с. 87).

69. Ревне IA, поховання 47. Кальциновані кістки, фрагменти гончарної кераміки, вуглики та шматки перепаленої глини знайдено в ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,45 м (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7; Михайлина 2000, с. 87).

70. Ревне IA, поховання 48. В ямі діаметром 0,35 м, завглибшки 0,5 м виявлено вісім кальцинованих кісток, вуглики та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7; Михайлина 2000, с. 87).

71. Ревне IA, поховання 49. В ямі, що мала діаметр 0,4 м і глибину 0,6 м, виявлено кальциновані кістки, вуглики, фрагмент гончарної кераміки та шматки обпаленої глини (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7; Михайлина 2000, с. 87).

72. Ревне IA, поховання 50. Дрібні уламки кальцинованих кісток, вуглики та обпалені шматки глини містилися в ямі діаметром 0,5 м, завглибшки 0,5 м (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7; Михайлина 2000, с. 87).

73. Ревне IA, поховання 51. В ямі діаметром 0,5 м, завглибшки 0,55 м знайдено кальциновані кістки, вуглики, шматки обпаленої глини та уламки гончарної кераміки зі слідами вторинного обпалу (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7; Михайлина 2000, с. 87).

74. Ревне IA, поховання 52. Шар завтовшки 0,15 м, у якому знайдено багато кальцинованих кісток і вугілля, містився в ямі діаметром 0,45 м, завглибшки 0,5 м. Також у ямі виявлено один фрагмент вторинно-обпаленого ліпного горщика (Михайлина, Тимощук 1980, с. 7—8; Михайлина 2000, с. 87—88).

75. Ревне IA, поховання 53. В ямі діаметром 1,6 м, завглибшки 0,35 м знайдені кальциновані кістки, вуглики та фрагменти ліпної кераміки (Михайлина, Тимощук 1980, с. 8; Михайлина 2000, с. 88).

I.I.VIII. Ревне IБ (Чернівецький р-н, Чернівецька обл., Україна). Поховання виявлено в південній, розширеній частині наземного довгого будинку 2, розташованого в північно-східному куті мису городища-сховища Ревне. Будинок частково перекривав оборонну лінію IX ст., отже за стратиграфічними даними належить до X ст. Неподалік від захоронення було влаштовано культовий майданчик, у центрі якого розміщувалася стовпова яма діаметром 0,25 м, завглибшки 0,5 м, а перед нею — вирізані в підлозі

bones, charcoal, pieces of burnt clay and a ceramic slag (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 87).

66. Revne 1A, burial no. 44. In a pit of 0.6 m in diameter and 0.45 m deep, calcined bones, charcoal and pieces of burnt clay were discovered (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 87).

67. Revne 1A, burial no. 45. Burnt bones, charcoal and pieces of burnt clay were found in a pit of 0.5 m in diameter and 0.4 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6; Mykhailyna 2000, s. 87).

68. Revne 1A, burial no. 46. In the pit of 0.55 m in diameter and 0.4 m deep, six burnt bones, coals, pieces of burnt clay and fragments of ceramics were found, which probably had been in the fire a second time (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 6—7; Mykhailyna 2000, s. 87).

69. Revne 1A, burial no. 47. Calcined bones, fragments of wheelmade ceramics, coals and pieces of burnt clay were discovered in the pit of 0.4 m in diameter and 0.45 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 87).

70. Revne 1A, burial no. 48. Eight calcined bones, charcoal and pieces of burnt clay were found in the pit of 0.35 m in diameter and 0.5 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 87).

71. Revne 1A, burial no. 49. In the pit, which had a diameter of 0.4 m and a depth of 0.6 m, calcined bones, charcoal, a fragment of wheelmade ceramics and pieces of burnt clay were excavated (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 87).

72. Revne 1A, burial no. 50. Small fragments of calcined bones, charcoal and burnt clay pieces were found in the pit of 0.5 m in diameter and 0.5 m deep (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 87).

73. Revne 1A, burial no. 51. The pit was 0.5 m in diameter and 0.55 m deep and contained calcined bones, charcoal, pieces of burnt clay and fragments of wheelmade ceramics with traces of secondary burning (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7; Mykhailyna 2000, s. 87).

74. Revne 1A, burial no. 52. The 0.15 m thick layer, which contained many calcined bones and charcoal, was located in a 0.45 m diameter and 0.5 m deep pit. One fragment of a secondary burnt handmade pot was also discovered in the pit (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 7—8; Mykhailyna 2000, s. 87—88).

75. Revne 1A, burial no. 53. In the pit of 1.6 m in diameter and 0.35 m deep, calcined bones, coals and fragments of handmade vessels were identified (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 8; Mykhailyna 2000, s. 88).

I.I.VIII. Revne 1B (Chernivtsi district, Chernivtsi Oblast, Ukraine). The burial was discovered in the southern, extended part of the long house no. 2, located in the north-eastern corner of the cape of the Revne hillfort-shelter. The building partially overlapped the 9th-century defensive line, so according to stratigraphic data it belongs to the 10th century. Not far from the

дві неглибокі фігурні ями (Михайлина, Тимощук 1981, с. 1—5; Тимощук 1990, с. 35, 114).

76. Ревне ІБ, поховання б. №. У ямі завглибшки 0,7 м, діаметром 0,85—1,05 м містилися перепалені кістки людини, необпалені кістки тварин, уламки ліпного та гончарного посуду зі слідами вторинного обпалу, вугілля, шматки глиняної обмазки та обпалене каміння (Михайлина, Тимощук 1981, с. 4; Тимощук 1990, с. 35, 114).

І.І.ІХ. Біла (Чернівецький р-н, Чернівецька обл., Україна). На південний захід від села, на високому пагорбі в ур. Царина на р. Прут, розташоване городище. Заповнення великої наземної споруди, що зсередини прилягала до південної оборонної стіни городища, прорізали два кремаційні поховання. За керамічним матеріалом датовані авторами розкопок Х ст. (Михайлина, Тимощук 1980, с. 13—14; Тимощук 1981, с. 314; 1982, с. 156).

77. Біла, поховання 1. На дні ями діаметром 0,5 м, завглибшки 0,4 м знайдено кальциновані кістки (зокрема, уламок людського черепа), вуглики, фрагменти ліпних (3 шт.) і гончарних (14 шт.) горщиків. *Інвентар*: на дні ями — оплавлений залізний предмет, уламок кременю (Михайлина, Тимощук 1980, с. 14; Тимощук 1982, с. 156).

78. Біла, поховання 2. В ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м виявлено дрібні уламки перепалених кісток, вуглики, шматки обпаленої глини, фрагмент тонкостінної гончарної посудини та перепалений камінь (Михайлина, Тимощук 1980, с. 14; Тимощук 1982, с. 156).

І.І.Х. Велика Андрусівка І (Олександрійський р-н, Кіровоградська обл., Україна). Некрополь був розташований на правому березі невеликого струмка, що впадав у р. Тясмин. Він займав стрімкий схил тераси правого корінного берега долини на рівні надзаплавної тераси Тясмина. Внаслідок будівництва Канівського водосховища некрополь сильно постраждав: уламки зруйнованих водою урн траплялися на площі 1—2 га. Крім того, могильник сильно пошкоджений унаслідок оранки: в більшості випадків від поховальних урн лишилися тільки денця. 1961 р. Д. Я. Телегін у розмиві берега виявив горщики з перепаленими кістками, що гіпотетично належали до трьох поховань. Того ж року дослідження могильника розпочав Д. Т. Березовець, дослідивши 19 захоронень в урнах, і ще вісім — у наступному році. У 1963 р. в розмиві було знайдено кілька посудин, що належали до шести—семи поховань. Крім того, на ділянці зафіксовано щонайменше 14 відносно цілих і багато зруйнованих безурнових захоронень (Петровська, Телегін 1965, с. 178; Березовець, 1969, с. 59—60, 66).

79. Велика Андрусівка І, поховання 1/І. Від поховання збереглася нижня частина посудини-урни, на дні якої знайдено перепалені кістки людини. На незначній відстані від неї стояв іще один горщик, що мав трохи відігнуті вінця, орнаментовані вдавленнями на краях. *Інвентар*: поблизу урни — неве-

burial place, a cult area was arranged, in the centre of which there was a pillar pit of 0.25 m in diameter and 0.5 m deep, and in front of it there were two shallow figured pits cut into the floor (Mikhailina, Timoshchuk 1981, s. 1—5; Timoshchuk 1990, s. 35, 114).

76. Revne 1B, burial w/o No. The pit was 0.7 m deep and 0.85—1.05 m in diameter and contained burnt human bones, unburnt animal bones, fragments of handmade and wheelmade ceramics with traces of secondary burning, charcoal, pieces of clay coating and burnt stones (Mikhailina, Timoshchuk 1981, s. 4; Timoshchuk 1990, s. 35, 114).

I.I.IX. Bila (Chernivtsi district, Chernivtsi Oblast, Ukraine). To the south-west of the village, on a high hill in Tsaryna tract on the Prut River, there is a hillfort. Two cremation burials cut through the filling of a large ground structure adjacent to the southern defensive wall of the hillfort. The authors of the excavations dated them to the 10th century based on ceramic material (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 13—14; Timoshchuk 1981, s. 314; Tymoshchuk 1982, s. 156).

77. Bila, burial no. 1. At the bottom of the pit, 0.5 m in diameter and 0.4 m deep, there were found calcined bones (including a fragment of a human skull), coals, fragments of handmade (3 items) and wheelmade (14 items) pots. *Inventory*: at the bottom of the pit — a melted iron object, a flint fragment (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 14; Tymoshchuk 1982, s. 156).

78. Bila, burial no. 2. In the pit of 0.4 m in diameter and 0.3 m deep, small fragments of burnt bones, coals, pieces of burnt clay, a fragment of a thin-walled wheelmade vessel and a burnt stone were discovered (Mikhailina, Timoshchuk 1980, s. 14; Tymoshchuk 1982, s. 156).

I.I.X. Velyka Andrusivka 1 (Oleksandriia district, Kirovohrad Oblast, Ukraine). The necropolis was located on the right bank of a small stream that flowed into the Tiasmyn River. It occupied a steep slope of the terrace of the right root bank of the valley at the level of the Tiasmyn floodplain terrace. As a result of the construction of the Kaniv Reservoir, the necropolis was severely damaged: fragments of urns destroyed by water were found over an area of 1—2 ha. In addition, the cemetery was severely damaged by ploughing: in most cases, only the bottoms of the urns remained. In 1961, D. Ya. Telegin discovered pots with burnt bones in the bank washout, which hypothetically belonged to three burials. In the same year, D. T. Berezovets had started researching the cemetery, discovering 19 burials in urns, and eight more the following year. In 1963, several vessels belonging to six or seven burials were found in the washout. In addition, at least 14 relatively intact and many destroyed non-urn burials were recorded on the site (Petrovska, Telehin 1965, s. 178; Berezovets, 1969, s. 59—60, 66).

79. Velyka Andrusivka 1, burial no. 1/I. The lower part of the urn vessel with burnt human bones at the bottom remained from the burial. At a short distance from it stood another pot with slightly bent outwards

ликий уламок залізного предмету (Петровська, Телегін 1965, с. 178; Березовець 1969, с. 62).

80. Велика Андрусівка I, поховання 1/II. Виявлено розвал урни, нижня частина котрої була наповнена перепаленими людськими кістками. Урною служив горщик видовжених пропорцій зі слабко вираженою шийкою; край вінець прикрашений овальними вдавленнями. Поруч із урною — залишки другої такої самої посудини (Петровська, Телегін 1965, с. 178; Березовець 1969, с. 62).

81. Велика Андрусівка I, поховання 1/III. Знайдено два горщики, більший із яких був заповнений кальцинованими кістками. Він мав трохи опуклі стінки, коротку шийку та відігнуті вінця; плічка вкриті лінійно-хвилястим орнаментом. Менший горщик був загалом аналогічним, але край вінець орнаментовано неглибокими овальними вдавленнями (Петровська, Телегін 1965, с. 178; Березовець 1969, с. 62).

82. Велика Андрусівка I, поховання 2. Знайдено на глибині 0,45 м. Перепалені кістки, змішані з попелом і землею, займали 2/3 урни. Остання була високим товстостінним ліпним горщиком із трохи опуклими стінками, маленькими вінцями та ввігнутим денцем; бічна поверхня вкрита недбало виконаним хвилястим орнаментом (Березовець 1969, с. 62).

83. Велика Андрусівка I, поховання 3. Урна, від якої збереглася нижня частина, була заповнена змішаними з землею перепаленими кістками. Вона була високим горщиком із вузьким денцем (Березовець 1969, с. 62).

84. Велика Андрусівка I, поховання 4. Збереглося тільки масивне денце ліпної посудини (Березовець 1969, с. 62).

85. Велика Андрусівка I, поховання 5. На глибині 0,37 м виявлено денце товстостінної ліпної посудини (Березовець 1969, с. 62).

86. Велика Андрусівка I, поховання 6. На глибині 0,45 м знайдено нижню частину великого ліпного горщика, заповнену кальцинованими кістками (Березовець 1969, с. 62).

87. Велика Андрусівка I, поховання 7. Поховання складалося з двох урн, частково заповнених перепаленими кістками. Вони стояли поруч за віссю захід—схід на глибині 0,4 м від денної поверхні. У східній урні кісток було зовсім мало; серед них виявлено уламки дитячого черепа та молочні зуби. Урною служив асиметричний ліпний горщик із вузьким денцем і невеликими відігнутими вінцями з пальцевими вдавленнями на краях. У західній урні кісток було більше (займали 1/3 посудини), вони були сильно перепаленими та такими ж дрібними, хоча належали дорослій людині. Горщик, що служив урною, — ліпний, із невеликими, трохи відігнутими, вінцями (Березовець 1969, с. 62—63).

88. Велика Андрусівка I, поховання 8. На глибині 0,3 м виявлено денце товстостінної ліпної посудини з кальцинованими кістками навколо (Березовець 1969, с. 63).

89. Велика Андрусівка I, поховання 9. На глибині 0,4—0,45 м виявлено залишки урни, всередині котрої містилися змішані з землею кальциновані

rims decorated with impressions on the edges. *Inventory*: a small fragment of an iron object was discovered near the urn (Petrovska, Telehin 1965, s. 178; Berezovets 1969, s. 62).

80. Velyka Andrusivka 1, burial no. 1/II. The collapsed urn was found, the lower part of which was filled with burnt human bones. The urn was an elongated pot with a weakly defined neck; the edge of the rim was decorated with oval impressions. Next to the urn were the remains of a second similar vessel (Petrovska, Telehin 1965, s. 178; Berezovets 1969, s. 62).

81. Velyka Andrusivka 1, burial no. 1/III. Two pots were found, the larger of which was filled with calcined bones. It had slightly convex walls, a short neck and bent rims; the shoulders were covered with linear and wavy ornamentation. The smaller pot was generally similar, but the edge of the rim was decorated with shallow oval impressions (Petrovska, Telehin 1965, s. 178; Berezovets 1969, s. 62).

82. Velyka Andrusivka 1, burial no. 2. Found at a depth of 0.45 m. Burnt bones mixed with ashes and soil occupied 2/3 of the urn. The latter was a tall, thick-walled handmade pot with slightly convex walls, small rims and a concave bottom; the side surface was covered with a carelessly performed wavy ornament (Berezovets 1969, s. 62).

83. Velyka Andrusivka 1, burial no. 3. The urn, the lower part of which has been preserved, was filled with burnt bones mixed with soil. It was a high pot with a narrow bottom (Berezovets 1969, s. 62).

84. Velyka Andrusivka 1, burial no. 4. Only the massive bottom of the handmade vessel has been preserved (Berezovets 1969, s. 62).

85. Velyka Andrusivka 1, burial no. 5. At a depth of 0.37 m, the bottom of a thick-walled handmade vessel was discovered (Berezovets 1969, p. 62).

86. Velyka Andrusivka I, burial 6. At a depth of 0.45 m, the lower part of a large moulded pot filled with calcified bones was found (Berezovets 1969, s. 62).

87. Velyka Andrusivka 1, burial no. 7. The burial consisted of two urns partially filled with burnt bones. They stood side by side along the west—east axis at a depth of 0.4 m from the surface. The eastern urn contained very few bones; among them were fragments of a child's skull and baby teeth. The urn was an asymmetrical handmade pot with a narrow bottom and small bent rims with finger impressions on the edges. The western urn had more bones (occupying 1/3 of the vessel), they were heavily burnt and just as small, although they belonged to an adult. The pot that served as an urn is handmade, with small, slightly bent rims (Berezovets 1969, s. 62—63).

88. Velyka Andrusivka 1, burial no. 8. At a depth of 0.3 m, the bottom of a thick-walled handmade vessel with calcified bones around it was found (Berezovets 1969, s. 63).

89. Velyka Andrusivka 1, burial no. 9. At a depth of 0.4—0.45 m, the remains of an urn with calcined bones mixed with the soil were discovered. The urn was a large pot with slightly convex walls, made on a

кістки. Урною служив великий горщик із трохи опуклими стінками, виготовлений на повільному гончарному крузі; у верхній частині прикрашений дворядним хвилястим орнаментом за допомогою тризубої гребінки (Березовець 1969, с. 63).

90. Велика Андрусівка I, поховання 10. На глибині 0,4 знайдено денце ліпної посудини, а на ньому — кальциновані кістки (Березовець 1969, с. 63).

91. Велика Андрусівка I, поховання 11. Збереглося тільки денце великої товстостінної ліпної посудини (Березовець 1969, с. 63).

92. Велика Андрусівка I, поховання 12. На глибині 0,35 м виявлено нижню частину ліпної посудини, заповнену перепаленими кістками (Березовець 1969, с. 63).

93. Велика Андрусівка I, поховання 13. Виявлено на глибині 0,4 м. Всередині нижньої частини посудини, разом із кальцинованими кістками містилися уламки її верхньої частини (на думку автора розкопок, горщик був розбитий у давнину). Посудина тонкостінна, зроблена на повільному гончарному крузі; досить висока, з трохи опуклими боками. Вінця невеликі, вкриті на краях нігтьовими вдавленнями; нижче вінець — нерівний хвилястий орнамент (Березовець 1969, с. 63).

94. Велика Андрусівка I, поховання 14. Поховання представлене скупченням уламків кераміки та кальцинованих кісток. Уламки належали двом посудинам, одна з яких, витягнутих пропорцій, мала невеликі вінця, вкриті пальцевими защипами (Березовець 1969, с. 63).

95. Велика Андрусівка I, поховання 15. На глибині 0,6 м виявлено чотири посудини, що стояли поруч за віссю північ—південь. З південного боку знайдено високий ліпний горщик із трохи відігнутими вінцями, повністю заповнений змішаними з попелом і землею перепаленими кістками. Навколо також лежали дрібні кальциновані кістки. Поруч стояв менший горщик — товстостінний, із трохи опуклими боками; його верхня частина не збереглась. Він був заповнений перепаленими кістками на 2/3. Третя урна — тонкостінний ліпний горщик із невеликими вінцями та широкою верхньою частиною, орнаментованою хвилястою лінією. В посудині містилися перепалені кістки дитини. Від четвертої посудини лишилися тільки уламки верхньої частини. Вони належали великому горщику, виготовленому на повільному гончарному крузі. Верхня частина прикрашена хвилястим і лінійним орнаментом, нанесеним гребінкою, маленькі вінця — защипами на краях. *Інвентар*: у третій урні, серед кісток, — астрагал із просвердленим отвором, обстругана з двох боків кістка та окиснений залізний предмет невідомого призначення (Березовець 1969, с. 64).

96. Велика Андрусівка I, поховання 16. На глибині 0,53 м виявлено високий ліпний горщик із похилими плічками та вінцями, прикрашеними пальцевими защипами. Він був наполовину заповнений кальцинованими кістками, ймовірно, дитячими. *Інвентар*: серед кісток — астрагал із просвердленим отвором, два окиснених залізних предмети, бронзо-

slow potter's wheel; in the upper part it was decorated with a two-row wavy ornament using a trident comb-like tool (Berezovets 1969, s. 63).

90. Velyka Andrusivka 1, burial no. 10. The bottom of a handmade vessel was found at a depth of 0.4 m, with calcined bones on it (Berezovets 1969, s. 63).

91. Velyka Andrusivka 1, burial no. 11. Only the bottom of a large thick-walled handmade vessel has been preserved (Berezovets 1969, s. 63).

92. Velyka Andrusivka 1, burial no. 12. At a depth of 0.35 m, the lower part of a handmade vessel filled with burnt bones was discovered (Berezovets 1969, s. 63).

93. Velyka Andrusivka 1, burial no. 13. Found at a depth of 0.4 m. Inside the lower part of the vessel, along with calcined bones, there were fragments of its upper part (according to the author of the excavations, the pot was broken in ancient times). The vessel is thin-walled, made on a slow potter's wheel; it is rather high, with slightly convex sides. The rims are small, covered with nail impressions on the edges; below the rim is an uneven wavy ornament (Berezovets 1969, s. 63).

94. Velyka Andrusivka 1, burial no. 14. The burial is represented by a cluster of pottery fragments and calcined bones. The sherds belonged to two vessels, one of which had elongated proportions and small rims covered with finger pinches (Berezovets 1969, s. 63).

95. Velyka Andrusivka 1, burial no. 15. At a depth of 0.6 m, four vessels were discovered, standing side by side along the north—south axis. On the southern side, a high handmade pot with slightly bent rims was found, completely filled with burnt bones mixed with ash and soil. Small calcined bones also laid around. A smaller pot stood nearby — thick-walled, with slightly convex sides; its upper part was not preserved. It was 2/3 full of burnt bones. The third urn was a thin-walled handmade pot with small rims and a wide top decorated with a wavy line. The vessel contained the burnt bones of a child. Only fragments of the upper part of the fourth vessel remained. They belonged to a large pot made on a slow potter's wheel. The upper part was decorated with wavy and linear ornaments applied with a comb-like tool; the small rims were decorated with pinches on the edges. *Inventory*: in the third urn, among the bones, there is an astragalus with a drilled hole, a bone cut on both sides and an oxidised iron object of unknown purpose (Berezovets 1969, s. 64).

96. Velyka Andrusivka 1, burial no. 16. At a depth of 0.53 m, a high handmade pot with sloping shoulders and rims decorated with finger pinches was discovered. It was half filled with calcified bones, probably child's. *Inventory*: the bones included an astragalus with a drilled hole, two oxidised iron objects, a bronze wire ring, and several melted glass beads (Berezovets 1969, s. 64).

97. Velyka Andrusivka 1, burial no. 17. A large pot with a small number of small burnt bones at the bottom was found at a depth of 0.52 m. The pot is asymmetrical, the walls are almost spherical; the rims are chipped (Berezovets 1969, s. 64).

ве дротове кільце та кілька оплавлених скляних намистин (Березовець 1969, с. 64).

97. Велика Андрусівка I, поховання 17. На глибині 0,52 м знайдено великий горщик із незначною кількістю дрібних перепалених кісток на дні. Горщик — асиметричний, стінки майже кулясті; вінця відбиті (Березовець 1969, с. 64).

98. Велика Андрусівка I, поховання 18. Кальциновані кістки вперемішку з уламками горщика залягали у вигляді компактного скупчення на глибині 0,4 м. Горщик ліпний, товстостінний, прикрашений на вінцях пальцевими вдавленнями; денця не виявлено (Березовець 1969, с. 64).

99. Велика Андрусівка I, поховання 19. На глибині 0,4 виявлено скупчення перепалених кісток, перемішаних із уламками кераміки та дрібними вугликами. Уламки належали великій ліпній посудині витягнутої форми з невеликими вінцями (Березовець 1969, с. 64).

100. Велика Андрусівка I, поховання 20. На глибині 0,35 м зафіксовано скупчення фрагментів верхньої частини великої товстостінної посудини; денця та частини бічних стінок не виявлено. Посудина, виготовлена на повільному гончарному крузі, мала невеликі похилі плічка та маленькі вінця, була прикрашена трьома горизонтальними смугами лінійного та хвилястого орнаменту, нанесеного гребінцем (Березовець 1969, с. 65).

101. Велика Андрусівка I, поховання 21. У розмиві берега виявлено нижню частину ліпного товстостінного горщика, заповнену перепаленими кістками (Березовець 1969, с. 65).

102. Велика Андрусівка I, поховання 22. У розмиві берега знайдено скупчення кальцинованих кісток і фрагменти верхньої частини посудини. Вінця мали нігтьові вдавлення на краях, на плічках гребінцем нанесено хвилястий орнамент (Березовець 1969, с. 65).

103. Велика Андрусівка I, поховання 23. На глибині 0,31 м стояло денце ліпного горщика з перепаленими людськими кістками й уламками верхньої частини посудини. Урною служила висока посудина з маленькими плічками та невеликими відігнутими вінцями з пальцевими вдавленнями на краях. Під ним виявлено циліндричну ямку діаметром 0,27 м, завглибшки 0,45 м, заповнену кальцинованими кістками. *Інвентар*: в ямці, серед кісток — кілька сильно оплавлених намистин жовтого та синього кольору й так само сильно оплавлене бронзове дротове кільце (Березовець 1969, с. 65).

104. Велика Андрусівка I, поховання 24. На глибині 0,5 м виявлено кальциновані людські кістки та фрагменти трьох товстостінних ліпних посудин, складених одна в одну. Ці знахідки утворювали компактне конусоподібне, майже кругле в плані скупчення діаметром 0,3 м, заввишки 0,25 м. Зважаючи на наявність черепів дорослого та дитини, тут було поховано рештки принаймні двох індивідів. У посудин були відсутні нижні частини. *Інвентар*: серед кісток — три астрагали та два маленькі бронзові дротові кільця (Березовець 1969, с. 65).

98. Velyka Andrusivka 1, burial no. 18. Calcined bones mixed with pot fragments laid in a compact accumulation at a depth of 0.4 m. The pot is handmade, thick-walled, decorated with finger impressions on the rims; the bottom was not observed (Berezovets 1969, s. 64).

99. Velyka Andrusivka 1, burial no. 19. At a depth of 0.4, a cluster of burnt bones mixed with fragments of pottery and small coals was found. The fragments belonged to a large handmade vessel of elongated shape with small rims (Berezovets 1969, s. 64).

100. Velyka Andrusivka 1, burial no. 20. At a depth of 0.35 m, a cluster of fragments of the upper part of a large thick-walled vessel was recorded; the bottom and part of the side walls were not revealed. The vessel was made on a slow potter's wheel, had small sloping shoulders and small rims, and was decorated with three horizontal bands of linear and wavy ornamentation applied with a comb (Berezovets 1969, s. 65).

101. Velyka Andrusivka 1, burial no. 21. In the bank washout, the lower part of a handmade thick-walled pot filled with burnt bones was discovered (Berezovets 1969, s. 65).

102. Velyka Andrusivka 1, burial no. 22. A cluster of calcined bones and fragments of the upper part of the vessel were found in the bank erosion. The rims had nail impressions on the edges, and a wavy ornament was applied to the shoulders with a comb (Berezovets 1969, s. 65).

103. Velyka Andrusivka 1, burial no. 23. At a depth of 0.31 m there was the bottom of a handmade pot with burnt human bones and fragments of the upper part of the vessel. The urn was a high vessel with small shoulders and small bent rims with finger impressions on the edges. A cylindrical pit of 0.27 m in diameter and 0.45 m deep was found under it, filled with calcined bones. *Inventory*: in the pit, among the bones, there were several heavily melted yellow and blue beads and a similarly heavily melted bronze wire ring (Berezovets 1969, s. 65).

104. Velyka Andrusivka 1, burial no. 24. At a depth of 0.5 m, calcined human bones and fragments of three thick-walled handmade vessels stacked one on top of the other were found. These finds formed a compact cone-shaped, almost circular accumulation with a diameter of 0.3 m and a height of 0.25 m. Given the presence of adult and child skulls, the remains of at least two individuals were buried here. The vessels were missing their lower parts. *Inventory*: among the bones there were three astragali and two small bronze wire rings (Berezovets 1969, s. 65).

105. Velyka Andrusivka 1, burial no. 25. At a depth of 0.35 m, there was the lower part of a rather large handmade pot filled with burnt bones. *Inventory*: the bones included a piece of thick bronze wire (a bracelet?) and melted glass beads (Berezovets 1969, s. 65).

106. Velyka Andrusivka 1, burial no. 26. The bottom of a thick-walled handmade vessel with calcified bones was found in the water (Berezovets 1969, s. 65).

105. Велика Андрусівка І, поховання 25. На глибині 0,35 м стояла нижня частина досить великого ліпного товстостінного горщика, заповнена перепаленими кістками. *Інвентар*: серед кісток — шматок товстого бронзового дроту (браслет?) та оплавлені скляні намистини (Березовець 1969, с. 65).

106. Велика Андрусівка І, поховання 26. У воді було знайдено денце товстостінної ліпної посудини з кальцинованими кістками (Березовець 1969, с. 65).

107. Велика Андрусівка І, поховання 27. У воді стояв горщик середніх розмірів, на 2/3 заповнений кальцинованими кістками (Березовець 1969, с. 65).

108. Велика Андрусівка І, поховання 28. На глибині 0,35 м виявлено нижню частину високого асиметричного ліпного горщика, заповнену перепаленими кістками. Також кістки лежали купкою в 0,1 м західніше горщика (Березовець 1969, с. 65).

109—114. Велика Андрусівка І, поховання б. №№. Від шести—семи розмитих водосховищем поховань залишилися тільки урни (Березовець 1969, с. 66).

115—128. Велика Андрусівка І, поховання б. №№. Щонайменше 14 поховань, на думку автора розкопок, були безурновими. Вони були представлені скупченнями перепалених кісток діаметром 0,15—0,25 м, висипаними прямо на рівні давньої поверхні. Інвентарю та решток кераміки ці захоронення не містили (Березовець 1969, с. 60).

І.І.Х. Бренешть (**Бранешти**; Оргіївський р-н, Молдова). Могильник був розташований у басейні р. Реут, на лівому березі притоки Реута, р. Іванча. Він займав крутий берег невеликого мису, поступово руйнуючись. На протилежному березі р. Іванча на відстані близько 200 м було виявлено синхронне селище Бренешть XIII. Із 97 ґрунтових поховань три містили рештки кремації в урнах, інші були інгумаційними. На думку автора розкопок, могильник виник на межі IX—X ст., хоча в пізнішій праці вказане інше датування — друга половина X — XI ст. (Федоров 1968, с. 93; Федоров, Чеботаренко 1974, с. 105; Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, с. 3).

129. Бренешть, поховання 80. Перепалені кальциновані кістки людини разом із золою та вугіллям було поміщено до райковецького ліпного горщика з хвилястим орнаментом на глибині 0,25 м (Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, с. 26).

107. Velyka Andrusivka 1, burial no. 27. A medium-sized pot, 2/3 of which was filled with calcined bones, was discovered in the water (Berezovets 1969, s. 65).

108. Velyka Andrusivka 1, burial no. 28. At a depth of 0.35 m, the lower part of a high asymmetrical handmade pot filled with burnt bones was found. The bones were also laid in a pile 0.1 m to the west of the pot (Berezovets 1969, s. 65).

109—114. Velyka Andrusivka 1, burials w/o Nos. Only urns remained from six or seven burials washed out by the Reservoir (Berezovets 1969, s. 66).

115—128. Velyka Andrusivka 1, burials w/o Nos. At least 14 burials, according to the author of the excavations, were non-urn ones. They were represented by clusters of burnt bones of 0.15—0.25 m in diameter, poured right at the level of the ancient buried surface. These burials did not contain any inventory or ceramic remains (Berezovets 1969, s. 60).

I.I.X. Brăneşti (Orhei district, Moldova). The cemetery was located in the basin of the Răut River, on the left bank of the Răut's tributary, the Ivancea River. It occupied the steep bank of a small cape, gradually collapsing. On the opposite bank of the Ivancea River, at a distance of about 200 m, the synchronous settlement of Brăneşti 13 was discovered. Out of 97 ground burials, three contained cremation remains in urns, while the rest were inhumations. According to the author of the excavations, the cemetery appeared at the turn of the 9th—10th centuries, although a later study gives a different date — the second half of the 10th—11th centuries (Fedorov 1968, s. 93; Fedorov, Chebotarenko 1974, s. 105; Fedorov, Chebotarenko, Velikanova 1984, s. 3).

129. Brăneşti, burial no. 80. Burnt calcined human bones together with ash and charcoal were placed in a the Raiky culture handmade pot with wavy ornamentation at a depth of 0.25 m (Fedorov, Chebotarenko, Velikanova 1984, s. 26).

I.II. КУРГАННІ ПОХОВАННЯ

I.II.I. Радасць (Кам'янецький р-н, Брестська обл., Білорусь). На низькій луці на р. Лісна, північніше села, були розташовані вісім курганів, один із яких розкопав у 1962 р. Ю. В. Кухаренко, два — в 1969 р. І. П. Русанова. Деякі кургани мали кам'яну обкладку (Кухаренко 1961, с. 18; Русанова 1969, с. 8; 1973, с. 45).

129. Радасць (Радость), курган б. №/1962. Ø = 8 м; h = 0,5 м. На підошві кургану виявлено лінзоподібну зольно-вугільну пляму діаметром 2 м, а біля

I.II. MOUND BURIALS

I.II.I. Radasć (Kamianets district, Bieraście Oblast, Belarus). In a low meadow on the Lisna River, to the north from the village, there were eight mounds, one of which was excavated in 1962 by Yu. V. Kukharenko and two in 1969 by I. P. Rusanova. Some of the mounds had a stone lining (Kukharenko 1961, s. 18; Rusanova 1969, s. 8; 1973, s. 45).

129. Radasć, mound w/o No./1962. Ø = 8 m; h = 0.5 m. A lens-shaped ash and charcoal spot of 2 m in diameter was found on the bottom of the mound, and

неї — кальциновані кістки та уламки ліпної посудини (Седов 1982, с. 96).

130. Радасць (Радость), курган 1. Ø = 7 м (початковий Ø = 5,6 м); h ≈ 0,5 м. Насип дуже розплився. Навколо зафіксовано рівчак шириною близько 3,5 м, глибиною 0,4 м, що містив вугільні скупчення. На глибині 0,3 м виявлено округле в плані вогнище діаметром 3 м, завтовшки близько 0,2 м, з розрізненими перепаленими кістками. Під вогнищем, на рівні горизонту, зафіксовано зольний прошарок завтовшки 5—10 см. У його південній і східній частинах — більш чіткі скупчення вугликів діаметрами 0,6 і 0,8 м. У насипі та особливо на вогнищі знайдено уламки різних грубих ліпних і гончарних посудин. На гончарній кераміці міститься лінійний і хвилястий орнамент. *Інвентар*: на вогнищі — залізна прямокутна пряжка (Русанова 1969, с. 8; 1973, с. 45).

131. Радасць (Радость), курган 2. Ø = 10—11,6 м (початковий Ø = 7,3 м); h = 1,2 м. Насип дуже розплився, перекривши собою курганний рівчак. У насипі простежено кілька вугільних прошарків, розділених між собою шарами піску. Верхній із них, зафіксований на глибині 0,4 м, мав у плані форму неправильного прямокутника розмірами 4,8 × 2,8 м; його товщина 0,1—0,2 м. У північній частині цього прошарку — кілька дрібних перепалених кісток. Нижче, на глибині 0,8 м, — другий вугільний прошарок. У ньому простежено сліди обгорілих горизонтальних колод, що в плані утворювали орієнтований за сторонами світу прямокутник розмірами 3 × 2,6 м. У південно-західному куті цього прямокутника — скупчення перепалених кісток. Під шаром піску на рівні горизонту зафіксований тонкий зольний прошарок, на поверхні якого вздовж периметра насипу простежено дев'ять окремих вугільних плям неправильної округлої форми. Керамічний матеріал із насипу та вугільних прошарків аналогічний знайденому в кургані 1 (Русанова 1969, с. 8—9; 1973, с. 45).

I.II.II. Головне (Ковельський р-н, Волинська обл., Україна). Неподалік від городища, на краю луки, були розташовані чотири кургани: два великі (діаметр близько 20 м, висота близько 1 м) та два малі, ледь помітні. Розміщені попарно: малий поруч із великим з південного сходу. За свідченнями місцевих жителів, раніше неподалік розкопаних насипів були розташовані ще кілька «парних» курганів, повністю зораних (Кухаренко 1957, с. 2; 1961, с. 32).

132. Головне, курган 1. Ø = 8 м; h = 0,4 м. У насипі містилося багато каміння, чотири маловиразні уламки кераміки та зуб корови. На рівні горизонту в центрі кургану багато невеликих деревних вугликів, розкиданих у вигляді плями діаметром близько 5 м, товщиною в центрі близько 0,1 м. Під цими вугликами в центрі плями пісок, із якого складається насип, був перемішаний із золою. Згідно зі звітною документацією, людських кісток виявлено не було, хоча автор розкопок припускав, що зольно-вугіль-

calcined bones and fragments of a handmade vessel were discovered next to it (Sedov 1982, s. 96).

130. Radasć, mound no. 1. Ø = 7 m (original Ø = 5.6 m); h ≈ 0.5 m. The embankment is very much dissolved. A ditch about 3.5 m wide and 0.4 m deep was recorded around it, containing charcoal clusters. At a depth of 0.3 m, a rounded hearth with a diameter of 3 m and a thickness of about 0.2 m was found, with scattered burnt bones. Under the hearth, at the horizon level, an ashy layer of 5—10 cm thick was observed. In its southern and eastern parts, there are more distinct clusters of coals with diameters of 0.6 and 0.8 m. Fragments of various rough handmade and wheelmade vessels were found in the embankment and especially on the hearth. On the wheelmade ceramics there are linear and wavy decorations. *Inventory*: an iron rectangular buckle on the hearth (Rusanova 1969, s. 8; 1973, s. 45).

131. Radasć, mound no. 2. Ø = 10—11.6 m (original Ø = 7.3 m); h = 1.2 m. The mound is very much dissolved, overlapping the mound ditch. Several coal layers separated by sand layers were traced in the embankment. The upper one, recorded at a depth of 0.4 m, had the shape of an irregular rectangle measuring 4.8 × 2.8 m; its thickness was 0.1—0.2 m. The northern part of this layer contained several small burnt bones. Below, at a depth of 0.8 m, is the second charcoal layer. It contains traces of burnt horizontal logs, which formed a rectangle oriented to the cardinal points measuring 3 × 2.6 m. In the south-western corner of this rectangle is a cluster of burnt bones. A thin ashy layer was recorded under the sand layer at horizon level, on the surface of which nine separate irregularly rounded charcoal spots were traced along the perimeter of the embankment. The ceramic material from the mound and charcoal layers is similar to that found in mound no. 1 (Rusanova 1969, s. 8—9; 1973, s. 45).

I.II.II. Holovne (Kovel district, Volyn Oblast, Ukraine). Not far from the hillfort, on the edge of the meadow, there were four mounds: two large (about 20 m in diameter, about 1 m high) and two small, barely visible ones. They were placed in pairs: the small one next to the large one from the south-east. According to the local residents, there were several other «paired» mounds located not far from the excavated embankments, which were completely ploughed up (Kukharenko 1957, s. 2; 1961, s. 32).

132. Holovne, mound no. 1. Ø = 8 m; h = 0.4 m. The embankment contained a lot of stones, four indistinct fragments of pottery and a cow's tooth. At the horizon level in the centre of the mound there were many small charcoal pieces scattered in the form of a spot about 5 m in diameter and about 0.1 m thick in the centre. Beneath these pieces in the centre of the spot, the sand that made up the embankment was mixed with ash. According to the report documentation, no human bones were found, although the author of the excavation suggested that the ash and charcoal spot could be the remains of a cremation. A later publication did

на пляма може бути залишками трупоспалення. У пізнішій публікації все ж згадані дрібні уламки перепалених кісток (Кухаренко 1957, с. 2—3; 1961, с. 32).

133. Головне, курган 2. Ø = 20 м; h ≈ 1,5 м. Західна та центральна частини насипу були сильно пошкоджені ямою-землянкою. В насипі траплялися окремі камені та близько десятка фрагментів кераміки (три з них — ліпні, решта — гончарні). На рівні давньої поверхні виявлено зольно-вугільний прошарок у вигляді плями діаметром близько 13 м. Товщина прошарку в центральній частині кургану близько 0,2 м, до країв поступово сходив нанівець. Уздовж країв плями лежали залишки горілих колод, що ніби обрамляли її. Місцями на стиках колод збереглися залишки вертикальних стовпчиків, також перегорілих. У центрі плями, в товщі зольно-вугільного прошарку, знайдено кілька дрібних уламків перепалених людських кісток, розкиданих на площі діаметром близько 4 м (Кухаренко 1958, с. 24—25; 1961, с. 32).

I.II.III. Миляновичі (Ковельський р-н, Волинська обл., Україна). За 2 км від села в бік с. Торговище на низькій луці була розташована група з 10 курганних насипів, витягнута за віссю північний схід—південний захід. До неї входили п'ять великих (діаметром близько 20 м, висотою до 2 м) курганів і п'ять малих, один із яких розкопала 1969 р. І. П. Русанова. На відстані 0,5 м на захід від курганів, на підвищенні, було розташоване поселення з уламками гончарних посудин X—XI ст. (Русанова 1969, с. 6—7; 1973, с. 44).

134. Миляновичі, курган 1. Ø = 8,8—9,6 м; h = 0,6 м. По всьому насипу, особливо — в центрі, траплялися фрагменти посуду, серед яких переважали гончарні з відігнутими, навскіс зрізаними, вінцями, прикрашені хвилястим і лінійним орнаментом, і грубі ліпні з таким самим профілем. У центрі кургану на рівні горизонту розміщувалося невелике вогнище діаметром близько 0,5 м, що складалося з вугілля та попелу й уміщало дрібні перепалені кістки. Поруч із вогнищем у материку була викопана невелика ямка діаметром 0,4 м, глибиною 0,15 м. Навколо поховання зафіксовано сліди канавки, котра обмежувала підовальний (або підпрямокутний із заокругленими кутами) у плані майданчик розмірами 2,8 × 2 м, видовжений із заходу на схід. Ширина канавки 0,1—0,3 м, глибина 0,1—0,15 м; з північного заходу та південного заходу мала розриви, що, на думку авторки розкопок, може бути пов'язано з його поганою збереженістю. Навколо канавки, на відстані до 0,5 м від неї, з трьох боків лежали сім великих каменів. Північніше канавки розташовувалося ще одне скупчення вугілля та кілька перепалених кісточок. *Інвентар*: північніше канавки, поруч зі скупченням вугілля та кісток, — залізний ніж (Русанова 1969, с. 7; 1973, с. 44—45).

I.II.IV. Межирічка (Коростенський р-н, Житомирська обл., Україна). Могильник розміщувався

mention small fragments of burnt bones (Kukharenko 1957, s. 2—3; 1961, s. 32).

133. Holovne, mound no. 2. Ø = 20 m; h ≈ 1.5 m. The western and central parts of the embankment were heavily damaged by a pit-dugout. Some stones and about a dozen fragments of ceramics (three of them were handmade, the rest — wheelmade) were found in the mound. At the level of the ancient buried surface, an ashy and coal layer was observed in the form of a spot about 13 m in diameter. The thickness of the layer in the central part of the embankment was about 0.2 m, gradually decreasing towards the edges. Along the edges of the spot there were the remains of burnt logs that seemed to frame it. In some places at the joints of the logs, the remains of vertical pillars, also burnt out, were preserved. In the centre of the pit, in the thickness of the ashy and coal layer, several small fragments of burnt human bones were discovered, scattered over an area about of 4 m in diameter (Kukharenko 1958, s. 24—25; 1961, s. 32).

I.II.III. Mylianovuchi (Kovel district, Volyn Oblast, Ukraine). 2 km from the village towards Torhovyshche village in a low meadow there was a group of ten mounds elongated along the north-east—south-west axis. It included five large (about 20 m in diameter, up to 2 m high) mounds and five small ones, one of which was excavated in 1969 by I. P. Rusanova. At a distance of 0.5 m to the west of the mounds, on a raised area, there was a settlement with fragments of wheelmade vessels from the 10th—11th centuries (Rusanova 1969, s. 6—7; 1973, s. 44).

134. Mylianovychi, mound no. 1. Ø = 8.8—9.6 m; h = 0.6 m. Throughout the embankment, especially in the centre, there were fragments of vessels, among which wheelmade ones with bent, obliquely cut rims decorated with wavy and linear ornaments and coarse handmade ones with the same profile predominated. In the centre of the mound, at the horizon level, there was a small hearth of about 0.5 m in diameter, consisting of charcoal and ashes and containing small burnt bones. A small pit of 0.4 m in diameter and 0.15 m deep was dug in the original ground level next to the hearth. Traces of a groove were recorded around the burial, which bounded a sub-oval (or sub-rectangular with rounded corners) area measuring 2.8 × 2 m, elongated from west to east. The width of the groove was 0.1—0.3 m, the depth — 0.1—0.15 m; it had gaps in the north—west and south—west, which, according to the author of the excavations, may be due to its poor preservation. Around the groove, at a distance of up to 0.5 m from it, there were seven large stones on three sides. To the north of the groove there was another accumulation of charcoal and several burnt bones. *Inventory*: an iron knife was found to the north of the groove, next to the accumulation of charcoal and bones (Rusanova 1969, s. 7; 1973, s. 44—45).

I.II.IV. Mezyrichka (Korosten district, Zhytomyr Oblast, Ukraine). The cemetery was located on the high right bank of the Uzh River, in the forest, near

на високому правому березі р. Уж, серед лісу, поблизу ГЕС. Нараховано 12 курганів; два з них — великі (заввишки 2,2 і 1,5 м), решта — малі (заввишки 0,3—0,8 м). 1959 р. І. П. Русанова розкопала три насипи (Русанова 1959, с. 5; 1973, с. 39).

135. Межирічка, курган 1. Ø = 5,6—6 м; h = 0,6 м. У насипі траплялися окремі вуглики та фрагменти гончарної кераміки. На рівні горизонту виявлено вогнище, товщина якого в центральній частині кургану становила 5—7 см, у західній — до 0,2 м. У західній частині вогнище було більш насичене вугіллям і перекривало собою невелике заглиблення в материку. Крім того, на рівні горизонту лежали чотири камені, що утворювали прямокутник зі сторонами 3,6 × 3,2 м, орієнтований за віссю захід—схід. Уздовж його довгих сторін простежено шматки обгорілих колод; на думку авторки розкопок, тут розміщувалася прямокутна камера. У південно-західній частині гаданої камери на вогнищі було складено перепалені людські кістки, а поруч із ними знайдено уламки двох гончарних горщиків (Русанова 1959, с. 15; 1973, с. 39).

136. Межирічка, курган 2. Ø = 5,6 м; h = 0,4 м. Частина насипу зруйнована урвищем. На рівні горизонту виявлено вогнище завтовшки 5—8 см, а на ньому — залишки трьох обгорілих колод, дещо заглиблених у материк. У плані колоди утворюють прямокутник розмірами 2,6 × 1,8 м, орієнтований за віссю північний захід—південний схід. У центрі цієї конструкції на вогнищі зібрано перепалені кістки. Також тут виявлено залишки гончарної посудини (Русанова 1959, с. 15—16; 1973, с. 39).

137. Межирічка, курган 3. Ø = 8—8,5 м; h = 0,8 м. У насипі траплялись окремі вуглики та фрагменти гончарної кераміки. На рівні горизонту зафіксовано залишки вогнища товщиною близько 0,1 м, що в центрі кургану переривалися. Із західного боку на вогнищі лежали три камені, що утворювали одну лінію з півночі на південь, із південного — обгоріла колода, що лежала за лінією захід—схід, у східній та центральній частинах кургану — залишки ще двох обгорілих колод, перпендикулярних попередній. На думку авторки досліджень, у цьому кургані, як і в двох перших, на рівні денної поверхні розміщувалася дерев'яна камера розмірами 4,4 × 4,4 м, стінами орієнтована за сторонами світу. В її центральній частині траплялись окремі перепалені кістки, в південно-західній — уламки трьох гончарних горщиків (Русанова 1959, с. 16; 1973, с. 39).

I.II.V. Велика Горбаша (Звягельський р-н, Житомирська обл., Україна). На правому березі р. Церем (притока Случі) розташовувалася група з 14 курганів, що тягнулися трьома рядами з заходу на схід. Серед них є як великі (висотою до 2,5 м), так і малі (висотою близько 0,5 м). Частина насипів пошкоджена під час розкопок колодязем у 1914 р. Один курган розкопала І. П. Русанова в 1961 р. Далі на північ, за словами місцевих жителів, розміщувалося ще до 12 насипів, повністю розораних. На оранці було помічено п'ять плям від колишніх

the hydroelectric power station. There are 12 mounds; two of them are large (2.2 and 1.5 m high), the rest are small (0.3—0.8 m high). In 1959, I. P. Rusanova excavated three mounds (Rusanova 1959, s. 5; 1973, s. 39).

135. Mezhyrichka, mound no. 1. Ø = 5.6—6 m; h = 0.6 m. Some charcoal and wheelmade ceramic fragments were found in the embankment. At the horizon level, a hearth was found, the thickness of which was 5—7 cm in the central part of the mound, and up to 0.2 m in the western part. In the western part, the hearth was more saturated with charcoal and covered a small deepening in the original ground level. In addition, at the horizon level, there were four stones that formed a rectangle with sides of 3.6 × 3.2 m, oriented along the west—east axis. Pieces of burnt logs were traced along its long sides; according to the author of the excavations, a rectangular chamber was located here. In the south-western part of the hypothetical chamber, burnt human bones were placed on the hearth, and fragments of two wheelmade pots were found next to them (Rusanova 1959, s. 15; 1973, s. 39).

136. Mezhyrichka, mound no. 2. Ø = 5.6 m; h = 0.4 m. Part of the embankment is destroyed by a cliff. At the horizon level, a 5—8 cm thick hearth was found, and on it there were the remains of three burnt logs, somewhat deepened into the original ground level. In plan, the logs form a rectangle measuring 2.6 × 1.8 m, oriented along the north-west—south-east axis. In the centre of this structure, burnt bones were gathered on a hearth. The remains of a wheelmade vessel were also discovered here (Rusanova 1959, s. 15—16; 1973, s. 39).

137. Mezhyrichka, mound no. 3. Ø = 8—8.5 m; h = 0.8 m. Some charcoal and wheelmade ceramics fragments were found in the embankment. At the horizon level, the remains of a hearth of about 0.1 m thick were recorded, which was disrupted in the centre of the mound. On the western side of the hearth there were three stones forming a single line from north to south, on the southern side there was a burnt log lying behind the west—east line, and in the eastern and central parts of the mound there were the remains of two more burnt logs perpendicular to the previous one. According to the author of the research, this barrow, like the first two, had a wooden chamber measuring 4.4 × 4.4 m at the level of the buried surface, with walls oriented to the cardinal points. Some burnt bones were found in its central part, and fragments of three wheelmade pots in the south-western part (Rusanova 1959, s. 16; 1973, s. 39).

I.II.V. Velyka Horbasha (Zviahel district, Zhytomyr Oblast, Ukraine). On the right bank of the Tserem River (a tributary of the Slucha River) there was a group of 14 mounds arranged in three rows from west to east. Among them there are both large (up to 2.5 m high) and small ones (about 0.5 m high). Some of the embankments were damaged during excavations by a well in 1914. One mound was excavated by I. P. Rusanova in 1961. Further north, according to the local residents, there were up to 12 more barrows, completely

курганів і знайдено розрізнені кістки черепа людини. Один із розкопаних курганів містив кремаційне поховання, інший — інгумаційне на рівні горизонту. За 1 км південніше могильника виявлено селище з ліпною та ранньогончарною керамікою в підйомному матеріалі (Русанова 1961, с. 11; 1973, с. 41).

138. Велика Горбаша, курган 1. Ø = 6 м; h = 0,5 м. Починаючи з глибини 0,3 м до рівня давнього горизонту фіксувалася попеляста пляма розмірами 2,15 × 1,2 м, видовжена за віссю захід—схід. У межах плями простежено перегорілі колоди, що утворювали прямокутну конструкцію розмірами 1,6 × 0,8 м. Всередині конструкції на рівні горизонту траплялися вуглики та перепалені кістки, більш крупні з яких — уламки черепа та хребці — концентрувалися в її західній частині. Серед кісток знайдено нечисленні фрагменти ліпної кераміки (Русанова 1961, с. 11—12; 1973, с. 41).

I.II.VI. Добростани (Яворівський р-н, Львівська обл., Україна). Могильник розташований в ур. Залапин, на відстані 0,2 км на схід від городища середини X — початку XI ст. Він займав гребінь мису й тягнувся на 104 м за віссю захід—схід. Попід мисом протікає безіменний потік із заболоченими берегами, що впадає в р. Верещицю, ліву притоку Дністра. Некрополь налічував 12 курганів заввишки 0,3—1 м, діаметром 8—10 м. Один насип В. І. Шишак розкопав у 1988 р., ще три — в 1989 р. (Филипчук, Корчинський, Шишак 1988, с. 75—77; Шишак, Ляска 2013, с. 97, 108—109).

139. Добростани, курган 1. Ø = 10,8 м; h = 0,6 м. Слідів курганного рівчака, ритуальних вогнищ тощо не виявлено. У центральній і східній частинах кургану на рівні давнього горизонту та в насипі зафіксовано тонкий зольний прошарок площею 6 × 5,2 м. У межах цього прошарку виявлено кількадесят фрагментів кружального посуду зі слідами повторного обпалу та кальциновані людські кістки. Керамічний комплекс представлений уламками двох гончарних горщиків і сімома денцями. Вінця одного горщика мали навскіс зрізаний край, іншого — манжетоподібне закінчення. *Інвентар*: у межах зольного прошарку — залізний предмет (вушко від відра?) (Филипчук, Корчинський, Шишак 1988, с. 77—78; Шишак, Ляска 2013, с. 109—111).

140. Добростани, курган 2. Ø = 9 м; h = 0,6 м. У курганному насипі та на рівні давньої поверхні, під насипом (переважно в його центральній, східній і південно-східній частинах) і поза ним зафіксовано значну кількість уламків кружальної кераміки. Скупчення перепалених людських кісток (вага 21 г) містилося на північному краю курганного насипу та поза ним на площі 1,3 × 0,75 м. Біля північно-східного краю кургану виявлено стовпову ямку діаметром 0,25—0,3 м, завглибшки до 0,2 м. Поруч із нею, за межами насипу, зафіксовано скупчення кераміки. В керамічному комплексі кургану 2 переважали уламки горщиків із прямо та навскіс зрізаними краями вінець. Виявлено фрагмент денця миски (Кор-

ploughed out. The ploughing revealed five spots from former mounds and there were found fragmented human skull bones. One of the excavated embankments contained a cremation burial, the other one — an inhumation burial at horizon level. A settlement with handmade and early wheelmade ceramics among surface finds was discovered 1 km to the south of the cemetery (Rusanova 1961, s. 11; 1973, s. 41).

138. Velyka Horbasha, mound no. 1. Ø = 6 m; h = 0.5 m. Starting from a depth of 0.3 m to the level of the ancient horizon, an ash spot measuring 2.15 × 1.2 m, elongated along the west—east axis, was recorded. Within the spot, burnt logs were traced, forming a rectangular structure measuring 1.6 × 0.8 m. Inside the structure, there were coals and burnt bones at horizon level, the larger ones — skull fragments and vertebrae — concentrated in its western part. Among the bones there were discovered a few fragments of handmade ceramics (Rusanova 1961, s. 11—12; 1973, s. 41).

I.II.VI. Dobrostany (Yavoriv district, Lviv Oblast, Ukraine). The cemetery is located in Zalapyn tract, 0.2 km to the east of the hillfort from the mid-10th — early 11th centuries. It occupied the crest of a cape and extended 104 m along the west—east axis. An unnamed stream with swampy banks flows under the cape, flowing into the Vereshchytsia River, the left tributary of the Dnister River. The necropolis consisted of 12 mounds of 0.3—1 m high and 8—10 m in diameter. One embankment was excavated by V. I. Shyshak in 1988, and three more in 1989 (Fylypchuk, Korchynskyi, Shyshak 1988, s. 75—77; Shyshak, Liaska 2013, s. 97, 108—109).

139. Dobrostany, mound no. 1. Ø = 10.8 m; h = 0.6 m. No traces of a mound ditch, ritual fires, etc. were found. In the central and eastern parts of the mound, at the level of the ancient horizon and in the embankment, a thin ashy layer of 6 × 5.2 m was recorded. Within this layer, several dozen fragments of wheelmade ceramics with traces of secondary burning and calcined human bones were discovered. The ceramic complex is represented by fragments of two wheemade pots and seven bottoms. The rims of one pot had an obliquely cut edge, the other had a cuff-like ending. *Inventory*: within the ashy layer — an iron object (a bucket lug?) (Fylypchuk, Korchynskyi, Shyshak 1988, s. 77—78; Shyshak, Liaska 2013, s. 109—111).

140. Dobrostany, mound no. 2. Ø = 9 m; h = 0.6 m. In the mound and at the level of the ancient paleosurface, under the embankment (mainly in its central, eastern and south-eastern parts) and outside it, a significant number of fragments of wheelmade ceramics were recorded. A cluster of burnt human bones (weight of 21 g) was located on the northern edge of the embankment and outside it on an area of 1.3 × 0.75 m. A pillar pit of 0.25—0.3 m in diameter and up to 0.2 m deep was found near the north-eastern edge of the mound. Near it, outside the barrow, an accumulation of ceramics was revealed. The ceramic complex of mound no. 2 was dominated by fragments of pots with straight and obliquely cut rim edges. A fragment of the

чинський, Шишак 1989, с. 22—23; Шишак, Ляска 2013, с. 111—113).

141. Добростани, курган 3. Ø = 8,5 м; h = 0,6 м. У насипі знайдено близько двох десятків дрібних уламків гончарного посуду, зокрема і фрагмент вінця з навскіс зрізаним краєм. На північно-східному краю курганного насипу та поза ним на ділянці розміром 3,2 × 2,1 м зафіксовано значне скупчення перепалених людських кісток (маса 463 г). У південній частині цього скупчення знайдено обвуглену колоду діаметром 0,1—0,2 м, довжиною 2 м та конструктивно пов'язану з нею стовпову ямку діаметром 0,3 м, вкопану в материк на 0,2 м. Ще одне скупчення кальцинованих кісток площею 1,25 × 0,9 м виявлено південніше центру кургану на глибині 0,2—0,4 м від його вершини (Корчинський, Шишак 1989, с. 23—24; Шишак, Ляска 2013, с. 113—114).

142. Добростани, курган 4. Ø = 9,5 м; h = 0,6 м. На східному краю курганного насипу та поза його межами виявлено скупчення перепалених кісток розмірами 2,3 × 1,5 м. Ще одне скупчення кальцинованих кісток, зафіксоване в центрі кургану на рівні горизонту, займало площу 2 × 1,55 м. Загальна маса виявлених кісток 43 г. Поруч із обома скупченнями в курганному насипі та на рівні горизонту траплялися дрібні уламки кружальних горщиків. *Інвентар*: у південно-східній частині насипу — залізна підкова (пізнішого походження?) (Корчинський, Шишак 1989, с. 24—25; Шишак, Ляска 2013, с. 114—115).

I.II.VII. Горішні Шерівці (Чернівецький р-н, Чернівецька обл., Україна). На північ від села, в ур. Чоботарка, на терасах, розмежованих трьома струмками, виявлено велике селище VIII—X ст. З півночі до нього прилягав великий курганний могильник того самого часу. Більшу частину курганів розорано, від них на полі збереглися темні овальні плями діаметром близько 5 м, у межах яких знайдено кальциновані кістки, вугілля та уламки ліпних і гончарних посудин зі слідами вторинного обпалу. В лісі збереглися чотири невисокі кургани, один із яких розкопали 1981 р. І. П. Русанова та Б. О. Тимощук (1981, с. 7; Тимощук 1982, с. 166; 1990, с. 149—151).

143. Горішні Шерівці, курган б. №. Ø = 3 м; h = 0,3 м. Курган оточений кільцевим рівчаком завширшки 0,4—0,5 м, завглибшки 0,1—0,15 м, заповненим вуглистим ґрунтом. У насипі траплялися вуглики. Під насипом у центрі кургану виявлено дві ямки діаметрами 0,3 і 0,5 м, глибиною 0,1—0,15 м, заповнені вугіллям і дрібними перепаленими кістками (Русанова, Тимощук 1981, с. 7—8; Тимощук 1990, с. 151).

I.II.VIII. Чорнівка (Чернівецький р-н, Чернівецька обл., Україна). На пологому корінному правому березі р. Солонець було зафіксовано 85 (за іншими даними — понад 100) невеликих, ледь помітних, насипів, що безпосередньо прилягали до поселення Чорнівка III. Їхня висота не перевищу-

bottom of a bowl was found (Korchynskyi, Shyshak 1989, s. 22—23; Shyshak, Liaska 2013, s. 111—113).

141. Dobrostany, mound no. 3. Ø = 8.5 m; h = 0.6 m. About two dozen small fragments of wheelmade ceramics were found in the embankment, including a fragment of a rim with a slanting cut edge. On the north-eastern edge of the mound and beyond it, in an area measuring 3.2 × 2.1 m, a significant accumulation of burnt human bones (weight of 463 g) was recorded. In the southern part of this accumulation there was a burnt log of 0.1—0.2 m in diameter, 2 m long, and a pillar pit of 0.3 m in diameter, 0.2 m deep, was found, which was structurally connected to it. Another accumulation of calcined bones measuring 1.25 × 0.9 m was discovered to the south of the centre of the mound at a depth of 0.2—0.4 m from its top (Korchynskyi, Shyshak 1989, s. 23—24; Shyshak, Liaska 2013, s. 113—114).

142. Dobrostany, mound no. 4. Ø = 9.5 m; h = 0.6 m. On the eastern edge of the embankment and outside it, a cluster of burnt bones measuring 2.3 × 1.5 m was discovered. Another cluster of calcined bones was recorded in the centre of the mound at horizon level, covering an area of 2 × 1.55 m. The total weight of the found bones is 43 g. Small fragments of circular pots were found in the barrow and at the horizon level next to both clusters. *Inventory*: in the south-eastern part of the embankment — an iron horseshoe (of later origin?) (Korchynskyi, Shyshak 1989, s. 24—25; Shyshak, Liaska 2013, s. 114—115).

I.II.VII. Horishni Sherivtsi (Chernivtsi district, Chernivtsi Oblast, Ukraine). To the north of the village, in Chobotarka tract, a large settlement from the 8th—10th centuries was discovered on terraces separated by three streams. From the north a large mound cemetery of the same date was adjacent to the settlement. Most of the mounds have been ploughed up, and dark oval spots of about 5 m in diameter have been preserved on the field, within which calcined bones, charcoal, and fragments of handmade and wheelmade vessels with traces of secondary burning were discovered. Four low barrows have been preserved in the forest, one of which was excavated in 1981 by I. P. Rusanova and B. O. Tymoshchuk (Rusanova, Tymoshchuk 1981, s. 7; Tymoshchuk 1982, s. 166; 1990, s. 149—151).

143. Horishni Sherivtsi, mound w/o No. Ø = 3 m; h = 0.3 m. The mound is surrounded by a circular ditch of 0.4—0.5 m wide, 0.1—0.15 m deep, filled with charcoal soil. Coals were found in the embankment. Two pits of 0.3 m and 0.5 m in diameter and 0.1—0.15 m deep were found under the embankment in the centre of the barrow, filled with charcoal and small burnt bones (Rusanova, Timoshchuk 1981, s. 7—8; Timoshchuk 1990, s. 151).

I.II.VIII. Chornivka (Chernivtsi district, Chernivtsi Oblast, Ukraine). On the gently sloping root right bank of the Solonets River, 85 (according to other sources, more than 100) small, barely visible mounds were recorded, directly adjacent to the Chornivka 3 settlement. Their height did not exceed 0.5 m, diam-

вала 0,5 м, діаметр — 3—4 м. Кургани сильно розпливлися та поросли деревами (Русанова 1979, с. 8; Михайлина, Тимощук 1983, с. 216—217).

144. Чорнівка, курган 1. Ø = 3 м (початковий Ø = 2—2,6 м); h = 0,3 м. Курган оточений рівчаком із вертикальними стінками, ширина котрого в давнину становила 0,6 м, глибина — 0,3 м. У рівчаку знайдено вісім дрібних уламків ліпної кераміки; ще чотири виявлено в насипі. Підошва кургану була випалена, унаслідок чого утворився вуглистий шар завтовшки до 0,2 м. У центрі кургану розчищено вогнище діаметром до 0,8 м, товщиною 6—8 см. Ще одне, більш потужне (розміри 1,4 × 0,9 м, товщина 0,3 м), вогнище розташовувалося в північно-східній частині кургану й містило серед вугілля дрібні перепалені кістки та кістковий попіл. Також тут містилося скупчення (35 шт.) уламків ліпних посудин (слабо профільованих, із насічками на краях) та інших глиняних виробів (ллячок?), сильно перепалених у вогні. У західній частині кургану — глибока стовпова яма (діаметром 0,3 м, глибиною 0,5 м) та впущена зверху в насип невелика (діаметром 0,3 м, глибиною 0,15 м) яма з вугіллям і шістьома дрібними фрагментами ліпної кераміки (Русанова 1979, с. 8; Тимощук 1982, с. 188).

145. Чорнівка, курган 2. Ø = 3,4 м; h = 0,2 м. Курган пошкоджений деревами. Навколо нього проходив рівчак шириною 0,6 м, глибиною 0,2 м. У центрі кургану розміщувалась яма діаметром 0,6 м, завглибшки 0,3 м, заповнена вугіллям і кістковим попелом (Русанова 1979, с. 8; Тимощук 1982, с. 188).

146. Чорнівка, курган 3. Ø = 3,3—3,6 м; h = 0,2 м. Насип оточений рівчаком завширшки 0,4—0,6 м, завглибшки 0,2—0,4 м. У насипі та в заповненні рівчака знайдено 16 уламків ліпних та 32 уламки гончарних складнопрофільованих горщиків із хвилястим орнаментом. Поверхня під курганом була випалена, про що свідчить зольно-вугільний шар товщиною до 0,1 м. Зверху в насип кургану були запущені дві ями: одна — в центрі (діаметром 0,3 м, глибиною 0,3 м), інша — в північній частині (діаметром 0,5 м, глибиною 0,3 м). Поруч із останньою стояла кам'яна плита розмірами 0,4 × 0,3 м. У цій північній ямі та на підошві кургану знайдено перепалені кістки. *Інвентар*: на підошві кургану — залізний предмет (Русанова 1979, с. 9; Тимощук 1982, с. 189—190).

147. Чорнівка, курган 4. Ø = 2,5—3 м; h = 0,2 м. Навколо насипу — рівчак шириною 0,4—0,6 м, глибиною до 0,4 м із вертикальними стінками. У підошві кургану — вогнище діаметром 1,2 м, товщиною до 0,1 м, а ближче до центру — стовпова ямка діаметром 0,1 м, завглибшки 0,15 м (Русанова 1979, с. 9; Тимощук 1982, с. 190).

148. Чорнівка, курган 5. Ø = 2,8 м; h = 0,2 м. Навколо насипу — рівчак із вертикальними стінками, шириною 0,4 м, глибиною 0,4—0,5 м. У центрі кургану на рівні підошви — яма діаметром 0,3 м, завглибшки 5 см, заповнена вугіллям і дрібними перепаленими кістками. На захід від неї — стовпова ямка діаметром 0,15 м, глибиною 0,15 м. Зверху в

eter — 3—4 m. The barrows have been heavily spread out and overgrown with trees (Rusanova 1979, s. 8; Mikhailina, Timoshchuk 1983, s. 216—217).

144. Chornivka, mound no. 1. Ø = 3 m (originally Ø = 2—2.6 m); h = 0.3 m. The mound is surrounded by a ditch with vertical walls, which in ancient times was 0.6 m wide and 0.3 m deep. Eight small fragments of handmade ceramic vessels were found in the ditch; four more were found in the embankment. The bottom of the mound was burnt, resulting in a charcoal layer up to 0.2 m thick. In the centre of the barrow, a hearth up to 0.8 m in diameter and 6—8 cm thick was excavated. Another, more powerful hearth (1.4 × 0.9 m, 0.3 m thick) was located in the north-eastern part of the barrow and contained small burnt bones and bone ashes among the coals. It also contained a cluster (35 pieces) of fragments of handmade vessels (poorly profiled, with notches on the edges) and other pottery (ladles?), heavily burnt in the fire. In the western part of the mound there was a deep pillar pit (0.3 m in diameter, 0.5 m deep) and a small (0.3 m in diameter, 0.15 m deep) pit with charcoal and six small fragments of handmade pottery inlet into the embankment from above (Rusanova 1979, s. 8; Tymoshchuk 1982, s. 188).

145. Chornivka, mound no. 2. Ø = 3.4 m; h = 0.2 m. The barrow was damaged by trees. Around it was a ditch of 0.6 m wide and 0.2 m deep. In the centre of the mound there was a pit of 0.6 m in diameter and 0.3 m deep, filled with charcoal and bone ashes (Rusanova 1979, s. 8; Tymoshchuk 1982, s. 188).

146. Chornivka, mound no. 3. Ø = 3.3—3.6 m; h = 0.2 m. The mound is surrounded by a ditch 0.4—0.6 m wide and 0.2—0.4 m deep. In the embankment and in the ditch filling, 16 fragments of handmade and 32 fragments of wheelmade pots with complex profiles and wavy ornaments were found. The surface under the mound was burnt, as evidenced by an ash and charcoal layer up to 0.1 m thick. Two pits were dug into the embankment of the mound from above: one in the centre (0.3 m in diameter, 0.3 m deep) and the other one in the northern part (0.5 m in diameter, 0.3 m deep). Next to the latter there was a stone slab measuring 0.4 × 0.3 m. Burnt bones were found in this northern pit and on the bottom of the mound. *Inventory*: an iron object on the bottom of the mound (Rusanova 1979, s. 9; Tymoshchuk 1982, s. 189—190).

147. Chornivka, mound no. 4. Ø = 2.5—3 m; h = 0.2 m. Around the embankment there was a ditch of 0.4—0.6 m wide, up to 0.4 m deep with vertical walls. At the base of the barrow there was a hearth of 1.2 m in diameter and up to 0.1 m thick, and closer to the centre there was a pillar pit of 0.1 m in diameter and 0.15 m deep (Rusanova 1979, s. 9; Tymoshchuk 1982, s. 190).

148. Chornivka, mound no. 5. Ø = 2.8 m; h = 0.2 m. Around the mound there was a ditch with vertical walls, 0.4 m wide and 0.4—0.5 m deep. In the centre of the mound, at the level of the bottom, there was a pit of 0.3 m in diameter and 5 cm deep, filled with charcoal and small burnt bones. To the west of it there was a pillar pit of 0.15 m in diameter and 0.15 m deep. From above, another pit (0.4 m in diameter, 0.3 m deep) was

насип була запущена ще одна яма (діаметром 0,4 м, глибиною 0,3 м), в якій містилися вуглики та перепалені кістки (Русанова 1979, с. 9; Тимощук 1982, с. 190).

149. Чорнівка, курган 6. Ø = 2,4 м; h = 0,3 м. Насип оточений рівчаком завширшки 0,3—0,4 м, завглибшки 0,2—0,4 м. На підошві кургану в його північно-західній частині містилося вогнище діаметром 0,7 м, а південніше — стовпова ямка діаметром 0,2 м, глибиною 0,2 м (Русанова 1979, с. 9; Тимощук 1982, с. 190).

150. Чорнівка, курган 7. Ø = 2,9 м; h = 0,3 м. Курган був оточений рівчаком шириною 0,4 м, глибиною 0,2—0,35 м. У підошві кургану — яма діаметром 0,8 м, глибиною 0,2—0,3 м, заповнена вугіллям, золою та кістковим попелом (Русанова 1979, с. 10; Тимощук 1982, с. 190).

151. Чорнівка, курган 8. Ø = 1,6—2 м; h = 0,3 м. Навколо насипу — рівчак шириною 0,4 м, глибиною 0,2 м. Підошва кургану була випалена та вкрита шаром золи та вугілля товщиною 6—8 см. У насипі, в заповнені рівчака та у вугільному шарі знайдено 30 дрібних уламків гончарних посудин (Русанова 1979, с. 10; Тимощук 1982, с. 190).

152. Чорнівка, курган 9. Ø = 3,4 м (початковий Ø = 2—2,6 м); h = 0,4 м. Навколо насипу — рівчак шириною 0,4 м, глибиною 0,2—0,3 м. Підошва випалена. В її західній частині — стовпова ямка діаметром 0,3 м, глибиною 0,26 м. У насип запущено дві ями (діаметр 0,3 і 0,4 м, глибина 0,2 і 0,25 м, відповідно), заповнені вугіллям і золою. В кургані знайдено дев'ять фрагментів гончарної кераміки (Русанова 1979, с. 10; Тимощук 1982, с. 190).

153. Чорнівка, курган 10. Ø = 2,9 м (початковий Ø = 1,4—2,2 м); h = 0,2 м. Навколо кургану проходив рівчак шириною 0,4 м, глибиною 0,2—0,3 м. У північній частині підошви — овальне вогнище, розмірами 0,5 × 0,3 м, з перепаленими кістками. В південній частині — велика яма неправильної форми, заглиблена в материк на 0,4 м (імовірно, пізнішого проходження). У насипі, в заповнені рівчака та в ямі знайдено близько 90 уламків гончарної та понад 30 уламків ліпної кераміки (Русанова 1979, с. 10; Тимощук 1982, с. 190).

dug into the mound, containing coals and burnt bones (Rusanova 1979, s. 9; Tymoshchuk 1982, s. 190).

149. Chornivka, mound no. 6. Ø = 2.4 m; h = 0.3 m. The mound is surrounded by a ditch of 0.3—0.4 m wide and 0.2—0.4 m deep. On the bottom of the barrow in its north-western part there was a hearth of 0.7 m in diameter, and to the south — a pillar pit of 0.2 m in diameter and 0.2 m deep (Rusanova 1979, s. 9; Tymoshchuk 1982, s. 190).

150. Chornivka, mound no. 7. Ø = 2.9 m; h = 0.3 m. The mound was surrounded by a ditch of 0.4 m wide and 0.2—0.35 m deep. At the base of the mound there is a pit 0.8 m in diameter, 0.2—0.3 m deep, filled with coal, ash and bone ash (Rusanova 1979, s. 10; Tymoshchuk 1982, s. 190).

151. Chornivka, mound no. 8. Ø = 1.6—2 m; h = 0.3 m. Around the embankment there was a ditch of 0.4 m wide, 0.2 m deep. The bottom of the mound was burnt and covered with a layer of ash and charcoal of 6—8 cm thick. In the embankment, in the ditch filling and in the charcoal layer, 30 small fragments of wheelmade vessels were found (Rusanova 1979, s. 10; Tymoshchuk 1982, s. 190).

152. Chornivka, mound no. 9. Ø = 3.4 m (originally Ø = 2—2.6 m); h = 0.4 m. Around the embankment there was a ditch of 0.4 m wide, 0.2—0.3 m deep. The bottom was burnt. In its western part there was a pillar pit of 0.3 m in diameter and 0.26 m deep. Two pits (0.3 m and 0.4 m in diameter, 0.2 m and 0.25 m deep, respectively) filled with coal and ash were inlet into the embankment. Nine fragments of wheelmade ceramics were found in the mound (Rusanova 1979, s. 10; Tymoshchuk 1982, s. 190).

153. Chornivka, mound no. 10. Ø = 2.9 m (originally Ø = 1.4—2.2 m); h = 0.2 m. Around the mound was a ditch of 0.4 m wide and 0.2—0.3 m deep. In the northern part of the bottom there was an oval hearth, 0.5 × 0.3 m in size, with burnt bones. In the southern part, there was a large pit of irregular shape, deepened into the original ground level by 0.4 m (probably of a later origin). About 90 fragments of wheelmade and more than 30 fragments of handmade ceramics were found in the embankment, in the ditch filling and in the pit (Rusanova 1979, s. 10; Tymoshchuk 1982, s. 190).

Додаток II

КАТАЛОГ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ ЗАКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

II.I. Червеньово (Мукачівський р-н, Закарпатська обл., Україна). Могильник розташований на відстані 1,5 км на південний захід від с. Червеньова, в ур. Козуптове у заболоченому дубовому лісі. Пам'ятка займала площу 216 × 110 м і була видовжена з південного заходу на північний схід. Кургани без будь-якої системи були розміщені на відстані 1—25 м один від одного. У 1930-х рр. Й. Янкович зафіксував на некрополі 18 курганів, три з яких він розкопав у 1932 р., ще десять — у 1938 р. 1959 р. один насип дослідив Ф. М. Потушняк, а в 1961 і 1966 рр. п'ять курганів розкопав С. І. Пеняк, котрий нарахував на могильнику 40 насипів. У 2010 р. І. А. Прохненко зафіксував на могильнику 27 насипів діаметром 5—13 м, заввишки 0,25—0,85 м і дослідив два з них (Пеняк 1980, с. 81; Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010, с. 25—26; Прохненко, Мойжес 2011, с. 275).

1. Червеньово, курган 1/1932. У різних частинах насипу траплялися уламки кераміки та шматки деревного вугілля. На глибині 0,6 м у південно-східній частині кургану виявлено глиняну урну, наповнену ретельно перебраними й очищеними перепаленими людськими кістками (Пеняк 1968, с. 597; 1980, с. 81—83).

2. Червеньово, курган 2/1932. Ø = 10 м; h = 0,6 м. У північній частині кургану на глибині 0,3 м було виявлено шар деревного вугілля, а під ним — уламки невеликої посудини. В південній частині кургану, ближче до краю, знайдено горщик-урну, наповнену перепаленими людськими кістками (Пеняк 1968, с. 598; 1980, с. 83).

3. Червеньово, курган 3/1932. h = 0,85 м. У південно-західній частині кургану на глибині 0,5 м знайдено велику фрагментовану урну, прикрашену хвилястим орнаментом. Від урни до центру кургану тягнувся шар вугілля, попелу та перепалених людських кісток. *Інвентар*: у шарі вугілля та попелу — дрібні залізні предмети, пошкоджені вогнем (Пеняк 1968, с. 598; 1980, с. 84).

4—13. Червеньово, кургани 4—13/1938. Ø = 8-11 м; h = 0,5—0,8 м. У кожному кургані окремо від кісток було зафіксовано залишки ритуальних вогнищ у вигляді скупчень деревного вугілля, попелу та обпаленої глини. Саме біля цих скупчень розміщувалася більша частина виявлених у курганах уламків кераміки. Рештки кремації були розміщені на рівні горизонту, в урнах або без них (у вигляді скупчень протяжністю 0,8—1 м), рідше — у невеликих ямках. В одному випадку на краю насипу лежала урна, поруч із нею — перепалені кістки, а в центрі кургану розташовувалося ще одне скупчення кісток, прикрите (?) великими уламками горщика. Урнами служили сильно обпалені гончарні гор-

Appendix II

CATALOGUE OF SLAVIC BURIALS AND CEMETERIES OF ZAKARPATTIA OF THE LAST QUARTER OF THE 1st millennium AD

II.I. Cherveniovo (Mukacheve district, Zakarpattia Oblast, Ukraine). The cemetery is located at a distance of 1.5 km to the south-west from Cherveniovo village, in Kozuptove tract in a swampy oak forest. The site covered an area of 216 × 110 m and was elongated from south-west to north-east. The mounds without any system were placed at a distance of 1—25 m from each other. In the 1930s, J. Jankovich recorded 18 mounds on the necropolis, three of which he excavated in 1932, ten more in 1938. In 1959, one mound was investigated by F. M. Potushniak, and in 1961 and 1966, five mounds were excavated by S. I. Peniak, who counted 40 embankments on the cemetery. In 2010, I. A. Prokhnenko recorded 27 mounds of 5—13 m in diameter and 0.25—0.85 m high at the cemetery and investigated two of them (Peniak 1980, s. 81; Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010, s. 25—26; Prokhnenko, Moizhes 2011, s. 275).

1. Cherveniovo, mound no. 1/1932. In different parts of the embankment there were fragments of ceramics and pieces of charcoal. At a depth of 0.6 m in the south-eastern part of the barrow, a clay urn filled with carefully sorted and cleaned burnt human bones was found (Peniak 1968, s. 597; 1980, s. 81—83).

2. Cherveniovo, mound no. 2/1932. Ø = 10 m; h = 0.6 m. In the northern part of the barrow at a depth of 0.3 m a layer of charcoal was revealed, and under it — fragments of a small vessel. In the southern part of the mound, closer to the edge, a pot-urn filled with burnt human bones was found (Peniak 1968, s. 598; 1980, s. 83).

3. Cherveniovo, mound no. 3/1932. h = 0.85 m. In the south-western part of the barrow at a depth of 0.5 m, a large fragmented urn decorated with wavy ornaments was found. A layer of charcoal, ashes and burnt human bones extended from the urn to the centre of the mound. *Inventory*: small iron objects damaged by fire in the layer of coal and ash (Peniak 1968, s. 598; 1980, s. 84).

4—13. Cherveniovo, mounds nos. 4—13/1938. Ø = 8—11 m; h = 0.5—0.8 m. In each barrow, apart from the bones, the remains of ritual fires were recorded in the form of accumulations of charcoal, ash and burnt clay. Most of the pottery sherds found in the mounds were located near these clusters. The cremation remains were placed at the horizon level, in urns or without them (in the form of clusters of 0.8—1 m long), and less often in small pits. In one case, there was an urn on the edge of the embankment, burnt bones next to it, and in the centre of the mound there was another cluster of bones covered (?) by large fragments of a pot. The urns were heavily burnt wheelmade pots with a

щики з шорсткою поверхнею та домішками піску в тісті. Вони були прикрашені лінійним, хвилястим або зигзагоподібним орнаментом. *Інвентар*: у двох похованнях між кістками — тонкі залізні пластини (залишки ножів?); ще в одному, окремо від кісток, — три бронзові поясні прикраси (?): більша та дві менші (Jankovich 1942, 298—299, 303 old.).

14. Червеньово, курган 1/1959. Ø = 8 м; h = 0,5 м. У різних частинах курганного насипу траплялися скупчення деревного вугілля, попіл, окремі фрагменти кераміки та обпалена глина. В центрі кургану містилась ямка діаметром 0,25 м, глибиною 0,15 м, із купкою кальцинованих людських кісток. Виявлені фрагменти кераміки належали одній ліпній неорнаментованій посудині з опуклими плічками та відігнутими назовні вінцями; в тісті — домішки крупнозернистого піску (Пеняк 1980, с. 84—85).

15. Червеньово, курган 1/1961. Ø = 6 м; h = 0,23 м. У насипі траплялися деревні вуглики та їхні скупчення, кілька перепалених людських кісток та фрагменти ліпної кераміки. Найбільше подібне скупчення було виявлено в північно-західній частині кургану й займало площу 2 × 1,5 м. У південній частині на глибині 0,43 м (рівень давнього горизонту) — два скупчення (0,8 × 0,56 м і 0,4 × 0,3 м, відповідно) перепалених людських кісток у вигляді шару завтовшки 8—10 см. Скупчення розташовані на відстані 0,25 м одне від одного, між ними траплялися окремі перепалені кістки. Всі кістки були ретельно перебрані, про що свідчить відсутність між ними вугликів і попелу. *Інвентар*: серед кісток — три дрібні залізні предмети поганої збереженості (Пеняк 1961, с. 2—4; 1968, с. 597; 1980, с. 85).

16. Червеньово, курган 2/1961. Ø = 5 м; h = 0,32 м. Починаючи з глибини 0,3 м в різних частинах насипу траплялися фрагменти ліпної кераміки, окремі сильно перепалені кістки людини та невеликі їхні скупчення, деревні вуглики. Основне скупчення людських кісток і вугликів, виявлене в південній частині на глибині 0,35—0,38 м, було витягнуте в плані за віссю північ—південь і займало площу 1,8 × 0,3 м (Пеняк 1961, с. 4—5; 1980, с. 85—86).

17. Червеньово, курган 3 (5/1961). Ø = 6 м; h = 0,3 м. У різних частинах кургану на глибині 0,25—0,6 м виявлено невеликі скупчення фрагментів ліпної кераміки, вугликів і перепалених людських кісток. На глибині 0,4—0,5 м (рівень давнього горизонту) в південно-західній частині кургану — майданчик із обпаленої глини площею 0,6 × 0,6 м, на якому концентрувалися деревні вуглики та уламки кераміки — залишки ритуального вогнища. Основне скупчення вугликів, перепалених людських кісток та фрагментів ліпної кераміки розміщувалося дещо північніше центру кургану на рівні давнього горизонту. Воно мало овальну форму й займало площу 3,2 × 1,3 м, видовжену за віссю північ—південь (Пеняк 1961, с. 7—9; 1968, с. 599—600; 1980, с. 86—88).

18. Червеньово, курган 4/1966. Ø = 8 м; h = 0,3 м. У південно-західній частині кургану на глибині 0,45—0,5 м траплялися деревні вуглики та уламки ліпного посуду. Основне скупчення перепалених

rough surface and sand impurities in the clay. They were decorated with linear, wavy or zigzag ornaments. *Inventory*: two burials contained thin iron plates (remains of knives?) between the bones; another one, separately from the bones, contained three bronze belt adornments (?): a larger and two smaller ones (Jankovich 1942, 298—299, 303 old.).

14. Chervenovo, mound 1/1959. Ø = 8 m; h = 0.5 m. In different parts of the mound there were accumulations of charcoal, ashes, some fragments of ceramics and burnt clay. In the centre of the mound there was a 0.25 m diameter, 0.15 m deep pit with a pile of calcified human bones. The discovered pottery fragments belonged to a single moulded, unornamented vessel with convex shoulders and outwardly bent rims; the dough contained coarse sand (Peniak 1980, p. 84—85).

15. Chervenovo, mound 1/1961. Ø = 6 m; h = 0.23 m. The mound contained charcoal embers and their clusters, several burnt human bones and fragments of moulded pottery. The largest such accumulation was found in the north-western part of the barrow and covered an area of 2 × 1.5 m. In the southern part, at a depth of 0.43 m (the level of the ancient horizon), there are two clusters (0.8 × 0.56 m and 0.4 × 0.3 m, respectively) of burnt human bones in the form of a layer of 8—10 cm thick. The clusters are located at a distance of 0.25 m from each other, with some burnt bones between them. All the bones were carefully sorted, as evidenced by the absence of coals and ash between them. *Inventory*: among the bones there were three small iron objects of low preservation (Peniak 1961, s. 2—4; 1968, s. 597; 1980, s. 85).

16. Cherveniovo, mound no. 2/1961. Ø = 5 m; h = 0.32 m. Starting from a depth of 0.3 m, fragments of handmade ceramics, separate heavily burnt human bones and small clusters of them, and charcoal pieces were found in different parts of the embankment. The main accumulation of human bones and charcoal, discovered in the southern part at a depth of 0.35—0.38 m, was elongated in plan along the north—south axis and covered an area of 1.8 × 0.3 m (Peniak 1961, s. 4—5; 1980, s. 85—86).

17. Cherveniovo, mound no. 3 (5/1961). Ø = 6 m; h = 0.3 m. In different parts of the barrow at a depth of 0.25—0.6 m, small accumulations of handmade ceramic fragments, coals and burnt human bones were found. At a depth of 0.4—0.5 m (the level of the ancient horizon) in the south-western part of the mound there is a 0.6 × 0.6 m area of burnt clay, which contained charcoal pieces and fragments of ceramics — the remains of a ritual fire. The main accumulation of charcoal, burnt human bones and fragments of handmade vessels was located slightly north of the centre of the mound at the level of the ancient horizon. It was oval in shape and covered an area of 3.2 × 1.3 m, elongated along the north—south axis (Peniak 1961, s. 7—9; 1968, s. 599—600; 1980, s. 86—88).

18. Cherveniovo, mound no. 4/1966. Ø = 8 m; h = 0.3 m. In the south-western part of the mound, at a depth of 0.45—0.5 m, charcoal pieces and fragments of handmade ceramics were discovered. The main ac-

людських кісток і попелу, завтовшки 0,3 м, розміщувалося на рівні давнього горизонту в південно-західній частині кургану й займало площу 1,4 × 1,2 м. Кістки були ретельно очищені від залишків кострища (Пеняк 1968, с. 600; 1980, с. 88-89).

19. Червеньово, курган 5/1966. Ø = 7 м; h = 0,39 м. У різних місцях на глибині 0,4—0,47 м траплялися уламки ліпної кераміки. В південно-східній частині кургану — велике скупчення перепалених людських кісток і попелу площею 1,6 × 1,1 м. Шар кісток, ретельно очищених від залишків кострища, в окремих місцях мав товщину 0,15—0,2 м. За 1 м південніше центру — залишки ритуального вогнища у вигляді скупчення деревного вугілля на майданчику з обпаленої глини розмірами 0,4 × 0,25 м. *Інвентар*: серед залишків кремації — уламок невизначеного залізного предмета (пряжки?); у південно-західній частині кургану, на глибині 0,29 м — залізний ніж (Пеняк 1968, с. 600; 1980, с. 89).

20. Червеньово, курган 12. Ø = 13 м; h = 0,6 м. У насипі на різній глибині траплялися фрагменти ліпного посуду, дрібні кальциновані кістки та шматки деревного вугілля. Два поховання, виявлені в південно-східній частині кургану на глибині 0,5—0,6 м, представлені скупченнями великих кісток і вугілля завтовшки 0,1 м. У похованні 1 скупчення кісток (маса 1,243 кг) простежено на ділянці розміром 0,65 × 0,4 м. На відстані 0,2 м від нього стояла денна частина ліпного горщика. Поховання 2 (0,422 кг) було розміщене за 0,6 м на північ від поховання 1 і займало площу 0,8 × 0,15 м. *Інвентар*: при похованні 2 — залізні дужки та обідок відра; в південно-західному секторі кургану на глибині 0,6 м — частина залізної пряжки округлої форми (Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010, с. 26; Прохненко, Мойжес 2011, с. 275).

21. Червеньово, курган 13. Ø = 10 м; h = 0,4 м. Насип пошкоджений численними перекопами. Поховання представлене скупченням великих кальцинованих кісток (вага 4,233 кг), розташованим у південній частині підошви кургану на площі 1,3 × 0,9 м. Біля поховання з західного боку стояла денна частина ліпного горщика. *Інвентар*: залізний ніж, дві оплавлені скляні намистини блакитного та білого кольорів і фрагмент бронзової орнаментованої пластинки (Котигорошко, Прохненко, Мойжес 2010, с. 26—27; Прохненко, Мойжес 2011, с. 275—276).

II.II. Зняцьово (Мукачівський р-н, Закарпатська обл., Україна). Курганний некрополь розташований між сс. Зняцьово і Драгиня. Насипи, згруповані по три—чотири, тягнулися на 3 км вздовж р. Мертвецької (Малої Латориці), на відстані 10—15 м від її русла. Т. Легоцький нараховув у могильнику 91 курган, що утворювали дві групи, і розкопав чотири з них. 1961 р. в південній групі, розташованій ближче до с. Драгиня, С. І. Пеняк дослідив два насипи, а в 1962 р — ще три (Пеняк 1968, с. 600; 1980, с. 78).

22—25. Зняцьово, кургани 1—4, 1896 р. Під курганними насипами знайдено залишки деревного вугілля, попіл і фрагменти грубої кераміки (Lehoczky 1892, 81 old.).

cumulation of burnt human bones and ashes, 0.3 m thick, was located at the level of the ancient horizon in the south-western part of the barrow and covered an area of 1.4 × 1.2 m. The bones were thoroughly cleansed from the remains of the funeral pyre (Peniak 1968, s. 600; 1980, s. 88 89).

19. Cherveniovo, mound no. 5/1966. Ø = 7 m; h = 0.39 m. In different places at a depth of 0.4—0.47 m fragments of handmade ceramics were found. In the south-eastern part of the mound there was a large accumulation of burnt human bones and ashes measuring 1.6 × 1.1 m. The layer of bones, thoroughly cleansed from the remains of the fire, was 0.15—0.2 m thick in some places. 1 m south of the centre are the remains of a ritual fire in the form of a charcoal cluster on a 0.4 × 0.25 m platform of burnt clay. *Inventory*: among the remains of cremation — a fragment of an unidentified iron object (a buckle?); in the south-western part of the embankment, at a depth of 0.29 m — an iron knife (Peniak 1968, s. 600; 1980, s. 89).

20. Cherveniovo, mound no. 12. Ø = 13 m; h = 0.6 m. Fragments of handmade ceramics, small calcined bones and pieces of charcoal were discovered in the mound at different depths. Two burials found in the south-eastern part of the barrow at a depth of 0.5—0.6 m were represented by accumulations of large bones and charcoal of 0.1 m thick. In burial no. 1, a bone cluster (weight of 1.243 kg) was traced in an area measuring 0.65 × 0.4 m. At a distance of 0.2 m from it was the bottom of a handmade pot. Burial no. 2 (0.422 kg) was located 0.6 m north from burial no. 1 and covered an area of 0.8 × 0.15 m. *Inventory*: at burial no. 2 — iron brackets and a bucket rim; in the south-western sector of the mound at a depth of 0.6 m — part of a circular iron buckle (Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010, s. 26; Prokhnenko, Moizhes 2011, s. 275).

21. Cherveniovo, barrow no. 13. Ø = 10 m; h = 0.4 m. The mound is damaged by numerous diggings. The burial is represented by a cluster of large calcined bones (weight of 4.233 kg) located in the southern part of the barrow's bottom on an area of 1.3 × 0.9 m. The western side of the burial was marked by the bottom of a handmade pot. *Inventory*: an iron knife, two melted glass beads of blue and white colours and a fragment of a bronze ornamented plate (Kotigoroshko, Prokhnenko, Moizhes 2010, s. 26—27; Prokhnenko, Moizhes 2011, s. 275—276).

II.II. Zniatsiovo (Mukacheve district, Zakarpattia Oblast, Ukraine). The mound necropolis is located between villages Zniatsiovo and Drahynia. The mounds, grouped in three or four, extended for 3 km along the Mertvetska River (Mala Latorytsia), at a distance of 10—15 m from its bed. T. Lehotskyi counted 91 barrows in the cemetery, which formed two groups, and excavated four of them. In 1961, in the southern group, located closer to the Drahynia village, S. I. Peniak investigated two mounds, and in 1962 — three more (Peniak 1968, s. 600; 1980, s. 78).

22—25. Zniatsiovo, mounds nos. 1—4, 1896. Charcoal remains, ashes and fragments of coarse pottery

26. Зняцьово, курган 1 (3/1961). Ø = 11 м; h = 0,46 м. У південно-західній частині кургану на глибині 0,2—0,4 м виявлено сліди вогнища неправильної прямокутної форми розмірами 6,5 × 5,14 м, орієнтованого за віссю північний схід—південний захід. Шар деревного вугілля потужністю 5—25 см залягав на тонкому прошарку обпаленої глини, на рівні давнього горизонту. Окремі скупчення вугликів зафіксовано й у інших частинах насипу. Слідів поховання та залишків кераміки не виявлено (Пеняк 1961, с. 5—6; 1980, с. 78—79).

27. Зняцьово, курган 2 (4/1961). Ø = 6,6 м; h = 0,2 м. По всьому насипі траплялися деревні вуглики та їхні скупчення. У південно-східній частині кургану на глибині 0,5 м зафіксовано сліди вогнища підпрямокутної форми, розмірами 1,8 × 1,2 м. Шар вугілля товщиною 5 см залягав на тонкому прошарку обпаленої до червоного кольору глини. Слідів поховання не виявлено (Пеняк 1961, с. 6—7; 1980, с. 79).

28. Зняцьово, курган 3 (1/1962). Ø = 6 м; h = 0,53 м. У північно-західній і південно-східній частинах кургану на глибині 0,2—0,4 м виявлено скупчення деревного вугілля чи окремі вуглики. На глибині 0,4 м у південно-східній частині кургану зафіксовано витягнутий за віссю захід—схід шар завтовшки 2—9 см, що складався з глини, попелу, окремих вугликів і сильно перепалених людських кісток, які займали площу 2,2 × 0,65 м (Пеняк 1962, с. 4—5; 1980, с. 79).

29. Зняцьово, курган 4 (2/1962). Ø = 8 м; h = 0,45 м. По всьому насипі фіксувалися деревні вуглики та їхні скупчення. У північно-західному та південно-східному секторах на глибині 0,2—0,4 м траплялися окремі скупчення деревного вугілля та перепалені людські кістки. Вони утворювали пляму площею 3 × 1,4 м, товщиною 2—7 см, видовжену з північного заходу на південний схід. Кальциновані кістки людини виявлено також і в центральній частині кургану на глибині 0,6 м. Фрагментів кераміки не знайдено (Пеняк 1962, с. 5—7; 1980, с. 79—81).

30. Зняцьово, курган 5 (3/1962). Ø = 7 м; h = 0,43 м. Південно-західна частина кургану була зруйнована окопом часів Другої світової війни. На глибині 0,2—0,4 м у північно-західній та північно-східній частинах насипу траплялися окремі вуглики, їхні скупчення та дрібні шматки обпаленої глини. Рештки поховання виявлено в північній і центральній частинах кургану на глибині 0,4—0,5 м. Вони були представлені скупченням перепалених людських кісток, попелу й вугликів розмірами 1,2 × 0,7 м, завтовшки 5—25 см, видовженим за віссю північ—південь (Пеняк 1962, с. 7—8; 1980, с. 81).

were found under the mound embankments (Lehoczky 1892, 81 old.).

26. Zniatsiovo, mound no. 1 (3/1961). Ø = 11 m; h = 0.46 m. In the south-western part of the mound, at a depth of 0.2—0.4 m, traces of an irregular rectangular hearth measuring 6.5 × 5.14 m, orientated along the north-east—south-west axis, were found. A 5—25 cm thick layer of charcoal was lying on a thin layer of burnt clay, at the level of the ancient horizon. Some charcoal accumulations were also recorded in other parts of the mound. No traces of burial or pottery remains were found (Peniak 1961, s. 5—6; 1980, s. 78—79).

27. Zniatsiovo, mound no. 2 (4/1961). Ø = 6.6 m; h = 0.2 m. Charcoal pieces and their clusters were found throughout the mound. In the south-eastern part of the barrow at a depth of 0.5 m, traces of a subrectangular hearth, measuring 1.8 × 1.2 m, were recorded. A 5 cm thick layer of charcoal was lying on a thin layer of red-burnt clay. No traces of burial were identified (Peniak 1961, s. 6—7; 1980, s. 79).

28. Zniatsiovo, mound no. 3 (1/1962). Ø = 6 m; h = 0.53 m. In the north-western and south-eastern parts of the mound at a depth of 0.2—0.4 m, accumulations of charcoal or individual coals were discovered. At a depth of 0.4 m in the south-eastern part of the barrow, a layer of 2—9 cm thick, elongated along the west—east axis, consisting of clay, ash, separate coals and heavily burnt human bones, covering an area of 2.2 × 0.65 m, was recorded (Peniak 1962, s. 4—5; 1980, s. 79).

29. Zniatsiovo, mound no. 4 (2/1962). Ø = 8 m; h = 0.45 m. Charcoal pieces and their clusters were recorded all over the mound. In the north-western and south-eastern sectors, at a depth of 0.2—0.4 m, there were separate clusters of charcoal and burnt human bones. They formed a spot of 3 × 1.4 m, 2—7 cm thick, and extended from north-west to south-east. Calcined human bones were also found in the central part of the barrow at a depth of 0.6 m. No ceramic fragments were identified (Peniak 1962, s. 5—7; 1980, s. 79—81).

30. Zniatsiovo, mound no. 5 (3/1962). Ø = 7 m; h = 0.43 m. The south-western part of the mound was destroyed by a trench of the World War II period. At a depth of 0.2—0.4 m in the north-western and north-eastern parts of the embankment, individual charcoal, their clusters and small pieces of burnt clay were discovered. The remains of the burial were found in the northern and central parts of the mound at a depth of 0.4—0.5 m. They were represented by a cluster of burnt human bones, ashes and coals measuring 1.2 × 0.7 m, 5—25 cm thick, elongated along the north—south axis (Peniak 1962, s. 7—8; 1980, s. 81).

Додаток III | Appendix III

КАТАЛОГ КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ І МОГИЛЬНИКІВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

CATALOGUE OF CREMATION BURIALS AND CEMETERIES OF THE ROMNY CULTURE

III.I. Седнів (Чернігівський р-н, Чернігівська обл., Україна). На виїзді із Седнева в напрямку Городні, крім великих курганів із залишками кремації на місці, було розташовано до сотні порівняно невеликих насипів (діаметром 3,3—8,9 м, заввишки близько 0,7—2,1 м). 26 із них розкопав Д. Я. Самоквасов у 1874 і 1878 рр. (Самоквасов 1878, с. 194; 1908, с. 204—205; 1916, с. 68—69).

1—26. Седнів, кургани б. №№. Ø ≈ 3,3—8,9 м; h ≈ 0,7—2,1 м. Загалом у найближчій до села частині могильника (при виїзді в Городню) розкопано 26 курганів. На висоті близько 0,7—1,4 м від рівня горизонту в двох курганах виявлено по дві поховальні урни, в решті — по одній. У п'яти випадках поруч із урнами знайдено порожні горщики — стравниці (в деяких траплялися тваринні кістки). *Інвентар*: дрібні срібні, бронзові та скляні злитки, кілька вцілілих намистин, уламки сережок і кілець (Самоквасов 1878, с. 194; 1908, с. 204—205; 1916, с. 69).

III.II. Леньків (Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Україна). У східній частині городища ранньозалізної доби Киселівка II С. А. Гатцук у 1907 р. виявив три земляні насипи, розташовані ланцюжком на незначній відстані один від одного. Не будучи впевненим у призначенні насипів, дослідник вирішив розкопати один із них (Кравченко 2015, с. 116).

27. Леньків, курган 5. Ø ≈ 6,75 м; h ≈ 1,6 м. Насип містив домішки вугілля та невеликі прошарки золи. На висоті 0,2 м від рівня горизонту, за 0,9 м від східного краю, виявлено розвал поховальної урни з обпаленими кістками людини, тварин і птахів. Урною служив роменський горщик, декорований уздовж плічок «гусеничним» орнаментом. Поруч, судячи з рисунка, зафіксовано невелике вогнище. Центральна частина насипу залишилася не копаною, що дає можливість розглядати виявлене поховання як впускне (Кравченко 2015, с. 117—118).

III.III. Вороніж — ур. Кручене болотце (Шосткинський р-н, Сумська обл., Україна). На правому березі притоки Десни, р. Осоти, біля її витоку, І. С. Абрамов зафіксував п'ять частково розораних насипів, що тягнулись вздовж річки. Всі вони були досліджені ним у 1907 р. (Абрамов 1907, с. 6; 1927, с. 462).

28. Вороніж—Кручене болотце, курган 1. Ø ≈ 12 м; h ≈ 1,4 м. У верхній частині розораного насипу траплялися фрагменти кераміки та вуглики. На глибині близько 1,05 м виявлено дрібні шматочки перепалених кісток. У центрі кургану — купка кісток, перемішаних із вугликами (Абрамов 1907, с. 6—7).

29. Вороніж—Кручене болотце, курган 2. Ø ≈ 6,4 м; h ≈ 0,7 м. Від самої поверхні розораного кур-

III.I. Sedniv (Chernihiv district, Chernihiv Oblast, Ukraine). At the exit from Sedniv towards Horodnia, in addition to large mounds with cremation remains on the place, there were up to a hundred relatively small mounds (3.3—8.9 m in diameter, about 0.7—2.1 m high). 26 of them were excavated by D. Ya. Samokvasov in 1874 and 1878 (Samokvasov 1878, s. 194; 1908, s. 204—205; 1916, s. 68—69).

1—26. Sedniv, mounds w/o Nos. Ø ≈ 3.3—8.9 m; h ≈ 0.7—2.1 m. In total, 26 mounds were excavated in the part of the cemetery closest to the village (at the exit to Horodnia). At a height of about 0.7—1.4 m from the horizon level, two mounds contained two burial urns, and the rest contained one each. In five cases, empty pots-dishes were found next to the urns (some of them contained animal bones). *Inventory*: small silver, bronze and glass ingots, several preserved beads, fragments of earrings and rings (Samokvasov 1878, s. 194; 1908, s. 204—205; 1916, s. 69).

III.II. Lenkiv (Novhorod-Siverskyi district, Chernihiv Oblast, Ukraine). In the eastern part of the Early Iron Age hillfort of Kyselivka 2, S. A. Hattsuk discovered three ground embankments in 1907, located in a chain at a short distance from each other. Unsure of the purpose of the mounds, the researcher decided to excavate one of them (Kravchenko 2015, s. 116).

27. Lenkiv, mound no. 5. Ø ≈ 6.75 m; h ≈ 1.6 m. The embankment contained coal admixture and small ashy layers. At a height of 0.2 m from the horizon level, 0.9 m from the eastern edge, the ruined burial urn with burnt bones of humans, animals and birds was found. The urn was the Romny culture pot decorated with a "caterpillar" ornament along the shoulders. A small hearth was found nearby, according to the drawing. The central part of the mound remained unexcavated, which makes it possible to consider the discovered burial as an inlet (Kravchenko 2015, s. 117—118).

III.III. Voronizh—Kruchene Bolottse tract (Shostka district, Sumy Oblast, Ukraine). On the right bank of the Desna River tributary, the Osota River, near its source, I. S. Abramov recorded five partially ploughed mounds that stretched along the river. All of them were investigated by him in 1907 (Abramov 1907, s. 6; 1927, s. 462).

28. Voronizh—Kruchene Bolottse, mound no. 1. Ø ≈ 12 m; h ≈ 1.4 m. Fragments of pottery and charcoal were found in the upper part of the ploughed mound. Small pieces of burnt bones were discovered at a depth of about 1.05 m. In the centre of the barrow there was a bunch of bones mixed with coals (Abramov 1907, s. 6—7).

29. Voronizh—Kruchene Bolottse, mound no. 2. Ø ≈ 6.4 m; h ≈ 0.7 m. Fragments of pottery and char-

гану траплялися фрагменти кераміки та вуглики. В різних частинах насипу на різній глибині виявлено розпорошені кальциновані кістки. З північного боку — невелике скупчення кісток і вугілля діаметром 0,7 м. *Інвентар*: на глибині 0,35 м, над скупченням кісток і вугілля, — фрагмент оплавленого скла (Абрамов 1907, с. 7).

30. Вороніж—Кручене болотце, курган 3. Ø ≈ 15,4 м; h ≈ 1,05 м. У верхній частині розораного насипу від самої його поверхні траплялися фрагменти кераміки та нечисленні перепалені кістки. *Інвентар*: у верхній частині насипу — оселок із пісковика; біля східного краю — бронзове кільце (Абрамов 1907, с. 8).

31. Вороніж—Кручене болотце, курган 4. Ø ≈ 12,6 м; h ≈ 1,05 м. У розораному насипі на різній глибині траплялися фрагменти кераміки та прошарки вугілля. Слідів поховання не виявлено (Абрамов 1907, с. 8).

32. Вороніж—Кручене болотце, курган 5. Ø ≈ 16 м; h ≈ 0,55 м. У центрі розораного кургану на глибині близько 0,17 м виявлено купку перепалених кісток разом із вугликами (Абрамов 1907, с. 9).

III.IV. Вороніж — ур. Чорні лози (Шосткинський р-н, Сумська обл., Україна). На березі пересохлої річки, що колись впадала в Десну, І. С. Абрамов нарахував близько 15 частково розораних курганів, хоча раніше, за словами місцевих старожилів, їх було до 50. У 1905—1906 рр. дослідник розкопав тут чотири підкурганні поховання за обрядом інгумації на рівні горизонту, в 1907 р. — ще сім насипів зі слідами кремаційних захоронень (Абрамов 1905, с. 15; 1906, с. 5; 1907, с. 13; 1927, с. 462).

33. Вороніж—Чорні лози, курган 10. Ø ≈ 10,5 м; h ≈ 0,7 м. У розораному насипі траплялися фрагменти кераміки та вугілля. В центрі на рівні денної поверхні виявлено невелику купку перепалених кісток і вугілля (Абрамов 1907, с. 14).

34. Вороніж—Чорні лози, курган 11. Курган, розораний майже вщент, містив у верхній частині вуглики (Абрамов 1907, с. 14).

35. Вороніж—Чорні лози, курган 12. Ø ≈ 9,8 м; h ≈ 0,35 м. У насипі зрідка траплялися дрібні перепалені кістки (Абрамов 1907, с. 14).

36. Вороніж—Чорні лози, курган 13. Ø ≈ 8,4 м. Курган розораний, ледь помітний. Залишків поховання не виявлено; очевидно, вони були виорані (Абрамов 1907, с. 15).

37. Вороніж—Чорні лози, курган 14. Ø ≈ 19 м; h ≈ 1,05 м. У верхній частині розораного насипу від самої його поверхні траплялися вуглики. На глибині 0,7—0,9 м разом із вугликами зрідка траплялися розрізнені перепалені кістки (Абрамов 1907, с. 15).

38. Вороніж—Чорні лози, курган 15. Від поверхні вщент розораного насипу й до рівня материка траплялося багато фрагментів кераміки, що належали кільком посудинам. Слідів поховання не виявлено (Абрамов 1907, с. 15).

39. Вороніж—Чорні лози, курган 16. Ø ≈ 14 м; h ≈ 0,55 м. Під ледь помітним насипом виявлено шар ви-

coal were found from the very surface of the ploughed mound. Scattered calcined bones were identified in different parts of the barrow at various depths. On the northern side there was a small accumulation of bones and charcoal with a diameter of 0.7 m. *Inventory*: at a depth of 0.35 m, above the accumulation of bones and charcoal, there was a fragment of melted glass (Abramov 1907, s. 7).

30. Voronizh—Kruchene Bolottse, mound no. 3. Ø ≈ 15.4 m; h ≈ 1.05 m. In the upper part of the ploughed mound from the very surface there were fragments of ceramics and few burnt bones. *Inventory*: in the upper part of the embankment — a sandstone polishing stone; near the eastern edge — a bronze ring (Abramov 1907, s. 8).

31. Voronizh—Kruchene Bolottse, mound no. 4. Ø ≈ 12.6 m; h ≈ 1.05 m. Fragments of ceramics and coal layers were found in the ploughed mound at different depths. No traces of burial were discovered (Abramov 1907, s. 8).

32. Voronizh—Kruchene Bolottse, mound no. 5. Ø ≈ 16 m; h ≈ 0.55 m. In the centre of the ploughed mound at a depth of about 0.17 m, a pile of burnt bones with coals was found (Abramov 1907, p. 9).

III.IV. Voronizh—Chorni Lozy tract (Shostka district, Sumy Oblast, Ukraine). On the bank of the dried-up river that once flowed into the Desna River, I. S. Abramov counted about 15 partially ploughed mounds, although earlier, according to the local residents, there were up to 50 of them. In 1905—1906, the investigator excavated four mound burials carried out by the rite of inhumation at horizon level, and in 1907 — seven more barrows with traces of cremation burials (Abramov 1905, s. 15; 1906, s. 5; 1907, s. 13; 1927, s. 462).

33. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 10. Ø ≈ 10.5 m; h ≈ 0.7 m. Fragments of ceramics and charcoal were found in the ploughed mound. A small group of burned bones and charcoal was discovered in the centre at the level of the paleosurface (Abramov 1907, s. 14).

34. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 11. The barrow, ploughed almost completely, contained coals in the upper part (Abramov 1907, s. 14).

35. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 12. Ø ≈ 9.8 m; h ≈ 0.35 m. Small burnt bones were occasionally found in the mound (Abramov 1907, s. 14).

36. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 13. Ø ≈ 8.4 m. The barrow was ploughed, barely visible. No burial remains were found; apparently, they were ploughed out (Abramov 1907, s. 15).

37. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 14. Ø ≈ 19 m; h ≈ 1.05 m. In the upper part of the ploughed mound, charcoal was found from the very surface. At a depth of 0.7—0.9 m, scattered burnt bones were occasionally found along with the charcoal (Abramov 1907, s. 15).

38. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 15. From the surface of the completely ploughed barrow to the level of the original ground level, many fragments of ceramics belonging to several vessels were discovered. No traces of burial were found (Abramov 1907, s. 15).

паленої до червоного кольору глини діаметром близько 1,4 м, завтовшки до 0,7 м. Всередині містилося крупне вугілля, що утворювало пляму довжиною до 1,05 м, завтовшки близько 0,2 м (Абрамов 1907, с. 17).

III.V. Вороніж — ур. Певленків хутір (Шосткинський р-н, Сумська обл., Україна). У 1907 р. І. С. Абрамов розкопав один із п'яти пошкоджених оранкою курган зі слідами кремаційного поховання (Абрамов 1907, с. 17).

40. Вороніж—Певленків хутір, курган 17. У розораному кургані знайдено фрагменти кераміки та вуглики (Абрамов 1907, с. 17).

III.VI. Вирівка (Конотопський р-н, Сумська обл., Україна). 1888 р. Чернігівський віце-губернатор повідомив Імператорську археологічну комісію про наявність великого курганного могильника за 3 км від села, в ур. Селище. Кілька насипів було зрито внаслідок господарських робіт (Самоквасов 1916, с. 72, 75).

38—39. Вирівка, кургани б. №№. Під час господарських робіт було зрито кілька курганів і в кожному з них на глибині 0,7—1 м знайдено горщики з попелом і дрібними людськими кістками. Горщики мали висоту 10—24 см, діаметр вінець 9—18 см, діаметр денець — 6—10 см. Судячи з рисунків, надісланих місцевою адміністрацією до Археологічної комісії, це — типові роменські ліпні посудини з циліндричним вінцем (Самоквасов 1916, с. 72, 75; Ляпушкин 1968, с. 60).

III.VII. Холодьонів (**Любитово**; Кролевецький р-н, Сумська обл., Україна). До 20-ти курганів, діаметром приблизно 6,7—15,5 м, розташовані над заплавою Сейму, частково — в лісі біля дороги з Конотопа в Кролевець, частково — на городах хутора Холодьонів. Пошкоджені внаслідок оранки та вирубки лісу кургани. 1873 р. Д. Я. Самоквасов розкопав дев'ять насипів (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 207—208; 1916, с. 71—72).

40—48. Холодьонів (Любитово), кургани б. №№. Із дев'яти розкопаних курганів чотири (біля дороги) містили у верхніх шарах фрагменти посудин із перепаленими кістками. Ще п'ять насипів (у городах) виявилися порожніми: за слушним припущенням Д. Я. Самоквасова, раніше тут у верхніх шарах також містилися поховальні урни, згодом виорані (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 207—208; 1916, с. 71—72).

III.VIII. Богданово (**Полошки**; Глухівський р-н, Сумська обл., Україна). Могильник був розташований на підвищенні правого берега р. Вербівки. На час робіт він виявився практично розораним; кургани мали висоту до 0,5 м, лише один — близько 1 м. За словами старожилів, раніше тут нараховувалося до 12 насипів заввишки до 1,4 м (Беляшевский 1900, с. 146—147).

49—51. Богданово (Полошки), кургани 1—3. Ø ≈ 9—11 м; h ≤ 0,5—1 м. Починаючи з глибини 0,4—0,5 м від вершини в усіх трьох курганах (особ-

39. Voronizh—Chorni Lozy, mound no. 16. Ø ≈ 14 m; h ≈ 0.55 m. Under a barely visible embankment, a layer of red-burnt clay of about 1.4 m in diameter and up to 0.7 m thick was revealed. Inside, there were large coals, forming a spot up to 1.05 m long and about 0.2 m thick (Abramov 1907, s. 17).

III.V. Voronizh — Pevlenkiv Khutir tract (Shostka district, Sumy Oblast, Ukraine). In 1907, I. S. Abramov excavated one of five mounds damaged by ploughing with traces of a cremation burial (Abramov 1907, s. 17).

40. Voronizh—Pevlenkiv Khutir, mound no. 17. Fragments of ceramics and coals were found in the ploughed barrow (Abramov 1907, s. 17).

III.VI. Vyrivka (Konotop district, Sumy Oblast, Ukraine). In 1888, the Chernihiv vice-governor informed the Imperial Archaeological Commission about the presence of a large mound cemetery 3 km from the village, in the Selyshche tract. Several mounds were destroyed as a result of agricultural works (Samokvasov 1916, s. 72, 75).

38—39. Vyrivka, mounds w/o Nos. Several barrows were destroyed during agricultural works and pots with ashes and small human bones were found in each of them at a depth of 0.7—1 m. The pots were of a height of 10—24 cm, the diameter of the rims was 9—18 cm, and the diameter of the bottoms was 6—10 cm. Judging by the drawings sent by the local administration to the Archaeological Commission, these were typical Romny culture handmade vessels with a cylindrical rim (Samokvasov 1916, s. 72, 75; Liapushkin 1968, s. 60).

III.VII. Kholodioniv (**Liubytovo**; Krolevets district, Sumy Oblast, Ukraine). Up to 20 mounds, approximately of 6.7—15.5 m in diameter, are located above the floodplain of the Seim River, partly in the forest near the road from Konotop to Krolevets, partly in the fields of the Kholodioniv khutir. The barrows were damaged by ploughing and deforestation. In 1873 D. Ya. Samokvasov excavated nine embankments (Samokvasov 1878, s. 198; 1908, s. 207—208; 1916, s. 71—72).

40—48. Kholodioniv (Liubytovo), mounds w/o Nos. Out of nine excavated barrows, four (near the road) contained fragments of vessels with burnt bones in the upper layers. Five more mounds (in the fields) were empty: according to a reasonable assumption by D. Ya. Samokvasov, earlier there were also burial urns in the upper layers, which were later ploughed out (Samokvasov 1878, s. 198; 1908, s. 207—208; 1916, s. 71—72).

III.VIII. Bohdanovo (**Poloshky**; Hlukhiv district, Sumy Oblast, Ukraine). The cemetery was located on a raised area on the right bank of the Verbivka River. At the time of the research, it was practically ploughed up; the mounds were up to 0.5 m high, only one was about 1 m high. According to the local residents, there used to be up to 12 mounds of up to 1.4 m in height (Beliashevskii 1900, s. 146—147).

ливо в центрі) траплялися перепалені кістки: або спорадично, або невеликими купками. Чорнозем із кістками продовжувався до глибини 0,9—1 м. Поруч траплялися фрагменти ліпних посудин (урн?), шматки вугликів. У кургані 3 виявлено дві посудини великих розмірів, роздавлені землею; в одній із них — великий шматок вугілля. *Інвентар*: фрагменти бронзових кілець і пластинок, бронзові оплавки, фрагмент залізного ножа, глиняне пряслице (Беляшевский 1900, с. 147—148).

III.IX. Щербинівка (Путивльський р-н, Сумська обл., Україна). Невеликий курганний могильник між сс. Воргол і Щербинівка займав правий корінний берег р. Клевень, а точніше — високий вузький останець, утворений долиною річки та яром, що впадає в неї. На відстані 1,5 км на захід, ближче до с. Воргол, розташоване городище роменсько-давньоруського часу. Під час розвідок 1986 і 1988 рр. зафіксовано сім (за іншими даними — до десяти) насипів заввишки 0,5—3 м, діаметром 6—11 м, витягнутих на 200 м із заходу на схід. Більшість із них містили сліди грабунку чи розкопок «колодязем». Пізніше один із найбільших і найкраще вцілілих курганів було знесено під час будівництва дороги. Інший великий курган розкопав В. В. Приймак у 1991 р. (Сухобоков и др. 1986, с. 92; 1988, с. 23—24; Приймак 1991, с. 14; 1997, с. 28).

52. Щербинівка, курган 1. Ø = 10,8 м; h = 0,7 м. Курган принаймні двічі грабувався; особливо пошкодженою виявилася його центральна частина. У насипі траплялися фрагменти ліпної та ранньогончарної давньоруської кераміки, інколи — вугілля та шматки обгорілого дерева. Близько до центру кургана на рівні давнього горизонту було зафіксовано горілу пляму потужністю не більше 3 см. У північно-східній частині плями виявлено незначну кількість дрібних перепалених кісток — поховання 1. У центрі кургану містилася невелика (глибиною до 0,2 м) ямка з іще меншою кількістю кальцинованих кісток — поховання 2. За керамічним комплексом В. В. Приймак датував курган другою половиною X — початком XI ст. і допускав, що раніше тут могло міститись і традиційне роменське урнове захоронення. *Інвентар*: разом із кістками в похованні 1 — обгоріла намистина синього кольору (Приймак 1991, с. 14; 1997, с. 28—29).

III.X. Дорошівка (Волокитине; Путивльський р-н, Сумська обл., Україна). Кургани були розташовані на високому правому березі р. Клевень і, вочевидь, становили із насипами в ур. Городище єдину курганну групу, більша частина котрої зараз розорана. Неподалік, у с. Волокитине, за глибоким яром розташовувалося синхронне городище. На момент розкопок Д. Я. Самоквасова в 1873 р. в ур. Дорошівське кладовище збереглося 18 курганів заввишки 0,7—2,8 м. Було розкопано дев'ять насипів, у двох із яких виявлено інгумаційні захоронення на рівні горизонту, в решті семи — поховальні урни. Під час обстеження Д. Т. Березовцем висота

49—51. Bohdanovo (Poloshky), mounds nos. 1—3. Ø ≈ 9—11 m; h ≤ 0.5—1 m. Starting from a depth of 0.4—0.5 m from the top, burnt bones were found in all three mounds (especially in the centre), either sporadically or in small piles. The chernozem with bones continued to a depth of 0.9—1 m. Fragments of handmade vessels (urns?) and pieces of charcoal were found nearby. In barrow no. 3, two large vessels were discovered, crushed by the ground; one of them contained a large piece of charcoal. *Inventory*: fragments of bronze rings and plates, bronze melts, a fragment of an iron knife, a clay spindle whorl (Beliashevskii 1900, s. 147—148).

III.IX. Shcherbynivka (Putyvl district, Sumy Oblast, Ukraine). The small mound cemetery between Vorhol and Shcherbynivka villages was located on the right bank of the Kleven River, or rather on a high narrow remnant formed by the river valley and the ravine flowing into it. At a distance of 1.5 km to the west, closer to the village of Vorhol, there was a hillfort of the Romny culture — ancient Rus' period. During the explorations of 1986 and 1988, seven (according to other sources — up to ten) barrows of 0.5—3 m high and 6—11 m in diameter, extending 200 m from west to east, were recorded. Most of them contained traces of robbery or «well-like» excavations. Later, one of the largest and best-preserved mounds was demolished during road construction. Another large barrow was excavated by V. V. Pryimak in 1991 (Sukhobokov et al. 1986, s. 92; 1988, s. 23—24; Pryimak 1991, s. 14; 1997, s. 28).

52. Shcherbynivka, mound no. 1. Ø = 10.8 m; h = 0.7 m. The barrow was robbed at least twice; its central part was particularly damaged. Fragments of handmade and early Old Rus' wheelmade ceramics, sometimes charcoal and pieces of burnt wood were discovered in the mound. Close to the centre of the embankment, at the level of the ancient horizon, a burnt spot no more than 3 cm thick was recorded. In the north-eastern part of the spot, a small number of small burnt bones were identified — burial no. 1. In the centre of the mound there was a small (up to 0.2 m deep) pit with an even smaller number of calcined bones — burial no. 2. According to the ceramic complex, V. V. Pryimak dated the barrow to the second half of the 10th — early 11th centuries and assumed that earlier there could have been a traditional Romny culture urn burial. *Inventory*: together with the bones in burial no. 1 — a burnt blue bead (Pryimak 1991, s. 14; 1997, s. 28—29).

III.X. Doroshivka (Volokytyne; Putyvl district, Sumy Oblast, Ukraine). The mounds were located on the high right bank of the Kleven River and apparently formed a single mound group with the barrows in Horodyshche tract, most of which is now ploughed. Not far away, in the Volokytyne village, a synchronous hillfort was located behind a deep ravine. At the time of D. Ya. Samokvasov's excavations in 1873, 18 mounds of 0.7—2.8 m high were preserved in the Doroshivka cemetery. Nine embankments were excavated, in two of which inhumation burials were found at horizon level, and in the remaining seven — burial urns.

насипів становила 1,5—2,8 м, діаметр — 5—8 м. Могильник руйнувався внаслідок підмивання весняними водами, деякі насипи містили сліди грабунку. В 1949 р. Д. Т. Березовець розкопав вісім насипів. Залишки ще одного пошкодженого кургану досліджено 1986 р. під керівництвом О. В. Сухобокова. Вчені нарахували на могильнику 23 чи 24 насипи, зокрема два цілих (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 210—211; 1916, с. 70; Сухобоков и др. 1986, с. 94; Березовець 1949, с. 28; 1955, с. 56).

53—59. Дорошівка, кургани б. №№/1873. Із дев'яти розкопаних Д. Я. Самоквасовим курганів у семи виявлено поховальні урни. В одному кургані поруч із червоноглиняною посудиною з кістками стояла така ж порожня. *Інвентар*: в урні одного з курганів — 12 скляних намистин, злитки намистин, частина плаского срібного кільця, дротове срібне колечко, бронзовий злиток; в іншій урні на кістках — сліди розкладених металевих виробів (Самоквасов 1878, с. 197; 1908, с. 210—211; 1916, с. 70).

60. Дорошівка, курган 1. Ø = 6 м; h = 1,4 м. На глибині 0,15 м, за 0,5 м на південний захід від центру насипу, на боці лежав товстостінний ліпний горщик, заповнений перепаленими кістками. Поблизу нього — частина ще одного ліпного горщика та невелика купка перепалених кісток (Березовець 1949, с. 28—29; 1955, с. 56).

61. Дорошівка, курган 2. Ø = 8,5 м; h = 1,85 м. У насипі знайдено кремінне знаряддя, уламки ліпного посуду та тваринних кісток. На рівні давнього горизонту простежено овальну пляму попелу розміром 1,6 × 1,4 м із фрагментами ліпної кераміки та вугликами. Ознак поховання не виявлено (Березовець 1949, с. 30; 1955, с. 56—57).

62. Дорошівка, курган 3. Ø = 8 м; h = 2,2 м. На глибині 0,15 м, за 0,5 м на південний схід від центру насипу, виявлено дві урни, до країв заповнені великими фрагментами перепалених кісток людини, а також — кісток кози або вівці (Березовець 1949, с. 30—31; 1955, с. 57).

63—66. Дорошівка, кургани 4—6, 8. У цих чотирьох курганах слідів поховань не виявлено. На думку Д. Т. Березовця, насипи також містили у верхній частині поховальні урни, знищені пізніше (Березовець 1949, с. 31; 1955, с. 57).

67. Дорошівка, курган 7. Ø = 6,5 м; h = 0,55 м. У центрі на глибині 0,5 м виявлено округлу пляму попелу діаметром 0,6 м, потужністю 2—3 см з дрібними вугликами та перепаленими кісточками. На відстані 2,3 м на південний захід від центру кургану виявлено яму, на думку Д. Т. Березовця, — зернову. За 2,5 м від центру на південний схід виявлено інгумаційне поховання, орієнтоване головою на захід (Березовець 1955, с. 57).

68. Дорошівка, курган б. №/1986. Ø ≈ 6 м; h = 0,3—0,4 м. Курган пошкоджений свіжою ямою і більш ніж наполовину обвалився в урвище. Під дерном простежено шар глини, а нижче — прошарок обмазки, що безпосередньо перекривав золистий шар. У насипі виявлено фрагменти вінця та денця ліпних посудин (Сухобоков и др. 1986, с. 94).

During the survey by D. T. Berezovets, the height of the mounds was 1.5—2.8 m, and their diameter was 5—8 m. The cemetery had been destroyed by spring water, and some barrows contained traces of robbery. In 1949 D. T. Berezovets excavated eight mounds. The remains of another one damaged barrow were investigated in 1986 under the direction of O. V. Sukhobokov. Scholars have counted 23 or 24 mounds at the cemetery, including two complete ones (Samokvasov 1878, s. 198; 1908, s. 210—211; 1916, s. 70; Sukhobokov et al. 1986, s. 94; Berezovets 1949, s. 28; 1955, s. 56).

53—59. Doroshivka, mounds w/o Nos./1873. Of the nine mounds excavated by D. Ya. Samokvasov, seven contained burial urns. In one barrow, next to a red-clay vessel with bones, there was the same empty one. *Inventory*: in the urn of one of the mounds — 12 glass beads, bead ingots, part of a flat silver ring, a wire silver ring, a bronze ingot; in another urn on the bones — traces of decomposed metal items (Samokvasov 1878, s. 197; 1908, s. 210—211; 1916, s. 70).

60. Doroshivka, mound no. 1. Ø = 6 m; h = 1.4 m. At a depth of 0.15 m, 0.5 m to the south—west from the centre of the mound, a thick-walled handmade pot filled with burnt bones was lying on its side. Near it there was a part of another handmade pot and a small pile of burnt bones (Berezovets 1949, s. 28—29; 1955, s. 56).

61. Doroshivka, mound no. 2. Ø = 8.5 m; h = 1.85 m. Flint tools, fragments of handmade pottery and animal bones were found in the embankment. At the level of the ancient horizon, an oval ash spot measuring 1.6 × 1.4 m with fragments of handmade ceramics and charcoal was traced. No signs of a burial were found (Berezovets 1949, s. 30; 1955, s. 56—57).

62. Doroshivka, mound no. 3. Ø = 8 m; h = 2.2 m. At a depth of 0.15 m, 0.5 m to the south—east from the centre of the mound, two urns filled to the rims with large fragments of burnt human bones, as well as a goat or a sheep bones were discovered (Berezovets 1949, s. 30—31; 1955, s. 57).

63—66. Doroshivka, mounds nos. 4—6, 8. No traces of burials were found in these four barrows. According to D. T. Berezovets, the mounds also contained burial urns in the upper part, which were destroyed later (Berezovets 1949, s. 31; 1955, s. 57).

67. Doroshivka, mound no. 7. Ø = 6.5 m; h = 0.55 m. In the centre, at a depth of 0.5 m, a rounded ash spot of 0.6 m in diameter, 2—3 cm thick with small coals and burnt bones was found. At a distance of 2.3 m to the south—west from the centre of the barrow, a pit was revealed, according to D. T. Berezovets, a grain pit. In 2.5 m from the centre to the south—east, an inhumation burial with the head oriented to the west was found (Berezovets 1955, s. 57).

68. Doroshivka, mound w/o No./1986. Ø ≈ 6 m; h = 0.3—0.4 m. The barrow was damaged by a modern pit and more than a half collapsed into the cliff. A clay layer was traced under the sod layer, and below it a layer of clay coating directly overlapping the ashy layer. Fragments of a rim and a bottom of handmade vessels were discovered in the embankment (Sukhobokov et al. 1986, s. 94).

III.XI. Волокитине — ур. Городище (Путивльський р-н, Сумська обл., Україна). Могильник розміщувався на високому правому березі р. Клевень, біля дороги з с. Волокитине до с. Воргол. Поруч розташоване синхронне городище. За словами місцевих жителів, на початку XIX ст. кількість курганів, які тягнулися на 2 км від ур. Городище до ур. Дорошівське кладовище, сягала кількох сотень, але більшість із них були розорані, а до 20 насипів розкопав поміщик Миклашевський. Д. Я. Самоквасов у 1873 р. дослідив усі три насипи, що збереглися на той час. У двох із них було виявлено урни з кістками, в третьому — інгумаційне поховання на рівні горизонту. Під час візуального огляду знайдено кілька скляних позолочених намистин, два бронзові дротові кільця і маленьку бронзову пряжку. За словами жителів села, четвертий курган, який був більшим за решту й містив інгумаційне поховання, обвалився в річку (Самоквасов 1878, с. 197; 1908, с. 210—211; 1916, с. 70; Уварова 1906, с. 74).

69—70. Волокитине—Городище, кургани б. №№. У двох розкопаних курганах у верхніх шарах виявлено роздавлені урни (Самоквасов 1878, с. 197; 1908, с. 211; 1916, с. 70; Уварова 1906, с. 74).

III.XII. Ротівка (Путивльський р-н, Сумська обл., Україна). В ур. Старий цегельний завод було зафіксовано 10 цілих курганів і шість розкопаних раніше. Д. Я. Самоквасов дослідив вісім курганів (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 210—211; 1916, с. 71).

71—80. Ротівка, кургани б. №№. У кожному з восьми розкопаних курганів у верхніх шарах містилися глиняні урни з перепаленими кістками. *Інвентар*: в одній із урн — окиснена бронзова бляшка, дрібні бронзові злитки, три скляні намистини і дві глиняні (?) (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 211; 1916, с. 71).

III.XIII. Октябрське (**Зарічне**; Конотопський р-н, Сумська обл., Україна). Курганна група складалася з 10 насипів, витягнутих у три лінії з північного заходу на південний схід. За словами Б. О. Рибакова, шість курганів розкопав Д. Т. Березовець, проте відомостей про ці роботи не збереглося. Сам Б. О. Рибаков у 1965 р. дослідив два насипи, в одному з яких слідів поховання виявлено не було (Рыбаков 1965, с. 14).

81. Октябрське (Зарічне), курган 1. Ø = 7 м; h = 0,65 м. У насипі траплялись окремі перепалені кістки. У центрі кургану, на рівні давнього горизонту, поруч один із одним лежали розвали двох ліпних посудин, укриті перепаленими кістками (Рыбаков 1965, с. 14).

III.XIV. Путивль (Сумська обл., Україна). У заплаві Сейму, навпроти м. Путивль, виявлено дві курганні групи, розташовані на відстані 250—300 м одна від одної. Північна група налічувала 11 курганів, південна — 13 насипів, найбільший із яких мав висоту 2,7 м, діаметр 14 м. У південній групі

III.XI. Volokytyne—Horodyshche tract (Putyvl district, Sumy Oblast, Ukraine). The cemetery was located on the high right bank of the Kleven River, near the road from Volokytyne to Vorhol villages. A synchronous hillfort is located nearby. According to the local residents, at the beginning of the 19th century the number of mounds extending for 2 km from the Horodyshche tract to the Doroshivka cemetery reached several hundred, but most of them were ploughed up, and up to 20 mounds were excavated by the landowner Myklashevskyi. In 1873, D. Ya. Samokvasov examined all three mounds that remained at that time. He found urns with bones in two of them, and an inhumation burial at the horizon level in the third. A visual examination revealed several gilded beads, two bronze wire rings and a a small bronze buckle. According to the village residents, the fourth mound, which was larger than the other barrows and collapsed into the river, contained an inhumation burial (Samokvasov 1878, s. 197; 1908, s. 210—211; 1916, s. 70; Uvarova 1906, s. 74).

69—70. Volokytyne—Horodyshche, mounds w/o Nos. In two excavated mounds, crushed urns were found in the upper layers (Samokvasov 1878, s. 197; 1908, s. 211; 1916, s. 70; Uvarova 1906, s. 74).

III.XII. Rotivka (Putyvl district, Sumy Oblast, Ukraine). In the Old Brick Factory tract 10 complete mounds and six previously excavated ones were recorded. D. Ya. Samokvasov investigated eight mounds (Samokvasov 1878, s. 198; 1908, s. 210—211; 1916, s. 71).

71—80. Rotivka, mounds w/o Nos. Each of the eight excavated barrows contained clay urns with burnt bones in the upper layers. *Inventory*: one of the urns contained an oxidised bronze plaque, small bronze ingots, three glass beads and two clay ones (?) (Samokvasov 1878, s. 198; 1908, s. 211; 1916, s. 71).

III.XIII. Oktiabrske (**Zarichne**; Konotop district, Sumy Oblast, Ukraine). The mound group consisted of 10 mounds extended in three lines from north-west to south-east. According to B. A. Rybakov, six mounds were excavated by D. T. Berezovets, but no information about these works has been preserved. In 1965, B. A. Rybakov himself examined two embankments, in one of which no traces of burial were found (Rybakov 1965, s. 14).

81. Oktiabrske (Zarichne), mound no. 1. Ø = 7 m; h = 0.65 m. Some burnt bones were found in the embankment. In the centre of the barrow, at the level of the ancient horizon, next to each other were the wrecks of two handmade vessels covered with burnt bones (Rybakov 1965, s. 14).

III.XIV. Putyvl (Sumy Oblast, Ukraine). In the floodplain of the Seim River, opposite Putyvl town, two mound groups were discovered, located at a distance of 250—300 m from each other. The northern group consisted of 11 barrows, the southern group — 13 mounds, the largest of which was 2.7 m high and 14 m

Д. Т. Березовець у 1950 р. розкопав один курган (Березовець 1955, с. 64).

82. Путивль, курган б. №. Ø = 5 м; h = 0,8 м. У центрі викопано невелику овальну ямку розмірами 0,4 × 0,25 м, глибиною від давнього горизонту 0,15 м. Яма заповнена перепаленими людськими кістками. *Інвентар*: серед кісток — намистина та потрійна пронизка з зеленого скла, кілька невеликих скляних злитків (Березовець 1955, с. 64).

III.XV. Мар'янівка (**Бунякине**; Путивльський р-н, Сумська обл., Україна). На правому березі р. Сейм, біля села, на узліссі збереглося два городища і до 30-ти курганів діаметрами близько 4,5—9 м, висотою 0,5—2,1 м. У 1875 р. Д. Я. Самоквасов розкопав сім насипів (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 75).

83. Мар'янівка (Бунякине), курган I. Ø ≈ 9 м; h ≈ 2,1 м. На глибині 1,05 м від вершини — три поховальні урни. В одній із них, доправленій до Варшави, виявлено кістки юнака приблизно 15 років. *Інвентар*: в одній урні між кісток — фрагмент бронзової сережки зі скляною напускною намистиною та фрагмент срібного дротового кільця; в іншій — до 100 мушель і скляних намистин, дві бронзові бляшки, уламок залізного кільця, п'ять бронзових і до 50 дрібних срібних злитків (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

84. Мар'янівка (Бунякине), курган II. Ø ≈ 6,7 м; h ≈ 0,7 м. Одразу під шаром дерну — прикрашена хвилястими лініями сіроглиняна посудина з перепаленими кістками. *Інвентар*: в урні — злитки скляних намистин, залізні ніж, бляха і кільце (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

85—89. Мар'янівка (Бунякине), кургани III—VII. Ø ≈ 4,5—9 м; h ≈ 0,5—2,1 м. У п'яти курганах знайдено по одній поховальній урні, що містили перепалені кістки та сліди розплавлених металевих предметів (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 75—76).

III.XVI. Сетнів (**Атинське**; Білопільський р-н, Сумська обл., Україна). Поблизу хутора збереглося 24 кургани, за розмірами близькі до курганів Мар'янівської групи. 1875 р. Д. Я. Самоквасов розкопав вісім насипів, у одному з яких на рівні горизонту виявлено інгумаційне поховання, в інших — поховальні урни (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211—212).

90—95. Сетнів (Атинське), кургани б. №№. Ø ≈ 4,5—9 м; h ≈ 0,5—2,1 м. У шести курганах траплялися лише уламки роздавлених глиняних посудин (поховальних урн) і перепалені кістки (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 212; 1916, с. 76).

96. Сетнів (Атинське), курган б. №. У верхній частині кургану знайдено дві урни і порожня посудина. *Інвентар*: в одній із урн — кілька розплавлених скляних намистин, бронзова бляшка та дрібні бронзові злитки; в іншій — сліди бронзового окису (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 212; 1916, с. 76).

III.XVII. Рильськ (Курська обл., Росія). Могильник розташований на підвищенні правого берега

in diameter. In the southern group, D. T. Berezovets excavated one mound in 1950 (Berezovets 1955, s. 64).

82. Putyvl, mound w/o No. Ø = 5 m; h = 0.8 m. A small oval pit measuring 0.4 × 0.25 m was dug in the centre, 0.15 m deep from the ancient horizon. The pit was filled with burnt human bones. *Inventory*: among the bones there is a bead and a triple bead of green glass, several small glass ingots (Berezovets 1955, s. 64).

III.XV. Marianivka (**Buniakyne**; Putyvl district, Sumy Oblast, Ukraine). On the right bank of the Seim River, near the village, on the edge of the forest, there are two hillforts and up to 30 mounds with diameters of about 4.5—9 m and heights of 0.5—2.1 m. In 1875, D. Ya. Samokvasov excavated seven embankments (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 211; 1916, s. 75).

83. Marianivka (Buniakyne), mound no. 1. Ø ≈ 9 m; h ≈ 2.1 m. At a depth of 1.05 m from the top there were three burial urns. One of them, taken to Warsaw, contained the bones of a boy of about 15 years old. *Inventory*: in one urn, between the bones, there was a fragment of a bronze earring with a glass bead and a fragment of a silver wire ring; in the other, up to 100 shells and glass beads, two bronze plaques, a fragment of an iron ring, five bronze and up to 50 small silver ingots (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 211; 1916, s. 76).

84. Marianivka (Buniakyne), mound no. 2. Ø ≈ 6.7 m; h ≈ 0.7 m. Immediately under the layer of sod there was a grey clay vessel decorated with wavy lines and with burnt bones inside. *Inventory*: the urn contained ingots of glass beads, an iron knife, a plaque and a ring (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 211; 1916, s. 76).

85—89. Marianivka (Buniakyne), mounds nos. 3—7. Ø ≈ 4.5—9 m; h ≈ 0.5—2.1 m. One burial urn each containing burnt bones and traces of melted metal objects was found in five mounds (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 211; 1916, s. 75—76).

III.XVI. Setniv (**Atynske**; Bilopilla district, Sumy Oblast, Ukraine). There are 24 burial mounds near the village, similar in size to the barrows of the Marianivka group. In 1875 D. Ya. Samokvasov excavated eight mounds, in one of which an inhumation burial was found at the horizon level, and in the others — burial urns (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 211—212).

90—95. Setniv (Atynske), mounds w/o Nos. Ø ≈ 4.5—9 m; h ≈ 0.5—2.1 m. Six mounds contained only fragments of crushed clay vessels (burial urns) and burnt bones (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 212; 1916, s. 76).

96. Setniv (Atynske), mound w/o No. Two urns and an empty vessel were found in the upper part of the mound. *Inventory*: one of the urns contained several melted glass beads, a bronze plaque and small bronze ingots; the other contained one — traces of bronze oxide (Samokvasov 1878, s. 199; 1908, s. 212; 1916, s. 76).

III.XVII. Rylsk (Kursk Oblast, Russia). The cemetery is located on the elevation of the right bank of the

Сейму, біля впадання в нього р. Рило, частково — в саду Рильського Миколаївського монастиря. За 1,3 км південніше, на пролежному березі р. Рило, було розташоване Рильське городище. О. І. Дмітрюков нарахував на могильнику 67 курганних насипів, розкопавши два з них. Багато курганів були знищені оранкою та зриті за наказом настоятеля монастиря (Дмитрюков, 1854, с. 35; 1863, с. 515).

97. Рильськ, курган б. №. В одному з курганів, розкопаних за наказом місцевого архімандрита, було виявлено горщик із перепаленими кістками, після чого роботи припинено (Дмитрюков 1854, с. 35; 1863, с. 515).

98. Рильськ, курган 1. Ø ≈ 8 м; h≈1,75 м. На глибині до 0,7 м у центрі насипу виявлено два розбиті горщики з перепаленими кістками (в одному — переважно черепними), а в південній частині — зола та вугілля (Дмитрюков, 1854, с. 35—36; 1863, с. 515).

99. Рильськ, курган 2. Ø ≈ 9 м; h ≈ 2,1 м. Під верхнім шаром ґрунту, на схід від центру насипу, знайдено цілий горщик, що лежав на боці. В самому горщику містилося мало кісток, а під ним — набагато більше (Дмитрюков 1854, с. 36; 1863, с. 515).

III.XVIII. Горналь (Суджанський р-н, Курська обл., Росія). У лісі поблизу Свято-Миколаївського Білогірського монастиря на момент розкопок збереглося до 300 курганів, що тягнулися на 2 км вздовж підвищеного правого берега р. Псел. На прилеглих до лісу полях були помітні численні сліди розораних насипів. Кургани мали форму від усіченого конуса до правильної півкулі; їх діаметр приблизно 4,5—10 м, висота 0,35—3,5 м. У 1980-х рр. від могильника лишилося близько 30 насипів. Неподалік нього було розташоване синхронне селище, що прилягало до Великого Горнальського городища. 1872 р. Д. Я. Самоквасов розкопав 86 курганів, 66 із яких містили інгумаційні захоронення, решта — поховальні урни. У восьми курганах, розкопаних у 1829—1830 рр., та шести, досліджених 1971 р., виявлено винятково інгумаційні поховання (Дмитрюков 1954, с. 32; 1863, с. 512—513; Самоквасов 1878, с. 203; 1908, с. 212; Куза 1981, с. 6; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972, с. 96).

100—118. Горналь, кургани б. №№/1872. Серед 86 курганів 19 уміщали в верхній частині (на глибині 0,18—0,53 м) поховальні урни. У трьох курганах, крім урн, було знайдено порожні посудини. *Інвентар*: між кістками — 18 скляних намистин, три фрагменти бронзових кілець, 46 бронзових і 17 срібних маленьких злитків, мідні та залізні окиси (Самоквасов 1878, с. 203; 1908, с. 213; Исторические заметки… 1894, с. 5).

III.XIX. Миропілля (Сумський р-н, Сумська обл., Україна). Попід великою дорогою, що вела з містечка Миропілля до м. Суджа, Д. Я. Самоквасов помітив 19 курганів, більшість із яких було розкопано раніше і лише п'ять уціліли. У трьох вцілілих курганах, розкопаних 1872 р., на рівні горизонту ви-

Seim River, at the confluence of the Rylo River, partly in the garden of the Rylsk St. Nicholas Monastery. The Rylsk hillfort was located 1.3 km to the south, on the bank of the Rylo River. A. I. Dmitriukov counted 67 mounds at the cemetery, and excavated two of them. Many of the barrows were destroyed by ploughing and demolished by the order of the monastery abbot (Dmitriukov 1854, s. 35; 1863, s. 515).

97. Rylsk, mound w/o No. In one of the barrows excavated by the order of the local archimandrite, a pot with burnt bones was found, after which the excavations were stopped (Dmitriukov 1854, s. 35; 1863, s. 515).

98. Rylsk, mound no. 1. Ø ≈ 8 m; h ≈ 1.75 m. At a depth of 0.7 m in the centre of the mound, two broken pots with burnt bones (one of them mostly cranial) were discovered, and in the southern part — ash and coal (Dmitriukov 1854, s. 35—36; 1863, s. 515).

99. Rylsk, mound no. 2. Ø ≈ 9 m; h ≈ 2.1 m. A complete pot lying on its side was found under the top layer of soil, to the east of the centre of the embankment. The pot itself contained few bones, and underneath it — much more (Dmitriukov 1854, s. 36; 1863, s. 515).

III.XVIII. Gornal (Sudzha district, Kursk Oblast, Russia). In the forest near the St. Nicholas-Belogorsk Monastery, at the time of the excavations, there were up to 300 mounds extending for 2 km along the upland right bank of the Psel River. Numerous traces of ploughed embankments were visible in the fields adjacent to the forest. The mounds had a shape from a truncated cone to a regular hemisphere; their diameter was approximately 4.5—10 m, height 0.35—3.5 m. In the 1980s, about 30 mounds remained of the cemetery. A synchronous settlement adjacent to the Velykyi Gornal hillfort was located not far from it. In 1872, D. Ya. Samokvasov excavated 86 mounds, 66 of which contained inhumation burials, and the rest contained burial urns. In eight barrows excavated in 1829—1830 and six investigated in 1971, only inhumation burials were found (Dmitriukov 1954, s. 32; 1863, s. 512—513; Samokvasov 1878, s. 203; 1908, s. 212; Kuza 1981, s. 6; Voznesenskaia, Kuza, Soloveva 1972, s. 96).

100—118. Gornal, mounds w/o Nos./1872. Among 86 mounds, 19 contained burial urns in the upper part (at a depth of 0.18—0.53 m). In three mounds, in addition to urns, empty vessels were found. *Inventory*: 18 glass beads between the bones, three fragments of bronze rings, 46 bronze and 17 silver small ingots, copper and iron oxides (Samokvasov 1878, s. 203; 1908, s. 213; Istoricheskie zametki… 1894, s. 5).

III.XIX. Myropillia (Sumy district, Sumy Oblast, Ukraine). Along the main road leading from Myropillia to Sudzha towns, D. Ya. Samokvasov noticed 19 mounds, most of which had been excavated earlier and only five had been preserved. In three of the surviving mounds, excavated in 1872, inhumation burials were found at the horizon level, in two — burial urns; in three previously excavated barrows — disturbed

явлено інгумаційні поховання, в двох — поховальні урни; у трьох розкопаних раніше — порушені людські кістяки (Самоквасов 1878, с. 204; 1908, с. 216).

119. Миропілля, курган VII. Знайдено поховальну урну, а поруч із нею — порожню посудину. *Інвентар*: в урні — шість срібних злитків, половина розплавленого бронзового кільця та три кам'яні намистини (Самоквасов 1878, с. 204).

120. Миропілля, курган VIII. Знайдено поховальну урну та порожню посудину. *Інвентар*: в урні — три глиняні (?) і одна кам'яна намистини (Самоквасов 1878, с. 204).

III.XX. Кам'яне (Сумський р-н, Сумська обл., Україна). Могильник розміщувався на корінному правому березі р. Псел, займав дещо понижену ділянку плато відносно синхронного селища, розташованого за 140—160 м на південний захід (також до складу комплекса входить городище, розташоване ще далі на південь). Поверхня пошкоджена плантажним плугом. На площі близько 2,5 га зафіксовано 144 насипи, 57 із яких містили сліди грабіжницьких розкопок. Вони були розташовані дуже скучено, іноді зливалися підошвами; найбільше скупчення насипів відзначене в західній частині могильника. Висота курганів становила 0,5—1,7 м, діаметр 5—16,6 м. Протягом 1976—1978 рр. О. В. Сухобоков дослідив 40 насипів, лише один із яких містив типове роменське кремаційне поховання (Сухобоков 1976, с. 2—3, 8; 2016, с. 21, 93).

121. Кам'яне, курган 10. Ø = 7,5 м; h = 1,1 м. Слідів кільцевого рівчака не виявлено. На глибині 0,3 м, за 0,5 м на південний схід від центру насипу, виявлено поховання в роменському корчагоподібному горщику. На рівні поховання в східній частині насипу траплялись фрагменти ліпного посуду, а в північно-західній — гончарного. *Інвентар*: в урні — фрагментована залізна кручена гривня, срібна сережка, бронзовий прорізний бубонець, намисто (чотири сердолікових і сім скляних намистин, три бубонці), два залізних ножі, калачеподібне кресало, гачок-блешня (Сухобоков 1976, с. 15—16; 1992, с. 180; 2016, с. 116—117).

III.XXI. Городне (Богодухівський р-н, Харківська обл., Україна). Курганна група в ур. Могилки розміщувалася на підвищеному правому березі р. Мерли (ліва притока Ворскли). На відстані 0,5 км на південний захід від неї розташоване роменсько-давньоруське городище в ур. Замок, а ще далі на південний захід — селище Мерчик. Нараховано 76 насипів висотою 0,5—3,5 м. Протягом 1973—1976 рр. під керівництвом О. О. Моруженка розкопано 49 курганів, абсолютна більшість із яких містила інгумаційні поховання (Моруженко 1973, с. 3; 1975, с. 21; Моруженко, Косиков 1977, с. 281—283).

122. Городнє, курган 79. Ø = 4 м; h = 0,65 м. У насипі виявлено фрагменти роменського ліпного горщика, орнаментованого відбитками мотузки. В західній половині кургану на глибині 0,5 м від вершини зафіксовано розрізнені та сильно обпалені кіс-

human skeletons (Samokvasov 1878, s. 204; 1908, s. 216).

119. Myropillia, mound no. 7. A burial urn was found, and an empty vessel was discovered next to it. *Inventory*: six silver ingots, half of a melted bronze ring and three stone beads in the urn (Samokvasov 1878, s. 204).

120. Myropillia, mound no. 8. A burial urn and an empty vessel were identified. *Inventory*: three clay (?) and one stone bead in the urn (Samokvasov 1878, s. 204).

III.XX. Kamiane (Sumy district, Sumy Oblast, Ukraine). The cemetery was located on the main right bank of the Psel River, occupying a slightly lowered plateau area against the synchronous settlement located 140—160 m to the south-west (the complex also includes a hillfort located further south). The surface was damaged by a plantation plough. On the area of about 2.5 ha 144 mounds were recorded, 57 of which contained traces of looting excavations. They were very densely arranged, sometimes merging with their bottoms; the largest concentration of mounds was noted in the western part of the cemetery. The height of the barrows was 0.5—1.7 m, diameter was 5—16.6 m. In 1976—1978, O. V. Sukhobokov investigated 40 embankments, only one of which contained a typical the Romny culture cremation burial (Sukhobokov 1976, s. 2—3, 8; 2016, s. 21, 93).

121. Kamiane, mound no. 10. Ø = 7.5 m; h = 1.1 m. No traces of a circular ditch were revealed. At a depth of 0.3 m, 0.5 m to the south-east of the centre of the mound, a burial in the Romny culture korchaga-shaped pot was found. At the level of the burial, fragments of handmade ceramics were discovered in the eastern part of the mound, and wheelmade — in the north-western part. *Inventory*: the urn contained a fragmented iron twisted torque, a silver earring, a bronze incised bell, a necklace (four carnelian and seven glass beads, three bells), two iron knives, a flint, and a kolach-shaped fire striker, a fishing lure with a hook (Sukhobokov 1976, s. 15—16; 1992, s. 180; 2016, s. 116—117).

III.XXI. Horodnie (Bohodukhiv district, Kharkiv Oblast, Ukraine). The mound group in Mohylky tract was located on the elevated right bank of the Merla River (left tributary of the Vorskla River). At a distance of 0.5 km to the south—west of it there is the Romny culture — Old Rus' hillfort in Zamok tract, and even further to the south—west — Merchyk village. There are 76 mounds 0.5—3.5 m high. During 1973—1976, under the leadership of O. O. Moruzhenko, 49 mounds were excavated, the vast majority of which contained inhumation burials (Moruzhenko 1973, s. 3; 1975, s. 21; Moruzhenko, Kosikov 1977, s. 281—283).

122. Horodnie, mound no. 79. Ø = 4 m; h = 0.65 m. Fragments of the Romny culture handmade pot decorated with rope impressions were found in the barrow. In the western half of the mound, at a depth of 0.5 m from the top, fragmented and heavily burnt bones,

тки, вуглики та золу. *Інвентар*: разом із кістками — бронзовий пластинчатий перстень із незімкненими кінцями (Моруженко 1976, с. 26—27).

III.XXII. Гніздилово (Курський р-н, Курська обл., Росія). Могильник був розташований на високому правому березі притоки Сейму, р. Велика Куриця, поруч із синхронним (?) городищем. На початку XX ст. В. П. Каншин зафіксував тут 12 розораних курганів, розкопавши два з них, і один цілий (Каншин 1911, с. 118—119).

123. Гніздилово, курган б. №. Під час розкопок розораного кургану було знайдено лише вугілля, тваринний зуб і пташину кістку (Каншин 1911, с. 118).

124. Гніздилово, курган б. №. Під час розорювання кургану виявлено фрагмент кераміки, шматки обпаленої глини, уламок кістки та вугілля. Як і в попередньому випадку, автор робіт В. П. Каншин вважав, що курган містив поховальну урну, знищену під час оранки (Каншин 1911, с. 119).

III.XXIII. Шуклінка (Курський р-н, Курська обл., Росія). Могильник розташований на правому березі р. Тускар на відстані 0,5 км від Шуклінського городища (також до складу комплекса входять два селища). У 1920-х рр. могильник складався з десятка насипів діаметром близько 10 м. По одному кургану дослідили М. В. Васильков у 1925 р, Т. М. Нікольська в 1952 р. і О. В. Зорін у 1998 р. Нижче за течію р. Тускар містилася ще одна група з трьох—чотирьох насипів, один із яких розкопано в 1930 р. (Никольская 1958, с. 66—67; Зорин 2005, с. 81).

125. Шуклінка б. №/1925. В одному з курганів виявлено залишки трупоспалення в урні (Зорин 2005, с. 81).

126. Шуклінка б. №/1930. У другій курганній групі розкопано курган, що містив «*три горщики культури сіверян IX—X ст.*». На збережених фотографіях помітно складну структуру курганного насипу (Зорин 2005, с. 81).

127. Шуклінка, курган 1/1952. Ø = 12 м; h = 2,84 м. У насипі, пошкодженому грабіжницькими ямами, траплялися фрагменти кераміки та вуглики. На глибині 0,7—1 м у південно-західній частині кургану зафіксовано скупчення кісток тварини, ймовірно свині. На рівні горизонту виявлено кільцевий рівчак шириною до 0,4 м із залишками огорожі з обвуглених дубових стовпчиків. Всередині огорожі, на рівні горизонту, розчищено чотири поховання за обрядом кремації на стороні (зокрема три урнові): поховання 1, що містилось у північно-східній частині кургану, супроводжувалось уламками двох ліпних посудин; поховання 2 у південно-східному секторі — фрагментами ще двох, на вінцях прикрашених відбитками мотузки; поховання 3 у південно-західному секторі — крупними фрагментами червоноглиняних ліпних посудин з насічками на вінцях; поховання 4 в західній частині кургану було скупченням кальцинованих кісток, вугілля

coals and ash were revealed. *Inventory*: along with the bones — a bronze plate-like ring with opened ends (Moruzhenko 1976, s. 26—27).

III.XXII. Gnezdilovo (Kursk district, Kursk Oblast, Russia). The cemetery was located on the high right bank of the Seim tributary, the Velyka Kurytsia River, next to a synchronous (?) hillfort. At the beginning of the 20th century, V. P. Kanshyn recorded 12 ploughed mounds here, excavating two of them and one that hadn't been damaged (Kanshin 1911, s. 118—119).

123. Gnezdilovo, mound w/o No. During the excavations of the ploughed mound, only charcoal, an animal tooth and a bird bone were found (Kanshin 1911, s. 118).

124. Gnezdilovo, mound w/o No. A fragment of ceramics, pieces of burnt clay, a bone fragment and charcoal were found during the excavation of the mound. As in the previous case, the author of the works V. P. Kanshyn believed that the mound contained a burial urn destroyed during ploughing (Kanshin 1911, s. 119).

III.XXIII. Shuklinka (Kursk district, Kursk Oblast, Russia). The cemetery is located on the right bank of the Tuskar River at a distance of 0.5 km from the Shuklinka hillfort (the complex also includes two villages). In the 1920s, the cemetery consisted of a dozen mounds about 10 m in diameter. One mound each were investigated by M. V. Vasilkov in 1925 and by T. M. Nikolskaia in 1952, and A. V. Zorin in 1998. Downstream of the Tuskar River, there was another group of three or four barrows, one of which was excavated in 1930 (Nikolskaia 1958, s. 66—67; Zorin 2005, s. 81).

125. Shuklinka w/o No./1925. In one of the mounds the remains of cremation in an urn were found (Zorin 2005, s. 81).

126. Shuklinka w/o No./1930. In the second mound group, a barrow containing «*three pots of the Siverians culture of the 9th—10th centuries*» was excavated. The preserved photographs show a complex structure of the mound's embankment (Zorin 2005, s. 81).

127. Shuklinka, mound no. 1/1952. Ø = 12 m; h = 2.84 m. Fragments of ceramics and charcoal were discovered in the mound damaged by robbery pits. At a depth of 0.7—1 m in the south-western part of the barrow, a cluster of animal bones, probably of a pig, was recorded. At the horizon level, a circular ditch up to 0.4 m wide with the remains of a fence made of burnt oak pillars was discovered. Inside the fence, at the horizon level, four burials with cremation rite on the side were excavated (including three urn ones): burial no. 1, located in the north-eastern part of the mound, was accompanied by fragments of two handmade vessels; burial no. 2 in the south-eastern sector — fragments of two more, decorated with rope impressions on the rims; burial no. 3 in the south-western sector — large fragments of red clay handmade vessels with notches on the rims; burial no. 4 in the western part

та золи. За наявністю, крім ліпної роменської, кружальної давньоруської кераміки, В. В. Єнуков датує курган не раніше середини — другої половини X ст. *Інвентар*: у похованні 4 — уламок тонкої бронзової смужки (Никольская 1958, с. 67; Никольская 1959, с. 83; Енуков 2005, с. 101—102; Зорин 2005, с. 81).

128. Шуклінка, курган 1/1998. Ø = 18 м; h = 2,8 м. У заповненні насипу, пошкодженого грабіжницькими ямами, траплялися фрагменти ліпного та кружального посуду, глиняної обмазки. На рівні горизонту фіксувався невисокий (0,2—0,7 м) вал діаметром 10 м, вкритий яскраво-жовтою глиною. Він розмикався лише з північного заходу, залишаючи прохід. За межами валу за сторонами світу було вкопано стовпчики й навколо кожного з них розведено багаття, що продовжували горіти під час спорудження кургану й були засипані в палаючому стані. Після того, як насип звели наполовину, на вершині спорудили «ритуальну піч», у якій також розвели багаття. «Піч» мала вигляд ями (0,9 × 0,8 м) завглибшки 0,45 м з глиняними бортами та устям із північного боку. На цьому ж рівні на глибині 1,8—1,9 м у південно-східному секторі кургану було здійснено поховання. Частину відібраних кальцинованих кісток, змішаних з кістками жертовних тварин, висипали на поверхню (загальна маса — 2,4 кг). Іншу частину помістили до поховальних урн — двох ліпних і двох ранньокружальних. Після здійснення поховання насип досипали. Автор розкопок О. В. Зорін датує його спорудження кінцем X ст. *Інвентар*: в насипі — цілий оселок, уламок ще одного оселка, масивний срібний перстень зі щитком; на вінці однієї з урн — залізний предмет (браслет?); між кісток — скляна намистина-пронизка (Зорин 2005, с. 81—84).

III.XXIV. Мішково (Золотухинський р-н, Курська обл., Росія). Курганна група з трьох насипів розташовувалася в заплаві правого берега р. Тускар, за 0,5 км на південь від синхронного городища Мішково IV (Горцевське). Два з них дослідив О. А. Узянов у 1978 р. (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98).

129. Мішково, курган 1. Ø = 7—10 м; h = 0,5 м. Курган був витягнутий із заходу на схід; з північного та південного боків простежено два відрізки рівчака. У нижньому, гумусованому, горизонті заповнення рівчака виявлено фрагменти ліпних товстостінних посудин. Цьому горизонту відповідали залишки вогнища на висоті 0,26 м від давньої поверхні. Верхньому, золистому, заповненню рівчака, де знайдено переважно розвали давньоруських гончарних горщиків, відповідало впускне інгумаційне поховання (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99).

130. Мішково, курган 2. Ø = 14 м; h = 1,23 м. Більша половина кургану змита рікою. В насипі, крім фрагментів ліпної кераміки, знайдено кілька зубів і фрагментів черепа великої тварини (корова, кінь?). Під насипом виявлено частину кільцевої ого-

of the barrow was a cluster of calcined bones, coal and ash. According to the presence of Old Rus’ ceramics, in addition to the handmade Romny culture vessels, V. V. Yenukov dates the mound not earlier than the middle — second half of the 10th century. *Inventory*: in burial no. 4 there was a fragment of a thin bronze strip (Nikolskaia 1958, s. 67; Nikolskaia 1959, s. 83; Enukov 2005, s. 101—102; Zorin 2005, s. 81).

128. Shuklinka, mound no. 1/1998. Ø = 18 m; h = 2.8 m. Fragments of handmade and wheelmade vessels and clay coating were found in the filling of the embankment damaged by robbery pits. At the horizon level, a low (0.2—0.7 m) rampart with a diameter of 10 m, covered with bright yellow clay, was recorded. It was opened only from the north—west, leaving a passage. Outside the rampart, pillars were dug in the cardinal points and fires were made around each of them, which continued to burn during the construction of the mound and were covered in a burning condition. After the mound was half built, a «ritual furnace» was constructed on top, in which a fire was also made. The «furnace» looked like a pit (0.9 × 0.8 m) of 0.45 m deep with clay sides and a mouth on the north side. A burial was made at the same level at a depth of 1.8—1.9 m in the south-eastern sector of the barrow. Some of the selected calcified bones mixed with the bones of sacrificial animals were poured onto the surface (total weight — 2.4 kg). The rest was placed in burial urns — two handmade and two early wheelmade ones. After the burying, the mound was poured up. The author of the excavations, A. V. Zorin, dates its construction to the end of the 10th century. *Inventory*: in the embankment — a complete polishing stone, a fragment of another polishing stone, a massive silver ring with the upper part; on the rim of one of the urns — an iron object (a bracelet?); between the bones — a glass bead (Zorin 2005, s. 81—84).

III.XXIV. Meshkovo (Zolotukhino district, Kursk Oblast, Russia). The mound group of three mounds was located in the floodplain of the right bank of the Tuskar River, 0.5 km south of the synchronous settlement Meshkovo 4 (Gortsevskoe). Two of them were investigated by A. A. Uzianov in 1978 (Uzianov, Smirnov, Vereshchinskii 1979, s. 98).

129. Meshkovo, mound no. 1. Ø = 7—10 m; h = 0.5 m. The mound was extended from west to east; two ditch segments were traced on the north and south sides. Fragments of handmade thick-walled vessels were discovered in the lower, humus horizon of the ditch filling. This horizon corresponded to the remains of a ritual fire at a height of 0.26 m from the ancient surface. The upper, ashy, filling of the ditch, where mostly fragments of Old Rus’ wheelmade pots were found, corresponded to an inlet inhumation burial (Uzianov, Smirnov, Vereshchinskii 1979, s. 98—99).

130. Meshkovo, mound no. 2. Ø = 14 m; h = 1.23 m. Most of the embankment was washed away by the river. In the barrow, besides fragments of handmade ceramics, several teeth and fragments of a large animal skull (a cow, a horse?) were discovered. A part of

рожі з 15 плах, загостреними кінцями встромлених у землю. Діаметр плах 0,5 м, висота понад 0,6 м,. Огорожу було підпалено і до повного прогорання засипано землею. Всередині огорожі на рівні давньої поверхні знайдено фрагменти товстостінної ліпної кераміки, вугілля, шматки обпаленої глини та кальциновані кістки. *Інвентар*: із зовнішньої частини огорожі, впритул до неї — залізне вістря стріли X—XI ст. і велике скупчення фрагментів оплавленого залізного предмета (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 99).

III.XXV. Переверзево (Золотухинський р-н, Курська обл., Росія). Залишки одиничного кургану дослідив О. А. Узянов у 1984 р. на підвищеному правому березі р. Тускар, за 0,8 км на північ від Переверзевського II городища (Узянов 1986, с. 77—78).

131. Переверзево, курган б. №. Ø = 20 м; h = 1,6 м. Насип був пошкоджений грабіжницькими розкопками. Уздовж південного краю простежено залишки оплилого рівчака з фрагментами кераміки XII—XIII ст. У непотривоженій частині виявлено залишки дерев'яної кільцевої огорожі та фрагменти ліпної роменської кераміки (Узянов 1986, с. 77—78).

III.XXVI. Жерновець (Золотухинський р-н, Курська обл., Росія). Одиничний курган розкопаний біля берегового урвища р. Тускар О. А. Узяновим 1984 р. (Узянов 1986, с. 77).

132. Жерновець, курган б. №. Ø = 20 м; h = 1,6 м. З напільної сторони курган був оточений рівчаком завширшки 2,5 м, завглибшки до 1,2 м. У верхній частині рівчака траплялися необпалені тваринні кістки та фрагменти кераміки XII—XIII ст. На рівні стародавньої денної поверхні виявлено залишки ритуального вогнища, розвали трьох горщиків (ліпного роменського, ранньогончарного та гончарного) і рештки трупоспалення на стороні. Це — основне поховання, більша частина котрого була зруйнована ямами впускних кремаційних захоронень. Ями розташовувалися двома концентричними колами, мали квадратну чи овальну форму та були заповнені кальцинованими кістками людини та тварин, уламками ліпної та гончарної кераміки кінця X — першої чверті XI ст. Верхня частина насипу була перекрита шаром материкового суглинку потужністю до 0,5 м. У центрі цього глиняного майданчика виявлено обкладену деревом прямокутну яму (0,8 × 0,6 м) з перепаленим кістяком вівці чи косулі. *Інвентар*: в заповненні впускних поховань — оплавлені скляні, пастові та кам'яні намистини, бронзові серцеподібні бляшки, уламки залізних виробів (Узянов 1986, с. 77).

III.XXVII. Леб'яже (Курський р-н, Курська обл., Росія). Кургани тягнулися ланцюжком на дюнному підвищенні другої надзаплавної тераси р. Сейм. Поруч було розташоване поселення Леб'яже 4, на якому, крім матеріалів другої чверті I тис. н. е, у незначній кількості присутні роменські та давньоруські. Нараховано сім курганів діаметром до

a circular fence of 15 slabs with pointed ends stuck into the ground was found under the embankment. The diameter of the slabs was 0.5 m, the height was over 0.6 m. The fence was set on fire and covered with soil until it burned down. Fragments of thick-walled handmade ceramics, charcoal, pieces of burnt clay and calcined bones were revealed inside the fence at the level of the ancient surface. *Inventory*: from the outer part of the fence, close to it — an iron arrowhead from the 10th — 11th centuries and a large accumulation of fragments of a melted iron object (Uzianov, Smirnov, Vereshchinskii 1979, s. 99).

III.XXV. Pereverzevo (Zolotukhino district, Kursk Oblast, Russia). The remains of a single mound were investigated by A. A. Uzianov in 1984 on the upland right bank of the Tuskar River, 0.8 km to the north of Pereverzevevo 2 hillfort (Uzianov 1986, s. 77—78).

131. Pereverzevo, mound w/o No. Ø = 20 m; h = 1.6 m. The embankment was damaged by looting excavations. Along the southern edge, the remains of a ditch with fragments of pottery from the 12th—13th centuries were traced. In the undisturbed part, the remains of a wooden circular fence and fragments of the handmade Romny culture ceramics were found (Uzianov 1986, s. 77—78).

III.XXVI. Zhernovets (Zolotukhino district, Kursk Oblast, Russia). A single mound was excavated near the bank of the Tuskar River by A. A. Uzianov in 1984 (Uzianov 1986, s. 77).

132. Zhernovets, mound w/o No. Ø = 20 m; h = 1.6 m. The mound was surrounded by a ditch of 2.5 m wide and up to 1.2 m deep. In the upper part of the ditch, unburned animal bones and fragments of pottery from the 12th—13th centuries were found. The remains of a ritual fire, the fragments of three pots (one handmade of the Romny culture, one early wheelmade, and one wheelmade), and the remains of a cremation on the side were found at the level of the ancient paleosurface. This is the main burial, most of which was destroyed by the pits of the inlet cremation burials. The pits were arranged in two concentric circles, had a square or oval shape, and were filled with calcined human and animal bones, fragments of handmade and wheelmade ceramics from the late 10th — first quarter of the 11th centuries. The upper part of the embankment was covered with an original ground level loam up to 0.5 m thick. In the centre of this clay platform, a rectangular pit (0.8 × 0.6 m) lined with wood was discovered with a burnt sheep or roe deer skeleton. *Inventory*: the filling of the inlet burial contained melted glass, paste and stone beads, bronze heart-shaped plaques, fragments of iron items (Uzianov 1986, s. 77).

III.XXVII. Lebiazhe (Kursk district, Kursk Oblast, Russia). The mounds stretched in a chain on the dune upland of the second floodplain terrace of the Seim River. Nearby was the settlement Lebiazhe 4, which, in addition to materials from the second quarter of the 1st mil-

18 м, висотою до 1,2 м, проте згодом автор робіт дійшов висновку щодо природного характеру деяких підвищень. Більшість насипів пошкоджена оранкою та траншеями. В. В. Єнуковим у 1989 р. досліджено два гаданих кургани, один із яких виявився природною дюною (Енуков 2011).

133. Леб'яже, курган 6. Ø = 10—11 м; h = 0,44—0,74 м. Курган був зведений прямо на похованому дерні. Курганні рівчаки відсутні. Східний край пошкоджений оранкою. В насипі траплялись незначні вкраплення вугликів і золи, фрагменти ліпних роменських і «волинцоїдної» посудин. На рівні похованого горизонту розміщувалися два захоронення за обрядом кремації на стороні. Поховання 2 (основне) у центральній частині кургану складалося з двох лінзоподібних скупчень кальцинованих кісток, перемішаних із вугіллям і золою, потужністю до 15 см і до 4 см, відповідно. До скупчень прилягали кілька зольно-вугільних плям — залишки ритуальних вогнищ. Поховання 1 розташовувалось у східній частині кургану й було овальним у плані (0,6 × 0,35 м) скупченням очищених кальцинованих кісток, перемішаних з уламками роменського ліпного горщика. Спершу В. В. Єнуков припускав, що посудина служила урною й була пошкоджена під час оранки, проте пізніше дійшов висновку, що її було розбито з ритуальною метою. *Інвентар*: у похованні 2 — фрагмент кістяного виробу з отвором, бронзова пряжка та спіральна пронизка (Енуков 2005, с. 101; 2011).

III.XXVIII. Клюква (Курський р-н, Курська обл., Росія). З 11 збережених на той час на правому березі Сейму курганів Д. Я. Самоквасов у 1875 р. розкопав п'ять. Були помітні численні сліди розораних насипів (Самоквасов 1878, с. 199—200; 1908, с. 212; 1916, с. 77).

134—138. Клюква, кургани б. №№. h = 0,7—2,8 м. В усіх п'яти розкопаних курганах у верхніх шарах виявлено посудини з перепаленими кістками. *Інвентар*: між кістками — два маленьких золотих злитки, кілька скляних і три кам'яні грановані намистини (за іншими даними — срібний злиток, уламок дротового кільця, злитки скляного намиста і три кам'яні грановані намистини (Самоквасов 1878, с. 200; 1908, с. 212; 1916, с. 77).

III.XXIX. Олександрівка (Курський р-н, Курська обл., Росія). Біля села на правому березі Сейму містилося 15 насипів, дев'ять із яких 1875 р. розкопав Д. Я. Самоквасов. На підошві двох із них виявлено інгумаційні захоронення, в чотирьох — залишки урн, три виявилися розораними. Зафіксовано численні сліди розораних курганів (Самоквасов 1878, с. 200; 1908, с. 212).

139—145. Олександрівка, кургани б. №№. Із дев'яти розкопаних курганів, чотири містили уламки глиняних урн і перепалені кістки. Три розорані насипи виявилися пустими; на думку Д. Я. Самоквасова, колись вони також уміщали поховальні урни (Самоквасов 1878, с. 200; 1908, с. 212).

lennium AD, contained small amounts of the Romny culture and Old Rus' materials. There are seven barrows up to 18 m in diameter and 1.2 m high, but later the author of the work concluded that some of the raised areas were of a natural origin. Most of the mounds were damaged by ploughing and trenching. In 1989, V. V. Yenukov investigated two hypothetical barrows, one of which turned out to be a natural dune (Enukov 2011).

133. Lebiazhe, mound no. 6. Ø = 10—11 m; h = 0.44—0.74 m. The barrow was constructed directly on the buried sod layer. There were no mound ditches. The eastern edge was damaged by ploughing. The embankment contained small inclusions of charcoal and ash, fragments of the handmade Romny culture and Volyntsevo-shaped vessels. At the level of the buried horizon, there were two burials carried out according to the cremation rite on the side. Burial no. 2 (the main one) in the central part of the mound consisted of two lens-shaped clusters of calcined bones mixed with charcoal and ash, up to 15 cm and 4 cm thick, respectively. The clusters were adjacent to several ash and charcoal spots — the remains of ritual fires. Burial no. 1 was located in the eastern part of the barrow and was an oval (0.6 × 0.35 m) accumulation of cleansed calcined bones mixed with fragments of the Romny culture handmade pot. Initially, V. V. Yenukov assumed that the vessel served as an urn and was damaged during ploughing, but later he concluded that it was broken for ritual purposes. *Inventory*: in burial no. 2 there was a fragment of a bone item with a hole, a bronze buckle and a spiral bead (Enukov 2005, s. 101; 2011).

III.XXVIII. Kliukva (Kursk district, Kursk Oblast, Russia). In 1875, D. Ya. Samokvasov excavated five of the 11 mounds preserved on the right bank of the Seim River at that time. Numerous traces of ploughed embankments were visible (Samokvasov 1878, s. 199—200; 1908, s. 212; 1916, s. 77).

134—138. Kliukva, mounds w/o Nos. h = 0.7—2.8 m. Vessels with burnt bones were found in the upper layers of all five excavated barrows. *Inventory*: between the bones — two small gold ingots, several glass and three stone faceted beads (according to other data — a silver ingot, a fragment of a wire ring, ingots of glass beads and three stone faceted beads (Samokvasov 1878, s. 200; 1908, s. 212; 1916, s. 77).

III.XXIX. Aleksandrovka (Kursk district, Kursk Oblast, Russia). Near the village on the right bank of the Seim River there were 15 mounds, nine of which were excavated in 1875 by D. Ya. Samokvasov. At the bottom of two of them, inhumation burials were found, in four — the remains of urns, three of which were ploughed up. Numerous traces of ploughed barrows were recorded (Samokvasov 1878, s. 200; 1908, s. 212).

139—145. Aleksandrovka, mounds w/o Nos. Out of nine excavated barrows, four contained fragments of clay urns and burnt bones. Three ploughed embankments turned out to be empty; according to D. Ya. Samokvasov, they also once contained burial urns (Samokvasov 1878, s. 200; 1908, s. 212).

ЛІТЕРАТУРА | REFERENCES

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: Навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.

Абрамов, И. С. 1905. *О раскопках в Глуховском уезде Черниговской губ. и в Смоленской губ.* Научный архив ИИМК РАН, Рукописный отдел, ф. 1, оп. 1, 1905/54.

Абрамов, И. С. 1906. *О раскопках в м. Воронеже Глуховского у., Черниговской губ.* Научный архив ИИМК РАН, Рукописный отдел, ф. 1, оп. 1, 1906/35.

Абрамов, И. С. 1907. *О раскопках в Черниговской губернии*. Научный архив ИИМК РАН, Рукописный отдел, ф. 1, оп. 1, 1907/54.

Абрамов, І. С. 1927. Літописний Вороніж на Чернігівщині. В: Липський, В. І., Єфремов, С. О., Кримський, А. Е., Левченко, М. З. (ред.). *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. Київ: Друкарня Української Академії наук, с. 462—468.

Авдусин, Д. А. 1969. Ровики славянских курганов. В: Евтюхова, Л. А. (ред.). *Древности Восточной Европы (к семидесятилетию Алексея Петровича Смирнова)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 169. Москва: Наука, с. 11—15.

Авдусин, Д. А, 1980. *Полевая археология СССР*. Москва: Высшая школа.

Аграфонов, П. Г. 1991. Могильники XI—XII веков у села Веськово Переславского района Ярославской области. В: Васильев, Ф. В. (ред.). *Памятники истории и культуры Верхнего Поволжья*. Материалы 2-й регион. науч. конф. «Проблемы исследования памятников истории и культуры Верхнего Поволжья». Нижний Новгород, с. 336—340.

Александров, А. А. 1988. Неуловимый погребальный обряд. В: Седов, В. В. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Тезисы докладов научно-практической конференции. Псков: Псковский госсударственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, с. 129—131.

Алексеев, Л. В., Сергеева, З. М. 1973. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии. *Краткие сообщения Института археологии*, 135, с. 49—55.

Алекшин, В. А. 1981. Погребальный обряд как археологический источник. *Краткие сообщения Института археологии*, 167, с. 3—9.

Алекшин, В. А. 1986. *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ*. Ленинград: Наука.

Ангелова, Ст. 1997. Славянска култура. В: Ангелов, В., Кунчев, Вл., Овчаров, Д., Попов, Д., Ан-

Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskyi, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnii svit.

Abramov, I. S. 1905. *O raskopkakh v Glukhovskom uezde Chernigovskoi gub. i v Smolenskoi gub*. Nauchnyi arkhiv IIMK RAN, Rukopisnyi otdel, f. 1, op. 1, 1905/54.

Abramov, I. S. 1906. *O raskopkakh v m. Voronezhe Glukhovskogo u., Chernigovskoi gub*. Nauchnyi arkhiv IIMK RAN, Rukopisnyi otdel, f. 1, op. 1, 1906/35.

Abramov, I. S. 1907. *O raskopkakh v Chernigovskoi gubernii*. Nauchnyi arkhiv IIMK RAN, Rukopisnyi otdel, f. 1, op. 1, 1907/54.

Abramov, I. S. 1927. Litopysnyi Voronizh na Chernihivshchyni. In: Lypskyi, V. I., Yefremov, S. O., Krymskyi, A. E., Levchenko, M. Z. (ed.). *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia*. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk, s. 462—468.

Agrafonov, P. G. 1991. Mogilniki XI—XII vekov u sela Veskovo Pereslavskogo raiona Iaroslavskoi oblasti. In: Vasilev, F. V. (ed.). *Pamiatniki istorii i kultury Verkhnego Povolzhia. Materialy 2-i region. nauch. konf. «Problemy issledovaniia pamiatnikov istorii i kultury Verkhnego Povolzhia»*. Nizhnii Novgorod, s. 336—340.

Aleksandrov, A. A. 1988. Neulovimyi pogrebalnyi obriad. In: Sedov, V. V. (ed.). *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi konferentsii. Pskov: Pskovskii gossudarstvennyi obieedinennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik, s. 129—131.

Alekseev, L. V., Sergeeva, Z. M. 1973. Raskopki kurganov v Vostochnoi Belorussii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 135, s. 49—55.

Alekshin, V. A. 1981. Pogrebalnyi obriad kak arkheologicheskii istochnik. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 167, s. 3—9.

Alekshin, V. A. 1986. *Sotsialnaia struktura i pogrebalnyi obriad drevnezemledelcheskikh obshchestv*. Leningrad: Nauka.

Angelova, St. 1997. Slavyanska kultura. In: Angelov, V., Kunchev, Vl., Ovcharov, D., Popov, D., Angelova, St. *Drevni kulturi*. Blagoevgrad: Neofit Rilski, s. 432—515.

Antonova, E. V. 1990. *Obriady i verovaniia pervobytnykh zemledeltsev Vostoka*. Moskva: Nauka.

Antonova, E. V. 1999. Mesto umershikh v zhizni zhivykh i pogrebalnyi inventar: arkheologicheskie fakty i istoricheskie svidetelstva (Mesopotamiia). In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S.

гелова, Ст. *Древни култури*. Благоевград: Неофит Рилски, с. 432—515.

Антонова, Е. В. 1990. *Обряды и верования первобытных земледельцев Востока*. Москва: Наука.

Антонова, Е. В. 1999. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия). В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Восточная литература, с. 19—30.

Артамонов, М. 1949. Південноподільська експедиція (попереднє повідомлення). *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 257—262.

Артеменко, И. Моця, А. 1989. *Боги созданы людьми*. Киев: Политиздат.

Арциховский, А. В. 1970. Большой Беседский курган. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 102—105.

Бакшеев, Е. С. Смирнов, Ю. А. 2010. Двустадийная погребальная обрядность Окинавы как археологическая и культурно-историческая реальность. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 60—76.

Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.

Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки. Т. 3. Київ: Альтернативи.

Барсов, Е. В. 1872. *Причитания Северного края*. Ч. 1. Плачи похоронные, надгробные и надмогильные. Москва: Современные известия.

Белавин, А. М. 2009. Погребальный обряд средневековых археологических культур Предуралья как этномаркер. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции*, 6, с. 7—16.

Беляшевский, Н. 1900. Раскопки могильника у д. Богданова, Глуховск. у. Черниговской губ. *Археологическая летопись Южной России*, II, с. 146—148.

Березовець, Д. Т. 1949. *Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/9.

Березовець, Д. Т. 1952. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 207—219.

Березовець, Д. Т. 1953. До питання про літописних сіверян. *Археологія*, VIII, с. 28—44.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49—66.

Березовец, Д. Т. 1956. *Северяне перед образованием Киевской Руси*. Диссертация к. и. н. Институт археологии АН УССР.

Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долині р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58—71.

Бернякович, К. В. 1957. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *Slovenská archeológia*, V, 2, с. 435—455.

(ed.). *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 19—30.

Artamonov, M. 1949. Pivdennopodilska ekspedytsiia (poperednie povidomlennia). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, I, s. 257—262.

Artemenko, I. Motsia, A. 1989. *Bogi sozdany liudmi*. Kiev: Politizdat.

Artsikhovskii, A. V. 1970. Bolshoi Besedskii kurgan. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moskva: Nauka, s. 102—105.

Avdusin, D. A. 1969. Roviki slavianskikh kurganov. V: Evtiukhova, L. A. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy (k semidesiatiletiiu Alekseia Petrovicha Smirnova)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 169. Moskva: Nauka, s. 11—15.

Avdusin, D. A, 1980. *Polevaia arkheologiia SSSR*. Moskva: Vysshaia shkola.

Baksheev, E. S. Smirnov, Iu. A. 2010. Dvustadiinaia pogrebalnaia obriadnost Okinavy kak arkheologicheskaia i kulturno-istoricheskaia realnost. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 60—76.

Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iattiu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1998. *Davni slov'iany*. *Ukraina kriz viky*. T. 3. Kyiv: Alternatyvy.

Barsov, E. V. 1872. *Prichitaniia Severnogo kraia*. Ch. 1. Plachi pokhoronnye, nadgrobnye i nadmogilnye. Moskva: Sovremennye izvestiia.

Belavin, A. M. 2009. Pogrebalnyi obriad srednevekovykh arkheologicheskikh kultur Preduralia kak etnomarker. *Trudy Kamskoi arkheologo-etnograficheskoi ekspeditsii*, 6, s. 7—16.

Beliashevskii, N. 1900. Raskopki mogilnika u d. Bogdanova, Glukhovsk. u. Chernigovskoi gub. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, II, s. 146—148.

Bendann, E. 1930. *Death customs: an Analytical Study of Burial Rites*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co; New York: Alfred A. Knopf.

Beneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Vэzkum raně středověké mohyly u Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367—383.

Berezovets, D. T. 1949. *Zvit pro robotu Seimsko-Slovianskoi ekspedytsii 1949 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/9.

Berezovets, D. T. 1952. Rozvidka u verkhiv'iakh r. Pivdennoho Buhu. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 207—219.

Berezovets, D. T. 1953. Do pytannia pro litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, VIII, s. 28—44.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 49—66.

Berezovets, D. T. 1956. *Severiane pered obrazovaniem Kievskoi Rusi*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Institut arkheologii AN USSR.

Berezovets, D. T. 1969. Mohylnyky ulychiv u dolyni r. Tiasmynu. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58—71.

Беспальчев, В. Ф. 1911. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIV Археологического съезда*. Т. III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, с. 214—215.

Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15: Материалы по археологии Европейской части СССР от эпохи раннего железа до средневековья, с. 65—82.

Бібіков, Д. 2009. Конструкція насипів курганних могильників на території Чернігова в контексті дохристиянських вірувань давньоруського населення. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 10—12 квітня 2009 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 20—21.

Бібіков, Д. 2020a. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Лівобережжя. *City: History, Culture, Society*, 4 (11), с. 211—265. https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211

Бібіков, Д. В. 2020b. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294—299.

Бібіков, Д. В., Дяченко, Д. Г. 2022. Середньовічні кремаційні поховання Дніпровського Правобережжя: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *In Sclavenia terra*, 4, с. 17—27.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Боголюбов, М. Н. (ред.). 1987. *Махабхарата. Книга третья: Лесная (Араньякапарва)*. Москва: Наука.

Богомольников, В. В. 1975. Работы в Жлобинском районе. *Археологические открытия 1974 года*, с. 382.

Богомольников, В. В. 1993. Формы погребального обряда в Кветуни и на основной территории радимичей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 23—25.

Богомольников, В. В. 2004. *Радимичи (по материалам курганов X—XII вв.)*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.

Бодянский, А. В. 1968. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* Киев: Наукова думка, с. 172—176.

Борисенко, В. К. 2000. *Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців*. Київ: Унісерв.

Бочваров, К. Э. 2010. Неолитические захоронения в сосудах из юго-восточной Европы: возникновение обряда. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 115—135.

Berniakovich, K. V. 1957. Drevneslavianskie pamiatniki Zakarpatskoi oblasti (SSSR). *Slovenská archeológia*, V, 2, s. 435—455.

Bespalchev, V. F. 1911. Polia pogrebenii v Romenskom uezde Poltavskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda*. T. III. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sovko, s. 214—215.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysiacheletiia n. e. s truposozhzheniem i dereviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15: Materialy po arkheologii Evropeiskoi chasti SSSR ot epokhi rannego zheleza do srednevekovia, s. 65—82.

Bialeková, D. 1962. Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska. *Slovenská archeológia*, X, 1, s. 97—148.

Bialeková, D. 1993. Expansion der Slawen nach Mitteleuropa und ihre Spiegelung im Bestattungsritus. V: Pavuk, J. (red.). *Actes du XIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1—7 septembre 1991*, 4. Bratislava: Institut archeologique de l'Academie Slovaque des Sciences, s. 43—48.

Bibikov, D. 2009. Konstruktsiia nasypiv kurhannykh mohylnykiv na terytorii Chernihova v konteksti dokhrystyianskykh viruvan davnoruskoho naselennia. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy VIII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 10—12 kvitnia 2009 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 20—21.

Bibikov, D. 2020a. Davnoruski kamerni hrobnytsi ta yikh nasliduvannia na terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia. *City: History, Culture, Society*, 4 (11), s. 211—265. Access mode: https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211

Bibikov, D. V. 2020b. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikinhiv u Serednomu Podniprov'i. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294—299.

Bibikov, D. 2024. Between paganism and Christianity: the rite of partial cremation in southern Rus'. In: *From paganism to Christianity. Burial rites during transition formations. Materials of the International Scientific Archaeological Conference* (in print).

Bibikov, D. V., Diachenko, D. H. 2022. Serednovichni krematsiini pokhovannia Dniprovskoho Pravoberezhzhia: problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *In Sclavenia terra*, 4, s. 17—27.

Binford, L. 1971. Mortuary practices. Their study and potential. In: Brown, J. A. (ed.). *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Memoirs of the Societyfor American Archaeology, 25. Washington: Society for American Archaeology, p. 6—29.

Błażejewski, A. 2015. W kwestii definicji grobów warstwowych z okresu rzymskiego. In: Tyszler, L., Droberjar, E. (eds.). *Barbari superiores et inferiores. Archeologia Barbarzyńców 2014.* Łódź; Wieluń: Uniwersytet Łódzki; Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu; Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 199—209.

Брайловский, С. 1885a. Малорусская похоронная причеть и мифическое ее значение. *Киевская старина*, XIII, с. 73—84.

Брайловский, С. 1885b. О смерти и посмертном существовании по «Причитаниям Северного края»: Опыт исследования русской похоронной причети. *Русский филологический сборник*, XIII, с. 227—265.

Будински-Кричка, В. 1990. Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии. *Slovenská archeológia*, XXXVIII, 1, s. 89—146.

Булкин, В. А., Богуславский, О. И. 1988. Комплекс археологических памятников у деревни Городище на реке Сясь. В: Лебедев, Г. С. (ред.). *Тихвинский сборник: по материалам историко-географической конференции*, 1: Археология Тихвинского края. Тихвин, с. 86—89.

Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Буров, В. А. 1993. Образ мировой горы у новгородских кривичей и словен. В: *Конференция «Истоки русской культуры (археология и лингвистика)». Тезисы докладов*. Москва: ИА РАН, с. 32—35.

Вакуленко, Л. В. 1977. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* Київ: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В. 1997. Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III—IV ст. н. е. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ; Львів: РАС, с. 86—96.

Вакуленко, Л. 2002. Два курганні могильники поблизу с. Трач на Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, с. 111—119.

Вакуленко, Л. В. 2003. Курганний могильник IV ст. н. е. на Прикарпатті. *Археологічні студії*, 2, с. 63—69.

Вакуленко, Л. В. 2010. *Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ: ІА НАН України.

Векслер, А. Г. 1970. Семиверхие курганы вятичей в Одинцове под Москвой. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 122—125.

Велецкая, Н. Н. 1978. *Языческая символика славянских архаических ритуалов*. Москва: Наука.

Веремейчик, О. М. 1993. *Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра*. Автореферат дисертації к. і. н. Інститут археології НАН України.

Виезжев, Р. І. 1948. Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. *Археологія*, IX, с. 145—153.

Винников, А. З. 1984. *Славянские курганы лесостепного Дона*. Воронеж: ВГУ.

Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века)*. Воронеж: ВГУ.

Винников, А. З. 2012. Юго-восточная окраина славянского мира в эпоху образования Древнерусского государства (Лесостепное Подонье в VIII —

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Bloch, M. 1994. *Placing the Dead: Tombs, Ancestral Villages and Kinship Organization in Madagascar*. Long Grove: Waveland.

Bochvarov, K. E. 2010. Neoliticheskie zakhoroneniia v sosudakh iz iugo-vostochnoi Evropy: vozniknovenie obriada. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 115—135.

Bodianskii, A. V. 1968. Rezultaty raskopok cherniakhovskogo mogilnika v Nadporozhe. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 172—176.

Bogoliubov, M. N. (ed.). 1987. *Makhabkharata. Kniga tretia: Lesnaia (Araniakaparva)*. Moskva: Nauka.

Bogomolnikov, V. V. 1975. Raboty v Zhlobinskom raione. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*, s. 382.

Bogomolnikov, V. V. 1993. Formy pogrebalnogo obriada v Kvetuni i na osnovnoi territorii radimichei. V: Tolochko, P. P. (ed.). *Slov'iani i Rus u naukovii spadshchini D. Ia. Samokvasova. Materiali istoriko-arkheologichnogo seminaru, prisviachenogo 150-richchiu vid dnia narodzhennia D. Ia. Samokvasova*. Chernigiv: Siverianska dumka, s. 23—25.

Bogomolnikov, V. V. 2004. *Radimichi (po materialam kurganov X—XII vv.)*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Borysenko, V. K. 2000. *Tradytsii ta zhyttiediialnist etnosu: na materialakh sviatkovo-obriadovoi kultury ukraintsiv*. Kyiv: UNISERV.

Bradley, R. 2005. *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. New York: Routledge.

Brailovskii, S. 1885a. Malorusskaia pokhoronnaia prichet i mificheskoe ee znachenie. *Kievskaia starina*, XIII, s. 73—84.

Brailovskii, S. 1885b. O smerti i posmertnom sushchestvovanii po «Prichitaniiam Severnogo kraia»: Opyt issledovaniia russkoi pokhoronnoi pricheti. *Russkii filologicheskii sbornik*, XIII, s. 227—265.

Brown, J. A. (ed.). 1971. *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Memoirs of the Societyfor American Archaeology, 25. Washington: Society for American Archaeology.

Budinsky-Krička, V. 1947. Slovanske popolnicove pole z doby predhradistnej vo Vyčapoch Opatovciach, okres Nitra. *Historika Slovaca*, V, s. 135—144.

Budinsky-Krička, V. 1958. Slovanske mohyly na vəchodnom Slovensku. *Slovenska archeológia*, VI, 1, s. 138—187.

Budinský-Krička, V. 1980. *Kráľovský Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylníku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.

Budinski-Krichka, V. 1990. Novye materialy dlia izucheniia drevneslavianskoi keramiki na poseleniiakh Vostochnoi Slovakii. *Slovenská archeológia*, XXXVIII, 1, s. 89—146.

Bulkin, V. A., Boguslavskii, O. I. 1988. Kompleks arkheologicheskikh pamiatnikov u derevni Gorodishche na reke Sias. In: Lebedev, G. S. (ed.). *Tikhvinskii sbornik: po materialam istoriko-geograficheskoi*

первой половине XI вв.). *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия: История. Политология. Социология, 2, с. 14—20.

Виноградова, Л. Н. 1981. Девичьи гадания о замужестве в цикле славянской календарной обрядности (западно-восточнославянские параллели). В: Толстой, Н. И. (ред.). *Славянский и балканский фольклор*. Москва: Наука, с. 13—43.

Вознесенская, Г. А., Куза, А. В., Соловьева, Г. Ф. 1972. Раскопки славянских памятников на р. Псел. *Археологические открытия 1971 года*, с. 95—96.

Войтехович, А. В. 2013. Элементы деревянных конструкций в курганах с погребениями останков кремации на территории Полоцкой земли. В: Савіцкі, Г. У. (ред.). *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый*. Мінск: Націянальная бібліятэка, с. 18—20.

Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв*. Минск: Беларуская навука.

Вундт, В. 1913. *Миф и религия*. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон.

Въжарова, Ж. 1976. *Славяни и прабългари (по дании на некрополите от VI—XI век на територията България)*. София: БАН.

Гаркави, А. Я. 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.

Гамченко, С. С. 1888. *Житомирский могильник. Археологические исследования житомирской группы курганов*. Житомир: Волынская губернская типография.

Генинг, В. Ф., Борзунов, В. А. 1975. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда. *Вопросы археологии Урала*, 13, с. 42—72.

Генинг В. Ф., Бунятян, Е. П., Пустовалов, С. Ж., Рычков, Н. А. 1990. *Формализовано-статистические методы в археологи (анализ погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.

Гиндин, Л. А., Литаврин, Г. Г. (ред.). 1994. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. I (I—VI вв.). Москва: Восточная литература.

Городцов, В. А. 1897. О столбах, встреченных на площади Борковского могильника. *Археологические известия и заметки*, 12, с. 390—402.

Горюнов, Е. А. 1980. Исследования в Курской обл. *Археологические открытия 1979 года*, с. 50—51.

Горюнова, Е. И. 1961. *Этническая история Волго-Окского междуречья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 94. Москва: АН СССР.

Грибович, Р. Т. 1975. *Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Ровенської археологічної експедиції в 1975 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/112.

Грибович, Р. Т., Петегирич, М. В., Павлив, Д. Ю. 1978. Исследования на Волыни. *Археологические открытия 1977 года*, с. 316—317.

Григорьев, А. В. 1990. К вопросу о погребальном обряде северян VIII — начала XI в. В: Терентьев, В. С. (ред.). *Питання археології Сумщини*. Суми: Сумський краєзнавчий музей, с. 84—90.

konferentsii, 1: Arkheologiia Tikhvinskogo kraia. Tikhvin, s. 86—89.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materiale skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Burov, V. A. 1993. Obraz mirovoi gory u novgorodskikh krivichei i sloven. In: *Konferentsiia «Istoki russkoi kultury (arkheologiia i lingvistika)». Tezisy dokladov*. Moskva: IA RAN, s. 32—35.

Cabalska, M. 1967. Ze studiów nad obrządkiem ciałopalnym w Europie przedhistorycznej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 149: Prace Archeologiczne, 8, s. 39—60.

Caland, W. 1896. *Die altindischen Todten- und Bestattungsgebriiuche*. Amsterdam: Johannes Müller.

Cherepnin, A. I. 1895. Mestnaia starina. Borkovskii mogilnik. *Trudy Riazanskoi arkhivnoi komissii*, X, 3, s. 285—373.

Chişvasi-Comşa, M. 1958. Slavii de răsărit pe teritoriul R. P. R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice. *Studii si cercetari de istorie veche*, IX (1), p. 73—89.

Chmykhov, M. O. 1993. *Kurhany yak yavyshche davnoi kultury*. Kyiv: NMKVO.

Chropovský, B. 1970. *Slovensko na úsvite dejnn*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Chropovsky, B. 1982. K etnogeneze Slovakov. *Historiský Časopis*, 30, s. 19—27.

Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptores rerum Bohemicarum, I. Pragae: Widtmann.

Danilov, V. 1906. Simvolika ptits i rastenii v ukrainskikh pokhoronnykh prichitaniiakh. *Kievskaia starina*, 11—12 (XCIV), s. 611—627.

Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoi zemli*. Moskva: Krugie.

Dashkovskii, P. K. 1996. Kurgan kak otrazhenie nekotorykh mirovozzrencheskikh predstavlenii naseleniia Gornogo Altaia v skifskuiu epokhu. In: *Kurgan: istoriko-kulturnye issledovaniia i rekonstruktsii. Tezisy dokladov tematicheskoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 36—37.

Davidson, H. R. E. 1967. *Pagan Scandinavia*. London: Thames and Hudson.

Diachenko, D. H. 2021. Raikovetska kultura v Serednomu Podniprov'i. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 155—168.

Dmitriukov, A. 1854. Gorodishcha i kurgany, nakhodiashchiesia v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Vestnik Imperatorskogo geograficheskogo obshchestva*, I, 4, s. 26—37.

Dmitriukov, A. 1863. Gorodishcha i kurgany v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Trudy Kurskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*, 1, s. 507—516.

Dobroliubskii, A. O. 1982. O printsipakh sotsiologicheskoi rekonstruktsii po dannym pogrebalnogo obriada. In: Gening, V. F. (ed.). *Teoriia i metody arkheologicheskikh issledovanii*. Kiev: Naukova dumka, s. 54—68.

Dobrovolskaia, M. N. 2010. K metodike izucheniia materialov krematsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 85—97.

Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічнохо семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.»*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 76—82.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным.* Труды Тульской археологической экспедиции, 2. Тула: Гриф и Ко.

Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010, с. 94—127.

Грушевська, К. 1924. *З примітивної культури. Розвідки і доповіді*. Київ: Державне видавництво України.

Гузій, Р. 2006. Похоронні звичаї та обряди. В: Павлюк, С. (ред.). *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. Львів: Інститут народознавства НАН України, с. 569—589.

Гуляев, В. И. 1993. Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация (введение в дискуссию). *Российская археология*, 1, с. 76—77.

Гуляев, В. И. 2006. Изучение погребального обряда в зарубежной археологии. *Российская археология*, 2, с. 5—14.

Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. 1999. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Восточная литература, с. 10—18.

Гусаков, М. Г. 2010. К вопросу о происхождении обряда сожжения в урне и без нее: по материалам могильников юго-восточной Прибалтики эпохи Гальштата и Латена. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 228—244.

Данилов, В. 1906. Символика птиц и растений в украинских похоронных причитаниях. *Киевская старина*, 11—12 (XCIV), с. 611—627.

Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли*. Москва: Кругъ.

Дашковский, П. К. 1996. Курган как отражение некоторых мировоззренческих представлений населения Горного Алтая в скифскую эпоху. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Курган: историко-культурные исследования и реконструкции*. Тезисы докладов тематической научной конференции. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, с. 36—37.

Дмитрюков, А. 1854. Городища и курганы, находящиеся в Суджанском и Рыльском уездах. *Вестник Императорского географического общества*, I, 4, с. 26—37.

Дмитрюков, А. 1863. Городища и курганы в Суджанском и Рыльском уездах. *Труды Курского губернского статистического комитета*, 1, с. 507—516.

Добровольская, М. Н. 2010. К методике изучения материалов кремации. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 85—97.

Dostál, B. 1966. *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha: Academia.

Dowiat, J. 1985. Środki przekazywania myśli. W: Dowiat, J., Geremek, B., Lalik, T., Trawkowski, S. *Kultura Polski średniowiecznej X—XIII w*. Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, s. 193—251.

Drewko, M. 1954. Wielki kurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307—309.

Drewko, M. 1957. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1955 r. na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. Zamojski. *Sprawozdania Archeologiczne*, 3, s. 165—168.

Durkheim, E. 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le systume totémique en Australie*. Paris: Librairie Félix Alcan.

Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48—49.

Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej.* Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87—101.

Edda... 1917. *Edda. Skandinavskii epos*. Moskva: Izdanie M. i S. Sabashnikovykh.

Eisner, J. 1966. *Rukovet slovanske archeologie*. Praha: Academia.

Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotskikh krivichei: po arkheologicheskim materialam*. Moskva: Kurskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kursk: Uchitel.

Enukov, V. V. 2007. *Istoriia Posemi — Kurskoi volosti na rubezhe epokh (IX—XI veka).* Avtoreferat dissertatsii d-ra istor. nauk. Kurskii gosudarstvennyi universitet.

Enukov, V. V. 2011. Romenskie kurgany u s. Lebiazhe na Seime. *Uchenye zapiski. Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (19). Access mode: https://cyberleninka. ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebyazhie-naseyme/viewer [Date of acess: June 3, 2024].

Eremeev, I. I. 2023. *Slaviane i normanny k severu ot Dnepra do nachala X veka. Nachalnye etapy slaviano-skandinavskikh etnokulturnykh vzaimodeistvii*. T. 1: Rannesrednevekovaia slavianskaia kolonizatsiia v Vostochno-Baltiiskom regione. Metodologiia izucheniia, geograficheskii kontekst, arkheologicheskie pamiatniki. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.

Erhart, A. 1985. U kolébky slovanskych jazyku. *Slavia. Casopis pro slavanskou filologii*, 54, s. 337—345.

Fasmer, M. 1986. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. T. 2. Moskva: Progress.

Fedorov, G. B. 1968. Rabota Prutsko-Dnestrovskoi ekspeditsii v 1963 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 113, s. 85—93.

Добролюбский, А. О. 1982. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Теория и методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 54—68.

Дяченко, Д. Г. 2021. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 155—168.

Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей: по археологическим материалам*. Москва: КГПУ.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курск: Учитель.

Енуков, В. В. 2007. *История Посемья — Курской волости на рубеже эпох (IX—XI века)*. Автореферат диссертации д. и. н. Курский государственный университет.

Енуков, В. В. 2011. Роменские курганы у с. Лебяжье на Сейме. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 3 (19). Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebyazhie-naseyme/viewer [Дата звернення 3 червня 2024 р.].

Еремеев, И. И. 2023. *Славяне и норманны к северу от Днепра до начала X века. Начальные этапы славяно-скандинавских этнокультурных взаимодействий*. Т. 1: Раннесредневековая славянская колонизация в Восточно-Балтийском регионе. Методология изучения, географический контекст, археологические памятники. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.

Жизнеописание... 2021. *Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковних сочинениях и преданиях*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Завитневич, В. З. 1890. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, IV, II, с. 1—29.

Завитневич, В. 3. 1892. Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, VI, II, с. 11—72.

Завитневич, В. З. 1894. Археологические разыскания в бассейне реки Березины. *Отчеты Археологической Комиссии за 1892 г.*, с. 124—153.

Зверев, Е. Ю., Ткачук, К. Т. 2012. К вопросу о периодизации могильников Кэпрерия, Лимбарь и Бранешть в Пруто-Днестровском междуречье. *Stratum plus*, 5, с. 125—148.

Зеленин, Д. К. 1909. *Народный обычай «греть покойников»*. Харьков: Печатное дело.

Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука.

Зеленцова, О. В., Милованов, С. И. 2015. Курганный обряд погребения в Нижнем Поочье в эпоху Средневековья. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 122—134.

Зиньковская, И. В. 2000. *Анты и готы в Днепро-Донской лесостепи*. Воронеж: ВГУ.

Зорин, А. В. 2005. Курганный могильник у с. Шуклинка и особенности погребальной обрядности Посеймья рубежа X—XI вв. В: *Ю. А. Липкинг и археология Курского края. Материалы межрегио-*

Fedorov, G. B. 1999. Etnogenez volokhov, predkov moldavan, po dannym arkheologii (istoriograficheskii aspekt). *Stratum plus*, 5, s. 14—74.

Fedorov, G. B., Chebotarenko, G. F. 1974. *Pamiatniki drevnikh slavian (VI—XIII vv.)*. Arkheologicheskaia karta Moldavskoi SSR. T. 6. Kishinev: Shtiintsa.

Fedorov, G. B., Chebotarenko, G. F., Velikanova, M. S. 1984. *Braneshtskii mogilnik X—XI vv*. Kishinev: Shtiintsa.

Feller, D. 2004. *The Sanskrit Epics' Representation of Vedic Myths*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Fetisov A. A., Shchavelev, A. S. 2004. Rus i radimichi: istoriia vzaimootnoshenii v X—XI vv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten ta slov'ianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin Press, s. 282—286.

Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53—72.

Florek, M. 2011, Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In Silvis, Campis... Et Urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59—78.

Fotinskii, O. A. 1904 Mogilnik kamennoi kladki v urochishche Kniazhe Novogradvolynskogo uezda. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, 6, s. 229—231.

Freidenberg, O. M. 1997. *Poetika siuzheta i zhanra*. Moskva: Labirint.

Frolik, J. 1988. Archeologický materiбl ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové*, XV, 1, s. 80—94.

Frolov, A. A. 1994. Sopka u dd. Brod—Luchki Valdaiskogo r-na Novgorodskoi oblasti (rezultaty issledovaniia i interpretatsiia). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 8, s. 36—49.

Frolov, I. K. 1967. Poselenie Teterevka I (VII—VIII vv.). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 110: Slaviano-russkaia arkheologiia, s. 30—35.

Fylypchuk, H. 2016. Yazychnytski pokhovalni pam'iatky VIII—XII st. mezhyrichchia Zakhidnoho Buhu ta Verkhnoho Pruta. *Narodoznavchi zoshyty*, 4 (130), s. 929—940.

Fylypchuk, M. A. 2001. *Zvit pro riativni roboty na terytorii Plisnenska (s. Pidhirtsi Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti) u 2001 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2001/167.

Fylypchuk, M. 2004. Riativni arkheolohichni roboty v litopysnomu Plisnesku protiahom 2001, 2003 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 328—334.

Fylypchuk, M. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na terytorii litopysnoho Plisneska u 2007 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/316.

нальной научной конференции (Курск, 15—17 ноября 2004 г.). Курск: Мечта, с. 81—90.

Иванов, В. В. 1985. Проблемы реконструкции общеиндоевропейского погребального обряда и ритуального текста. В: *Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд.* Москва: Институт славяноведения и балканистики, с. 40—41.

Івакін, В. 2015. Сучасна тафологія: основні поняття та інформативні можливості. *Київські історичні студії*, 1, с. 11—16.

Івакін, В. 2020. Археологічна тафологія як складовий елемент сучасної танатології. *City: History, Culture, Society*, 4 (11), с. 57—77. https://doi.org/10.15407/mics2020.11.057

Изюмова, С. А. 1961. Курганы у дер. Тризново. *Советская археология*, 2, с. 252—258.

Изюмова, С. А. 1964. Курганный могильник VIII—X вв. около деревни Западной. *Советская археология*, 2, с. 151—163.

Изюмова, С. А. 1970. Курганы у с. Доброе Тульской области. *Советская археология*, 1, с. 191—201.

Исаенко, В. Ф., Митрофанов, А. Г., Штыхов, Г. В. (ред.). 1970. *Очерки по археологии Белоруссии*. Ч. 1. Минск: Наука и техника.

Исторические заметки… 1894. Исторические заметки о городе Судже и его уезде. *Памятная книжка Курской губернии на 1894 год*, II, с. 1—130.

Каванова, Б. 1993. Славянские курганные могильники Южной Моравии. В: Pavuk, J. (red.). *Actes du XIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1—7 septembre 1991*, 4. Bratislava: Institut archeologique de l'Academie Slovaque des Sciences, s. 48—56.

Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. В: Демиденко, О. В. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 170—174.

Каляга, И. 2009. Курганные захоронения с трупосожжениями в бассейне Среднего Западного Буга. *Stratum plus*, 5, с. 71—83.

Каменецкий, И. С. 1999. Один из факторов искажения погребального обряда. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений.* Москва: Восточная литература, с. 137—146.

Каменецкий, И. С. 2005. Впускные погребения. В: *Теоретические и методические подходы к изучению погребального обряда в современной археологии. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции*. Москва: ИА РАН, с. 11.

Каншин, В. П. 1911. Археологические памятники в области реки Большой-Курицы, впадающей в Сейм. *Труды Курской губернской ученой архивной комиссии*, 1, с. 117—119.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.

Касюк, Е. Ф. 2011. Славянские курганы с кремацией на территории Белорусского Полесья. *Література та культура Полісся*, 64, с. 105—113.

Fylypchuk, M. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky Plisneskoho horodyshcha u 2008 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/145.

Fylypchuk, M. A. 2009a. Doslidzhennia Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2007 rotsi. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 4, s. 130—176.

Fylypchuk, M. 2009b. *Zvit pro doslidzhennia Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2009 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/116.

Fylypchuk, M. 2010a. *Zvit pro doslidzhennia Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2010 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/170.

Fylypchuk, M. A. 2010b. Poperedni rezultaty doslidzhennia kultovoho mistsia slov'ianskoho chasu na terytorii Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2009 r. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 5, s. 135—169.

Fylypchuk, M. A., Korchynskyi, O. M., Shyshak, V. I. 1988. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia za 1988 r. Postiinodiiuchoi Verkhnodnistrianskoi slov'ianoruskoi arkheolohichnoi ekspedytsii.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/156.

Fylypchuk, M., Solovii, H. 2014. Pokhovalni pam'iatky slov'ianskoho chasu Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Studia Mythologica Slavica*, XVII, s. 37—56.

Gamchenko, S. S. 1888. *Zhitomirskii mogilnik. Arkheologicheskie issledovaniia zhitomirskoi gruppy kurganov*. Zhitomir: Volynskaia gubernskaia tipografiia.

Garkavi, A. Ia. 1870. *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i russkikh*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk.

Gening, V. F., Borzunov, V. A. 1975. Metodika statisticheskoi kharakteristiki i sravnitelnogo analiza pogrebalnogo obriada. *Voprosy arkheologii Urala*, 13, s. 42—72.

Gening, V. F., Buniatian, E. P., Pustovalov, S. Zh., Rychkov, N. A. 1990. *Formalizovano-statisticheskie metody v arkheologi (analiz pogrebalnykh pamiatnikov).* Kiev: Naukova dumka.

Gindin, L. A., Litavrin, G. G. (ed.). 1994. *Svod drevneishikh pismennykh izvestii o slavianakh*. T. I (I—VI vv.). Moskva: Vostochnaia literatura.

Goldstein, L., 1976. *Spatial structure and the social organization: regional manifestation of Mississippian society*. Ph. D. dissertation, North-western University.

Goriunov, E. A. 1980. Issledovaniia v Kurskoi obl. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 50—51.

Goriunova, E. I. 1961. *Etnicheskaia istoriia Volgo-Okskogo mezhdurechia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 94. Moskva: AN SSSR.

Gorodtsov, V. A. 1897. O stolbakh, vstrechennykh na ploshchadi Borkovskogo mogilnika. *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, 12, s. 390—402.

Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete.* München: Bayerischen Akademie der Wissenschaften, s. 511—550.

Gramsch, A. 1995. Death and continuity. *Journal of European Archaeology*, 3, p. 71—90.

Касюк, А. Ф. 2016. Беларускае Палессе ў канцы VII—VIII ст. і ў пачатку X ст. н. э. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. Кн. 2. Минск: Беларуская навука, с. 62—98.

Касюк, А. Ф. 2021a. *Пражская і райкавецкая культуры на тэрыторыі Беларускага Палесся (канец IV ст. — IX ст.)*. Дысертацыя канд. гістар. навук. Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Касюк, Е. Ф. 2021b. Славянские древности VIII—IX/X вв. на Нижней Припяти. В: Воронцов, А. М., Колоколов, А. М. (ред.). *Славянские древности VIII—XI веков на территории лесной и лесостепной зон Восточной Европы. К 60-летию со дня рождения А. В. Григорьева*. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», с. 104—119.

Касюк, А. Ф. 2022. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Пінскага і Брэсцкага раёнаў Брэсцкай вобласці, Гродзенскага і Мастоўскага раёнаў Гродзенскай вобласці ў 2022 годзе*. Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1 (Палявыя матэрыялы ў распрацоўцы).

Кирилл Туровский. 1978. Притча о человеческой душе и теле. В: Кузьмин, А. Г., Карпов, А. Ю. (сост.). *Златоструй. Древняя Русь X—XIII веков*. Москва: Молодая гвардия, с. 193—202.

Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии*. Харьков: ХГУ.

Ковалевский, А. П. 1973. Славяне и их соседи в первой половине X в. По данным аль-Масуди. В: Королюк, В. Д. (ред.). *Вопросы истории и источниковедения славяно-германских отношений*. Москва: Наука, с. 62—79.

Коваленко, В. П. 2011. Стародавній Седнів та війна Олега з сіверянами у 884 р. В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років*. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19—20 листопада 2010 р. Чернігів; Луцьк: Терен, с. 150—161.

Коваленко, В. П., Куза, А. В., Моця, А. П. 1980. *Отчет Новгород-Северской экспедиции 1980 г. Исследование погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедицией 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/125.

Козлов, М. М. 2000. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ. *Український історичний журнал*, 3, с. 61—73.

Козюба, В. К. 2004. Городище на Старокиївській горі. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 139—152.

Козьма Пражский. 1962. *Чешская хроника*. Москва: АН СССР.

Комар, А. В. 2005. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. *Ruthenica*, IV, с. 115—137.

Комар, А. В. 2012a. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI ве-*

Gribovich, R. T., Petegirich, M. V., Pavliv, D. Iu. 1978. Issledovaniia na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*, s. 316—317.

Grigorev, A. V. 1990. K voprosu o pogrebalnom obriade severian VIII — nachala XI v. In: Terentiev, V. S. (ed.). *Pytannia arkheolohii Sumshchyny*. Sumi: Sumskii kraieznavchii muzei, s. 84—90.

Grigorev, A. V. 1993. O romenskoi i drevnerusskoi keramike na Levoberezhe Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhitnosti Pivdennoї Rusi. Materiali III istoriko-arkheologichnogo seminaru «Chernigiv i iogo okruga v IX—XIII st.».* Chernigiv: Siverianska dumka, s. 76—82.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Trudy Tulskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, 2. Tula: Grif i Ko.

Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurechia Dnepra i Dona v VIII — pervoi polovine XI vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010, s. 94—127.

Guliaev, V. I. 1993. Pogrebalnaia obriadnost: struktura, semantika i sotsialnaia interpretatsiia (vvedenie v diskussiiu). *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 76—77.

Guliaev, V. I. 2006. Izuchenie pogrebalnogo obriada v zarubezhnoi arkheologii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 5—14.

Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. 1999. Pogrebalnye pamiatniki i pogrebalnaia obriadnost: problemy analiza i interpretatsii. In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 10—18.

Gusakov, M. G. 2010. K voprosu o proiskhozhdenii obriada sozhzheniia v urne i bez nee: po materialam mogilnikov iugo-vostochnoi Pribaltiki epokhi Galshtata i Latena. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 228—244.

Hanuliak, M. 2001. K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska. *Slovenská archeológia*, XLIX, s. 277—299.

Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně středověkých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88—92.

Hertz, R. 1960. *Death and the right hand*. London: Cohen and West.

Holck, P. 1997. *Cremated Bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Antroplogiske skrifter, 1. Oslo: Anatomisk Institutt, University of Oslo.

Hrushevska, K. 1924. *Z prymityvnoi kultury*. Rozvidky i dopovidi. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.

Hrybovych, R. T. 1975. *Zvit pro robotu Volynskoho mezolitychnoho zahonu Rovenskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1975 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/112.

Huntington, R., Metcalf, P. 1979. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University.

ках: археологическая панорама. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 301—333.

Комар, А. В. 2012b. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010, с. 128—191.

Комар, А. В. 2012c. Чернигов и Нижнее Подесенье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 335—365.

Комар, А. В. 2016. Хронология могильника у с. Каменное. В: Сухобоков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: О. Филюк, с. 335—355.

Комар, А. В. 2017. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. В: Nagirnyy, V. (ed.). *Rus' and the world of the nomads (the second half of 9th—16th century)*. Colloquia Russica. Series, I, 7. Krakow: Jagiellonian University, s. 31—43

Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-Пресс, с. 159—173.

Комша, М. 1959. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалеу. *Dacia*, III, s. 525—534.

Комша, М. 1978. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 96—100.

Конецкий, В. Я. 1987. Раскопки сопок у д. Заручевье в бассейне р. Мста. В: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков: Псковский государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, с. 55—56.

Конецкий, В. Я. 1989. Новгородские сопки и проблема этнографического развития Приильменья VIII—X вв. В: Герд, А. С., Лебедев, Г. С. (ред.). *Славяне. Этногенез и этническая история*. Ленинград: ЛГУ, с. 140—150.

Конецкий, В. Я. 1993. Новгородские сопки в контексте этносоциальных процессов конца I — начала II тысячелетия н. э. *Новгородский исторический сборник*, 4 (14), с. 3—26.

Конецкий, В. Я. 1995. Некоторые аспекты источниковедения и интерпретации комплекса памятников в Перыни под Новгородом. В: Белецкий, С. В. (ред.) *Церковная археология. Материалы Первой всероссийской конференции, Ч. 1: Распространение христианства в Восточной Европе*. Санкт-Петербург; Псков: ИИМК РАН, с. 80—85.

Константин Багрянородный, 1989. *Об управлении империей*. Москва: Наука.

Кореняко, В. А. 1976. Некоторые теоретические проблемы изучения древних погребений. *Известия Северо Кавказского научного центра Высшей школы*, 1 (13), с. 53—58.

Кореняко, В. А. 1977. Погребальная обрядность как система (к постановке проблемы). В: Виногра-

Huzii, R. 2006. Pokhoronni zvychai ta obriady. In: Pavliuk, S. (ed.). *Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat*. T. 2: Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, s. 569—589.

Iagodinskaia, M. A. 1990. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh Drevnerusskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Ternopolskogo kraevedcheskogo muzeia na drevnerusskom selishche Babina dolina okolo s. Krutilova Gusiatinskogo raiona Ternopolskoi obl*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/269.

Iarotskii, Ia. 1902. Kratkii otchet o raskopkakh kurganov Rechitskogo mogilnika. *Trudy Obshchestva issledovatelei Volyni*, I, s. 92—117.

Iashchurzhinskii, Kh. 1898. Ostatki iazychestva v pogrebalnykh obriadakh Malorossii. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, s. 93—95.

Isaenko, V. F., Mitrofanov, A. G., Shtykhov, G. V. (ed.). 1970. *Ocherki po arkheologii Belorussii*. Ch. 1. Minsk: Nauka i tekhnika.

Istoricheskie zametki… 1894. Istoricheskie zametki o gorode Sudzhe i ego uezde. *Pamiatnaia knizhka Kurskoi gubernii na 1894 god*, II, s. 1—130.

Iushko, A. A. 1972. Pokrovskie i Strelkovskie kurgany. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 185—199.

Ivakin, V. 2015. Suchasna tafolohiia: osnovni poniattia ta informatyvni mozhlyvosti. *Kyivski istorychni studii*, 1, s. 11—16.

Ivakin, V. 2020. Arkheolohichna tafolohiia yak skladovyi element suchasnoi tanatolohii. *City: History, Culture, Society*, 4 (11), s. 57—77. https://doi.org/10.15407/mics2020.11.057

Ivanov, V. V. 1985. Problemy rekonstruktsii obshcheindoevropeiskogo pogrebalnogo obriada i ritualnogo teksta. In: *Konferentsiia «Balto-slavianskie etnokulturnye i arkheologicheskie drevnosti. Pogrebalnyi obriad». Tezisy dokladov*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki, s. 40—41.

Iziumova, S. A. 1961. Kurgany u der. Triznovo. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 252—258.

Iziumova, S. A. 1964. Kurgannyi mogilnik VIII—X vv. okolo derevni Zapadnoi. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 151—163.

Iziumova, S. A. 1970. Kurgany u s. Dobroe Tulskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 191—201.

Jankovich, J. 1942. A munkácsi Lehoczky-múzeum, régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Zoria-Hajnal*, 3—4, 292—303 old.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Janusz, B. 1913. *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Biblioteka Lwowska, XXII—XIII. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa.

Jonuks, T., Konsa, M. 2007. The Revival of Prehistoric Burial Practices: Three Archaeological Experiments. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 37, p. 91—110.

Kalaga, J. 2006. *Ciałopalny obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

дов, В. Б. (ред.). *Археология и вопросы атеизма.* Грозный: Чечено-Ингушский университет, с. 5—7.

Коробушкина, Т. Н. 1983. Исследование курганов в бассейне Буга. *Археологические открытия 1981 года*, с. 354—355.

Коробушкина, Т. Н. 1984. Курганные древности Белорусского Побужья *Археологические открытия 1982 года*, с. 361—362.

Коробушкина, Т. Н. 1985. Археологическое изучение Белорусского Побужья *Археологические открытия 1983 года*, с. 395—396.

Коробушкина, Т. Н. 1988. Раскопки курганов Среднего Побужья. *Археологические открытия 1986 года*, с. 368—369.

Коробушкина, Т. Н. 1993. *Курганы Белорусского Побужья. X—XIII вв.* Минск: Навука і тэхніка.

Король, Д. О. 2015. *Вступ до історичної танатології.* Київ: НаУКМА.

Корчинський, О. М., Шишак, В. І. 1989. *Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністровя у 1989 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/131.

Косарев, М. Ф. 2010. Мировоззренческие аспекты традиционной погребальной обрядности (по сибирским материалам). *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 33—51.

Котигорошко, В. Г. 1977. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья. *Slovenská archeológia*, XXV, 1, с. 81—102.

Котигорошко, В. Г. 1991. Славяне и авары. В: Гранчак, И. М., Червеняк, В. (ред.). *Древняя история Верхнего Потисья.* Львов: Свит, с. 179—198.

Котигорошко, В. Г. 2005. Населення Верхнього Потисся в VI—IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, с. 346—371.

Котигорошко, В. Г., Прохненко, И. А., Мойжес, В. В. 2010. *Исследование памятников Закарпатья в 2010 г. (Отчет археологической экспедиции УжНУ).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/133.

Котляревский, А. А. 1868. *О погребальных обычаях языческих славян.* Москва: Типография К. А. Попова.

Кравченко, Р. До питання про поховальні пам'ятки роменської культури в Середньому Подесенні. *Ніжинська старовина*, 20 (23), с. 113—120.

Куза, А. В. 1981. Большое городище у д. Горналь. В: Седов, В. В. (ред.). *Древнерусские города.* Москва: Наука, с. 6—39.

Кузеля, З. 1914. Посижінє і забави при мерци в українськім похороннім обряді. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, CXXI, с. 173—224.

Кузьмина, Е. Е. 1977. *В стране Кавата и Афрасиаба.* Москва: Наука.

Кухаренко, Ю. В. 1954. *Отчет о раскопках курганов возле села Ново-Мирополь в 1954 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/27.

Кухаренко, Ю. В. 1957. *Отчет о раскопках на территории Украинского Полесья в 1957 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/23.

Кухаренко, Ю. В. 1958. *Отчет о раскопках на территории Полесья в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/28.

Kaliaga, I. 2009. Kurgannye zakhoroneniia s truposozhzheniiami v basseine Srednego Zapadnogo Buga. *Stratum plus*, 5, s. 71—83.

Kamenetskii, I. S. 1999. Odin iz faktorov iskazheniia pogrebalnogo obriada. In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii.* Moskva: Vostochnaia literatura, s. 137—146.

Kamenetskii, I. S. 2005. Vpusknye pogrebeniia. In: *Teoreticheskie i metodicheskie podkhody k izucheniiu pogrebalnogo obriada v sovremennoi arkheologii. Tezisy dokladov Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii.* Moskva: IA RAN, s. 11.

Kanshin, V. P. 1911. Arkheologicheskie pamiatniki v oblasti reki Bolshoi-Kuritsy, vpadaiushchei v Seim. *Trudy Kurskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 1, s. 117—119.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev.* T. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kasiuk, E. F. 2011. Slavianskie kurgany s krematsiei na territorii Belorusskogo Polesia. *Literatura ta kultura Polissia*, 64, s. 105—113.

Kasiuk, A. F. 2016. Bielaruskaje Paliessie ŭ kancy VII—VIII st. i ŭ pačatku X st. n. e. In: Lievko, O. N., Bielieviec, V. H. (ed.). *Slavianie na tierritorii Bielarusi v dohosudarstviennyj pieriod: k 90-lietiju so dnia roždienija L. D. Pobolia.* Kn. 2. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 62—98.

Kasiuk, A. F. 2021a. *Pražskaja i rajkavieckaja kuĺtury na terytoryi Bielaruskaha Paliessia (kaniec IV st. — IX st.).* Dysiertacyja kand. histar. navuk. Instytut historyi Nacyjanalnaj akademii navuk Bielarusi.

Kasiuk, E. F. 2021b. Slavianskie drevnosti VIII—IX/X vv. na Nizhnei Pripiati. In: Vorontsov, A. M., Kolokolov, A. M. (ed.). *Slavianskie drevnosti VIII—XI vekov na territorii lesnoi i lesostepnoi zon Vostochnoi Evropy. K 60-letiiu sodnia rozhdeniia A. V. Grigoreva.* Tula: Gosudarstvennyi muzei-zapovednik «Kulikovo pole», s. 104—119.

Kasiuk, A. F. 2022. Spravazdača ab archiealahičnych dasliedavanniach na terytoryi Pinskaha i Bresckaha rajonaŭ Bresckaj voblasci, Hrodzienskaha i Mastoŭskaha rajonaŭ Hrodzienskaj voblasci ŭ 2022 hodzie. Centraĺny navukovy archiŭ NAN Bielarusi, FAND, Vop. 1 (Paliavyja materyjaly ŭ raspracoŭcy).

Kavanova, B. 1993. Slavianskie kurgannye mogilniki Iuzhnoi Moravii. In: Pavuk, J. (ed.). *Actes du XIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1—7 septembre 1991*, 4. Bratislava: Institut archeologique de l'Academie Slovaque des Sciences, s. 48—56.

Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. In: Demidenko, O. V. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.* Gomel: GGU im. F. Skoriny, s. 170—174.

Khrisimov, N. 2015. Ranneslavianskie pamiatniki v severo-vostochnoi chasti Balkanskogo poluostrova. *Stratum plus*, 5, s. 309—342.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1—57. Москва: АН СССР.

Кухаренко, Ю. В. 1963. Курганы у с. Селец. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 316—320.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: Інститут археології НАН України.

Кучинко, М. М., Матиюк, Н. Г. 1976. Работы на Волыни. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1975 года*. Москва: Наука, с. 350.

Кызласов, И. Л. 1993. Мировоззренческая основа погребального обряда. *Российская археология*, 1, с. 98—112.

Кызласов, И. Л. 1995. Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*, 2, с. 99—103.

Лавров, Н. Ф. 1951. Религия и церковь. В: Каргер, М. К. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Т. 2: Домонгольский период (общественный строй и духовная культура). Москва; Ленинград: АН СССР, с. 61—113.

Лагуткина, Е. В. 2010. Изучение погребальных памятников в археологии: подходы и методы исследования. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 19—32.

Лапшин, В. А. 1989. Язычество и християнство в Ростове XI века. В: Емелях, Л. И. (ред.). *Православие в Древней Руси*. Ленинград: ГМИРиА, с. 31—34.

Лебедев, Г. С. 1970. Разновидности обряда трупосожжения в могильнике Бирка. В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.). *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. Москва: Наука, с. 180—190.

Лебедев, Г. С. 1977. Погребальный обряд как источник социологической реконструкции (по материалам Скандинавии эпохи викингов). *Краткие сообщения Института археологии*, 148, с. 24—30.

Левицький, І. Ф. 1926. *Археологічні досліди в Коростеньській і Житомирській окугах, року 1926*. НА ІА НАН України, ф. 4, № 3.

Левко, О. Н. 1988. Дроздовский курганный могильник. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов*. Чернигов, с. 78—80.

Лелекач, М. М. 1949. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. В: Ткаченко, Г. В. (ред.). *Наукові записки: збірник статей*, Т. II. Ужгород: Видавництво Ужгородського державного університету, с. 28—39.

Леонова, Н. Б., Смирнов, Ю. А. 1977. Погребение как объект формального анализа. *Краткие сообщения Института археологии*, 148, с. 16—23.

Лесман, Ю. М. 1985. Погребальный ритуал и погребальные сооружения (к осмыслению археологического материала Восточной Европы второй половины I — первой половины II тыс. н. э.). В: Иванов, И. И. (ред.). *Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»*. Тезисы докладов. Москва: Институт славяноведения и балканистики, с. 54—56.

Kirill Turovskii. 1978. Pritcha o chelovecheskoi dushe i tele. In: Kuzmin, A. G., Karpov, A. Iu. (ed.). *Zlatostrui. Drevniaia Rus X—XIII vekov*. Moskva: Molodaia gvardiia, s. 193—202.

Kokowska, E., Kokowski, A. 1997. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w miejscowości Drążgów (Kolonia) stan. 1, w woj. lubelskim. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, 2, s. 280—286.

Komar, A. V. 2005. K diskussii o proiskhozhdenii i rannikh fazakh istorii Kieva. *Ruthenica*, IV, s. 115—137.

Komar, A. V. 2012a. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—XI vekakh: arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 301—333.

Komar, A. V. 2012b. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010, s. 128—191.

Komar, A. V. 2012c. Chernigov i Nizhnee Podesene. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—XI vekakh: arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 335—365.

Komar, A. V. 2016. Khronologiia mogilnika u s Kamennoe. In: Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk, s. 335—355.

Komar, A. V. 2017. Mezhdu Rusiu i Khazariei: Dneprovskoe Levoberezhe IX veka v svete sovremennoi arkheologii. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Rus' and the world of the nomads (the second half of 9th—16th century)*. Colloquia Russica. Series, I, 7. Krakow, Jagiellonian University, s. 31—43.

Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten ta slov'ianski gradi VIII—X st*. Kyiv: Korvin Press, s. 159—173.

Komatarova-Balinova, E. 2016. Issues and myths in the Bulgarian medieval archaeology. In: Kyzlasov, I. L. (ed.). *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka. Sbornik pamiati Svetlany Aleksandrovny Pletnevoi*. Moskva: Avtorskaia kniga, s. 258—288.

Komsha, M. 1959. Kurgannyi mogilnik s truposozhzheniem v Nushfaleu. *Dacia*, III, s. 525—534.

Komsha, M. 1978. Vostochnye elementy v pogrebalnom obriade kurgannykh mogilnikov u s. Nushfaleu i Somesheni. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevniaia Rus i slaviane*. Moskva: Nauka, s. 96—100.

Konetskii, V. Ia. 1987. Raskopki sopok u d. Zarucheve v basseine r. Msta. In: *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii*. Pskov: Pskovskii gosudarstvennyi obieedinennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik, s. 55—56.

Konetskii, V. Ia. 1989. Novgorodskie sopki i problema etnograficheskogo razvitiia Priilmenia VIII—X vv. In: Gerd, A. S., Lebedev, G. S. (ed.). *Slaviane. Etno-*

Лесман, Ю. М. 1987. Торопецкий могильник культуры длинных курганов. В: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков: Псковский госсударственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, с. 66—67.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.) *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 135—152.

Литаврин, Г. Г. (ред.). 1995. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. II (VII—IX вв.). Москва: Восточная литература.

Литвинский, Б. А. 1972. *Древние кочевники «крыши мира»*. Москва: Наука.

Литвинский, Б. А. 1982. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии (опыт истолкования в свете истории религии). *Советская этнография*, 4, с. 34—43.

Ляпушкин, И. И. 1947. О датировке городищ роменско-боршевской культуры. *Советская археология*, IX, с. 121—136.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва: Наука.

Ляпушкин, И. И. 1959a. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, XIXX—XXX, с. 58—83.

Ляпушкин, И, И. 1959b. Славянские памятники второй половины первого тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 74, с. 81—86.

Ляпушкин, И. И. 1968. *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX вв.). Историко-археологические очерки*. Материалы и исследования по археологии СССР, 152. Москва: Наука.

Ляска, В. 2012. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу). В: Лукомський, Ю. (ред.). *Фортеця: Збірник заповідника «Тустань»*, 2. Львів: Колір ПРО, с. 499—514.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Археологической комиссии*, 22, с. 38—90.

Макаров, Н. А., Зайцева, И. Е. 2007. Мининский археологический комплекс: погребальные памятники. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. Т. 1: Поселения и могильники. Москва: Наука, с. 130—182.

Макаров, Н. А., Красникова, А. М., Угулава, Н. Д. 2021. Первые результаты раскопок могильника Гнездилово под Суздалем. В: Макаров, Н. А., Шполянский, С. В. (ред.). *Археология Владимиро-Суздальской земли,* 11. Москва: ИА РАН, с. 7—20.

Макря, М. 1958. Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, s. 351—370.

genez i etnicheskaia istoriia. Leningrad: LGU, s. 140—150.

Konetskii, V. Ia. 1993. Novgorodskie sopki v kontekste etnosotsialnykh protsessov kontsa I — nachala II tysiacheletiia n. e. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 4 (14), s. 3—26.

Konetskii, V. Ia. 1995. Nekotorye aspekty istochnikovedeniia i interpretatsii kompleksa pamiatnikov v Peryni pod Novgorodom. In: Beletskii, S. V. (ed.). *Tserkovnaia arkheologiia. Materialy Pervoi vserossiiskoi konferentsii*, Ch. 1: Rasprostranenie khristianstva v Vostochnoi Evrope. Sankt-Peterburg; Pskov: IIMK RAN, s. 80—85.

Konstantin Bagrianorodnyi, 1989. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.

Korchynskyi, O. M., Shyshak, V. I. 1989. *Zvit pro pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Verkhnoho Podnistrovia u 1989 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/131.

Koreniako, V. A. 1976. Nekotorye teoreticheskie problemy izucheniia drevnikh pogrebenii. *Izvestiia Severo Kavkazskogo nauchnogo tsentra Vysshei shkoly*, 1 (13), s. 53—58.

Koreniako, V. A. 1977. Pogrebalnaia obriadnost kak sistema (k postanovke problemy). In: Vinogradov, V. B. (ed.). *Arkheologiia i voprosy ateizma*. Groznyi: Izdatelstvo Checheno-Ingushskogo universiteta, s. 5—7.

Korobushkina, T. N. 1983. Issledovanie kurganov v basseine Buga. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*, s. 354—355.

Korobushkina, T. N. 1984. Kurgannye drevnosti Belorusskogo Pobuzhia *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 361—362.

Korobushkina, T. N. 1985. Arkheologicheskoe izuchenie Belorusskogo Pobuzhia *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 goda*, s. 395—396.

Korobushkina, T. N. 1988. Raskopki kurganov Srednego Pobuzhia. *Arkheologicheskie otkrytiia 1986 goda*, s. 368—369.

Korobushkina, T. N. 1993. *Kurgany Belorusskogo Pobuzhia. X—XIII vv*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Korol, D. O. 2015. *Vstup do istorychnoi tanatolohii: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: NaUKMA.

Kosarev, M. F. 2010. Mirovozzrencheskie aspekty traditsionnoi pogrebalnoi obriadnosti (po sibirskim materialam). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 33—51.

Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kotigoroshko, V. G. 1977. Novye dannye k izucheniiu drevnei istorii slavian Zakarpatia. *Slovenská archeológia*, XXV, 1, s. 81—102.

Kotigoroshko, V. G. 1991. Slaviane i avary. In: Granchak, I. M., Cherveniak, V. (red.). *Drevniaia istoriia Verkhnego Potisia*. Lvov: Svit, s. 179—198.

Kotigoroshko, V. G., Prokhnenko, I. A., Moizhes, V. V. 2010. Issledovanie pamiatnikov Zakarpatia v 2010 g. (Otchet arkheologicheskoi ekspeditsii UzhNU). NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/133.

Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V — середине XIII вв*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.

Макушников, О., Курашова, Н., Сычев, В. 2007. Раскопки средневековых памятников у д. Мохов на юго-востоке Беларуси. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 23, с. 223—224.

Малинка, А. Н. 1898. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах. *Этнографическое обозрение*, 3, с. 96—107.

Массалитина, Г. А. 1994. *Мощинская культура*. Автореферат диссертации канд. истор. наук. ИА РАН.

Массон, В. М. 1976. *Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии)*. Ленинград: Наука.

Махно, Є. В. 1952. Ягнятинська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІІ, с. 154—168.

Мельник, В. И. 1990. Погребальная практика и погребальный обряд. *Краткие сообщения Института археологии*, 201, с. 73—77.

Мельник, В. И. 1993. Погребальный обычай и погребальный памятник. *Российская археология*, 1, с. 94—97.

Мельник, Е. Н. 1901. Раскопки в земле лучан. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды ХІ Археологического съезда в Киеве*, I. Москва: Г. Лисснер и А. Гетель, с. 479—513.

Михайлина, Л. П. 1984. *Славянские древности Верхнего Попрутья VIII—X вв*. Диссертация к. и. н. Черновецкий государственный университет.

Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII—X ст*. Чернівці: Рута.

Михайлина, Л. 2000. Східнослов'янський могильник кінця І-го тисячоліття н. е. біля с. Ревне на р. Прут. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2, с. 81—90.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: Інститут археології НАН України.

Михайлина, Л. П. 2008. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури. В: Івакін, Г. (ред.) *Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвінпрес, с. 279—287.

Михайлина, Л. П., Русанова, И. П. 1980. Славянский могильник Х в. на Верхнем Пруте. *Археологические открытия 1979 года*, с. 305—306.

Михайлина, Л. П., Тимощук, Б. А. 1979. *Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Черновицкого госуниверситета в 1979 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/123.

Михайлина, Л. П., Тимощук, Б. А. 1981. *Отчет о работе археологической экспедиции Черновицкого государственного университета в 1981 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/146.

Михайлина, Л. П., Тимощук, Б. А. 1980. *Отчет о совместной археологической экспедиции Черновицкого госуниверситета и Черновицкой областной организации Общества охраны памятников истории и культуры в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/61.

Kotyhoroshko, V. H. 2005. Naselennia Verkhnoho Potyssia v VI—IX st. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, s. 346—371.

Kotliarevskii, A. A. 1868. O pogrebalnykh obychaiakh iazycheskikh slavian. Moskva: Tipografiia K. A. Popova.

Kovalenko, V. P. 2011. Starodavnii Sedniv ta viina Oleha z siverianamy u 884 r. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, 19—20 lystopada 2010 r*. Chernihiv; Lutsk: Teren, s. 150—161.

Kovalenko, V. P., Kuza, A. V., Motsia, A. P. 1980. *Otchet Novgorod-Severskoi ekspeditsii 1980 g. Issledovanie pogrebenii drevnerusskogo vremeni Novgorod-Severskoi ekspeditsiei 1980 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/125.

Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii*. Kharkov: KhGU.

Kovalevskii, A. P. 1973. Slaviane i ikh sosedi v pervoi polovine X v. Po dannym al-Masudi. In: Koroliuk, V. D. (ed.). *Voprosy istorii i istochnikovedeniia slaviano-germanskikh otnoshenii*. Moskva: Nauka, s. 62—79.

Koziuba, V. K. 2004. Horodyshche na Starokyivskii hori. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin Press, s. 139—152.

Kozlov, M. M. 2000. Uiavlennia davnikh slovian pro potoibichnyi svit. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, s. 61—73.

Kozma Prazhskii. 1962. *Cheshskaia khronika*. Moskva: AN SSSR.

Kravchenko, R. 2015. Do pytannia pro pokhovalni pam'iatky romenskoi kultury v Serednomu Podesenni. *Nizhynska starovyna*, 20 (23), s. 113—120.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchinko, M. M., Matiiuk, N. G. 1976. Raboty na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*, s. 350.

Kudrnáč, J. 1951, Slované v západných Čechách. *Archeologické Rozhledy*, III, s. 185—190.

Kukharenko, Iu. V. 1954. *Otchet o raskopkakh kurganov vozle sela Novo-Miropol v 1954 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/27.

Kukharenko, Iu. V. 1957. *Otchet o raskopkakh na territorii Ukrainskogo Polesia v 1957 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/23.

Kukharenko, Iu. V. 1958. *Otchet o raskopkakh na territorii Polesia v 1958 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/28.

Kukharenko, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—57. Moskva: AN SSSR.

Kukharenko, Iu. V. 1963. Kurgany u s. Selets. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 316—320.

Kuza, A. V. 1981. Bolshoe gorodishche u d. Gornal. In: Sedov, V. V. (ed.). *Drevnerusskie goroda*. Moskva: Nauka, s. 6—39.

Михайлина, Л. П., Тимощук, Б. А. 1983. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 205—219.

Михайлов, К. А. 2009. Погребальные памятники как отражение социальной стратификации древнерусского общества в эпоху раннего средневековья. *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света, с. 179—188.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века в контексте североевропейских аналогий*. Санкт-Петербург: Бранко.

Михайлова, Е. Р. 2014. Бескурганные могильники близ Которского погоста: хронология и место среди погребальных древностей лесной полосы Восточной Европы. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках: общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 317—335.

Михайлова, Е. Р. 2015. Культура псковских длинных курганов: современное состояние исследований и роль В. В. Седова в ее изучении. *Краткие сообщения Института археологии*, 240, с. 20—34.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* Киев: Стилос.

Моруженко, А. А. 1973. *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о разведках и раскопках в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/33.

Моруженко, А. А. 1975. *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1975 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/39.

Моруженко, А. А. 1976. *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и работах в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/96.

Моруженко, А. А., Косиков, В. А. 1977. Курганы у с. Городное. *Советская археология*, 1, с. 281—288.

Моця, О. П. 1984. Монети з давньоруських поховань Середнього Подніпровя. *Археологія*, 45, с. 75—80.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка.

Моця, А. П. 1988. Кветунь. В: Архипов, В. А. (ред.) *Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции*. Брянск: Брянский государственный педагогический институт им. акад. И. Г. Петровского, с. 95.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: Інститут археології НАН України.

Назаренко, В. А. 1970. Классификация погребальных памятников Южного Приладожья. В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.). *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. Москва: Наука, с. 191—201.

Никитина, Г. Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука.

Kuzelia, Z. 1914. Posyzhinie i zabavy pry mertsy v ukrainskim pokhoronnim obriadi. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, CXXI, s. 173—224.

Kuzmina, E. E. 1977. *V strane Kavata i Afrasiaba*. Moskva: Nauka.

Kyle, J. M. R. 2012. *The Archaeology of Mortuary Ritual as Rite of Passage in Prehistoric Europe*. Electronic Theses and Dissertations, 176.

Kyzlasov, I. L. 1993. Mirovozzrencheskaia osnova pogrebalnogo obriada. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 98—112.

Kyzlasov, I. L. 1995. Pogrebalnyi obriad i uroven razvitiia obshchestva. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 99—103.

Lagutkina, E. V. 2010. Izuchenie pogrebalnykh pamiatnikov v arkheologii: podkhody i metody issledovaniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 19—32.

Lapshin, V. A. 1989. Iazychestvo i khristiianstvo v Rostove XI veka. In: Emeliakh, L. I. (ed.). *Pravoslavie v Drevnei Rusi*. Leningrad: GMIRiA, s. 31—34.

Lavrov, N. F. 1951. Religiia i tserkov. In: Karger, M. K. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. T. 2: Domongolskii period (obshchestvennyi stroi i dukhovnaia kultura). Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 61—113.

Lebedev, G. S. 1970. Raznovidnosti obriada truposozhzheniia v mogilnike Birka. In: Kolchin, B. A., Sher, Ia. A. (ed.). *Statistiko-kombinatornye metody v arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 180—190.

Lebedev, G. S. 1977. Pogrebalnyi obriad kak istochnik sotsiologicheskoi rekonstruktsii (po materialam Skandinavii epokhi vikingov). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 148, s. 24—30.

Leciejewicz, L. 1989. *Słowianie Zachodni*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Lehoczky, T. 1892. *Adatok hazank archeologiajahoz különos tekintettel Beregmegyere ùs kornyekere*, I. Munkács: Grünstein Mór Könyvnyomdája.

Lelekach, M. M. 1949. Pro prynalezhnist Zakarpattia do Kyivskoi Rusi v X—XI st. *Naukovi zapysky*, II, s. 28—39.

Leonova, N. B., Smirnov, Iu. A. 1977. Pogrebenie kak obieekt formalnogo analiza. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 148, s. 16—23.

Lesman, Iu. M. 1985. Pogrebalnyi ritual i pogrebalnye sooruzheniia (k osmysleniiu arkheologicheskogo materiala Vostochnoi Evropy vtoroi poloviny I — pervoi poloviny II tys. n. e.). In: *Konferentsiia «Balto-slavianskie etnokulturnye i arkheologicheskie drevnosti. Pogrebalnyi obriad». Tezisy dokladov*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki, s. 54—56.

Lesman, Iu. M. 1987. Toropetskii mogilnik kultury dlinnykh kurganov. In: *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii*. Pskov: Pskovskii gossudarstvennyi obieedinennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik, s. 66—67.

Levinschi, A. 1998. Καρποδκακαζ' — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95—101.

Levko, O. N. 1988. Drozdovskii kurgannyi mogilnik. In: *Istoriko-arkheologicheskii seminar «Chernigov

Никольская, Т. Н. 1958. Шуклинское городище. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 72, с. 66—77.

Никольская, Т. Н. 1959. *Культура племен бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 72. Москва: АН СССР.

Никольская, Т. Н. 1981. *Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв*. Москва: Наука.

Новикова, Г. Л. 1991. Скандинавские амулеты из Гнёздова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 175—199.

Новоселова, Т. Н., Вишневский, В. И. 2021. Погребальное сооружение — «домик мертвых» Ратьковского финно-угорского могильника VI—VII веков (по материалам раскопок в 2018—2019 годах). В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, 17. Москва: ИА РАН, с. 66—79.

Носов, Е. Я. 1974. К вопросу о происхождении домовин в курганах роменско-боршевской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 139, с. 8—12.

Ольховский, В. С. 1986. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий. *Советская археология*, 1, с. 65—76.

Ольховский, В. С. 1993. Погребальная обрядность (содержание и структура). *Российская археология*, 1, с. 78—93.

Ольховский, В. С. 1995. Погребальная обрядность и социологические реконструкции. *Российская археология*, 2, с. 85—98.

Ольховский, В. С. 1999. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Восточная литература, с. 114—136.

Падин, В. А. 1970. Ранние курганы Кветунского могильника. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 97—98.

Падин, В. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология*, 1, с. 197—210.

Падин, В. А. 1988. Новое о Трубчевске. В: *Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции*. Брянск: БГПИ им. акад. И. Г. Петровского, с. 102—105.

Пастернак, Я. 1937. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933—1936 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CLIV, с. 241—268.

Пастернак, Я. 1961. *Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка.

Пеняк, П. 2018. Поховальні пам'ятки та обряд поховання давніх слов'ян Тисо-Дунайського басейну. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 123—134.

i ego okruga v IX—XIII vv.». Tezisy dokladov. Chernigov, s. 78—80.

Levytskyi, I. F. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Zhytomyrskii okuhakh, roku 1926*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4, N 3.

Liapushkin, I. I. 1947. O datirovke gorodishch romensko-borshevskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, IX, s. 121—136.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe: O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva: Nauka.

Liapushkin, I. I. 1959a. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, XIXX—XXX, s. 58—83.

Liapushkin, I, I. 1959b. Slavianskie pamiatniki vtoroi poloviny pervogo tysiacheletiia n. e. verkhnego techeniia r. Desny. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 74, s. 81—86.

Liapushkin, I. I. 1968. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva (VIII — pervaia polovina IX vv.). Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 152. Moskva: Nauka.

Liaska, V. 2012. Rannoserednovichni pokhovalni pamiatky na Roztochchi (materialy do katalohu). *Fortetsia: Zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 2, s. 499—514.

Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseme. In: Tretiakov, P. N. (ed.) *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 135—152.

Litavrin, G. G. (ed.). 1995. *Svod drevneishikh pismennykh izvestii o slavianakh*. T. II: VII—IX vv. Moskva: Vostochnaia literatura.

Litvinskii, B. A. 1972. *Drevnie kochevniki «kryshi mira»*. Moskva: Nauka.

Litvinskii, B. A. 1982. «Zolotye liudi» v drevnikh pogrebeniiakh Tsentralnoi Azii (opyt istolkovaniia v svete istorii religii). *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 34—43.

Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośrednio-wiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17—34.

Łowmiański, H. 1979. *Religia Słowian i jej upadek (w. VI—XII)*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně středověkými mohylami (na příkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 39, s. 69—76.

Lutovský, M. 2013: Raně středověké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63—81.

Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materiale şi Cercetări Arheologice*, VI, s. 515—522.

Magomedov, B. V. 2001. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin: UMCS.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38—90.

Пеняк, С. І. 1961. *Звіт про розкопки на древньослов'янському курганному могильнику в районі сіл Червеневе—Зняцеве, Мукачівського району Закарпатської області УРСР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/28.

Пеняк, С. І. 1962. *Звіт про проведені археологічні дослідження Закарпатським державним краєзнавчим музеєм на давньослав'янському курганному могильнику в районі сіл Червеневе—Зняцеве в 1962 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/38.

Пеняк, С. И. 1968. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тыс. на территории Закарпатской области УССР. *Archeologické rozhledy*, XX, 5, s. 594—604.

Пеняк, С. І. 1973. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тис. н. е. *Археологія*, 12, с. 3—13.

Пеняк, С. І. 1980. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. 2013. *Археологія Закарпаття: історія дослідження*. Ужгород: Краєвиди Карпат.

Петегирич, В. М. 1976. *Звіт про роботу Волино-Подільського загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук УРСР за 1976 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/131.

Петегирич, В. 2007. Поселенські структури V/VI—X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 101—120.

Петраускас, О. В. 1993. *История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.* Диссертация канд. истор. наук. Институт археологии АН Украины.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32—43.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Петрашенко, В. О. 1999. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів: PAC, с. 230—239.

Петренко, В. П. 1985. Классификация сопок Северного Поволховья. В: Седов, В. В. (ред.). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. Москва: Наука, с. 123—146.

Петровська, Є. О., Телегін, Д. Я. 1965. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині. *Археологія*, XVIII, с. 178—179.

Петрухин В. Я. 1975. *Погребальный культ языческой Скандинавии*. Автореферат диссертации канд. истор. наук. Московский государственный университет.

Петрухин, В. Я. 1978. О картине мира у скандинавов-язычников (по «памятным камням» V—XI вв.). *Скандинавский сборник*, XXIII, с. 148—168.

Makarov, N. A., Krasnikova, A. M., Ugulava, N. D. 2021. Pervye rezultaty raskopok mogilnika Gnezdilovo pod Suzdalem. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli*, 11, s. 7—20.

Makarov, N. A., Zaitseva, I. E. 2007. Mininskii arkheologicheskii kompleks: pogrebalnye pamiatniki. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. T. 1: Poseleniia i mogilniki. Moskva: Nauka, s. 130—182.

Makhno, Ye. V. 1952. Yahniatynska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 154—168.

Makria, M. 1958. Slavianskii mogilnik v Somesheni. *Dacia*, II, s. 351—370.

Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoe Podneprove v V — seredine XIII vv*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Makushnikov, O., Kurashova, N., Sychev, V. 2007. Raskopki srednevekovykh pamiatnikov u d. Mokhov na iugo-vostoke Belarusi. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 23, s. 223—224.

Malinka, A. N. 1898. Malorusskie obriady, poveria i zaplachki pri pokhoronakh. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, s. 96—107.

Massalitina, G. A. 1994. *Moshchinskaia kultura*. Avtoreferat dissertatsii kand. istor. nauk. IA RAN.

Masson, V. M. 1976. *Ekonomika i sotsialnyi stroi drevnikh obshchestv (v svete dannykh arkheologii)*. Leningrad: Nauka.

Maxová, E. Menšík, P. 2011. Dokumentace raně středověkého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191—207.

Melnik, E. N. 1901. Raskopki v zemle luchan. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (ed.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*, I. Moskva: G. Lissner i A. Getel, s. 479—513.

Melnik, V. I. 1990. Pogrebalnaia praktika i pogrebalnyi obriad. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 201, s. 73—77.

Melnik, V. I. 1993. Pogrebalnyi obychai i pogrebalnyi pamiatnik. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 94—97.

Metlička, M., Menšík, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131—138.

Midgley, M. S. 1985. *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows ofNorthern Europe*. British Archaeological Reports (International Series), 259. Oxford: British Archaeological Reports.

Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Mączka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13—38.

Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. W: Borkowski, In. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość.* Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49—118.

Петрухин, В. Я. 1995. *Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков*. Смоленск: Русич; Москва: Гнозис.

Петрухин, В. Я. 2014. *Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Москва: Форум; Неолит.

Плавінскі, М. А. 2017. *Курганны могільнік Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.

Плавінскі, М., Дучыц, Л., Плавінскі, А., Шадыра, В. 2014. *Курганныя могільнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.

Плавінскі, М. А., Сцяпанава, М. І. 2019. *Комплекс археалагічных помнікаў Кастыкі ў вярхоўях Віліі*. Мінск: ІВЦ Мінфіна.

Плавинский, Н. А., Тарасевич, В. Н. 2022. Бескурганные погребения кривичей по материалам некрополя Навры II Мядельского района Минской области Республики Беларусь. *Stratum plus*, 5, с. 273—301.

Поболь, Л. Д. 1974. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье. В: Третьяков, П. Н. (ред.) *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 159—180.

Повість… 1990. *Повість врем'яних літ*. Київ: Радянський письменник.

Покровский, Ф. В. 1895. *Археологическая карта Гродненской губернии*. Вильна: Типография А. Г. Сыркина.

Поляков, Г. П., Шинаков, Е. А. 2012. Этнический и социальный состав предгородских центров среднего Подесенья в период сложения, расцвета и кризиса древнерусского государства (середина X — середина XII вв.) (по материалам статистико-комбинаторного анализа 1986 года Кветуньского некрополя). *Вестник Брянского государственного университета*, 2, с. 156—164.

Попович, М. В. 1985. *Мировоззрение древних славян*. Киев: Наукова думка.

Прайс, Н. 2012. *История викингов: Дети Ясеня и Вяза*. Москва: КоЛибри; Азбука-Аттикус.

Приймак, В. В. 1991. *Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі річки Клевень*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/51.

Приймак, В. В. 1993. Пам'ятки роменської культури нижньої течії р. Клевень. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». Чернігів: Сіверянська думка, с. 137—142.

Приймак, В. В. 1997. *Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали*. Полтава; Суми: ЦОДПА; УТОПІК.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (6), с. 11—19.

Приймак, В. В. 1998. Ямні поховання городища Новотроїцького. *Археологія*, 2, с. 93—100.

Приймак, В. В. 2012. Этнокультурный сдвиг на территории Днепровского Левобережья VII—VIII вв. (степь и южная полоса лесостепи). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*.

Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265—274.

Miechowicz, Ł., Piątkowska-Małecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stępnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. przyczynek do studiów nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153—178.

Mikhailina, L. P. 1984. *Slavianskie drevnosti Verkhnego Poprutia VIII—X vv*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Chernovetskii gosudarstvennyi universitet.

Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII—X st.* Chernivtsi: Ruta.

Mykhailyna, L. 2000. Skhidnoslov'ianskyi mohylnyk kintsia I-ho tysiacholittia n. e. bilia s. Revne na r. Prut. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2, s. 81—90.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mykhailyna, L. P. 2008. Mohylnyky ta osoblyvosti pokhovalnoho obriadu raikovetskoi kultury. In: Ivakin, H. (ed.) *Dnieslovo: Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvin Pres, s. 279—287.

Mikhailina, L. P., Rusanova, I. P. 1980. Slavianskii mogilnik X v. na Verkhnem Prute. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 305—306.

Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1979. *Otchet o polevykh issledovaniiakh arkheologicheskoi ekspeditsii Chernovitskogo gosuniversiteta v 1979 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/123.

Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1980. *Otchet o sovmestnoi arkheologicheskoi ekspeditsii Chernovitskogo gosuniversiteta i Chernovitskoi oblastnoi organizatsii Obshchestva okhrany pamiatnikov istorii i kultury v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/61.

Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1981. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Chernovitskogo gosudarstvennogo universiteta v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/146.

Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1983. Slavianskie pamiatniki basseina Verkhnego Pruta VIII—X vv. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kiev: Naukova dumka, s. 205—219.

Mikhailov, K. A. 2009. Pogrebalnye pamiatniki kak otrazhenie sotsialnoi stratifikatsii drevnerusskogo obshchestva v epokhu rannego srednevekovia. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XLIX: Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta, s. 179—188.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka v kontekste severoevropeiskikh analogii*. Sankt-Peterburg: Branko.

Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК; ІА НАН України; ЦОДПА, с. 60—93.

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1983. К вопросу о присутствии антов в карпато-дунайских землях. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 180—191.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования)*. Воронеж: ВГУ.

Прищепа, Б. 2016. *Погоринські міста в X—XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.

Пропп, В. Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: ЛГУ.

Прохненко, І. А., Мойжес, В. В. 2011. Розкопки Червеньовського могильника. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 275—276.

Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А. 1982. Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Методологические и методические вопросы археологии*. Киев: Наукова думка, с. 105—140.

Рабинович, Р. А. 2005. О культурном и хронологическом соотношении Алчедарского и Брэнештского могильников. *Revista Arheologică*, 1: 1, с. 120—132.

Рабинович, Р. А., Гукин, В. Д. 1991. Результаты раскопок на поселении Бранешты XIII и некоторые спорные вопросы изучения памятников типа Петруха-Лукашевка. В: Бырня, П. П. (ред.). *Древности Юго-Запада СССР (I — середина II тысячелетия н. э.)*. Кишинев: Штиинца, с. 205—224.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: Наука.

Риер, Я. Г. 2010. *Сельское общество Могилевского Поднепровья X—XIII вв. По археологическим данным*. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова.

Русанова, И. П. 1958. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян. *Советская археология*, 4, с. 33—46.

Русанова, И. П. 1959. Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.

Русанова, И. П. 1960. Территория древлян по археологическим данным. *Советская археология*, 1, с. 63—69.

Русанова, И. П. 1961. *Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.

Русанова, И. П. 1964. *Отчет о работе Древлянского отряда Приднепровской экспедиции в 1964 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/31.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1—24. Моска: Наука.

Mikhailova, E. R. 2014. Beskurgannye mogilniki bliz Kotorskogo pogosta: khronologiia i mesto sredi pogrebalnykh drevnostei lesnoi polosy Vostochnoi Evropy. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (ed.). *Rus v IX—XII vekakh: obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 317—335.

Mikhailova, E. R. 2015. Kultura pskovskikh dlinnykh kurganov: sovremennoe sostoianie issledovanii i rol V. V. Sedova v ee izuchenii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 240, s. 20—34.

Modi, J. J. 1922. *The religious ceremonies and customs of the Parsees*. Bombay: British India Press.

Moruzhenko, A. A. 1973. *Otchet Lesostepnoi skifskoi ekspeditsii Donetskogo gosudarstvennogo universiteta o razvedkakh i raskopkakh v 1973 g.* NA IA NANU, f. 64, 1973/33.

Moruzhenko, A. A. 1975. *Otchet Lesostepnoi skifskoi ekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o rabotakh v 1975 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/39.

Moruzhenko, A. A. 1976. *Otchet Lesostepnoi skifskoi ekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o razvedkakh i rabotakh v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/96.

Moruzhenko, A. A., Kosikov, V. A. 1977. Kurgany u s. Gorodnoe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 281—288.

Motsia, O. P. 1984. Monety z davnoruskykh pokhovan Serednoho Podniprovia. *Arkheolohiia*, 45, s. 75—80.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Motsia, A. P. 1988. Kvetun. In: Arkhipov, V. A. (ed.) *Tezisy dokladov mezhvuzovskoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii*. Briansk: BGPI im. akad. I. G. Petrovskogo, s. 95.

Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e.* Kiev: Stilos.

Nazarenko, V. A. 1970. Klassifikatsiia pogrebalnykh pamiatnikov Iuzhnogo Priladozhia. In: Kolchin, B. A., Sher, Ia. A. (ed.). *Statistiko-kombinatornye metody v arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 191—201.

Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické Rozhledy*, VII, s. 75—78.

Nestor, I. 1959. Slavii pe teritoriul R. P. R. on lumina documentelor arheologice. *Studii si cercetari de istorie veche*, X, 1, p. 49—64.

Niederle, L. 1911. *Zivot starých slovanu*, 1, 1. Praha: Bursík & Kohout.

Niederle, L. 1953. *Rukovéf slovanských starožitností*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Nikitina, G. F. 1985. *Sistematika pogrebalnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka.

Nikolskaia, T. N. 1958. Shuklinskoe gorodishche. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 72, s. 66—77.

Русанова, И. П. 1967. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 42—47.

Русанова, И. П. 1969. *Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/103.

Русанова, И. П. 1970. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.). В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Москва: Наука, с. 93—96.

Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1—25. Москва: Наука.

Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.

Русанова, И. П. 1979. *Отчет о работе Славянской экспедиции Института археологии АН СССР за 1979 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/93.

Русанова, И. П. 1984. *Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР в 1984 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/97.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1981. *Отчет о работе Славянской экспедиции ИА АН СССР за 1981 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/130.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1984. *Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут*. Москва: Наука.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1986. Збручское святилище (предварительное сообщение). *Советская археология*, 4, с. 90—99.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва: АН СССР, с. 7—102.

Рыбаков, Б. А. 1965. Отчет Приднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах в Путивле в 1965 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/58.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Самойловський, І. М. 1970. Стародавній Коростень. *Археологія*, XXIII, с. 190—200.

Самоквасов, Д. Я. 1878. Северянские курганы и их значение для истории. В: Модестов, В. И. (ред.). *Труды III археологического съезда*, I. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, с. 185—224.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1915. *Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: *Григорьев, А. Северская земля в VIII — начале XI*

Nikolskaia, T. N. 1959. *Kultura plemen basseina verkhnei Oki v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 72. Moskva: AN SSSR.

Nikolskaia, T. N. 1981. *Zemlia viatichei: K istorii naseleniia basseina verkhnei i srednei Oki v IX—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Nosov, E. Ia. 1974. K voprosu o proiskhozhdenii domovin v kurganakh romensko-borshevskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 139, s. 8—12.

Novikova, G. L. 1991. Skandinavskie amulety iz Gnezdova. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, s. 175—199.

Novoselova, T. N., Vishnevskii, V. I. 2021. Pogrebalnoe sooruzhenie — «domik mertvykh» Ratkovskogo finno-ugorskogo mogilnika VI—VII vekov (po materialam raskopok v 2018—2019 godakh). In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologiia Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminara*, 17. Moskva: IA RAN, s. 66—79.

Olkhovskii, V. S. 1986. Pogrebalno-pominalnaia obriadnost v sisteme vzaimosviazannykh poniatii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 65—76.

Olkhovskii, V. S. 1993. Pogrebalnaia obriadnost (soderzhanie i struktura). *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 78—93.

Olkhovskii, V. S. 1995. Pogrebalnaia obriadnost i sotsiologicheskie rekonstruktsii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 85—98.

Olkhovskii, V. S. 1999. K izucheniiu skifskoi ritualistiki: posmertnoe puteshestvie. In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 114—136.

Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373—379.

Padin, V. A. 1970. Rannie kurgany Kvetunskogo mogilnika. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moskva: Nauka, s. 97—98.

Padin, V. 1976. Kvetunskii drevnerusskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 197—210.

Padin, V. A. 1988. Novoe o Trubchevske. In: *Tezisy dokladov mezhvuzovskoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii*. Briansk: BGPI im. akad. I. G. Petrovskogo, s. 102—105.

Parczewski, M. 1991. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Pasternak, Ya. 1937. Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933—1936 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CLIV, s. 241—268.

Pasternak, Ya. 1961. *Arkheolohiia Ukrainy: pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolo-*

вв. по археологическим данным. Тула: Гриф и Ко, с. 225—236.

Свердлов, М. Б. 1983. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. Ленинград: Наука.

Свешников, И. К. 1958. *Отчет о работе Ровенской археологической экспедиции Львовского Государственного Исторического Музея в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/27.

Свиркина, Н. Г., Володин, С. А. 2019. Опыт применения экспериментального метода для изучения античного обряда кремации. *Антропология*, 4, с. 114—125.

Седакова, О. А. 1990. Тема «доли» в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал). В: Иванов, В. В., Невская, Л. Г. (ред.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд*. Москва: Наука, с. 54—63.

Седакова, О. А. 2004. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.

Седов, В. В. 1960. К вопросу о классификации смоленских курганов. *Краткие сообщения Института археологии*, 81, с. 3—12.

Седов, В. В. 1970a. *Новгородские сопки*. Свод археологических источников, Е1—8. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1970b. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 163. Москва: Наука.

Седов, В. В., 1973. Ранние курганы вятичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 135, с. 10—16.

Седов, В. В. 1974. *Длинные курганы кривичей*. Свод археологических источников, Е1-8. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 14. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1985. Погребальный обряд славян в начале Средневековья. В: *Конференция «Балтославянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд». Тезисы докладов*. Москва: Институт славяноведения и балканистики, с. 76—78.

Седов, В. В. 1987. Балты. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 17. Москва: Наука, с. 354—419.

Седов, В. В. 1995. *Славяне в раннем средневековье*. Москва: ИА РАН.

Седов, В. В. 2000. Голядь. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iđ baltř kultűros istorijos*. Vilnius: Diemedžio leidykla, p. 75—84.

Седова, М. В. 1997. *Суздаль в X—XV вв.* Москва: Русский мир.

Селиванов, А. В. 1893. О раскопках Борковского могильника. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды Девятого археологического съезда*. Т. I. Москва: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, с. 81—91.

Синиця, Є. В. 2001. До проблеми інтерпретації поховальних пам'яток в археології. *Вісник Київськ hichnymy dzherelamy*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka.

Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, s. 213—233.

Peniak, P. 2018. Pokhovalni pam'iatky ta obriad pokhovannia davnikh slov'ian Tyso-Dunaiskoho baseinu. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 123—134.

Peniak, S. I. 1961. *Zvit pro rozkopky na drevnoslov'ianskomu kurhannomu mohylnyku v raioni sil Cherveneve—Zniatseve, Mukachivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti URSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/28.

Peniak, S. I. 1962. *Zvit pro provedeni arkheolohichni doslidzhennia Zakarpatskym derzhavnym kraieznavchym muzeiem na davnoslavianskomu kurhannomu mohylnyku v raioni sil Cherveneve—Zniatseve v 1962 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/38.

Peniak, S. I. 1968. Issledovanie drevneslavianskikh pamiatnikov vtoroi poloviny I tys. na territorii Zakarpatskoi oblasti USSR. *Archeologické rozhledy*, XX, 5, s. 594—604.

Peniak, S. I. 1973. Slov'ianske naselennia Zakarpattia druhoi polovyny I tys. n. e. *Arkheolohiia*, 12, s. 3—13.

Peniak, S. I. 1980. *Rannoslov'ianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Peniak, S. I., Peniak, P. S. 2013. *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia*. Uzhhorod: Kraievydy Karpat.

Petehyrych, V. M. 1976. *Zvit pro robotu Volyno-Podilskoho zahonu Karpato-Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk URSR za 1976 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/131.

Petehyrych, V. 2007. Poselenski struktury V/VI—X st. Verkhnoi Nadbuzhanshchyny yak pidosnova formuvannia Belzkoi ta Chervenskoi zemel. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 101—120.

Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevska kultura na Pravoberezhnomu Podniprov'i (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, s. 32—43.

Petrashenko, V. O. 1992. *Slovianska keramika VIII—IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

Petrashenko, V. O. 1999. Formuvannia kultury typu Luky Raikovetskoi u Serednomu Podniprov'i. In: Terpylovskyi, R. V. (ed.). *Etnokulturni protsesy u Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysiacholitti n. e.* Kyiv; Lviv: RAS, s. 230—239.

Petrauskas, G. 2017. *Burial Rites in Medieval Lithuania: The Custom of Cremating the Dead*. Summary of doctoral dissertation, Vilnius University.

Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriia obriada krematsii na territorii Srednego Podneprovia v I tysiacheletii n. e.* Dissertatsiia k. i. n. Institut arkheologii AN Ukrainy.

Petrenko, V. P. 1985. Klassifikatsiia sopok Severnogo Povolkhovia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Srednevеko-*

кого Національного лінгвістичного університету, 5, с. 335—343.

Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-східної Європи V—VII ст.* Дисертація канд. істор. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Слободян, Т. І. 2018. Можливості дослідження тілопальних поховань: біоархеологічні студії. *Археологія*, 2, с. 127—137.

Смиленко, А. Т. 1979. Погребения в с. Башмачка. В: Сыманович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 13—23.

Смиленко, А. Т. 1985. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецкой). В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тис. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 106—116.

Смиленко, А. Т., Юренко, С. П. 1990. Восточные славяне в VIII—IX вв. Территория распространения, категории памятников, топография, планировка. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 259—266.

Смирнов, Ю. А. 1990. Морфология погребения: опыт создания базовой модели. В: Иванов, В. В., Невская, Л. Г. (ред.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд*. Москва: Наука, с. 216—224.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Лабиринт: морфология преднамеренного погребения (исследование, тексты, словарь)*. Москва: Восточная литература.

Смішко, М. Ю. 1960. *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*. Київ: АН УРСР.

Снорри Стурлусон. 1995. *Круг земной*. Москва: Ладомир; Наука.

Соловій, Г. 2014. Слов'янські некрополі українського Прикарпаття останньої чверті I тис. н. е. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія, 1, 1—2, с. 3—7.

Соловьева, Г. Ф. 1956. Славянские союзы племен по археологическим данным VIII—XIV вв. н. э. *Советская археология*, XXV, с. 138—170.

Соловьева, Г. Ф. 1966. Раскопки курганов в Белоруссии. *Археологические открытия 1965 года*, с. 152—154.

Соловьева, Г. Ф. 1967. Славянские курганы близ с. Демьянки. *Советская археология*, 1, с. 187—198.

Соловьева, Г. Ф. 1970. Памятники конца I тысячелетия н. э. в Верхнем Поднепровье. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи.* Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 98—102.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1976. *Отчет о работе Левобережной Славянской экспедиции в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/18.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50—66.

vaia Ladoga. Novye arkheologicheskie otkrytiia i issledovaniia. Moskva: Nauka, s. 123—146.

Petrovska, Ye. O., Telehin, D. Ya. 1965. Rannoslov'ianskyi mohylnyk na r. Tiasmyni. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 178—179.

Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohýl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5—18.

Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193—210.

Petrukhin V. Ia. 1975. *Pogrebalnyi kult iazycheskoi Skandinavii*. Avtoreferat dissertatsii kand. istor. nauk. Moskovskii gosudarstvennyi universitet.

Petrukhin, V. Ia. 1978. O kartine mira u skandinavov-iazychnikov (po «pamiatnym kamniam» V—XI vv.). *Skandinavskii sbornik*, XXIII, s. 148—168.

Petrukhin, V. Ia. 1995. *Nachalo etnokulturnoi istorii Rusi IX—XI vekov*. Smolensk: Rusich; Moskva: Gnozis.

Petrukhin, V. Ia. 2014. *Rus v IX—X vekakh. Ot prizvaniia variagov do vybora very*. Moskva: Forum; Neolit.

Piontek, J. 2007. Metodyka antropologicznych badań materiałów kostnych z grobów ciałopalnych. In: Bakalarska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego: Jurata (8—20 V 2005 r.), Wigry (28—30 IX 2005 r.), Krynica (30 XI—3 XII 2005 r.).* Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 56—73.

Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohiĺnik Pahošča ŭ kantekscie sinchronnych staražytnasciaŭ Braslaŭskaha Paazierja.* Minsk: A. M. Januškievič.

Plavinski, M., Dučyc, L., Plavinski, A., Šadyra, V. 2014. *Kurhannyja mohiĺniki zachadu Braslaŭskaha Paazierja (materyjaly raskopak 1978—2010 hadoŭ).* Minsk: Halijafy.

Plavinski, M. A., Sciapanava, M. I. 2019. *Komplieks archiealahičnych pomnikaŭ Kastyki ŭ viarchoŭjach Vilii*. Minsk: IVC Minfina.

Plavinskii, N. A., Tarasevich, V. N. 2022. Beskurgannye pogrebeniia krivichei po materialam nekropolia Navry II Miadelskogo raiona Minskoi oblasti Respubliki Belarus. *Stratum plus*, 5, s. 273—301.

Pobol, L. D. 1974. Drevnosti serediny i tretei chetverti I tys. n. e. v Belorusskom Podneprove. In: Tretiakov, P. N. (ed.) *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 159—180.

Pokrovskii, F. V. 1895. *Arkheologicheskaia karta Grodnenskoi gubernii*. Vilna: Tipografiia A. G. Syrkina.

Poliakov, G. P., Shinakov, E. A. 2012. Etnicheskii i sotsialnyi sostav predgorodskikh tsentrov srednego Podesenia v period slozheniia, rastsveta i krizisa drevnerusskogo gosudarstva (seredina X — seredina XII vv.). (Po materialam statistiko-kombinatornogo analiza 1986 goda Kvetunskogo nekropolia). *Vestnik*

Сухобоков, О. В. 1985. Роменская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 125—135.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2016. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев: О. Філюк.

Сухобоков, О. В., Моця, А. П. 1983. *Отчет о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумской обл. в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38а.

Сухобоков, О. В., Приймак, В. В., Горбовцов, А. А., Звягельский, В. Б. 1988. *Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/176.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Приймак, В. В., Ремех, И. А., Белинская, Л. И. 1986. Разведка на территории Сумской области (работы по подготовке к написанию областного тома Свода памятников истории и культуры народов СССР: по Украинской ССР). В: Сухобоков, О. В. *Отчет о работах Славяно-русской экспедиции в 1986 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/176., с. 73—113.

Спицын, А. А. 1896. Курганы, раскопанные П. М. Ерёменко в Новозыбковском уезде. *Записки Русского археологического общества*, VIII, 1—2, с. 84—95.

Старчук, І. Д. 1948. *Ширший звіт з Плісненської археологічної експедиції за 1947—1948 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/20.

Старчук, І. Д. 1952. Розкопки городища Плісненська в 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 379—394.

Старчук, І. Д. 1955. Розкопки на городищі Плісненсько в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 32—35.

Сыроватко, А. С. 2010. Реконструкция погребальных сооружений Щуровского могильника. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 297—304.

Сыроватко, А. С. 2014. Могильники с кремациями на Средней Оке второй половины I в. н. э. *Российская археология*, 3, с. 63—76.

Сыроватко А. С., Клещенко Е. А., Свиркина Н. Г., Трошина А. А. 2015. Грунтовые кремации Щурово: к вопросу о первоначальной форме погребений. *Археология Подмосковья*, 17: Материалы научного семинара, с. 147—154.

Сыроватко, А. С., Свиркина, Н. Г., Клещенко, Е. А. 2019. Биритуальность в погребальном обряде «вятичей»: парадоксы могильника Кременье. *Российская археология*, 4, с. 102—117.

Сытый, Ю. Н. 2011. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы). В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19—20 листопада 2010 р.* Чернігів; Луцьк: Терен, с. 98—110.

Brianskogo gosudarstvennogo universiteta, 2, s. 156—164.

Popovich, M. V. 1985. *Mirovozzrenie drevnikh slavian.* Kiev: Naukova dumka.

Popowska-Taborska, H. 1991. *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka.* Wrocław: Ossolineum.

Postgate, J. N. 1980. Early Dynastic burial customs at Abu Salabikh. *Sumer*, 36, p. 65—82.

Povist… 1990. *Povist vrem'ianykh lit.* Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Prais, N. 2012. *Istoriia vikingov: Deti Iasenia i Viaza.* Moskva: KoLibri; Azbuka-Attikus.

Profantová, N. 1992. Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (ed.). *Awarenforschung*, Bd. 2. Wien: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, s. 605—802.

Prokhnenko, I. A. Moizhes, V. V. 2011. Rozkopky Chervenovskoho mohylnyka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 275—276.

Propp, V. IA. 1986. *Istoricheskie korni volshebnoi skazki.* Leningrad: LGU.

Pryimak, V. V. 1991. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia romenskykh pam'iatok u ponyzzi richky Kleven.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/51.

Pryimak, V. V. 1993. Pam'iatky romenskoi kultury nyzhnoi techii r. Kleven. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX—XIII st.».* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 137—142.

Pryimak, V. V. 1997. *Romenska kultura v mezhyrichchi Desny i Vorskly: dyskusiini pytannia, novi materialy.* Poltava; Sumy: TsODPA; UTOPIK.

Pryimak, V. V. 1998. Yamni pokhovannia horodyshcha Novotroitskoho. *Arkheolohiia*, 2, s. 93—100.

Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osoblyvosti romenskoi kultury. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (6), s. 11—19.

Pryimak, V. V. 2012. Etnokulturnyi sdvig na territorii Dneprovskogo Levoberezhia VII—VIII vv. (step i iuzhnaia polosa lesostepi). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*, 2012, s. 60—93.

Prykhodniuk, O. M. 1975. *Sloviany na Podilli (VI—VII st. n. e.).* Kyiv: Naukova dumka.

Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprov'ia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Prikhodniuk, O. M. 1983. K voprosu o prisutstvii antov v karpato-dunaiskikh zemliakh. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae.* Kiev: Naukova dumka, s. 180—191.

Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura (kulturno-arkheologicheskii aspekt issledovaniia).* Voronezh: VGU.

Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v X—XIII st.* Rivne: Diatlyk M.

Pustovalov, S. Zh., Chernykh, L. A. 1982. Opyt primeneniia formalizovanno-statisticheskikh metodov

Тактика... 2012. *Тактика Льва*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Таланчук, О. М. 1998. *Українознавство. Усна народна творчість*. Київ: Либідь.

Таланчук, О. 2002. Вирій. В: Завадська, В., Музиченко, Я., Таланчук, О., Шалак, О. *100 найвідоміших образів української міфології*. Київ: Орфей, с. 131—138.

Тельнов Н. П. 2003. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII—X вв. *Stratum plus*, 5, с. 142—264.

Тентюк, И. 2020. Викинги и их взаимоотношения с восточными романцами Карпато-Днестровских земель в IX—XI веках. *Stratum plus*, 5, с. 205—230.

Тимофеев, Е. И. 1961. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. *Советская археология*, 3, с. 56—75.

Тимощук, Б. О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V—IX ст*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1981. Исследование славянских памятников Буковины. *Археологические открытия 1980 года*, с. 314—315.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша пол. XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI—IX вв*. Москва: Наука.

Тимощук, Б. А. 2015. *Восточные славяне в VII—X вв.: полюдье, язычество и начало государства*. Львів: Львівський Ставропігіон.

Тимощук, Б. А., Русанова, И. П. 1983. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. *Советская археология*, 4, с. 161—173.

Титмар Мерзебургский. 2009. *Хроника*. В 8 книгах. Москва: Русская панорама.

Токарев, С. А. 1990. *Ранние формы религии*. Москва: Политиздат.

Толочко, А. П. 2018. *Очерки начальной руси*. Киев: Лаурус.

Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація канд. істор. наук. Інститут археології Академії наук України.

Томенчук, Б. П. 2000. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX—XII ст. *Археологічні студії*, 1, с. 235—243.

Томенчук, Б. 2006. *Археологія некрополів Галича і Галицької Землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ: Гостинець.

Топоров, В. Н. 1985. К проблеме реконструкции индоевропейского похоронного обряда. В: *Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд». Тезисы докладов*. Москва: Институт славяноведения и балканистики, с. 89—95.

Топоров, В. Н. 1987. Заметки о похоронной обрядности. В: Иванов, В. В. (ред.). *Балто-славянские исследования 1985*. Москва: Наука, с. 10—52.

Третьяков, П. Н. 1941. Северные восточно-славянские племена. В: Артеменко, М. И. (ред.). *Этногенез восточных славян*, I. Материалы и исследования по археологии СССР... dlia polovozrastnogo analiza pogrebenii katakombnoi kultury. In: Gening, V. F. (ed.). *Metodologicheskie i metodicheskie voprosy arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 105—140.

Rabinovich, R. A. 2005. O kulturnom i khronologicheskom sootnoshenii Alchedarskogo i Breneshtskogo mogilnikov. *Revista Arheologică*, 1: 1, s. 120—132.

Rabinovich, R. A., Gukin, V. D. 1991. Rezultaty raskopok na poselenii Braneshty XIII i nekotorye spornye voprosy izucheniia pamiatnikov tipa Petrukha-Lukashevka. In: Byrnia, P. P. (ed.). *Drevnosti Iugo-Zapada SSSR (I — seredina II tysiacheletiia n. e.)*. Kishinev: Shtiintsa, s. 205—224.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury*. Moskva: Nauka.

Rauhut, L., 1960. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne*, V, s. 231—260.

Rier, Ia. G. 2010. *Selskoe obshchestvo Mogilevskogo Podneprovia X—XIII vv. Po arkheologicheskim dannym*. Mogilev: Mogilevskii gosudarstvennyi universitet imeni A. A. Kuleshova.

Rivers, W. H. R. 1914. *History of Melanesian Society*, 2. Cambridge: University Press.

Rusanova, I. P. 1958. Arkheologicheskie pamiatniki vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. na territorii drevlian. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 33—46.

Rusanova, I. P. 1959. *Otchet o rabote Pravoberezhnogo otriada Chernigovskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR za 1959 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/20a.

Rusanova, I. P. 1960. Territoriia drevlian po arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 63—69.

Rusanova, I. P. 1961. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada Dneprovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1961 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/23.

Rusanova, I. P. 1964. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada Pridneprovskoi ekspeditsii v 1964 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/31.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—24. Moska: Nauka.

Rusanova, I. P. 1967. Kurgany XI—XII vv. u s. Buki Zhitomirskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 110, s. 42—47.

Rusanova, I. P. 1969. *Otchet o rabote Volynskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1969 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/103.

Rusanova, I. P. 1970. Karta rasprostraneniia pamiatnikov tipa Korchak (VI—VII vv. n. e.). In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Moskva: Nauka, s. 93—96.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—25. Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv. (kultura prazhskogo tipa)*. Moskva: Nauka.

ния по археологии СССР, 6. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 9—55.

Третьяков, П. Н. 1953. *Восточнославянские племена*. Москва: АН СССР.

Третьяков, П. И. 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки. *Советская археология*, 4, с. 78—90.

Уварова, П. С. 1906. Выборки из дел Черниговского статистического Комитета, Исторического общества Нестора-Летописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы. В: Трутовский, В. К. (ред.). *Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. Т. I. Москва: Типография В. Н. Воронова, с. 73—93.

Узянов, А. А. 1985. Динамика заселения долины реки Тускарь (диахронный анализ приуроченности поселений к различным этапам природных геосистем). В: Станюкович, А. К. (ред.). *Человек и окружающая среда в древности и средневековье. Материалы совещания 25—26 января 1983 г.* Москва: Наука, с. 77—83.

Узянов, А. А. 1986. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь. *Археологические открытия 1984 года*, с. 77—78.

Узянов, А. А., 1991. Специфика урбанизационного процесса в условиях пограничных зон в раннем средневековье (к проблеме дифференцированного подхода к уровням и формам процесса). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Методические проблемы исследования, становления и развития города*. Москва: ИА АН СССР, с. 141—159.

Узянов, А. А., 1993. Освоение Среднерусской возвышенности славянами в раннем средневековье. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы*. Москва: Российская академия наук, с. 79—97.

Узянов, А. А., Смирнов, Ю. А., Верещинский, Л. И. 1979. Мешковские курганы и городище. *Археологические открытия 1978 года*, с. 98—99.

Урбанавичюс, В. Ф. 1987. Захоронения в воде: находки и интерпретация. В: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков: Псковский госсударственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, с. 75—76.

Успенская, А. В. 1953. Курганы южной Белоруссии X—XIII веков. *Труды Государственного исторического музея*, XXII, с. 97—124.

Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 2. Москва: Прогресс.

Федоров, Г. Б. 1968. Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. *Краткие сообщения Института археологии*, 113, с. 85—93.

Федоров, Г. Б. 1999. Этногенез волохов, предков молдаван, по данным археологии (историографический аспект). *Stratum plus*, 5, с. 14—74.

Федоров, Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф. 1974. *Памятники древних славян (VI—XIII вв.).* Археологическая карта Молдавской ССР, 6. Кишинев: Штиинца.

Rusanova, I. P. 1979. *Otchet o rabote Slavianskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/93.

Rusanova, I. P. 1984. *Otchet o rabote Prikarpatskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/97.

Rusanova, I. P. Timoshchuk, B. A. 2007. *Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva: Ladoga-100.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1981. *Otchet o rabote Slavianskoi ekspeditsii IA AN SSSR za 1981 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/130.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn — slavianskie poseleniia V—VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1986. Zbruchskoe sviatilishche (predvaritelnoe soobshchenie). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 90—99.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. In: Voronin, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov*, I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 11. Moskva: AN SSSR, s. 7—102.

Rybakov, B. A. 1965. *Otchet Pridneprovskoi ekspeditsii IA AN SSSR o rabotakh v Putivle v 1965 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/58.

Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Samoilovskyi, I. M. 1970. Starodavnii Korosten. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 190—200.

Samokvasov, D. Ia. 1878. Severianskie kurgany i ikh znachenie dlia istorii. In: Modestov, V. I. (ed.). *Trudy III arkheologicheskogo sieezda*. T. I. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira, s. 185—224.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily Russkoi zemli*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Samokvasov, D. Ia. 1915. *Dnevnik raskopok v okrestnostiakh s. Gocheva Oboianskogo uezda Kurskoi gubernii*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Sarachev, I. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhya. In: Grigorev, A. *Severskaya zemlya v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225—236.

Saxe, A., 1970. *Social dimensions of mortuary practices*. Ph. D. dissertation, University of Michigan.

Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zitschrift für Archäologie*, 15, s. 333—354.

Schroeder, S. 2001. Secondary Disposal of the Dead: Cross-Cultural Codes. *World Cultures*, 12 (1), p. 77—94.

Sedakova, O. A. 1990. Tema «doli» v pogrebalnom obriade (vostochno- i iuzhnoslavianskii material). In: Ivanov, V. V., Nevskaia, L. G. (ed.). *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskoi dukhovnoi*

Федоров, Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф., Великанова, М. С. 1984. *Бранештский могильник X—XI вв.* Кишинев: Штиинца.

Фетисов, А. А., Щавелев, А. С. 2004. Русь и радимичи: история взаимоотношений в X—XI вв. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 282—286.

Филипчук, Г. 2016. Язичницькі поховальні пам'ятки VIII—XII ст. межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута. *Народознавчі зошити*, 4 (130), с. 929—940.

Филипчук, М. А. 2001. *Звіт про рятівні роботи на території Пліснеснська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2001 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2001/167.

Филипчук, М. 2004. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001, 2003 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2002—2003 рр.*, с. 328—334.

Филипчук, М. 2007. *Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/316.

Филипчук, М. 2008. *Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/145.

Филипчук, М. А. 2009a. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році. *Вісник Інституту археології*, 4, с. 130—176.

Филипчук, М. 2009b. *Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/116.

Филипчук, М. 2010a. *Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/170.

Филипчук, М. А. 2010b. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. *Вісник Інституту археології*, 5, с. 135—169.

Филипчук, М. А., Корчинський, О. М., Шишак, В. І. 1988. *Звіт про археологічні дослідження за 1988 р. Постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/156.

Филипчук, М., Соловій, Г. 2014. Поховальні пам'ятки слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу. *Studia Mythologica Slavica*, XVII, s. 37—56.

Фотинский, О. А. 1904 Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоградволынского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 6, с. 229—231.

Фрейденберг, О. М. 1997. *Поэтика сюжета и жанра.* Москва: Лабиринт.

Фролов, А. А. 1994. Сопка у дд. Брод—Лучки Валдайского р-на Новгородской области (результаты исследования и интерпретация). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 8, с. 36—49.

Фролов, И. К. 1967. Поселение Тетеревка I (VII—VIII вв.). *Краткие сообщения Института археологии*, 110: Славяно-русская археология, с. 30—35.

kultury: pogrebalnyi obriad. Moskva: Nauka, s. 54—63.

Sedakova, O. A. 2004. *Poetika obriada. Pogrebalnaia obriadnost vostochnykh i iuzhnykh slavian.* Moskva: Indrik.

Sedov, V. V. 1960. K voprosu o klassifikatsii smolenskikh kurganov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 81, s. 3—12.

Sedov, V. V. 1970a. *Novgorodskie sopki.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—8. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1970b. *Slaviane Verkhnego Podneprovia i Podvinia.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 163. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1973. Rannie kurgany viatichei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 135, s. 10—16.

Sedov, V. V. 1974. *Dlinnye kurgany krivichei.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—8. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 14. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1985. Pogrebalnyi obriad slavian v nachale Srednevekovia. In: *Konferentsiia «Balto-slavianskie etnokulturnye i arkheologicheskie drevnosti. Pogrebalnyi obriad». Tezisy dokladov.* Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki, s. 76—78.

Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia.* Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 17. Moskva: Nauka, s. 354—419.

Sedov, V. V. 1995. *Slaviane v rannem srednevekove.* Moskva: IA RAN.

Sedov, V. V. 2000. Goliad. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iđ baltř kultűros istorijos.* Vilnius: Diemedžio leidykla, p. 75—84.

Sedova, M. V. 1997. *Suzdal v X—XV vv.* Moskva: Russkii mir.

Selivanov, A. V. 1893. O raskopkakh Borkovskogo mogilnika. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (ed.). *Trudy Deviatogo arkheologicheskogo sieezda.* T. I. Moskva: Tipografiia E. Lisnera i Iu. Romana, s. 81—91.

Shchukin, M. B. 2005. *Gotskii put (goty, Rim i cherniakhovskaia kultura).* Sankt-Peterburg: SPbGU.

Shekera, I. M. 1967. *Kyivska Rus XI st. u mizhnarodnykh vidnosynakh.* Kyiv: Naukova dumka.

Shinakov, E. A. 1995. *Ot prashchi do skramasaksa: na puti k derzhave Riurikovichei.* Sankt-Peterburg; Briansk: BGPI.

Shinakov, E. A., Gurianov, V. N., Chubur, A. A. 2011. *Pogrebalnyi obriad Srednego Podesenia kak istochnik dlia istoricheskikh rekonstruktsii.* Trudy kafedry otechestvennoi istorii drevnosti i srednevekovia, 21. Briansk: BGU.

Shirinskii, S. S. 1962. *Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1962 g. Chernigovskim otriadom Pridneprovskoi ekspeditsii IA AN SSSR.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/36.

Shirinskii, S. S. 1964. *Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1964 g. Chernigovskim otriadom Pri-*

Хрисимов, Н. 2015. Раннеславянские памятники в северо-восточной части Балканского полуострова. *Stratum plus*, 5, с. 309—342.

Цолль-Адамикова, Х. 1982. Деревянные конструкции в курганах с трупосожжением у восточных и западных славян. *Советская археология*, 4, с. 82—90.

Цолль-Адамикова, Х. 1998. Наземные погребения с трупосожжением у славян в свете письменных и археологических источников. *Российская археология*, 1, с. 84—90.

Черепнин, А. И. 1895. Местная старина. Борковский могильник. *Труды Рязанской архивной комиссии*, X, 3, с. 285—373.

Чмихов, М. О. 1993. *Кургани як явище давньої культури*. Київ: НМКВО.

Шекера, І. М. 1967. *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах*. Київ: Наукова думка.

Шинаков, Е. А. 1995. *От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей*. Санкт-Петербург; Брянск: БГПУ.

Шинаков, Е. А., Гурьянов, В. Н., Чубур, А. А. 2011. *Погребальный обряд Среднего Подесенья как источник для исторических реконструкций*. Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья, 21. Брянск: БГУ.

Ширинский, С. С. 1962. *Отчет о раскопках, произведенных в 1962 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции ИА АН СССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/36.

Ширинский, С. С. 1964. *Отчет о раскопках, произведенных в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции ИА АН СССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/60.

Шишак, В., Ляска, В. 2013. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 17, с. 95—124.

Шмидт, Е. А. 1962. Поле погребений у деревни Акатово Смоленской области. *Советская археология*, 4, с. 189—196.

Штейнгель, Ф. Р. 1904. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. *Археологическая летопись Южной России*, 4—5, с. 136—182.

Штернберг, Л. Я. 1936. *Первобытная религия в свете этнографии: исследования, статьи, лекции*. Т. 4: Материалы по этнографии. Ленинград: Институт народов Севера ЦИК СССР им. П. Г. Смидовича.

Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і техніка.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Шуй, Н. 2004. До питання про топографію слов'янських кремаційних могильників в Українському Прикарпатті. В: *Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Тези доповідей III Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 137—138.

dneprovskoi ekspeditsii IA AN SSSR. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/60.

Shmidt, E. A. 1962. Pole pogrebenii u derevni Akatovo Smolenskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 189—196.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

Shteingel, F. R. 1904. Raskopki kurganov v Volynskoi gubernii, proizvedennye v 1897—1900 gg. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, 4—5, s. 136—182.

Shternberg, L. Ia. 1936. *Pervobytnaia religiia v svete etnografii: issledovaniia, stati, lektsii*. T. 4: Materialy po etnografii. Leningrad: Institut narodov Severa TSIK SSSR im. P. G. Smidovicha.

Shui, N. 2004. Do pytannia pro topohrafiiu slov'ianskykh krematsiinykh mohylnykiv v Ukrainskomu Prykarpatti. In: *Serednovichni starozhytnosti Pivdennoi Rusi-Ukrainy. Tezy dopovidei III Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 137—138.

Shyshak, V., Liaska, V. 2013. Rannoserednovichnyi poselenskyi kompleks poblyzu sela Dobrostany na Roztochchi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 17, s. 95—124.

Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Kersting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, s. 463—470.

Simrock, K. 1864. *Handbuch der deuisehen Mythologie*. Bonn: A. Marcus.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnom stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35—52.

Slobodian, T. I. 2018. Mozhlyvosti doslidzhennia tilopalnykh pokhovan: bioarkheolohichni studii. *Arkheolohiia*, 2, s. 127—137.

Smilenko, A. T. 1979. Pogrebeniia v s. Bashmachka. In: Symanovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 13—23.

Smilenko, A. T. 1985. Slavianskaia kultura Pravoberezhia Dnepra (tipa Luki-Raikovetskoi). In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tis. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 106—116.

Smilenko, A. T., Iurenko, S. P. 1990. Vostochnye slaviane v VIII—IX vv. Territoriia rasprostraneniia, kategorii pamiatnikov, topografiia, planirovka. In: Baran, V. D (ed.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 259—266.

Smirnov, Iu. A. 1990. Morfologiia pogrebeniia: opyt sozdaniia bazovoi modeli. In: Ivanov, V. V., Nevskaia, L. G. (ed.). *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskoi dukhovnoi kultury: pogrebalnyi obriad*. Moskva: Nauka, s. 216—224.

Smirnov, Iu. A. 1997. *Labirint: morfologiia prednamerennogo pogrebeniia (issledovanie, teksty, slovar)*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Щукин, М. Б. 2005. *Готский путь (готы, Рим и черняховская культура)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Эдда... 1917. *Эдда. Скандинавский эпос*. Москва: Издание М. и С. Сабашниковых.

Юшко, А. А. 1972. Покровские и Стрелковские курганы. *Советская археология*, 1, с. 185—199.

Ягодинская, М. А. 1990. *Отчет об археологических раскопках Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутилова Гусятинского района Тернопольской обл.* НА ІА НАН України, Ф. 64, 1990/269.

Ягодинська, М. 1994. Слов'янський могильник біля Старого Збаража. *Джерела. Науково-краєзнавчий часопис Тернопілля*, 1, с. 137—153.

Ягодинська, М. 2010. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень). *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*, 1, с. 92—96.

Ягодинська, М. О. 2020. Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 222—233.

Яковлєва, О. 2005. «Потойбіччя» в уявленнях прадавніх українців. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 78—85.

Яроцкий, Я. 1902. Краткий отчет о раскопках курганов Речицкого могильника. *Труды Общества исследователей Волыни*, I, с. 92—117.

Ящуржинский, Х. 1898. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии. *Этнографическое обозрение*, 3, с. 93—95.

Bibikov, D. 2024. Between paganism and Christianity: the rite of partial cremation in southern Rus'. In: *From paganism to Christianity. Burial rites during transition formations. Materials of the International Scientific Archaeological Conference* (in print).

Bialeková, D. 1962. Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska. *Slovenská archeológia*, X, 1, s. 97—148.

Bialeková, D. 1993. Expansion der Slawen nach Mitteleuropa und ihre Spiegelung im Bestattungsritus. In: Pavuk, J. (red.). *Actes du XIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1—7 septembre 1991*, 4. Bratislava: Institut archeologique de l'Academie Slovaque des Sciences, s. 43—48.

Bendann, E. 1930. *Death customs: an Analytical Study of Burial Rites*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co; New York: Alfred A. Knopf.

Beneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Výzkum raně středověké mohyly u Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367—383.

Binford, L. 1971. Mortuary practices. Their study and potential. In: Brown, J. A. (ed.). *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Memoirs of the Societyfor American Archaeology, 25. Washington: Society for American Archaeology, p. 6—29.

Błażejewski, A. 2015. W kwestii definicji grobów warstwowych z okresu rzymskiego. *Barbari superiores et inferiores. Archeologia Barbarzyńców 2014*, s. 199—209.

Smishko, M. Yu. 1960. *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery*. Kyiv: AN URSR.

Snorri Sturluson. 1995. *Krug zemnoi*. Moskva: Ladomir; Nauka.

Soloveva, G. F. 1956. Slavianskie soiuzy plemen po arkheologicheskim dannym VIII—XIV vv. n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, XXV, s. 138—170.

Soloveva, G. F. 1966. Raskopki kurganov v Belorussii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965 goda*, s. 152—154.

Soloveva, G. F. 1967. Slavianskie kurgany bliz s. Demianki. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 187—198.

Soloveva, G. F. 1970. Pamiatniki kontsa I tysiacheletiia n. e. v Verkhnem Podneprove. In: Kukharenko, u. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moskva: Nauka, s. 98—102.

Solovii, H. 2014. Slov'ianski nekropoli ukrainskoho Prykarpattia ostannoi chverti I tys. n. e. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Seriia: Istoriia, 1, 1—2, s. 3—7.

Spitsyn, A. A. 1896. Kurgany, raskopannye P. M. Eremenko v Novozybkovskom uezde. Zapiski Russkogo arkheologicheskogo obshchestva, VIII, 1—2, s. 84—95.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku sympozia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP 2001, s. 334—347.

Stanaszek, Ł. M. 2021. Analiza antropologiczna materiałukostnego z cmentarzyska kurhanowego w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 217—248.

Starchuk, I. D. 1948. *Shyrshyi zvit z Plisneskoi arkheolohichnoi ekspedytsii za 1947—1948 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1948/20.

Starchuk, I. D. 1952. Rozkopky horodyshcha Plisneska v 1947—1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 379—394.

Starchuk, I. D. 1955. Rozkopky na horodyshchi Plisnesko v 1949 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 32—35.

Stieber, Z. 1970. Prasłowiański język. In: Labuda, G., Stieber, Z. (eds.). *Słownik Starożytności Słowiańskich*, T. IV. Wrocław: Ossolineum, s. 309—312.

Šturms, E., 1936. ViIkumuižas ezera atradumi. *Senatne un Mâksla*, 2, 72—85 lpp.

Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: Pa materyjalach raskopak kurhanoŭ u Paŭnočnaj Bielarusi*. Minsk: Navuka i tiechnika.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Bloch, M. 1994. *Placing the Dead: Tombs, Ancestral Villages and Kinship Organization in Madagascar*. Long Grove: Waveland.

Bradley, R. 2005. *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. New York: Routledge.

Brown, J. A. (ed.). 1971. *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Memoirs of the Societyfor American Archaeology, 25. Washington: Society for American Archaeology.

Budinsky-Krička, V. 1947. Slovanske popolnicove pole z doby predhradistnej vo Vyčapoch Opatovciach, okres Nitra. *Historika Slovaca*, V, s. 135—144.

Budinsky-Krička, V. 1958. Slovanske mohyly na vәchodnom Slovensku. *Slovenska archeológia*, VI, 1, s. 138—187.

Budinský-Krička, V. 1980. *Kráľovský Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylníku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.

Cabalska, M. 1967. Ze studiów nad obrządkiem ciałopalnym w Europie przedhistorycznej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 149: Prace Archeologiczne, 8, s. 39—60.

Caland, W. 1896. *Die altindischen Todten- und Bestattungsgebriiuche*. Amsterdam: Johannes Müller.

Chişvasi-Comşa, M. 1958. Slavii de răsărit pe teritoriul R. P. R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice. *Studii si cercetari de istorie veche*, IX (1), p. 73—89.

Chropovský, B. 1970. *Slovensko na úsvite dejнn*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Chropovsky, B. 1982. K etnogeneze Slovakov. *Historiský Časopis*, 30, s. 19—27.

Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptores rerum Bohemicarum, I. Pragae: Widtmann.

Davidson, H. R. E. 1967. *Pagan Scandinavia*. London: Thames and Hudson.

Dostál, B. 1966. *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha: Academia.

Dowiat, J. 1985. Środki przekazywania myśli. W: Dowiat, J., Geremek, B., Lalik, T., Trawkowski, S. *Kultura Polski średniowiecznej X—XIII w*. Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, s. 193—251.

Drewko, M. 1954. Wielki kurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307—309.

Drewko, M. 1957. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1955 r. na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. Zamojski. *Sprawozdania Archeologiczne*, 3, s. 165—168.

Durkheim, E. 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le systume totémique en Australie*. Paris: Librairie Félix Alcan.

Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87—101.

Sukhobokov, O. V. 1976. *Otchet o rabote Levoberezhnoi Slavianskoi ekspeditsii v 1976 g*. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukraïni, f. 64, 1976/18.

Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50—66.

Sukhobokov, O. V. 1985. Romenskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tis. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 125—135.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 2016. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk.

Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P., Priimak, V. V., Remekh, I. A., Belinskaia, L. I. 1986. Razvedka na territorii Sumskoi oblasti (Raboty po podgotovke k napisaniiu oblastnogo toma Svoda pamiatnikov istorii i kultury narodov SSSR: po Ukrainskoi SSR). In: Sukhobokov, O. V. *Otchet o rabotakh Slaviano-russkoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/176, s. 73—113.

Sukhobokov, O. V., Motsia, A. P. 1983. *Otchet o raskopkakh romensko-drevnerusskogo kompleksa pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskoi obl. v 1983 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38a.

Sukhobokov, O. V., Priimak, V. V., Gorbovtsov, A. A., Zviagelskii, V. B. 1988. Otchet o razvedkakh na territorii Sumskoi oblasti dlia Svoda pamiatnikov istorii i kultury v 1988 godu. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/176.

Sverdlov, M. B. 1983. *Genezis i struktura feodalnogo obshchestva v Drevnei Rusi*. Leningrad: Nauka.

Sveshnikov, I. K. 1958. *Otchet o rabote Rovenskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Lvovskogo Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia v 1958 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/27.

Svirkina, N. G., Volodin, S. A. 2019. Opyt primeneniia eksperimentalnogo metoda dlia izucheniia antichnogo obriada krematsii. *Antropologiia*, 4, s. 114—125.

Synytsia, Ye. V. 2001. Do problemy interpretatsii pokhovalnykh pam'iatok v arkheolohii. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*, 5, s. 335—343.

Synytsia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriad slov'ian Pivdenno-skhidnoi Yevropy V—VII st*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Syrovatko, A. S. 2010. Rekonstruktsiia pogrebalnykh sooruzhenii Shchurovskogo mogilnika. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 297—304.

Syrovatko, A. S. 2014. Mogilniki s krematsiiami na Srednei Oke vtoroi poloviny I v. n. e. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 63—76.

Syrovatko, A. S., Kleshchenko E. A., Svirkina N. G., Troshina A. A. 2015. Gruntovye krematsii Shchurovo:

Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48—49.

Eisner, J. 1966. *Rukovet slovanske archeologie*. Praha: Academia.

Erhart, A. 1985. U kolébky slovanskych jazyku. *Slavia. Casopis pro slavanskou filologii*, 54, s. 337—345.

Feller, D. 2004. *The Sanskrit Epics' Representation of Vedic Myths*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53—72.

Florek, M. 2011, Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In Silvis, Campis... Et Urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59—78.

Frolik, J. 1988. Archeologický materiál ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové*, XV, 1, s. 80—94.

Goldstein, L., 1976. *Spatial structure and the social organization: regional manifestation of Mississippian society*. Ph. D. Dissertation. North-western University.

Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. München: BAdW, s. 511—550.

Gramsch, A. 1995. Death and continuity. *Journal of European Archaeology*, 3, p. 71—90.

Hanuliak, M. 2001. K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska. *Slovenská archeológia*, XLIX, s. 277—299.

Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně středověkých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88—92.

Hertz, R. 1960. *Death and the right hand*. London: Cohen and West.

Holck, P. 1997. *Cremated Bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Antroplogiske skrifter, 1. Oslo: University of Oslo.

Huntington, R., Metcalf, P. 1979. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University.

Jankovich, J. 1942. A munkácsi Lehoczky-múzeum, régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Зоря-Hajnal*, 3—4, 292—303 old.

Janusz, B. 1913. *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Biblioteka Lwowska, XXII—XIII. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa.

k voprosu o pervonachalnoi forme pogrebenii. *Arkheologiia Podmoskovia*, 17, 11. s. 147—154.

Syrovatko, A. S., Svirkina, N. G., Kleshchenko, E. A. 2019. Biritualnost v pogrebalnom obriade «viatichei»: paradoksy mogilnika Kremene. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 102—117.

Sytyi, Iu. N. 2011. Mogily khristian Chernigova X veka (k postanovke problemy). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, 19—20 lystopada 2010 r.* Chernihiv; Lutsk: Teren, s. 98—110.

Szmoniewski, B. Sz. 2007, Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336—341.

Szydłowski, J. 1964. *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia, 2. Bytom: Muzeum Górnośląskie.

Szydłowski, J. 1977. *Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 167. Katowice: Uniwersytet Śląski.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libera, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301—308.

Tainter, J. A. 1978. Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. In: Schiffer, M. B. (ed.). *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. I. New York: Academic Press, p. 105—141.

Taktika... 2012. *Taktika Lva*. Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Talanchuk, O. M. 1998. *Ukrainoznavstvo. Usna narodna tvorchist: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lybid.

Talanchuk, O. 2002. Vyrii. In: Zavadska, V., Muzychenko, Ya., Talanchuk, O., Shalak, O. *100 naividomishykh obraziv ukrainskoi mifolohii*. Kyiv: Orfei, s. 131—138.

Telnov, N. P. 2003. Vostochnoslavianskie drevnosti Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia VIII—X vv. *Stratum plus*, 5, s. 142—264.

Tentiuk, I. 2020. Vikingi i ikh vzaimootnosheniia s vostochnymi romantsami Karpato-Dnestrovskikh zemel v IX—XI vekakh. *Stratum plus*, 5, s. 205—230.

Thomas, L.-V. 1985. *Rites du mort: Pour la paix des vivants*. Paris: Fayard.

Timofeev, E. I. 1961. Rasselenie iugo-zapadnoi gruppy vostochnykh slavian po materialam mogilnikov X—XIII vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 56—75.

Titmar Merzeburgskii. 2009. *Khronika*. V 8 knigakh. Moskva: Russkaia panorama.

Tokarev, S. A. 1990. *Rannie formy religii*. Moskva: Politizdat.

Tolochko, A. P. 2018. *Ocherki nachalnoi rusi*. Kiev: Laurus.

Janusz B., 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Jonuks, T., Konsa, M. 2007. The Revival of Prehistoric Burial Practices: Three Archaeological Experiments. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 37, p. 91—110.

Kalaga, J. 2006. *Ciałopalny obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Kokowska, E., Kokowski, A. 1997. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w miejscowósci Drążgów (Kolonia) stan. 1, w woj. lubelskim. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, 2, s. 280—286.

Komatarova-Balinova, E. 2016. Issues and myths in the Bulgarian medieval archaeology. In: Кызласов, И. Л. (ред.). *Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой*. Москва: Авторская книга, с. 258—288.

Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kyle, J. M. R. 2012. *The Archaeology of Mortuary Ritual as Rite of Passage in Prehistoric Europe*. Electronic Theses and Dissertations, 176.

Kudrnáč, J. 1951, Slované v západných Čechách. *Archeologické Rozhledy*, III, s. 185—190.

Leciejewicz, L. 1989. *Słowianie Zachodni*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Lehoczky, T. 1892. *Adatok hazank archeologiajahoz külonos tekintettel Beregmegyere üs kornyekere*, I. Munkács: Grünstein Mór Könyvnyomdája.

Levinschi, A. 1998. Καρποδκακαζ' — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95—101.

Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośrednio-wiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17—34.

Łowmiański, H. 1979. *Religia Słowian i jej upadek (w. VI—XII)*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně středověkými mohylami (na příkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 39, s. 69—76.

Lutovský, M. 2013: Raně středověké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63—81.

Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materiale şi Cercetări Arheologice*, VI, s. 515—522.

Maxová, E. Menšík, P. 2011. Dokumentace raně středověkého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191—207.

Metlička, M., Menšík, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131—138.

Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Mączka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13—38.

Tomashevskyi, A. P. 1993. *Naselennia Skhidnoi Volyni V—XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo)*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. Instytut arkheolohii Akademii nauk Ukrainy.

Tomenchuk, B. P. 2000. Try periody oderzhavlennia Halytskoi zemli (Halytsko-Bukovynske Prykarpattia) za materialamy nekropoliv IX—XII st. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 235—243.

Tomenchuk, B. 2006. *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halytskoi Zemli. Oderzhavlennia. Khrystyianizatsiia*. Ivano-Frankivsk: Hostynets.

Toporov, V. N. 1985. K probleme rekonstruktsii indoevropeiskogo pokhoronnogo obriada. In: *Konferentsiia «Balto-slavianskie etnokulturnye i arkheologicheskie drevnosti. Pogrebalnyi obriad». Tezisy dokladov*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki, s. 89—95.

Toporov, V. N. 1987. Zametki o pokhoronnoi obriadnosti. In: Ivanov, V. V. (ed.). *Balto-slavianskie issledovaniia*, 1985. Moskva: Nauka, s. 10—52.

Tretiakov, P. I. 1969. Ob istokakh kultury romensko-borshevskoi drevnerusskoi gruppirovki. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 78—90.

Tretiakov, P. N. 1941. Severnye vostochno-slavianskie plemena. In: Artemenko, M. I. (ed.). *Etnogenez vostochnykh slavian*, I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 6. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 9—55.

Tretiakov, P. N. 1953. *Vostochnoslavianskie plemena*. Moskva: AN SSSR.

Tsoll-Adamikova, X. 1982. Dereviannye konstruktsii v kurganakh s truposozhzheniem u vostochnykh i zapadnykh slavian. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 82—90.

Tsoll-Adamikova, X. 1998. Nazemnye pogrebeniia s truposozhzheniem u slavian v svete pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 84—90.

Turčan, V. 1984: Slovanské mohyly v Dvakačoviciach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49—58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958: *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. Fontes archaeologici Pragenses, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Tymoshchuk, B. O. 1976. *Slov'iany Pivnichnoi Bukovyny V—IX st*. Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1981. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov Bukoviny. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*, s. 314—315.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha pol. XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaia obshchina VI—IX vv*. Moskva: Nauka.

Timoshchuk, B. A. 2015. *Vostochnye slaviane v VII—X vv.: poliude, iazychestvo i nachalo gosudarstva*. Lviv: Lvivskyi Stavropihion.

Timoshchuk, B. A., Rusanova, I. P. 1983. Slavianskie sviatilishcha na Srednem Dnestre i v basseine Pruta. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 161—173.

Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. W: Borkowski, In. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49—118.

Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265—274.

Miechowicz, Ł., Piątkowska-Małecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stępnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. przyczynek do studiów nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153—178.

Midgley, M. S. 1985. *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. British Archaeological Reports (International Series), 259. Oxford: British Archaeological Reports.

Modi, J. J. 1922. *The religious ceremonies and customs of the Parsees*. Bombay: British India.

Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické Rozhledy*, VII, s. 75—78.

Nestor, I. 1959. Slavii pe teritoriul R. P. R. on lumina documentelor arheologice. *Studii si cercetari de istorie veche*, X, 1, p. 49—64.

Niederle, L. 1911. *Zivot starých slovanu*, 1, 1. Praha: Bursík & Kohout.

Niederle, L. 1953. *Rukovéf slovanských starožitností*. Praha: ČSAV.

Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373—379.

Parczewski, M. 1991. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, s. 213—233.

Petrauskas, G. 2017. *Burial Rites in Medieval Lithuania: The Custom of Cremating the Dead*. Summary of doctoral dissertation. Vilnius University.

Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohýl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5—18.

Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193—210.

Piontek, J. 2007. Metodyka antropologicznych badań materiałów kostnych z grobów ciałopalnych. In: Bakalarska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego: Jurata (8—20.V 2005 r.), Wigry (28—30.IX 2005 r.), Krynica (30.XI—3.XII 2005 r.)*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 56—73.

Urbanavichius, V. F. 1987. Zakhoroneniia v vode: nakhodki i interpretatsiia. In: *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii*. Pskov: Pskovskii gossudarstvennyi obieedinennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik, s. 75—76.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 137—153.

Uspenskaia, A. V. 1953. Kurgany iuzhnoi Belorussii X—XIII vekov. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, XXII, s. 97—124.

Uvarova, P. S. 1906. Vyborki iz del Chernigovskogo statisticheskogo Komiteta, Istoricheskogo obshchestva Nestora-Letopistsa i arkhiva graf. P. S. Uvarovoi. Gorodishcha i kurgany. In: Trutovskii, V. K. (ed.). *Trudy Moskovskogo Predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sieezda*. T. I. Moskva: Tipografiia V. N. Voronova, s. 73—93.

Uzianov, A. A. 1985. Dinamika zaseleniia doliny reki Tuskar (diakhronnyi analiz priurochennosti poselenii k razlichnym etapam prirodnykh geosistem). In: Staniukovich, A. K. (ed.). *Chelovek i okruzhaiushchaia sreda v drevnosti i srednevekove. Materialy soveshchaniia 25—26 ianvaria 1983 g*. Moskva: Nauka, s. 77—83.

Uzianov, A. A. 1986. Raskopki kurganov i gorodishcha v doline r. Tuskar. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, s. 77—78.

Uzianov, A. A., 1991. Spetsifika urbanizatsionnogo protsessa v usloviiakh pogranichnykh zon v rannem srednevekove (k probleme differentsirovannogo podkhoda k urovniam i formam protsessa). In: Guliaev, V. I. (ed.). *Metodicheskie problemy issledovaniia, stanovleniia i razvitiia goroda*. Moskva: IA AN SSSR, s. 141—159.

Uzianov, A. A., 1993. Osvoenie Srednerusskoi vozvyshennosti slavianami v rannem srednevekove. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Ekologicheskie problemy v issledovaniiakh srednevekovogo naseleniia Vostochnoi Evropy*. Moskva: RAN, s. 79—97.

Uzianov, A. A., Smirnov, Iu. A., Vereshchinskii, L. I. 1979. Meshkovskie kurgany i gorodishche. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 goda*, s. 98—99.

Vakulenko, L. V. 1977. *Pam'iatky pidhir'ia Ukrainskykh Karpat pershoi polovyny I tysiacholittia n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Vakulenko, L. V. 1997. Derev'iani konstruktsii v Karpatskykh kurhanakh III—IV st. n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 86—96.

Vakulenko, L. 2002. Dva kurhanni mohylnyky poblyzu s. Trach na Prykarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 8, s. 111—119.

Vakulenko, L. V. 2003. Kurhannyi mohylnyk IV st. n. e. na Prykarpatti. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 63—69.

Vakulenko, L. V. 2010. *Ukrainski Karpaty v piznorymskyi chas (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Popowska-Taborska, H. 1991. *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. Wrocław: Ossolineum.

Postgate, J. N. 1980. Early Dynastic burial customs at Abu Salabikh. *Sumer*, 36, p. 65—82.

Profantová, N. 1992. Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (ed.). *Awarenforschung*, Bd. 2. Wien: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, s. 605—802.

Rauhut, L., 1960. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne*, V, s. 231—260.

Rivers, W. H. R. 1914. *History of Melanesian Society*, 2. Cambridge: University Press.

Saxe, A., 1970. *Social dimensions of mortuary practices*. Ph. D. dissertation. University of Michigan.

Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zitschrift für Archäologie*, 15, s. 333—354.

Schroeder, S. 2001. Secondary Disposal of the Dead: Cross-Cultural Codes. *World Cultures*, 12 (1), p. 77—94.

Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Kersting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, S. 463—470.

Simrock, K. 1864. *Handbuch der deuisehen Mythologie*. Bonn: A. Marcus.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnom stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35—52.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku sympozia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP, s. 334—347.

Stanaszek, Ł. M. 2021. Analiza antropologiczna materiałukostnego z cmentarzyska kurhanowego w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 217—248.

Stieber, Z. 1970. Prasłowiański język. In: Labuda, G., Stieber, Z. (eds.). *Słownik Starożytności Słowiańskich*, T. IV. Wrocław: Ossolineum, s. 309—312.

Šturms, E., 1936. ViIkumuižas ezera atradumi. *Senatne un Mâksla*, 2, 72—85 lpp.

Szmoniewski, B. Sz. 2007, Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336—341.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libe-

van Gennep, A. 1960. *The Rites of Passage*. London: Routledge and Kegan Paul.

Vazharova, Zh. 1976. *Slavyani i prabalgari (po danii na nekropolite ot VI—XI vek na teritoriyata Bulgaria)*. Sofia: BAN.

Veksler, A. G. 1970. Semiverkhie kurgany viatichei v Odintsove pod Moskvoi. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moskva: Nauka, s. 122—125.

Veletskaia, N. N. 1978. *Iazycheskaia simvolika slavianskikh arkhaicheskikh ritualov*. Moskva: Nauka.

Veremeichyk, O. M. 1993. *Silski poselennia IX — pershoi polovyny XIII st. v mezhyrichchi nyzhnoi techii Desny i Dnipra*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Vinnikov, A. Z. 2012. Iugo-vostochnaia okraina slavianskogo mira v epokhu obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva (Lesostepnoe Podone v VIII — pervoi polovine XI vv.). *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriia: Istoriia. Politologiia. Sotsiologiia, 2, s. 14—20.

Vinnikov, A. Z. 1984. *Slavianskie kurgany lesostepnogo Dona*. Voronezh: VGU.

Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane lesostepnogo Dona v rannem srednevekove (VIII — nachalo XI veka)*. Voronezh: VGU.

Vinogradova, L. N. 1981. Devichi gadaniia o zamuzhestve v tsikle slavianskoi kalendarnoi obriadnosti (zapadno-vostochnoslavianskie paralleli). In: Tolstoi, N. I. (ed.). *Slavianskii i balkanskii folklor*. Moskva: Nauka, s. 13—43.

Voitekhovich, A. V. 2013. Elementy dereviannykh konstruktsii v kurganakh s pogrebeniiami ostankov krematsii na territorii Polotskoi zemli. In: Savitski, G. U. (ed.). *Vitsebskiia starazhytnastsi: materyialy navukovykh kanferentsyi*. Minsk: Natsiianalnaia bibliiateka, s. 18—20.

Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalnyi obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII vv*. Minsk: Belaruskaia navuka.

Voznesenskaia, G. A., Kuza, A. V., Soloveva, G. F. 1972. Raskopki slavianskikh pamiatnikov na r. Psel. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 goda*, s. 95—96.

Vundt, V. 1913. *Mif i religiia*. Sankt-Peterburg: Brokgauz-Efron.

Vyiezzhev, R. I. 1948. Rozkopky kurhaniv u Korosteni ta poblyzu Ovrucha v 1911 r. *Arkheolohiia*, IX, s. 145—153.

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen Ein Überblick über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57 (1), s. 1—125.

Walker, P. L., Miller, K. W. P., Richman R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The analysis of burned human remains*. London: Elsevier, p. 129—135.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröfentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, s. 129—158.

ra, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301—308.

Szydłowski, J. 1964. *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia, 2. Bytom: Muzeum Górnośląskie.

Szydłowski, J. 1977. *Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 167. Katowice: Uniwersytet Śląski.

Tainter, J. A. 1978. Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. In: Schiffer, M. B. (ed.). *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. I. New York: Academic Press, p. 105—141.

Thomas, L.-V. 1985. *Rites du mort: Pour la paix des vivants*. Paris: Fayard.

Turčan, V. 1984: Slovanské mohyly v Dvakačoviciach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49—58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958: *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. Fontes archaeologici Pragenses, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 137—153.

van Gennep, A. 1960. *The Rites of Passage*. London: Routledge and Kegan Paul.

Walker, P. L., Miller, K. W. P., Richman R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The analysis of burned human remains*. London: Elsevier, p. 129—135.

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen Ein Überblick über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57 (1), s. 1—125.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröfentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, s. 129—158.

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege, s. 228—231.

Wróblewski, W. 1995. Rubież zachodnia czy wschodnia? Z badań nad początkami wczesnośredniowiecznego osadnictwa w dorzeczu Liwca. In: Bursche, A., Mielczarek, M., Nowakowski, W. (eds.). *Nunc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*. Warszawa: Uniwersytet Warzawski, s. 271—287.

Wróblewski, W. 2000. Ossa cremate. Obrządek pogrzebowy Galindów we wczesnym średniowieczu w świetle znalezisk na grodzisku w Szestnie — Czar-

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege, s. 228—231.

Wróblewski, W. 1995. Rubież zachodnia czy wschodnia? Z badań nad początkami wczesnośredniowiecznego osadnictwa w dorzeczu Liwca. In: Bursche, A., Mielczarek, M., Nowakowski, W. (eds.). *Nunc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*. Warszawa: Uniwersytet Warzawski, s. 271—287.

Wróblewski, W. 2000. Ossa cremate. Obrządek pogrzebowy Galindów we wczesnym średniowieczu w świetle znalezisk na grodzisku w Szestnie — Czarnym Lesie. *Swiatowit*, II (XLIII), Fasc. B, s. 268—285.

Yahodynska, M. 1994. Slov'ianskyi mohylnyk bilia Staroho Zbarazha. *Dzherela. Naukovo-kraieznavchyi chasopys Ternopillia*, 1, s. 137—153.

Yahodynska, M. 2010. Litopysnyi Zbarazh (Zbyrazh) (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen). *Naukovi zapysky Natsionalnoho zapovidnyka «Zamky Ternopillia»*, 1, s. 92—96.

Yahodynska, M. O. 2020. Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 222—233.

Yakovlieva, O. 2005. «Potoibichchia» v uiavlenniakh pradavnikh ukraintsiv. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 3, s. 78—85.

Zavitnevich, V. Z. 1890. Iz arkheologicheskoi ekskursii v Pripiatskoe Polese. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa*, IV, II, s. 1—29.

Zavitnevich, V. Z. 1892. Vtoraia arkheologicheskaia ekskursiia v Pripetskoe Polese. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa*, VI, II, s. 11—72.

Zavitnevich, V. Z. 1894. Arkheologicheskie razyskaniia v basseine reki Bereziny. Otchety Arkheologicheskoi Komissii za 1892 g., s. 124—153.

Zelenin, D. K. 1909. *Narodnyi obychai «gret pokoinikov»*. Kharkov: Pechatnoe delo.

Zelenin, D. K. 1991. *Vostochnoslavianskaia etnografiia*. Moskva: Nauka.

Zelentsova, O. V., Milovanov, S. I. 2015. Kurgannyi obriad pogrebeniia v Nizhnem Pooche v epokhu Srednevekovia. In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiia, istoriia, kultura. K 60-letiiu Nikolaia Andreevicha Makarova*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 122—134.

Zhizneopisanie… 2021. *Zhizneopisanie Ottona Bambergskogo v tserkovnikh sochineniiakh i predaniiakh*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Zientara, B. 1985. *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Kuropy pokarolińskiej*. Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy.

Zinkovskaia, I. V. 2000. *Anty i goty v Dnepro-Donskoi lesostepi*. Voronezh: Voronezhskii universitet.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciałopalne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965, *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305—335.

nym Lesie. *Swiatowit*, II (XLIII), Fasc. B, s. 268—285.

Zientara, B. 1985. *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Kuropy pokarolińskiej*. Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciałopalne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965, *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305—335.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki, pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141—155.

Zoll-Adamikowa, H. 1972. Zu den Brandbestattungsbräuchen der Slawen im 6. bis 10. Jahrhundert in Polen. *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift*, 13, s. 497—542.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115—169.

Zoll-Adamikowa, H. 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. I: Źródła. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińs-kich.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73—119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki, pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141—155.

Zoll-Adamikowa, H. 1972. Zu den Brandbestattungsbräuchen der Slawen im 6. bis 10. Jahrhundert in Polen. *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift*, 13, s. 497—542.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115—169.

Zoll-Adamikowa, H. 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. I: Źródła. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73—119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Zorin, A. V. 2005. Kurgannyi mogilnik u s. Shuklinka i osobennosti pogrebalnoi obriadnosti Poseimia rubezha X—XI vv. In: *Iu. A. Lipking i arkheologiia Kurskogo kraia. Materialy mezhregionalnoi nauchnoi konferentsii (Kursk, 15—17 noiabria 2004 g.)*. Kursk: Mechta, s. 81—90.

Zverev, E. Iu., Tkachuk, K. T. 2012. K voprosu o periodizatsii mogilnikov Kepreriia, Limbar i Branesht v Pruto-Dnestrovskom mezhdureche. *Stratum plus*, 5, s. 125—148.

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
НАУК УКРАЇНИ

БІБІКОВ Дмитро Валентинович

ОЧИЩЕНІ ВОГНЕМ. ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД СЛОВ'ЯН ПЕРЕДДЕРЖАВНОГО ПЕРІОДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СУМІЖНИХ РЕГІОНІВ

Українською та англійською мовами

Переклад англійською мовою *І. М. Шейко*

Коректура українського тексту *І. Г. Тарасенко*

Коректура англійського тексту *А. М. Гусак*

Верстка *С. А. Горбаненка*

Підписано до друку 30.09.2024.
Формат 84 × 108/16. Гарн. Шкільна. Ум.-друк. арк. 31,5.
Обл.-вид. арк. 33,0. Тираж 150 прим.

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Володимира Івасюка, 12;
www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир,
вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
email: *bookovych@gmail.com*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

У пропонованій монографії здійснено першу спробу комплексного аналізу поховального обряду слов'ян переддержавної доби на теренах України. Матеріали розглянуто на тлі широкого кола синхронних пам'яток Центральної та Східної Європи. Проведений аналіз дозволив переглянути низку проблем етнокультурного та соціального розвитку ранніх слов'ян, оцінити подальші зміни, що відбулися в поховальному обряді населення Східної Європи після утворення нової держави з центром у Києві. Завдяки залученню етнографічних, фольклорних та інших джерел здійснено реконструкцію семантичного значення обряду та його окремих елементів.

БІБІКОВ Дмитро Валентинович
кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника. Сфера наукових інтересів: археологічні пам'ятки періоду формування Давньоруської держави, поховальна обрядовість слов'ян і скандинавів середньовічної доби, міжнародні зв'язки Давньої Русі, середньовічні шляхи, давньоруська сфрагістика, Вишгород і Київ у X—XIII ст. Автор і співавтор понад 110 наукових праць, у тому числі двох монографій.

Dmytro Valentynovych BIBIKOV
PhD (History), Research Fellow at the Department of Archaeology of Kyiv, the Institute of Archaeology of the NASU, Head of the Archaeology Department of the Vyshhorod Historical and Cultural Reserve. Research interests: archaeological sites of the Old Rus' formation period, funerary rites of the Slavs and Scandinavians in the Middle Ages, international relations of the Old Rus', medieval roads, Old Rus' sigillography, Vyshhorod and Kyiv in the 10th—13th centuries. Author and co-author of more than 110 scientific works, including two monographs.

The present monograph is the first attempt of a comprehensive analysis of Slavs' funerary rite of the pre-state period on the territory of Ukraine. The materials are considered on the background of a wide range of synchronous monuments of Central and Eastern Europe. The analysis allowed reconsidering a number of problems of ethnocultural and social development of the early Slavs, to assess further changes that took place in the funeral rites of the population of Eastern Europe after the formation of a new state with its centre in Kyiv. Due to the involvement of ethnographic, folklore and other sources, the semantic meaning of the rite and its individual elements were reconstructed.

Д. В. БІБІКОВ • **ОЧИЩЕНІ ВОГНЕМ** | **PURIFIED BY FIRE** • D. V. BIBIKOV

Д. В. БІБІКОВ

ОЧИЩЕНІ ВОГНЕМ

Поховальний обряд слов'ян переддержавного періоду на території України та суміжних регіонів

D. V. BIBIKOV

PURIFIED BY FIRE
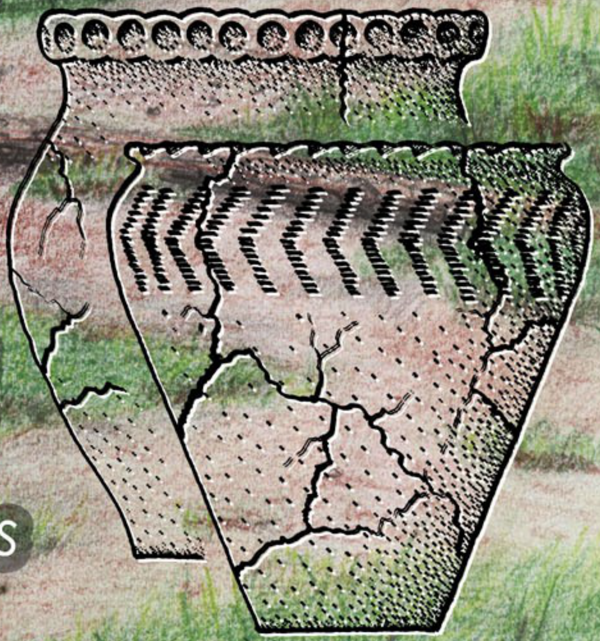
The Funeral Rite of the Slavs of the Pre-State Period on the Territory of Ukraine and Neighbouring Regions